

کشف الباری
مکات
صحیح البخاری

مکتب
مکتبہ اسلامیہ دارالافتاء
مکتبہ اسلامیہ دارالافتاء

مکتبہ اسلامیہ دارالافتاء
مکتبہ اسلامیہ دارالافتاء

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

تالیف: صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب الموضوع

خصوصیات

جلد ۱۶

- ◀ دا حدیثو تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحوی حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دهری خبری لاندی پہ حاشیہ کنبی حوالہ
- ◀ د ترجمہ الباب مقصد بیانولو کنبی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان اوبیا د مذهب حنفی ترجیح
- ◀ د حدیث اطراف خودل

خوروئکی: فیمل کتب خانہ محلہ جنگی پیشور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم: - کشف الباری عما فی صحیح البخاری
 خارج: - صدروفاق المدارس مولانا سلیم الله خان
 شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملاویدو پټي د فیصل کتب خانه پېښور خطه علاوہ

- رحیمی کتب خانه خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- اسلامي کتب خانه خوست --
- دیوبند کتب خانه خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- روغانیول کتب خانه جلال آباد
- دعوت کتب خانه جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- رشیدیہ جدید کتب خانه کابل
- انتشارات نعمانیہ کابل
- انتشارات علامه تفتازانی کابل ۰۷۷۷۴۹۰۵۰ --
- قدرت کتب خانه کابل --
- واحدی کتب خانه خوست
- صداقت کتب خانه کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- مکتبه القرآن والسنة کابل
- مکتبه صدیقیه غزنی
- مکتبه فریدیہ خوست
- مسلم کتب خانه جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- غزنوی کتب خانه غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونکي: ← فیصل کتب خانه محله جنگی پېښور

موبایل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

فهرست مضامین

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۵	عرض مرتب	۲۵
۲۲	یو وضاحت	۲۲

② کتاب الوضوء

۲۷	ترتیب کتب	۲۷
۲۷	د نسخو اختلاف	۲۷
۲۸	د لفظ (وضوء) تحقیق	۲۸

① بَاب مَا جَاءَ فِي الْوُضُوءِ

۲۹	په شروع کېږ د آیت مبارکه راوړلو وجه	۲۹
۲۹	د آیت کریمه جامعیت	۲۹
۳۰	د آیت کریمه په مفهوم کېږ د علماء کرامو اختلاف	۳۰
۳۴	اودس لړه واجونکې څه څیز دي؟	۳۴
۳۵	د آیت کریمه نه په اودس کېږ د اشتراط نیت استنباط	۳۵
۳۶	د اشتراط نیت فی الوضوء په سلسله کېږ د قاضی ابن العربی رحمه الله تقریر	۳۶
۳۷	د قاضی ابن العربی د تقریر مناقشه	۳۷
۳۷	قوله: فَأَغْلُوا وَأَوْجُوهُكُمْ	۳۷
۳۷	د غسل په شرعی معنی کېږ د علماء کرامو اختلاف	۳۷
۳۷	د مالکیانو دلائل او د هغې تضعیف	۳۷
۳۹	قوله: وَجُوهُكُمْ	۳۹
۳۹	د وجه تحديد	۳۹
۳۹	قوله: وَأَيِّدِيكُمْ إِلَى التَّرَافِقِ	۳۹
۳۹	مرافق	۳۹
۳۹	څنګل به وینځلې شی یا نه؟	۳۹
۴۰	د ظاهریه وغیره دلیل	۴۰
۴۰	د جمهور د طرف نه د دې جواب	۴۰
۴۴	قوله: وَأَسْخِرُوا بِرُءُوسِكُمْ	۴۴
۴۴	د مسح لغوی او اصطلاحی معنی	۴۴
۴۴	د سر په مسح کېږ فرض مقدار څه دي؟	۴۴
۴۴	د امام شافعی رحمه الله اقوال	۴۴
۴۴	د امام احمد بن حنبل رحمه الله اقوال	۴۴

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۴۵	د امام مالک <small>رحمہ اللہ</small> اقوال	۴۵
۴۵	د امام ابو حنیفہ <small>رحمہ اللہ</small> اقوال	۴۵
۴۵	کعب خہ تہ ونبلی شی؟	۴۵
۴۵	د کعب پہ بارہ کنس د شیعه گانو اختلاف او د هغی تردید	۴۵
۴۸	آیا د امام محمد <small>رحمہ اللہ</small> په نزد د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لور هیدو کی دې؟	۴۸
۴۸	خبی به وینخلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ د علماء کرامو د مذهب تنقیح	۴۸
۵۰	اودس چرته فرض شوي دي؟	۵۰
۵۲	آیا د وخت د داخلیدو نه مخکښ اودس صحیح دي؟	۵۲
۵۲	قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَيَبْنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرَضَ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَثَلَاثًا.	۵۲
۵۳	د ذکر شوي عبارت غرض	۵۳
۵۴	امر د تکرار تقاضه کوي یا نه؟	۵۴
۵۴	قوله: وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ.	۵۴
۵۲	د اودس اندامونو لړه د درې کړتو نه زیات وینخلو حکم	۵۲
۵۲	د احنافو په نزد د زیاده علی الثلاث حکم څه دي؟	۵۲
۵۷	قوله: وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِمْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.	۵۷
۵۷	اسراف فی الماء	۵۷
۵۸	د اودس په اندامونو کنس د تثلیث فی الغسل حکم	۵۸
۵۸	آیا تثلیث سنت نه دي؟	۵۸

② باب لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طَهْوٍ

۵۹	د مخکښ باب سره مناسبت	۵۹
۵۹	د ترجمه الباب مقصد	۵۹
۵۹	د حدیث شریف نه د ترجمه الباب انعقاد	۵۹
۵۹	(لا تقبل صلاة بغير طهور)	۵۹
۶۱	دلته اختلاف دا دي چه د قبول حقیقی معنی څه ده؟	۶۱
۶۱	قوله: بغير طهور:	۶۱
۶۲	رجال الحديث	۶۲
۶۲	① اسحاق بن ابراهيم حنظلي	۶۲
۶۲	② عبد الرزاق	۶۲
۶۲	③ معمر	۶۲
۶۳	④ همام بن منبه	۶۳

شماره	مضمون	صفحه
۵	سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۲۳
	قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقْبَلُ صَلَاةٌ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَتَوَضَّأَ:	۲۳
	د جنازې د مانځه دپاره طهارت	۲۳
	د سجده تلاوت دپاره طهارت	۲۴
	قوله: قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضَرَمَوْتٍ:	۲۲
	قوله: حضر موت:	۲۲
	قوله: مَا الْحَدَّثَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ:	۲۲
	قوله: قَالَ فَسَاءَ أَوْضَاعًا:	۲۷
	باب فَضْلِ الْوُضُوءِ وَالْعَرَاءِ الْمُحْجَلُونَ مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ	
	د مخکنی باب سره مناسبت	۲۸
	د ترجمه الباب مقصد	۲۸
	رجال الحديث	۲۹
	① يحيى بن بكير	۲۹
	② الليث	۲۹
	③ خالد	۲۹
	④ سعيد بن ابی هلال	۷۰
	⑤ نعيم المجرم	۷۳
	⑥ سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۷۴
	قوله: رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ:	۷۴
	قوله: قَتَوْنَا:	۷۴
	په مسجد کښ اودس کول	۷۵
	حاصل مذاهب	۷۷
	د سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small> د عمل توجیه	۷۷
	قوله: فَقَالَ إِنْ سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:	۷۸
	دلته امب اجابت مراد دې یا امت دعوت؟	۷۸
	قوله: غَرُّ الْمُحْجَلِينَ:	۷۸
	د لفظ (غر) تحقیق	۷۸
	قوله: مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ:	۷۹
	آیا اودس د دې امت د خصوصیات نه دې؟	۷۹
	یو اشکال او د هغې جواب	۸۰

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۸۰	د غره او تحجیل صفت به هر مومن ته حاصلیری او که په دې کتب څه تخصیص شته؟	۸۰
۸۱	آیا په تندې باندې نخښه د سجدې د وجې نه ده؟	۸۱
۸۲	قوله: فمن استطاع منكم ان يطيل غرته فليفعل	۸۲
۸۲	د اطاله غره و تحجیل حکم	۸۲
۸۶	څومره مقدار اطاله مستحب ده؟	۸۶
۸۷	د ترجمه الباب سره مطابقت	۸۷

④ باب لا يَتَوَضَّأُ مِنَ الشَّكِّ حَتَّى يَسْتَيْقِنَ

۸۷	د مخکنې باب سره مناسبت	۸۷
۸۷	مقصد د ترجمه الباب	۸۷
۸۸	د شک د وجې نه د اودس حکم	۸۸
۸۹	رجال الحديث	۸۹
۸۹	① علی	۸۹
۸۹	② سفیان	۸۹
۸۹	③ الزهري	۸۹
۸۹	④ سعيد بن المسيب	۸۹
۸۹	⑤ عباد بن تميم	۸۹
۹۱	⑥ عمه	۹۱
۹۳	يو بله تنبيه	۹۳
۹۴	قوله: أَنَّهُ شَكَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلَ الَّذِي يُخَيَّلُ إِلَيْهِ	۹۴
۹۵	قوله: الرجل	۹۵
۹۵	قوله: يخيل	۹۵
۹۵	قوله: يجد الشئ	۹۵
۹۵	قوله: في الصلاة	۹۵
۹۶	قوله: فَقَالَ لَا يَنْقِلُ أَوْ لَا يَنْصَرِفُ حَتَّى يَتِمَّ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا	۹۶
۹۶	قوله: حَتَّى يَتِمَّ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا	۹۶
۹۶	د حديث الباب نه د جمهورو استدلال او د امام مالك <small>رحمته الله</small> تاويل	۹۶
۹۷	د امام مالك <small>رحمته الله</small> د تاويل جواب	۹۷

⑤ باب: التَّخْفِيفُ فِي الْوُضُوءِ

۹۷	د باب سابق سره مناسبت	۹۷
۹۷	د ترجمه الباب مقصد	۹۷

شمیره	مضمون	صفحه
رجال الحديث	رجال الحديث	۹۸
①	علی بن عبد الله	۹۸
②	سفيان	۹۸
③	عمرو	۹۸
④	كريب	۹۸
⑤	ابن عباس	۱۰۰
	قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ صَلَّى وَرَجَمَا قَالِ اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ قَامَ فَصَلَّى	۱۰۰
	قوله: ثُمَّ حَدَّثَنَا بِسُفْيَانَ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عُمَرُو عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ	۱۰۰
	قوله: قَالَ بَيْتٌ عِنْدَ خَالَتِي مَبْهُوتَةٌ لَيْلَةً	۱۰۰
	قوله: فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ	۱۰۱
	قوله: فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	۱۰۱
	قوله: فَتَوَضَّأَ مِنْ شَيْءٍ مُعَلَّقٍ وَضَوْعًا خَفِيفًا	۱۰۲
	شَرْن	۱۰۲
	قوله: يُخَفِّفُهُ عَمْرُو وَيَقْلِلُهُ	۱۰۲
	قوله: وَقَامَ يُصَلِّي	۱۰۳
	قوله: فَتَوَضَّأَتْ حَمَوَامِيًا تَوَضَّأَ	۱۰۳
	قوله: ثُمَّ جَلَسَتْ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ	۱۰۳
	قوله: وَرَجَمَا قَالِ سُفْيَانُ عَنْ شِمَالِهِ	۱۰۴
	قوله: فَخَوَّلَنِي لِحْجَتَيْنِ عَنْ يَمِينِهِ	۱۰۴
	قوله: ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ	۱۰۴
	قوله: اضْطَجَعَ فَتَنَامَ حَتَّى نَفَخَ	۱۰۴
	نَفَخَ	۱۰۴
	قوله: ثُمَّ أَنَاةُ الْمَسَادِي فَأَذَنُهُ بِالصَّلَاةِ	۱۰۴
	قوله: فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأَ	۱۰۴
	قوله: فَلَمَّا انْقَضَتْ نَاسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامَ عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ	۱۰۵
	ایا د خوب به حالت کین د زړه بیداری د رسول الله ﷺ خصوصیت دی او که د ټولو انبیاء کرام ﷺ دا حالت دی ؟	۱۰۵
	به ليله التعريس کين د مونځ د قضاء کيدو وجه	۱۰۶

شعیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: قَالَ عَزَّ وَجَلَّتْ غَيْبَاتُ عَنْبَرٍ يَقُولُ: ۱۰۷

عبید بن عمیر ۱۰۷

قوله: رُفِئَ الْأُتَيْسَاءُ وَخُي: ۱۰۹

د ذکر شوی حدیث تخریج: ۱۰۹

⑥ بَاب: إِسْبَاغُ الْوُضُوءِ

د سابقه باب سره مناسبت: ۱۱۰

د ترجمه الباب مقصد ۱۱۰

د اسباغ معنی او قسمونه ۱۱۰

د ذکر شوی تعلیق تخریج ۱۱۰

د ذکر شوی تعلیق د ذکر کولو مقصد ۱۱۱

رجال الحديث ۱۱۲

① عبد الله بن مسلمة: ۱۱۲

② مالك: ۱۱۲

③ موسى بن عقبة: ۱۱۳

④ كريب بن مولى ابن عباس: ۱۱۴

⑤ اسامة بن زيد رضي الله عنه: ۱۱۴

قوله أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: ۱۱۷

قوله: دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالْيَعُوبِ نَزَلَ قِبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ: ۱۱۷

د توضع ولم یسبغ الوضوء مطلب؟ ۱۱۸

قوله: فَقُلْتُ الصَّلَاةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: ۱۱۹

قوله: فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ: ۱۱۹

د عرفات نه مزدلفي ته په راتلو کښ د مانځه حکم: ۱۱۹

قوله: فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمَزْدَلِفَةَ نَزَلَ تَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أَقَامَتِ الصَّلَاةُ: ۱۲۰

د تجدید وضوء حکم ۱۲۰

د زمزم په اوبو سره د اودس او د غسل کولو حکم: ۱۲۲

قوله: ثُمَّ أَقَامَتِ الصَّلَاةَ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ: ۱۲۲

قوله: ثُمَّ أَنَاغَرُ كُلِّ إِنْسَانٍ بَوْبُهُ فِي مَنْزِلِهِ: ۱۲۷

فصل بين الصلاتين المجموعتين قاطع جمع دي يا نه دي؟ ۱۲۷

قوله: ثُمَّ أَقَامَتِ الْعِشَاءَ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا: ۱۲۹

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

④ باب: غَسِلَ الْوَجْهَ بِالْيَدَيْنِ مِنْ غُرْفَةٍ وَاحِدَةٍ

۱۲۹	د سابقه باب سره مناسبت:	۱۲۹
۱۲۹	د ترجمه الباب مقصد:	۱۲۹
۱۳۰	رجال الحديث:	۱۳۰
۱۳۱	① محمد بن عبد الرحيم:	۱۳۱
۱۳۲	② ابو سلمه الخراعى منصور بن سلمه:	۱۳۲
۱۳۳	③ ابن بلال (سليمان بن بلال):	۱۳۳
۱۳۳	④ زيد بن اسلم:	۱۳۳
۱۳۳	⑤ عطاء بن يسار:	۱۳۳
۱۳۳	⑥ ابن عباس (رضي الله عنهما):	۱۳۳
۱۳۳	قوله: أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَقَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَمَضَمَصَ بِهَا وَاسْتَنْشَقَ:	۱۳۳
۱۳۳	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَعَمَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَافَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا وَجْهَهُ:	۱۳۳
۱۳۳	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى:	۱۳۳
۱۳۴	قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ:	۱۳۴
۱۳۴	آيا د سرد مسح دپاره نوي اوبه اخستل ضروري دي؟	۱۳۴
۱۳۷	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلَيْهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا:	۱۳۷
۱۳۸	د ابو داؤد د روايت توجيه:	۱۳۸
۱۳۸	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً أُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَغْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ:	۱۳۸

⑤ باب التَّسْمِيَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَعِنْدَ الْوُقَاعِ

۱۳۸	په هر حال کښ او د جماع په وخت (بسم الله) لوستل:	۱۳۸
۱۳۸	د مخکښ باب سره مناسبت:	۱۳۸
۱۴۱	د ترجمه الباب مقصد:	۱۴۱
۱۴۱	د تسميه على الوضوء حکم:	۱۴۱
۱۴۲	د قائلین فرضيت دلائل او د هغې تجزيه:	۱۴۲
۱۴۹	د قائلین سنيت او استحباب موقف:	۱۴۹
۱۴۹	د امام ابن الهمام (رحمه الله) موقف:	۱۴۹
۱۵۰	رجال الحديث:	۱۵۰
۱۵۰	① على بن عبد الله:	۱۵۰
۱۵۱	② جرير:	۱۵۱
۱۵۱	③ منصور:	۱۵۱

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۵۱	⑦ سالم بن ابی الجعد:	۱۵۱
۱۵۲	⑧ کریب:	۱۵۲
۱۵۲	⑨ سیدنا عبد الله بن عباس <small>رضی اللہ عنہما</small> :	۱۵۲
۱۵۲	قوله: يُنْفِثُ النَّبِيُّ بِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۱۵۲
۱۵۳	قوله: قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِأَسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ:	۱۵۳
۱۵۳	د دعا لو ستلو وخت:	۱۵۳
۱۵۴	قوله: فَقَضَىٰ بَيْنَهُمَا وَلَدًا لَمْ يَضُرَّهُ:	۱۵۴
۱۵۴	د لم يضره خه مطلب دي؟	۱۵۴
۱۵۵	فائده:	۱۵۵

⑨ باب: مَا يَقُولُ عِنْدَ الْخَلَاءِ

۱۵۵	قوله: خلأ:	۱۵۵
۱۵۵	د مخکین باب سره مناسبت:	۱۵۵
۱۵۵	د ترجمة الباب مقصد:	۱۵۵
۱۵۶	رجال الحديث:	۱۵۶
۱۵۶	① آدم:	۱۵۶
۱۵۶	② شعبة:	۱۵۶
۱۵۶	③ عبد العزيز بن صهيب:	۱۵۶
۱۵۶	④ سیدنا انس <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۱۵۶
۱۵۶	قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ:	۱۵۶
۱۵۷	دا دعا به کله لو ستلی شی؟	۱۵۷
۱۵۸	د مجوزینو دلائل او د مانعینو جواب:	۱۵۸
۱۵۸	قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْيِ وَالْخُبَاثِ:	۱۵۸
۱۵۸	قوله: الخبث:	۱۵۸
۱۵۹	د (الخبث) او (الخبائث) نه خه مراد دي؟	۱۵۹
۱۶۰	فائده:	۱۶۰
۱۶۰	د ذکر شوې تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد:	۱۶۰
۱۶۱	د مذکوره متابعات او تعلیقات تخریج:	۱۶۱
۱۶۱	① ابن عرعره عن شعبه:	۱۶۱
۱۶۱	② وقال غندر عن شعبه:	۱۶۱
۱۶۱	③ موسى عن حماد:	۱۶۱

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

١٢١ ⑤ سعيد بن زيد ، حدثنا عبد العزيز :

١٢٢ رجال الحديث

١٢٢ ① محمد بن عرعرة :

١٢٢ ⑦ شعبة :

١٢٢ ③ غندر :

١٢٢ ⑧ موسى :

١٢٢ ⑤ حماد :

١٢٩ يو احم فائده :

١٧١ يو دبله فائده

١٧١ ① سعيد بن زيد

⑩ باب وَضْعُ الْمَاءِ عِنْدَ الْخَلَاءِ

١٧٣ د مخكن باب سره مناسبت :

١٧٣ د ترجمه الباب مقصد :

١٧٤ رجال الحديث

١٧٤ ① عبد الله بن محمد :

١٧٤ ② هاشم بن القاسم :

١٧٢ ③ ورقاء :

١٧٧ ④ عبيد الله بن ابي يزيد :

١٧٨ ⑤ سيدنا عبد الله بن عباس رضي الله عنه :

١٧٨ قوله: اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وُضُوءًا :

١٧٨ قوله: قَالِ مَنْ وَضَعَ هَذَا :

١٧٨ قوله: فَأُخْبِرَ :

١٧٨ قوله: فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ :

⑪ باب لَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ بِعَاطٍ أَوْ بُولٍ إِلَّا عِنْدَ الْبِنَاءِ جِدَارًا أَوْ حُجْرَةً

١٧٨ د مخكن باب سره مناسبت :

١٧٨ د ترجمه الباب مقصد :

١٧٩ په ترجمه الباب كين د الا عند البناء استثناء :

١٨٠ رجال الحديث

١٨٠ ① ادم :

١٨٠ ② ابن ابي ذئب :

شميره	مضمون	صفحه
١٨٠	الزهرى	١٨٠
١٨١	عطاء بن يزيد الليثى	١٨١
١٨١	سيدنا ابو ايوب انصارى <small>رضي الله عنه</small>	١٨١
١٨٣	به ذكر شوي مسئله كنب د امام بخارى <small>رحمته الله</small> رجحان	١٨٣
١٨٣	مسئله استقبال واستدبار قبله	١٨٣
١٨٤	① المنع مطلقاً	١٨٤
١٨٤	② الجواز مطلقاً	١٨٤
١٨٤	③ التفرقة بين الصحارى والبنیان	١٨٤
١٨٥	④ عدم جواز الاستقبال مطلقاً وجواز الاستدبار مطلقاً	١٨٥
١٨٥	⑤ النهي للتنزيه	١٨٥
١٨٥	⑥ جواز الاستدبار فى البنیان فقط	١٨٥
١٨٥	⑦ التحريم مطلقاً حتى فى القبلة المنوخة	١٨٥
١٨٦	⑧ اختصاص التحريم بأهل المدينة	١٨٦
١٨٦	د احنافو وغيره استدلال	١٨٦
١٨٧	د مجوزينو دلائل او د هغى جوابات	١٨٧
١٩٥	وقف	١٩٥
١٩٥	ضعف راوى	١٩٥
١٩٦	نكارت	١٩٦
١٩٦	انقطاع	١٩٦
١٩٦	نسخ	١٩٦
١٩٧	تنبيه	١٩٧
١٩٨	قوله قال رسول الله <small>ﷺ</small> اذا أتى احدكم الفأنت، فلا يستقبل القبلة ولا يولها ظهراً	١٩٨
	⑨ بَاب مَنْ كَثُرَ عَلَى كَيْفَتَيْنِ	
١٩٩	په دوه بنختو باندې د قضاء حاجت كولو حكم	١٩٩
١٩٩	د مخكېن باب سره مناسبت	١٩٩
١٩٩	د ترجمه الباب مقصد	١٩٩
٢٠١	رجال الحديث	٢٠١
٢٠١	① عبد الله بن يوسف	٢٠١
٢٠١	② مالك	٢٠١
٢٠١	③ يحيى بن سعيد	٢٠١

شـمـيـرـه	مـضـمـون	صـفـحـه
٥٠	محمد بن يحيى بن حبان	٢٠١
٥١	واسع بن حبان	٢٠٢
٥٢	عبد الله بن عمر	٢٠٤
٥٣	قوله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُرْأَنَةَ كَانَ يَقُولُ:	٢٠٤
٥٤	قوله: إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تُسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ وَلَا يَنْتِ التَّقْدِيسُ:	٢٠٥
٥٥	قوله: لَقَدْ ارْتَقَيْتَ يَوْمًا عَلَى ظَهْرَيْتِ لَنَا:	٢٠٥
٥٦	قوله: قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبْتَيْنِ مُسْتَقْبِلَايَتِ التَّقْدِيسِ لِحَاجَةٍ:	٢٠٦
٥٧	دائمه ثلاثة استدلال او د احنافو جواب:	٢٠٧
٥٨	قوله: وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنْ الَّذِينَ يَصَلُّونَ عَلَى أَوْزَاكِهْمَا؟:	٢٠٩
٥٩	به مذكوره جمله او حديث مرفوع كين مناسبت:	٢١٠
٦٠	قوله: فَقُلْتُ لَا أَذْرِي وَاللَّهِ:	٢١٠
٦١	قوله: قَالَ مَا لِكَ يَغْنَى الَّذِي يَصَلِّي وَلَا يَرْتَفِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَاحِقٌ بِالْأَرْضِ:	٢١٠
(١٣) بَابُ خُرُوجِ النِّسَاءِ إِلَى الْبَرَازِ		
٢١١	د لفظ براز تحقيق:	٢١١
٢١١	د مخكين باب سره مناسبت:	٢١١
٢١٢	د ترجمة الباب مقصد:	٢١٢
٢١٣	رجال الحديث	٢١٣
٢١٣	١ يحيى بن بكير:	٢١٣
٢١٣	٢ الليث بن سعد:	٢١٣
٢١٣	٣ عقيل:	٢١٣
٢١٣	٤ ابن شهاب:	٢١٣
٢١٣	٥ عروة:	٢١٣
٢١٤	٦ عائشه:	٢١٤
٢١٤	قوله: أَنْ أَوَارِئَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنْ يَخْرُجَنَّ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَزَّزْنَ إِلَى الْمَنَاصِعِ:	٢١٤
٢١٤	د مناصع، صعيد او افيع لغوى تحقيق:	٢١٤
٢١٤	قوله: وهو صعيد افيع:	٢١٤
٢١٥	قوله: فَكَانَ عُرْيُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْبُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:	٢١٥
٢١٥	قوله: فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجَةَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً:	٢١٥

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: فَذَاذَا عَمْرًا أَقْدَعُ فَنَاكِ بِسُودَةِ جِرْصًا عَلَى أَنْ يُنْزِلَ الْحِجَابَ فَأُنْزِلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: ٢١٥		٢١٥
قوله: فَأُنْزِلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: ٢١٥		٢١٥
د آيت حجاب نه كوم آيت كريمه مراد دى: ٢١٥		٢١٥
د سيده سودة <small>عليها السلام</small> واقعه د حجاب د نزول نه مخكين شوې وه يا روستو!؟: ٢١٦		٢١٦
رجال الحديث: ٢١٨		٢١٨
١ ذكرى: ٢١٨		٢١٨
٢ ابو اسامة: ٢٢١		٢٢١
٣ هشام بن عروه: ٢٢١		٢٢١
٤ عروة: ٢٢١		٢٢١
٥ عائشة: ٢٢٢		٢٢٢
قوله: قَدْ أَذِنَ أَنْ تُخْرَجَ فِي حَاجَتِكُنَّ: ٢٢٢		٢٢٢
د احاديثو نه مستنبط شو فوائد: ٢٢٢		٢٢٢
قوله: قال هشام: يعنى البراز: ٢٢٣		٢٢٣

١٤) بَابُ التَّبَرُّزِ فِي الْبُيُوتِ

د مخكين باب سره مناسبت: ٢٢٣		٢٢٣
د ترجمة الباب مقصد: ٢٢٣		٢٢٣
رجال الحديث: ٢٢٥		٢٢٥
١ ابراهيم بن المنذر: ٢٢٥		٢٢٥
٢ انس بن عياض: ٢٢٥		٢٢٥
٣ عبيد الله: ٢٢٢		٢٢٢
٤ محمد بن يحيى بن حبان: ٢٢٨		٢٢٨
٥ واسع بن حبان: ٢٢٨		٢٢٨
٦ عبد الله بن عمر رضى الله عنهما: ٢٢٨		٢٢٨
قوله: اَرْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِيَّتٍ خَفَصَةً لِيَغْفِرَ حَاجَتِي قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ٢٢٩		٢٢٩
رجال الحديث: ٢٢٩		٢٢٩
١ يعقوب بن ابراهيم: ٢٢٩		٢٢٩
٢ يزيد بن هارون: ٢٢٩		٢٢٩
٣ يحيى: ٢٣٢		٢٣٢
٤ محمد بن يحيى بن حبان: ٢٣٣		٢٣٣

شمية	مضمون	صفحة
------	-------	------

⑤ واسع بن حبان ٢٣٣

⑥ عبد الله بن عمر ٢٣٣

قوله: لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِيَّتَيْنَا: ٢٣٣

قوله: قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لِبَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْقُدْسِ: ٢٣٣

⑮ بَابُ الْإِسْتِجَاءِ بِالْمَاءِ

د مخكين باب سره مناسبت ٢٣٣

د ترجمة الباب مقصد ٢٣٣

د استنجاء بالماء به حكم كبن د علماء كرامو اختلاف ٢٣٤

د جمهور علماء كرامو دلائل ٢٣٥

د منكرينو د دلائلو جائزة ٢٣٧

د اوبو او كانرو جمع كولو حكم ٢٣٩

رجال الحديث ٢٤٠

① ابو الوليد هشام بن عبد الملك ٢٤٠

② تعب ٢٤٠

③ ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه ٢٤٠

④ سيدنا انس رضي الله عنه ٢٤١

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَحْمَى وَأَنَا وَعَلَامَعْنَا إِذَا وَهْمٌ مَاءٍ: ٢٤١

قوله: يعني يستنجي به ٢٤٣

⑯ بَابُ مَنْ حُمِلَ مَعَهُ الْمَاءُ لظُهُورِهِ

د مخكين باب سره مناسبت ٢٤٤

د ترجمة الباب مقصد ٢٤٤

قوله: وَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: ٢٤٥

سيدنا ابو الدرداء رضي الله عنه ٢٤٥

قوله: أَلَيْسَ فِيكُمْ صَاحِبُ الثَّغْلَيْنِ وَالظُّهُورِ وَالْوَسَادِ؟: ٢٤٧

رجال الحديث ٢٤٨

① سليمان بن حرب ٢٤٨

② شعبه ٢٤٨

③ سيدنا ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه ٢٤٨

④ سيدنا انس رضي الله عنه ٢٤٨

قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ يَبْعَثُهُ أَنَا وَعَلَامَعْنَا إِذَا وَهْمٌ مَاءٍ: ٢٤٨

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

١٤) بَابُ حَمْلِ الْعَنْزَةِ مَعَ الْمَاءِ فِي الْإِسْتِجَاءِ

٢٤٩	د مخكين باب سره مناسبت	٢٤٩
٢٤٩	مقصد د ترجمه الباب	٢٤٩
٢٤٩	د لفظ "عنزة" تحقيق	٢٤٩
٢٥٠	رجال الحديث	٢٥٠
٢٥٠	① محمد بن بشار	٢٥٠
٢٥٠	② محمد بن جعفر	٢٥٠
٢٥٠	③ شعبه	٢٥٠
٢٥٠	④ عطاء بن ابي ميمونه	٢٥٠
٢٥٠	⑤ سيدنا انس بن مالك <small>رضي الله عنه</small>	٢٥٠
٢٥٠	قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَحْمِلُ أَنَا وَعَلَامُ إِذَا دَوَّ مِنْ مَاءٍ وَعَنْزَةٌ يَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ	٢٥٠
٢٥٠	د نيزي اخستلو حكمتونه	٢٥٠
٢٥١	قوله: تَابَعَهُ النَّصْرُوشَادَانُ عَنْ شُعْبَةَ	٢٥١
٢٥١	د دواړو متابعتونو تخريج	٢٥١
٢٥٢	نضر بن شميل	٢٥٢
٢٥٣	شاذان	٢٥٣
٢٥٤	قوله: الْعَنْزَةُ عَصَا عَلَيْهِ زَجَرٌ	٢٥٤

١٥) بَابُ النَّهْيِ عَنِ الْإِسْتِجَاءِ بِالْيَمِينِ

٢٥٤	د مخكين باب سره مناسبت	٢٥٤
٢٥٤	د ترجمه الباب مقصد	٢٥٤
٢٥٤	د امام بخاري <small>رضي الله عنه</small> تعبير	٢٥٤
٢٥٤	د استنجاء باليمين په باره كښ د فقهاء كرامو مذاهب	٢٥٤
٢٥٥	په بنی لاس باندې استنجاء كولو سره به استنجاء كيږي يا نه؟	٢٥٥
٢٥٦	رجال الحديث	٢٥٦
٢٥٦	① معاذ بن فضاله	٢٥٦
٢٥٧	② هشام	٢٥٧
٢٥٧	③ يحيى بن ابي كثير	٢٥٧
٢٥٧	④ عبد الله بن ابي قتاده	٢٥٧
٢٥٧	⑤ ابيه: (سيدنا ابو قتاده <small>رضي الله عنه</small>)	٢٥٧

شمیره	مضمون	صفحه
قوله: إِذَا قَرَّبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَنْتَفُسْ فِي الْإِنَاءِ:	٢٥٩
د دوه روايتونو تر مينځه تعارض او د هغې دفعيه:	٢٥٩
په يوه ساه باندې د ځکلو حکم:	٢٦٠
قوله: وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمْسُ ذِكْرَهُ بِيَمِينِهِ:	٢٦١
د مس الذکر باليمين حکم:	٢٦١
قوله: وَلَا يَمْسُ بِيَمِينِهِ:	٢٦١
د استنجاء في البول طريقه:	٢٦١
د امام خطابی <small>رحمته الله</small> اشکال او د هغې جواب:	٢٦٢

(١٩) بَابُ لَا يَمْسُكَ ذِكْرُهُ بِيَمِينِهِ إِذَا بَالَ

د تير باب سره مناسبت:	٢٦٣
د ترجمه الباب مقصد:	٢٦٣
رجال الحديث	٢٦٤
① محمد بن يوسف:	٢٦٤
② الاوزاعي:	٢٦٤
③ يحيى بن ابى كثير:	٢٦٤
④ عبد الله بن ابى قتاده <small>رضي الله عنه</small> :	٢٦٤
⑤ سيدنا ابو قتاده <small>رضي الله عنه</small> :	٢٦٤
قوله: عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ:	٢٦٤
قوله: إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذِكْرَهُ بِيَمِينِهِ:	٢٦٥
قوله: وَلَا يَسْتَنْحِي بِيَمِينِهِ:	٢٦٥
قوله: وَلَا يَنْتَفُسُ فِي الْإِنَاءِ:	٢٦٥
د دې جملې د ماقبل جملو سره مناسبت:	٢٦٥

(٢٠) بَابُ الْإِسْتِجْمَاءِ بِالْحِجَارَةِ

د مخکين باب سره مناسبت:	٢٦٦
د ترجمه الباب مقصد:	٢٦٦
رجال الحديث	٢٦٧
① احمد بن محمد المكي:	٢٦٧
② عمرو بن يحيى بن سعيد بن عمرو المكي:	٢٦٨
③ عن جده	٢٦٨
④ حضرت ابوهريره رضی الله عنه:	٢٦٩

شماره	مضمون	صفحه
۲۲۹	قوله: اتَّبَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَّتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَمِشُ:	۲۲۹
۲۷۰	قوله: فَذَنُوتُ مِنْهُ:	۲۷۰
۲۷۰	قوله: فَقَالَ انْفِضْ أَخْجَارًا:	۲۷۰
۲۷۰	قوله: اسْتَنْفِضْ بِهَا:	۲۷۰
۲۷۰	قوله: أَوْعَوَّ:	۲۷۰
۲۷۱	قوله: وَلَا تَأْتِنِي بِعَظْمٍ وَلَا رَوْثٍ:	۲۷۱
۲۷۲	حرف به کابری سره استنجا، کولی شی یا هر نجاست لری کونکی باندی استنجا، صحیح ده؟	۲۷۲
۲۷۳	به کومو خیزونو سرده استنجا، جائز نه ده دهغی علت:	۲۷۳
۲۷۳	د عظم او روث د جناتو د خوراک کیدو تحقیق:	۲۷۳
۲۷۴	د مسلم شریف اود ترمذی شریف د روایت تعارض اود دهغی دفعیه:	۲۷۴
۲۷۷	به ممنوع خیزونو باندی د استنجا حکم:	۲۷۷
۲۷۷	قوله: فَأَتَيْتُهُ بِأَخْجَارٍ يَطْرَفُ يَسَارِي فَوَضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ:	۲۷۷
۲۷۷	قوله: فَلَمَّا قَضَى اتَّبَعَهُ بِهَا:	۲۷۷

بَابُ لَا يَسْتَجِبُ بِرَوْثٍ

۲۷۷	د مخکین باب سره مناسبت:	۲۷۷
۲۷۸	مقصد ترجمه الباب:	۲۷۸
۲۷۸	رجال الحديث:	۲۷۸
۲۷۸	① ابو نعیم:	۲۷۸
۲۷۸	② زهیر:	۲۷۸
۲۷۸	③ ابی اسحاق:	۲۷۸
۲۷۸	④ عبد الرحمن بن الاسود:	۲۷۸
۲۸۰	⑤ ایبه:	۲۸۰
۲۸۰	⑥ عبد الله:	۲۸۰
۲۸۰	قوله: ليس ابو عبيدة ذكره، ولكن عبد الرحمن بن الاسود عن ايبه:	۲۸۰
۲۸۱	اول اعتراض:	۲۸۱
۲۸۲	قوله: أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ يَقُولُ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْفَاطِمَ:	۲۸۲
۲۸۲	قوله: فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَخْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجْرَيْنِ وَالْثَمْتَ الثَّالِثَ فَلَمْ أَجِدْهُ:	۲۸۲
۲۸۲	قوله: فلم أجده:	۲۸۲
۲۸۲	قوله: فَأَخَذْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا:	۲۸۲
۲۸۷	قوله: فَأَخَذْتُ الْحَجْرَيْنِ وَالْقِسْ الرُّوثَةَ:	۲۸۷

شميره	مضمون	صفحه
	قوله: وقال هذا ركس:	٢٨٧
	د استنحاء دپاره خو مره (كانرى) لوتې اخستل پكار دى:	٢٨٨
	د قائلين ايجاب تثليث دلائل:	٢٨٩
	د فريق مخالف دلائل:	٢٩٠
	قوله: وقال إبراهيم بن يوسف عن أبيه عن أبي إسحاق حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ:	٢٩٥
	د دې متابعت د ذكر كولو مقصد:	٢٩٥
	رجال الحديث:	٢٩٥
	① ابراهيم بن يوسف:	٢٩٥
	② ابيه:	٢٩٦
	③ ابو اسحاق:	٢٩٧
	④ عبد الرحمن:	٢٩٧

③١ باب الوضوء مرة مرة

	د مخكش باب سره مناسبت:	٢٩٧
	د ترجمة الباب مقصد:	٢٩٧
	رجال الحديث:	٢٩٨
	① محمد بن يوسف:	٢٩٨
	② سفيان:	٢٩٩
	③ زيد بن اسلم:	٢٩٩
	④ عطاء بن يسار:	٢٩٩
	⑤ ابن عباس:	٢٩٩
	قوله: قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً:	٢٩٩
	قوله: مرة مرة:	٣٠٠

③٢ باب الوضوء مرتين مرتين

	مقصود ترجمه:	٣٠٠
	رجال الحديث:	٣٠٠
	① حسين بن عيسى:	٣٠٠
	② يونس بن محمد:	٣٠١
	③ فليح بن سليمان:	٣٠٢
	④ عبد الله بن أبي بكر بن عمرو بن حزم:	٣٠٢
	⑤ عباد بن تميم:	٣٠٣

شماره	مضمون	صفحه
۳۰۳	۹ عبد الله بن زيد <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۳۰۳
۳۰۴	عبد الله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم :	۳۰۴
۳۰۴	قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ :	۳۰۴
۳۰۴	پہ اودس کیں د تثلیث غسل حیثیت :	۳۰۴
۳۰۵	د ترجمہ الباب پہ ثبوت باندی اشکال او د هغی جواب :	۳۰۵
	۳۲) بَابُ الْوُضُوءِ ثَلَاثًا ثَلَاثًا	
۳۰۶	د ترجمہ سابقہ سرہ مناسبت او د ترجمہ مقصد :	۳۰۶
۳۰۷	رجال الحديث	۳۰۷
۳۰۷	① عبد العزيز بن عبد الله الاويسی :	۳۰۷
۳۰۷	② ابراهيم بن سعد :	۳۰۷
۳۰۷	③ ابن شهاب :	۳۰۷
۳۰۷	④ عطاء بن يزيد :	۳۰۷
۳۰۸	⑤ حمران مولى عثمان :	۳۰۸
۳۰۹	⑥ عثمان <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۳۰۹
۳۱۱	عبادت :	۳۱۱
۳۱۲	شهادت :	۳۱۲
۳۱۲	خلافت او د خلافت مودہ :	۳۱۲
۳۱۲	فضائل او مناقب :	۳۱۲
۳۱۳	د روایاتو تعداد :	۳۱۳
۳۱۳	د اودس پہ سلسلہ کیں د امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ترتیب :	۳۱۳
۳۱۴	د ائمہ مجتہدین پہ نزد د تثلیث غسل حیثیت :	۳۱۴
۳۱۴	قوله: أَنَّهُ رَأَى عُمَانَ بْنَ عَمَّانَ دَعَا يَأْتِيَهُ فَأَقْرَعَهُ عَلَى كَفِّهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَقَسَمَ لَهُ أَنَّهُ دَخَلَ عَمِيْنَهُ :	۳۱۴
۳۱۵	قوله: ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْوِرْقَيْنِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ :	۳۱۵
۳۱۵	د بضمضہ او استنشاق پہ غسل وجہ باندی د تقدیم حکمت :	۳۱۵
۳۱۵	قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ :	۳۱۵
۳۱۵	مسح بہ یو کرت کولی شی یا متعدد کرتہ :	۳۱۵
۳۱۶	قوله: ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ :	۳۱۶
۳۱۶	قوله: ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ مَعَهُ وَضُوءِي هَذَا :	۳۱۶
۳۱۷	قوله: ثُمَّ صَلَّى رَكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ :	۳۱۷
۳۱۷	د حدیث نفس نہ خہ مراد دی ؟ :	۳۱۷

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۱۸..... آیا به دی حدیث کنس د حدیث دنیوی سره سره حدیث دینی هم داخل دی؟

۳۱۹..... قوله: غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ:

د دوه احادیثو تر مینځه تعارض او د هغې دفعیه:

۳۲۱..... د یو اشکال دفعه کول:

۳۲۲..... رجال الحديث

۳۲۲..... ① ابراهیم:

۳۲۲..... ② صالح بن کیسان:

۳۲۲..... ③ ابن شهاب:

۳۲۲..... ④ عروه:

۳۲۲..... ⑤ حرمان

۳۲۲..... قوله: وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ:

۳۲۳..... قوله: قَالَ ابْنُ شَهَابٍ وَلَكِنْ غُرُوءٌ يُخَذُّ عَنْ مُحَمَّدَانَ:

۳۲۳..... قوله: فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُمَرُ قَالَ أَلَا أَدْعِيْكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةُ مَا حَدَّثَكُمْوهُ:

۳۲۴..... قوله: ويصلى الصلاة:

۳۲۵..... قوله: إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا تَبَيَّنَ وَيَتَنَ الصَّلَاةِ:

۳۲۵..... قوله: حَتَّى يَصْلِيَهَا:

۳۲۶..... قوله: قَالَ غُرُوءُ الْآيَةِ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أُنْزِلَ آمِنَ الْبَيْتَاتِ:

③ باب الاستئذان في الوضوء

۳۲۶..... د مخکنس باب سره مناسبت:

۳۲۶..... د استنثار لغوی او اصطلاحی تحقیق:

۳۲۷..... مؤلف د استنثار باب ولی منعقد نه کرو؟

۳۲۷..... استنثار لره په مضمضه باندې د مقدم کولو وجه:

۳۳..... رجال الحديث

۳۳..... ① عبدان

۳۳..... ② عبدالله

۳۳..... ③ یونس

۳۳..... ④ الزهری

۳۳۱..... ⑤ ابو ادريس

۳۳۱..... ⑥ سيدنا ابو هريره رضي الله عنه

۳۳۱..... قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ:

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ: ۳۳۲

⑤ باب الاستجمار وتراً

د مخکنی باب سره مناسبت ۳۳۲

د ترجمه الباب د بی ترتیبه ذکر کولو اشکال او د هغې جواب ۳۳۲

رجال الحديث ۳۳۴

① عبد الله بن يوسف ۳۳۴

② مالك ۳۳۴

③ ابو الزناد ۳۳۵

④ الاعرج ۳۳۵

⑤ سيدنا ابو هريره رضي الله عنه ۳۳۵

قوله: اَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثَمَرًا لِيَنْتُرَ: ۳۳۵

قوله: وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ: ۳۳۵

په استنجاء کښې د ائمه کرامو اختلاف ۳۳۵

د استجمار دویمه معنی ۳۳۲

آیا د دې حدیث نه په عدم وجوب استنجاء باندې استدلال کیدی شي؟ ۳۳۷

قوله: فَلْيُغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ: ۳۳۹

د اودس په اوبو کښ لاس د وینځلو نه مخکښ د داخلولو حکم ۳۳۹

بغیر د وینځلو نه د لاس داخلولو په صورت کښ د اوبو حکم ۳۴۰

آیا د شپې او د ورځې په خوب کښ به فرق کولې شي؟ ۳۴۰

قوله: فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَا يَذَرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ۳۴۱

قوله: إِنْ بَاتَتْ يَدُهُ: ۳۴۱

مصادر و مراجع ۳۴۳

فهرس اسماء المترجم لهم فى المجلد الخامس من كشف البارى على ترتيب حروف الهجاء

شميره	مضمون	صفحه
١،	ابراهيم بن يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي الكوفي	
٢،	ابو ايوب الانصاري خالد بن زيد بن كليب الانصاري النجاري الخزرجي رضى الله عنه	
٣،	ابو الدرداء عومرا عامر بن مالك رضى الله عنه	
٥	ابورشد بن (انظر: كريب بن ابي مسلم)	
٤،	ابوسلمه الخزاعي (منصور بن سلمة)	
٥	ابوسلمة (انظر: حماد بن سلمة بن دينار)	
٥،	ابوقتادة: الحارث بن ربيع رضى الله عنه	
٦،	ابومعاذ عطاء بن ابي ميمونة منيع البصري	
٥	ابوالنضر البغدادى (انظر: هاشم بن القاسم)	
٧،	احمد بن محمد بن الوليد بن عقبة الازرقى المكي ابو الوليد ابو محمد	
٨،	اسامة بن زيد بن حارثة بن شراحيل الكلبي رضى الله عنه	
٥	اسود بن عامر الشامي (انظر: شاذان)	
٩،	انس بن عياض بن ضمرة اليثي المدني	
٥	الحارث بن ربيع (انظر: ابوقتادة)	
١٠،	حين بن عيسى بن حمران طائي بسطامي دامغانى ابو على	
١١،	حماد بن سلمة بن دينار الربيعي البصري ابوسلمة	
١٢،	حمران بن ابان بن خالد بن عبد عمرو بن عقيل بن عامر عمري عمري	
٥	حمران مولى عثمان	
٥	خالد بن زيد (انظر: ابو ايوب الانصاري)	
١٣،	خالد بن يزيد الجعفي الاسكندراني البصري	
٥	زكريا بن ابي زكريا (انظر: زكريا بن يحيى البلخي)	
١٤،	زكريا بن يحيى بن صالح بن سليمان بن مطر البلخي اللؤلؤي ابويحيى ابو محمد	
١٥،	سالم بن ابي الجعد رافع الاشجعي الكوفي	
١٦،	سعيد بن ابي هلال اللهي البصري ابو العلاء	
١٧،	سعيد بن زيد بن درهم الازدي البصري ابو الحسن	
١٨،	سعيد بن عمرو بن سعيد بن العاص القرشي الاموي ابو عثمان ابو عتبة	
١٩،	شاذان: اسود بن عامر الشامي نزيل بغداد ابو عبد الرحمن	

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

- صاعقة (انظر: محمد بن عبد الرحيم بن ابي زهير).....
- ٢٠، عباد بن حمير بن غزية الانصاري المازني المدني.....
- ٢١، عبد الرحمن بن الاسود بن يزيد بن قيس النخعي الكوفي ابو حفص البوبكر.....
- ٢٢، عبد الله بن ابي بكر بن عمرو بن حزم المدني الانصاري ابو محمد.....
- ٢٣، عبد الله بن ابي قتادة الانصاري السلمي المدني.....
- ٢٤، عبد الله بن زيد بن عاصم بن كعب بن عمرو الانصاري المازني المدني رضى الله عنه.....
- عبيد الله العمري (انظر: عبيد الله بن عمر بن حفص بن عاصم).....
- ٢٥، عبيد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري.....
- ٢٦، عبيد الله بن ابي يزيد المكي.....
- ٢٧، عبيد بن عمير بن قتادة بن سعد الليثي الجندعي المكي ابو عاصم واعظ مكة.....
- ٢٨، عثمان بن عفان بن ابي العاص بن امية بن عبد شمس بن عبد مناف القرشي رضى الله عنه.....
- عطاف بن ابي ميمونة (انظر: ابو معاذ).....
- ٢٩، عطاف بن يزيد الليثي.....
- ٣٠، عمرو بن يحيى بن سعيد بن عمرو القرشي الاموي المكي ابو امية.....
- ٣١، كزيب بن ابي مسلم القرشي الهاشمي مولى ابن عباس ابو رشدين.....
- ٣٢، معاذ بن فضالة الزهراني البصري ابو زيد.....
- ٣٣، محمد بن عبد الرحيم بن ابي زهير القرشي العدوي البغدادي اليزازي المعروف بصاعقة.....
- ٣٤، محمد بن يحيى بن حبان بن منقذ الانصاري التجاري المدني ابو عبد الله.....
- ٣٥، موسى بن عقبة بن ابي عياش القرشي الاسدي المدني امام المغازي.....
- منصور بن سلمة (انظر: ابو سلمة الخزاعي).....
- ٣٦، النضر بن شمير البصري ابو الحسن.....
- ٣٧، نعيم المجر.....
- نعيم بن عبد الله المجر المدني ابو عبد الله (انظر: نعيم المجر).....
- ٣٨، واسع بن حبان بن منقذ الانصاري التجاري المدني.....
- ٣٩، ورقاء بن عمر بن كليب الشكري الشيباني الكوفي ابو بشر.....
- ٤٠، هاشم بن القاسم الليثي البغدادي ابو النضر.....
- ٤١، يزيد بن هارون بن زاذان زاذي بن ثابت السلمي الواسطي ابو خالد.....
- ٤٢، يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي الكوفي.....
- يوسف بن ابي اسحاق (انظر: يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي الكوفي).....
- ٤٣، يونس بن محمد بن مسلم البغدادي المؤدب ابو محمد الحرمي.....

﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴾

غرض د مرتب

﴿ الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد النبي الامين، وعلى اله وصحبه واتباعهم ومن تبعهم باحسان الى يوم الدين. اللهم لك الحمد لا احمى ثناء عليك، انت كما اثنيت على نفسك، اللهم ما اصبحت من نعمة او باحد من خلقك، فمك وحدك لا شريك لك، اللهم لك الحمد ولك الشكر. اللهم لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك ﴾

د الله پاك ډير كرم او بې انتهاء فضل او احسان دې چه هغه خپل بې وسه بنده ته د كشف الباري د يو نوي جلد د ترتيب او تحقيق او تكميل توفيق وركړو.

په دې جلد كښن هم الحمد لله هم هغه ټول التزامات كړي شوي دي كوم چه په مخكښ چهاپ شوي جلدونو كښن زمونږ مخې ته وو، چونكه كتاب الوضوء دې او د فقهي مباحثو غلبه شروع شوې ده په دې وجه تفصيلات هم زيات دي او د حواله جات په اعتبار سره هم د ډير توسع نه كار اخستلي شوي دي.

د فقهي مذاهب او د هغې د دلائل په سلسله كښن حتى الامكان دا التزام كړي شوي دي چه د هر امام د مذهب په حواله جات كښن هم د هغوي د معتبر كتابونو حواله وركړي شي، خو كله كله د نورو كتابونو حواله هم وركړي شوي ده نو هغه هم د موقوف مصادر نه وركړي شوي ده. الحمد لله د دې جلد په پوره كار باندې هم صاحب تقرير شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان صاحب دامت برکته پوره نظر تير كړي دي.

خو په هر يو كار كښن، خاص طور د تحقيق او علم په سلسله كښن دا دعوي نه شي كيدې چه په دې كښن هيڅ غلطې، خامې يا كمې نه دي پاتې شوي، په دې وجه اهل علم ته خواست دي چه څه قسم غلطې يا خامې هم هغوي ته په نظر راشي نو ضرور دي مونږ ته خبر راکړي، هم دغه شان كه د كتاب په ظاهري يا معنوي ښكلا كښن د اضافي دپاره څه تجويز وي نو هغه دي هم ضرور پيش كړي، مونږ ته به انشاء الله د غور او فكر كولو نه پس په قبلولو او د خپلې خامې او کوتاهې په اصلاح كولو كښن هيڅ تامل نه وي.

هسې خو په كشف الباري باندې كار ډير په تيزي سره شروع دي او په اهل علم كښن چه كوم مقبوليت دي كتاب ته حاصل دي هغه د نمر نه زيات روښانه دي خو د ټولو انتهائي خواهش دي چه دا كتاب د شيخ محترم دامت برکته په ژوند باندې د تكميل د مراحل نه تيريدو سره د طباعت په كالو باندې ډولي شي.

دعا او كړئ چه الله پاك د حضرت شيخ صاحب په عمر كښن د عافيت تامه سره بركات وركړي او د دې كار د پوره كولو اسان توفيق راکړي.

د دي جلد د تكميل په سلسله كښن زه عاجز، د عزيز گرامی مولانا حبيب زکريا صاحب، اسناد جامع فاروقيه کراچی، عزيزم مفتی مبارک علی صاحب (استاذ جامعہ فاروقیہ کراچی، او د عزيزم مولوی عطاء الله رفیع سلمه الله تعالیٰ شکر گزار یم چه دي حضراتو راسره

د کمپوزنگ او پروف ریډنگ په سلسله کېن انتهائی تعاون او کړو، الله پاک دې ورته بهترین جزاء خیر ورکړی.

په اخر کېن دعا کوم چه الله پاک دې دا عمل د شیخ مظهر، ما عاجز، زما د مور او پلار، استاذانو او ټولو متعلقینو او ملگرو دپاره د نجات ذریعه او د اخرت ذخیره جوړه کړی او دې عمل ته دې قبول عام ورکړی. آمین

وکتبه: نور البشر محمد نور الحق

استاذ الحديث وعلومه بالجامعة الفاروقية کراچی

ومدير معهد عثمان بن عفان رضي الله عنه

يو وضاحت:

په دې تقرير کېن مونږ چه د صحيح بخاری کومه نسخه د متن په طور استعمال کړې ده په هغې باندې ډاکټر مصطفی ديب البغا تحقیقی کار کړې دی ډاکټر مصطفی ديب په احادیثو باندې د نمبر لگولو سره سره د احادیث د مواضع متکرره ښودلو التزام هم کړې دې. که یو حدیث روستو راتلونکې دې نو د حدیث په اخر کېن په نمبرو سره د هغې ښودنه کوی چه په دې نمبر باندې دا حدیث راوړان دې، او که حدیث تیر شوې وی نو د نمبر نه مخکېن (ر) لگوی. یعنی د هغه نمبر طرف ته دې رجوع او کړې شی.

(بسم الله الرحمن الرحيم)

۴) کتاب الوضوء

ترتیب کتب: امام بخاری رحمته الله د ټولو نه اول ایمانیات ذکر کړل، ځکه چې هیڅ عمل او فعل بغیر د ایمان نه مقبول نه دي. د هغې نه روستو ئې د کتاب العلم ذکر کړې دي. د هغې د مخکین کولو وجه دا ده چې د علم نه روستو عمل صحیح کیږي. په دې وجه د علم احکام، د هغې مصالح، فضائل او آداب ئې بیان کړل، د هغې نه روستو ئې بیا احکام بیان کړې دي. په احکاماتو کښ د ټولو نه مقدم عبادات دي او په عباداتو کښ د ټولو نه اهم مونځ دي، په دې وجه ئې هغه د ټولو نه مخکین ذکر کړو، چونکه د مانځه دپاره طهارت شرط دي او په طهارت کښ اودس او د غسل ډیر مسائل دي او بیا طهارت شرط دي، صلاة مشروط دي او شرط په مشروط باندې مقدم وی، په دې وجه مؤلف رحمته الله د کتاب العلم نه پس د طهارت بحثونه راوړي دي. (۱)

د نسخو اختلاف: بیا دلته په بعض نسخو کښ عنوان کتاب الوضوء دي او په بعض نسخو کښ کتاب الطهارة دي. علامه عینی او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهما الله د کتاب الطهارة والا نسخې ته انساب وئيلي ده. (۲)

د دې وجه دا ده چې امام بخاری رحمته الله د اودس مسائل او د هغې د ابواب د لاندې د استنجاء مسائل هم ذکر کړي دي که د اودس عنوان واخستلي شی نو استنجاء په اودس کښ نه شی داخلولې، مگر دا چې دا په اودس کښ تبعاً داخل اومنلي شی. او که د طهارة عنوان اومنلي شی نو بیا د هیڅ قسم توجیه ضرورت نه پاتې کیږي. ځکه چې اودس یو قسم طهارت دي. هم دغه شان استنجاء هم یو قسم طهارت دي. یو طهارت من الاحداث دي او بل طهارت من الاخیات والانجاس دي.

خو راجح دا معلومیږي چې دلته د کتاب الوضوء والا نسخه اصح ده، ځکه چې امام بخاری رحمته الله وړاندې د کتاب الغسل، کتاب التیمم، کتاب الحيض وغيره تراجم منعقد کړي دي، که دلته د طهارت عنوان وي نو وړاندې ټول عنوانات به په هغې کښ داخل وي، د مستقل کتاب عنوان راوړلو سره د هغې د شروع کولو څه ضرورت وو؟

پاتې شو د استنجاء مسائل، نو مؤلف د قداماً په طرز باندې د اودس او استنجاء مسائل یو ځایي ذکر کړي دي، ځکه چې په دې دواړو کښ تلازم شان دي، انسان اول عام طور استنجاء کوي او د هغې نه روستو اودس کوي او چونکه د استنجاء نه فوراً پس اودس کول وي. په دې وجه د اودس د اوبو د حصول التزام د مخکین نه کوي، په دې وجه حضرات قداماً د اودس سره د استنجاء مسائل هم تبعاً ذکر کوي. والله اعلم

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵، وتحفة الباری ج ۱ ص ۱۴۸

د لفظ **يُوضَّأُ** (وضوء) تحقیق: دا لفظ د (وضاء) نه مشتق دی، (وَضُوْءٌ، يَوْضُوْءٌ، وَضَاعَةٌ) معنی ئې ده حسن او نظافت. (۱)

لفظ (وَضُوْءٌ) د واؤ په ضمی سره، د مصدر په طور استعمالیږي او د واؤ په فتحې سره ئې په هغه اوبو باندې اطلاق کیږي چه په کومو باندې اودس کولې شی. بعضی حضراتو (وَضُوْءٌ) بالفتح ته هم مصدر وئیلې دي او وئیلې ئې دي چه دا هم د (قبول) او (ولوم) په شان بفتح الفاء دي او درې واړه مصادر دي.

ابو عمرو بن العلاء خو د (وَضُوْءٌ) بضم الواو انکار کوي، پس امام اصمعي **يُوضَّأُ** د هغه نه تپوس او کړو چه (ما الوضوء بالفتح؟) یعنی د (وضوء) بفتح الواؤ څه معنی ده؟ نو هغوی جواب ورکړو چه (الماء الذي يتوضأ به) یعنی په کومو اوبو سره چه اودس کولې شی هغې ته (وَضُوْءٌ) وئیلې شی.

او چه کله ئې د هغوی نه تپوس او کړو چه (فالوضوء بالضم؟) یعنی (وَضُوْءٌ) بضم الواؤ څه څیز دي؟ نو هغوی او فرمائیل چه (لا اعرفه) یعنی زه بضم الواؤ نه پیژنم.

او امام اخفش **يُوضَّأُ** د الله پاک د ارشاد (وَوَضَّاهُ النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ) په تفسیر کښ فرمائی: (الْوُضُوءُ بِالْفَتْحِ الْحَكْبُ وَالْوُضُوءُ بِالضَمِّ الْاِتِّقَادُ وَهُوَ الْمَصْدَرُ قَالَ وَمِثْلُ ذَلِكَ الْوُضُوءُ وَهُوَ الْمَاءُ وَالْوُضُوءُ وَهُوَ الْمَصْدَرُ ثُمَّ قَالَ وَزَعَمُوا أَنَّهُمَا لَفْتَانِ بَعْضُهُمَا يُقَالُ الْوُضُوءُ وَالْوُضُوءُ يَجُوزُ أَنْ يُعْنِيَ بِهِمَا الْحَكْبُ وَيَجُوزُ أَنْ يُعْنِيَ بِهِمَا الْمَصْدَرُ).

ترجمه: (وَضُوْءٌ) په فتح د واؤ سره د سیزلو لرگی ته وئیلې شی، او (وَضُوْءٌ) په ضم د واؤ سره سوزیدلو ته وئیلې شی کوم چه مصدر دي. هم دغه شان (وَضُوْءٌ) بفتح الواؤ، اوبو ته وئیلې شی او (وَضُوْءٌ) بضم الواؤ، مصدر دي. هم دغه شان هغه فرمائی چه بعضی خلقو وئیلې دي چه دا په یوه معنی کښ دوه لغتونه دي، پس د (وَضُوْءٌ) او (وَضُوْءٌ) دواړو اطلاق کولو سره د دواړو نه د سیزلو لرگی هم مراد اخستلې شی او دا هم ممکن ده چه دواړه مصدر او منلې شی. (۲)

علامه عینی **يُوضَّأُ** فرمائی چه په (وضوء) کښ درې لغات دي:

یو دا چه (بضم الواؤ اسم للفعل، وبفتحها اسم للماء الذي يتوضأ به) یعنی د واؤ په ضمی سره د مصدر په معنی دي او په فتحې سره هغه اوبو ته وئیلې شی په کومو باندې چه اودس کولې

(۱) مختار الصحاح ص ۷۷۶

(۲) اوگوری لسان العرب ج ۱۵ ص ۳۲۲. ماده: وضوء و تاج العروس ج ۱ ص ۴۹، ۴۹۱. ماده: وضاء

شی. دا ٲول مشهور لغات دی او ابن الانباری رحمۃ اللہ علیہ د اکثر اهل لغت نه هم دا خبره نقل کری ٲده. بل لغت دی « ٲفتح الواو فیہما » یعنی دواړه په معنی کښ د واؤ په فتحی سره اولوستلې شی، دا د ٲیرو حضراتو قول دی، چه په هغوی کښ خلیل بن احمد هم دی او د هغوی وینا ده چه د واؤ په ضمی سره خو معروف هم نه دی. دریم لغت کوم چه یو غریب قول دی کوم چه صاحب د مطالع نقل کری دی چه په دواړو کښ به ئې د واؤ په ضمی سره لولو. (۱)

① بَاب مَا جَاءَ فِي الْوُضُوءِ

وَقَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْلُظْوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ (قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَيَّنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرَضَ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَكَلَّا تَا وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِسْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)

د علامه ديامطی رحمۃ اللہ علیہ په اصل کښ «باب ماجاء فی الوضوء وقول الله عزوجل» واقع دی.

د کریمه په روایت کښ «باب فی الوضوء وقوله عزوجل» راغلې دی.

د اصیلې په روایت کښ «کتاب الوضوء، باب ماجاء فی قول الله عزوجل» راغلې دی. (۲)
په شروع کښ د آیت مبارکه راوړلو وجه: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا آیت کریمه بالکل په شروع کښ په دی وجه ذکر کری دی چه دا اودس د احکاماتو اصل او بنیاد دی او د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ عادت دا دی چه د مسائلو د اثبات دپاره د ٲولو نه اول قران کریم لره پیش کوی، گویا دی خبرې طرف ته اشاره کوی چه اصل مسئله د قران کریم نه ثابت ده او د هغې توضیحات او تفصیلات په احادیثو کښ راغلې دی. دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم ددی خبرې لحاظ ساتلې دی. اصل او قاعده دا ده چه ترجمه په منزله د دعوی سره وی او آیت او روایت د هغې دلیل وی او دلیل د مدلول نه پس، حجت د دعوی نه پس راخی، خو مؤلف رحمۃ اللہ علیہ د آیت کریمه په اصالت باندې نظر کولو سره هغه په شروع کښ اولیکلو.

او دا هم وئیلې کیدې شی چه په بخاری شریف کښ د «کتاب الوضوء» عنوان دی، په دی عنوان کښ مصنف رحمۃ اللہ علیہ گویا دا دعوی اوکره چه اودس یو حکم شرعی دی، دا ئې د آیت کریمه په ذریعه مدلل کړو او آیت ئې روستو راوړو.
د آیت کریمه جامعیت: ابن العربی رحمۃ اللہ علیہ چه د دی آیت کریمه د لاندې د کومو مباحثو ذکر کری دی د هغې تعداد دوه پنځوس دی. (۳)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵

(۲) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲

(۳) اوگوری: احکام القرآن لابن العربی ج ۲ صفحه ۵۵۷ تا ۵۸۵

ابن العربی رحمہ اللہ فرمائی کہ بعض علماء کرام فرمائی کہ دے آیت کریمہ نہ زر مسائل مستنبط کیجی، ہم دغہ شان فرمائی کہ زمرہ اصحاب مدینۃ الاسلام (بغداد) کتب راجع شو او دے آیت کریمہ نہ ئی مسائل راویستل شروع کرل نواتہ سوہ مسئلہ ئی ترے راویستل (۱)

د ایت کریمہ پہ مفہوم کتب د علماء گرامو اختلاف : دلته امام بخاری رحمہ اللہ کہ دے (ما جملہ الوضوء وقول الله تعالى...) راوړلو سره د آیت کریمہ پہ معنی کتب کہ کوم اختلاف دے هغی ته اشاره کړې ده.

حاصل د هغی دا دے کہ د آیت کریمہ اطلاق دے خبرې لره کیدل پکار وو کہ کوم انسان هم د مانځه دپاره اودریزې نو د هغه په ذمه باندې اودس واجب دے پس د بعض ظاهریه هم دا مسلک بیانولی شی. (۲)

بعض علماء گرامو د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نه هم دغہ شان نقل کړې دی. پس د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما په باره کتب روایت دے کہ د هغوی مخکښ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دا عمل ذکر کړې شو که رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د هر مانځه دپاره د اودس حکم ورکړې وو، برابره خبره ده که د اودس په حالت کتب وی او که نه وی، بیا که کله هغوی ته دا عمل گران شو نو د هر مانځه په موقع ئی د مسواک حکم ورکړو. نو سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما چونکه په اول کتب دا گنډله چه زه به دا اول عمل په دوام سره اوکړې شم، په دے وجه به هغوی د هیڅ مانځه دپاره تازه اودس کول نه پریځودل. (۳)

هم دغہ شان خبره دحضرات خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم نه هم نقل کولی شی. (۴)
خو حقیقت دا دے که کومو صحابه کرام رضی اللہ عنہم د هر مانځه دپاره د اودس اهتمام کړې وو هغه په دے وجه باندې نه وو که د انسان اودس وی یا نه وی، په هر حال کتب اودس واجب دے، بلکه دے حضرات په اولی، اعلی او اکمل باندې عمل کولو. (۵)
او ظاهره دا ده که په صحابه کرام رضی اللہ عنہم کتب د هر مانځه دپاره د اودس د واجب کیدو قائل څوک هم نه وو او دا څنگه کیدې شی که هر کله د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه په یو اودس سره څو مونځونه کول منقول دی!
پس په صحیح بخاری کتب د سیدنا سوید بن النعمان رضی اللہ عنہ روایت دے که:

(۱) احکام القرآن ج ۲ ص ۵۵۸

(۲) عمده القاری ج ۲ ص ۲۳۰، اوجز المسالك ج ۱ ص ۳۶۵، کتاب الطهارة، باب وضوء النائم اذا قام الى الصلاة

(۳) اوگورئ: سنن ابی داؤد کتاب الطهارة باب السواک رقم ۴۸

(۴) اوگورئ عمده القاری ج ۲ ص ۲۳۱

(۵) پس د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نه ابو عطفیف هذیلی تپوس اوکړو: (الوضوء عند کل صلاه؟) نو هغوی او فرمائیل (لیست بسنه، ان کان لکاف وضوئی لصله الصبح صلواتی کلها ما لم احدث، ولكنی سمعت رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم یقول: من توءاء علی طهر کتب الله له بذلك عشر حسنات، ففی ذلک رغبت یا ابن اخی. شرح معانی الآثار ج ۱ ص ۸۷ مع نثر الازهار، کتاب الطهارة، باب الوضوء هل یجب لکل صلاه ام لا؟

﴿ أَكْتُبُكُمْ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَائِرَ غَيْبِكُمْ حَتَّىٰ إِذَا كُنُوا بِأَلْهَتِهِمْ - وَهِيَ أَذَىٰ غَيْبِكُمْ - فَصَلَّى الْقَعْدَةَ ثُمَّ دَعَا بِالْأَزْوَاجِ فَلَمْ يَزُكْ إِلَّا بِالسَّيِّئِ فَأَمَرَهُ بِهِنَّ فَتَزَيَّيْنَ فَكُنَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَكْتَأْتُمْ فَأَمَرَ إِلَى الْقُرْبِ فَنُشِئْنَ وَمُصَفِّتَاتُهُمْ صَلَّى وَلَمْ يَكُنْ لَهَا ۱)﴾

یعنی: رسول اللہ ﷺ د خیر پہ کال باندی اوتلو، چہ کلہ مقام صہباء تہ اورسیدو کوم چہ خیر تہ نزدی دے نو رسول اللہ ﷺ د مازیگر مونخ اوکرو چہ رسول اللہ ﷺ د خوراک طلب اوکرو نو هغوی تہ صرف ستوان پیش کری شو هغه لوندولو سرہ رسول اللہ ﷺ ہم اوخوړل او مونز ہم، بیا رسول اللہ ﷺ د مانہام د مانخہ دپارہ پاسیدو خولہ مبارکہ نہی کنگال کری او مونز ہم خولہ کنگال کری، مونخ نہی اوکرو او اودس نہی اونکرو۔
ہم دغہ شان امام مسلم ﷺ وغیرہ د سیدنا بریدہ ﷺ د حدیث تخریج فرمائیلی دے چہ پہ هغی کنس ذکر دی چہ رسول اللہ ﷺ د فتح مکہ پہ ورخ باندی ٲول مونخونہ پہ یو اودس سرہ ادا فرمائیلی وو۔ (۲)

د سیدنا انس رضی اللہ عنہ ہم روایت دی: (یجزئ احدا الوضوء ما لم یحدث) (۳)

یعنی ترخو چہ بی اودسی نہ وی راغلی تر هغی پوری زمونر دپارہ یو اودس ہم کافی دے۔
بہر حال چہ کلہ دا معلومہ شوه چہ آیت کریمہ پہ خپل ظاہر باندی نہ دے او د ہر مانخہ دپارہ اودس فرض نہ دے نو پہ دے آیت کریمہ کنس بہ د توجیہ پیش کولو ضرورت راجی۔
پس علماء کرامو مختلف توجیہات کری دی د ٲولو نہ مشہورہ توجیہ دا دہ چہ دلته تقدیر

د کلام دے: ﴿ اِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَإِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ ۝﴾ (۴)

یعنی: کلہ چہ تاسو مانخہ تہ پہ داسی حال کنس پاسی چہ تاسو د حدث پہ حالت کنس یی۔

امام نووی رحمہ اللہ د قاضی عیاض رحمہ اللہ نہ نقل کولو سرہ لیککی:

﴿ وعلى هذا اجتمع اهل الفتوى بعد ذلك، ولم يبق بينهم فيه خلاف ۵)﴾

یعنی: پہ دے باندی د ٲولو اهل فتوی اتفاق راغلو او د هغوی تر مینخہ هیچ اختلاف پاتی

نہ شو۔

امام دارمی رحمہ اللہ ہم دا خبرہ اختیار کری دہ او هغوی پہ دلیل کنس د سیدنا بریدہ ﷺ حدیث

۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۴، کتاب الوضوء، باب من مضمض من السويق ولم يتوضأ رقم (۲۰۹)

۲) صحیح مسلم، کتاب الطہارۃ، باب جواز الصلوات کلہا بوضوء واحد، رقم ۶۴۲، وسنن ابی داؤد، کتاب الطہارۃ، باب الرجل یصلی الصلوات بوضوء واحد، رقم ۱۷۲، وسنن النسائی کتاب الطہارۃ باب الوضوء لكل صلاة رقم ۱۳۳، وجامع الترمذی، ابواب الطہارۃ، باب ما جاء انه یصلی الصلوات بوضوء واحد، رقم (۶۱)، وسنن ابن ماجہ کتاب الطہارۃ باب الوضوء لكل صلاة والصلوات کلہا بوضوء واحد رقم ۵۱۰

۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۴، کتاب الوضوء، باب الوضوء من غیر حدث رقم: ۲۱۴

۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۰

۵) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطہارۃ، باب وجوب الطہارۃ للصلاة۔

پیش کری دی چه رسول الله ﷺ به د هر مانحه دیاره اودس فرمائیلو چه کله د فتح مکه ورخ راغله نو ټولو مونخونه ئې په یو اودس سره ادا کړل او مسح علی الخفین ئې هم اوفرمائیله، په دې موقع باندې سیدنا عمر رضی الله عنہ عرض اوکړو، تاسو نن داسې کار اوکړو په کوم باندې چه ما تاسو د دې نه مخکې نه یی لیدلې؟ رسول الله ﷺ ارشاد اوفرمائیلو ای عمره: ما عمدا داسې کړې دی. (۱)

امام دارمی رحمه الله فرمائی: ﴿فدل فعل رسول الله ﷺ ان معنی قول الله تعالی ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ (الایة) لكل محدث، ليس للطاهر﴾ (۲)

یعنی: د رسول الله ﷺ د فعل نه دا خبره معلومېږي چه د الله پاک ارشاد ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ د هر محدث سره دې د طاهر سره نه دي.

هم دغه شان هغوی فرمائی: ﴿ومنه قول النبي صلى الله عليه وسلم لا وضوء الا من حدث﴾ (۳)

یعنی: د رسول الله ﷺ ارشاد ﴿لا وضوء الا من حدث﴾ تعلق هم دې سره دي.

امام مالک رحمه الله وغیره د امام زید بن اسلم رحمه الله نه نقل کړی دی چه د دې معنی ده: ﴿اذا قمتم من النوم﴾ (۴)

امام نسائی رحمه الله هم دې طرف ته اشاره کړې ده، پس هغوی په سنن نسائی کښ ترجمه منعقد کړې ده ﴿باب قول الله عزوجل ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ د هغې د لاندې ئې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه حدیث ﴿إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ كَوْمِهِ فَلَا يَقْمِشْ يَدَهُ إِلَى وَضُوئِهِ حَتَّى يَغْسِلَهَا ثَلَاثًا، فَإِنَّهُ لَا يَكْذِبُ رَأْيَ ابْنِ بَازٍ يَدُ﴾ (۵) (یعنی: رسول الله ﷺ فرمائی چه کله په تاسو کښ څوک د خوب نه پاسی نو خپل لاس دې د اودس په اوبو کښ نه وردننه کوی ترڅو پورې چه ئې هغه درې کرته وینځلې نه وی ځکه چه په تاسو کښ چاته هم نه ده معلومه چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده) تخریج فرمائیلې دې گویا امام نسائی رحمه الله دې خبرې طرف ته اشاره اوفرمائیله چه دا آیت کریمه په مستقیظ من النوم باندې محمول دي.

د بعض علماء کرامو رائي دا ده چه د محدث په حق کښ دا حکم ایجابی دي او د غیر محدث په حق کښ دا حکم استحبابی دي. (۶)

(۱) اوگورئ: سنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۶. کتاب الطهارة باب قوله تعالى ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ (رقم ۶۵۹)

(۲) ایضا

(۳) ایضا

(۴) اوگورئ: موطاء امام مالک (مع شرحه اوجز المسالك ج ۱ ص ۳۶۴). کتاب الطهارة. باب وضوء النائم اذا قام الى الصلاة.

(۵) سنن النسائي. کتاب الطهارة. باب تاويل قوله عزوجل: اذا قمتم الى الصلاة ... رقم ۱.

(۶) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۲۲. وتفسير ابن كثير ج ۲ ص ۲۱

خو علامه سید محمودی آلوسی رحمته صاحب روح المعانی دا خبره رد کړې ده (۱)، هم دغه شان د احتافو د اصولو مطابق خو دا قول دې گران، ځکه چه د یو لفظ نه په یو وخت کښ دوه معانی مراد اخستل د احتافو په نزد جائز نه دی (۲)

د بعض حضراتو رائي دا ده چه په شروع کښ د هر مانځه دپاره اودس کول فرض وو، د هغې نه روستو منسوخ شو. (۳)

امام طحاوی رحمته احتمالا دا توجیه کړې ده، پس هغوی فرمائی:

﴿وَدَيَّرَ إِذَا كَانَ يَكُونُ كَانَ يَفْعَلُ ذَلِكَ وَهُوَ وَاجِبٌ، ثُمَّ نَسَخَ﴾ (۴)

یعنی دا احتمال هم دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله به د هر مانځه دپاره هغه وخت اودس کولو چه داسې کول واجب وو، بیا دا حکم منسوخ شو.

د دې تائید د سیدنا عبد الله بن حنظله رضی الله عنه د روایت نه کیږي. ﴿أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

أَمَرَ بِالنَّوَثِيِّ لِكُلِّ صَلَاةٍ طَاهِرًا وَغَيْرَ طَاهِرٍ فَلَمَّا شَقَّ ذَلِكَ عَلَيْهِ أَمَرَ بِالسَّوَاكِ لِكُلِّ صَلَاةٍ﴾ (۵)

یعنی: رسول الله صلی الله علیه و آله ته د هر مانځه دپاره د اودس کولو حکم ورکړې شوې وو، که د مخکښ نه به ئې اودس وو او که به نه وو، چه کله په هغوی باندې دا عمل گران شو نو د هر مانځه دپاره ورته د مسواک حکم اوکړې شو.

خو امام نووی رحمته د دې قول نقل کولو نه پس لیکلې دی چه ﴿وهذا القول ضعيف﴾ (۶)، یعنی د وجوب قول اختیارولو سره د هغې د منسوخ منلو بالکل ضرورت نشته، بله دا چه سورة مائده د نزول په اعتبار سره بالکل د اخر زمانې په سورتونو کښ دې، ظاهره دا ده چه په دې کښ نسخ نه ده واقع شوې (۷) په دې وجه دا قول ضعیف دې.

بعض علما، کرام فرمائی چه په اصل کښ رسول الله صلی الله علیه و آله به په شروع کښ مونځ، اذکار او تلاوت د ټولو دپاره اودس کولو، تردې چه د سلام د جواب ورکولو دپاره به ئې هم اودس یا تیمم کولو، الله پاک د اودس آیت کریمه نازلولو سره دا عموم ختم کړو او دا ئې اوخودل چه صرف د مانځه دپاره اودس واجب دې، د ذکر او سلام وغیره دپاره اودس واجب نه دې.

پس په معجم کبیر د امام طبرانی رحمته کښ روایت دې، کوم چه د سیدنا علقمه بن الفعواء رضی الله عنه نه نقل دې چه: ﴿كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَهْرَأَ الْمَاءَ فَتَكَبَّهَ فَلَا يُكَبِّتُهُ،

(۱) اوگوری: روح المعانی ج ۶ ص ۶۹

(۲) اؤگوری: مسلم الثبوت بشرحه فوائذ الرحمن ج ۱ ص ۱۶۵ تا ۱۶۷

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة.

(۴) اوگوری: شرح معانی الآثار مع نثر الازهار ج ۱ ص ۸۷ کتاب الطهارة، باب: الوضوء هل يجب لكل صلاة أم لا؟

(۵) السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب السواک رقم ۴۸، وشرح معانی الآثار مع نثر الازهار ۸۸۱.

(۶) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۳۵، کتاب الطهارة، باب جواز الصلوات کلها بوضوء واحد.

(۷) اوگوری: تفسیر البیضاوی مع شرحه للشیخ زاده ج ۲ ص ۹۶، سورة المائدة

وَنَسِيتُمْ عَلَيْهِ فَلَا يَرُودُ عَلَيْنَا حَتَّى يَأْتِيَ مَرْثُهُ فَيَتَوَضَّأُ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ دُكِّمَكَ فَلَا تَكَلِّمُنَا، وَنَسِيتُمْ عَلَيْكَ فَلَا تَرْكُوعَيْنَا؟ قَالَ: حَتَّى تَرَكْتُ آيَةَ الرَّفْعَةِ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ ﴿الْبَائِدَةِ آيَةَ ٢﴾ (١)

یعنی: رسول الله ﷺ چه به کله د قضاء حاجت نه فارغ شو نو مونږ به د هغه سره خبرې کولې، خو هغوی به خبرې نه کولې، ترڅو چه به ئې کور ته راتلو سره اودس نه وو کړې، مونږ عرض اوکړو یا رسول الله ﷺ دا څه خبره ده چه مونږ تاسو سره خبرې کوو؟ او تاسو جواب نه راکوئ او مونږ تاسو ته سلام اوکړو او تاسو د سلام جواب نه راکوئ؛ تردې چه د رخصت آیت کریمه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ نازل شو.

خو دا روایت ضعیف دې (۲)، ځکه چه د جابر جعفی په طریق سره نقل دې او جابر جعفی صرف ضعیف نه دې بلکه متهم بالکذب هم دې.

امام ابو حنیفه رحمته الله فرمائی: ﴿ما رأيت احدا اکتب من جابر الجعفی﴾ (۳)

یعنی: ما د جابر جعفی نه لونی دروغمن نه دې لیدلې.

د امام ابو حنیفه رحمته الله دا کلام امام ترمذی رحمته الله نقل کړې دې، خو د هندوستان او پاکستان په

عام نسخو کښ شته، خو د مصر په مطبوعه نسخو کښ شته. والله تعالی اعلم

اودس لوه واچبونکې څه څیز دې؟ د علماء کرامو په دې کښ اختلاف دې!

د شوافع قول دا دې چه د اودس واچبونکې حدث دې دویم قول ئې دا دې چه د اودس

واچبونکې ﴿قیام ال الصلاة﴾ دې. دریم قول ئې دا دې چه د حدث او ﴿قیام ال الصلاة﴾ دواړو

مجموعه ئې واچبونکې دې.

امام نووی رحمته الله هم دې قول ته د شوافع رحمته الله په نزد راجح وئیلې ده. (۴)

د حافظ ابن حجر رحمته الله د صنیع نه معلومیږي چه هغوی ﴿قیام ال الصلاة﴾ ته ترجیح ورکوی. (۵)

پس هغوی د دې په تائید کښ د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما حدیث نقل کړې دې کوم چه اصحاب

السنن روایت کړې دې.

(۱) المعجم الكبير للطبرانی ج ۶ ص ۱۸، ومجم الزوائد ج ۱ ص ۲۷۶، کتاب الطهارة، باب قراءة الجنب رقم ۱۵۱۰، واحكام القرآن للجصاص ج ۲ ص ۳۲۹.

(۲) قال الهیثمی رحمه الله وفيه جابر الجعفی وهو ضعيف، مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۷۶، کتاب الطهارة باب قراءة الجنب.

(۳) کتاب العلل (اخر جامع الترمذی، نسخة احمد شاکر وصاحبه) ج ۵ ص ۷۴۱، وشرح علل الترمذی لابن رجب ج ۱ ص ۶۹ (بتحقيق نور الدين عتر)

(۴) د تفصیل دپاره اوگورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، وعدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲، والمجموع ج ۱ ص ۴۶۶.

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲

(خبر من الغلاة فثبت ان الله تعالى قال: إلهما أمرت بالوضوء إذا أتيت الصلاة) (۱)

یعنی: رسول الله ﷺ د بیت الخلا، نه راوتلو او د هغوی مخکین خوراک کیخودلی شو، صحابه کرامو ﷺ تپوس او کړوچه ایا مونږ تاسوته د اودس دپاره اوبه راوړو؛ رسول الله ﷺ او فرمائیل: ماته خود اودس حکم هغه وخت راکړې شوی دې چه کله زه مانځه ته اودرېږم. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په اختیار کړی قول باندې دا شکال واریدې چې د دې نه دا لازمیږي چه کله هم انسان د مانځه دپاره اودرېږي نو اودس به کوی، حال دا چه د جمهور علما کرامو په نزد په هر قائم الی الصلاة باندې اودس فرض نه دې.

د دې جواب دا ورکړې کیدې شی چه د آیت کریمه تقاضه خو هم دا ده چه د هر مانځه دپاره اودس ضروری وی، خو د آیت کریمه تعلق د محدث سره دې، ځکه چه په متوضی کښ یو مانع موجود دې، کوم چه په هغه باندې دا حکم عائد کیدو ته نه پرېږدی، هغه مانع د هغه متوضی زائل الحدث کیدل دی، ځکه چه د اودس حکم دحدث د ازالی د وجې نه دې. والله اعلم

خو د دې جواب حاصل بیا دا راوتلو چه اصل سبب خو ئې حدث دې. والله اعلم
په احنافو کښ صاحب محیط رحمته الله علیه فرمائی چه د اودس سبب موجب ﴿إرادة الصلاة بشروط الحدث﴾ دې. (۲)

د دې معنی دا هم کیدې شی چه د دواړو مجموعه وی او دا هم کیدې شی چه اصل سبب خو ﴿إرادة الصلاة﴾ دې حدث د هغې شرط دې.

په احنافو کښ بعض اقامة الصلاة لره سبب موجب منلې دې او بعض ارادة الصلاة لره علامه قاسم بن قطلوبغا رحمته الله علیه فرمائی: ﴿سبب وجوب الطهارة وجوب الصلاة أو إرادة ما يلحق بها﴾ او بعض احنافو د نجاست حکمیه په صورت کښ حدث لره او د نجاست حقیقیه په صورت کښ خبث لره موجب وضوء گنلې دې.

خو راجح قول هغه دې کوم چه صاحب محیط وغیره ذکر کړې دې چه د دې موجب ارادة الصلاة بشروط الحدث دې. (۳)

د آیت کریمه نه په اودس کښ د اشتراط نیت استنباط: په آیت کریمه کښ ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا﴾ نه علما کرامو دا استنباط کړې دې چه په اودس کښ نیت شرط دې.

(۱) سن النسائي. كتاب الطهارة. باب الوضوء لكل صلاة رقم ۱۳۲. وسنن ابی داؤد كتاب الاطعمة. باب فی غسل الیدین عند الطعام رقم (۳۷۶۰) وجامع الترمذی. ابواب الاطعمة باب فی ترك الوضوء قبل الطعام. رقم ۱۸۴۷.

(۲) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱

(۳) د تفصیل دپاره اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱. والبحر الرائق ج ۱ ص ۸۹. ورد المختار مع

الدر المختار ج ۱ ص ۶۲ و ۶۳

د استدلال حاصل دا دې چه **(اِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْلُظُوا)** معنی ده **(اذا اردتم القيام الی الصلاة فتروضوا لاجلها)** یعنی کله چه تاسو د مانځه په ارادې سره پاسپړئ نو د مانځه دپاره اودس کوئ او دا هم داسې ده لکه چه وئیلې شی **(اذا رایت الامیر قمت، ای قم لاجله)** یعنی چه ک له ته امیر وینی نو پاسپړه. یعنی د امیر دپاره اودرپه (۱)

د احتفاف د طرف نه جواب دا دې چه دلته **(اذا)** یا خو ظرفیه ده یا شرطیه، که ظرفیه وی نو د مستدل استدلال نه صحیح کیږی ځکه چه په دې صورت کښ به معنی دا شی چه **(فی وقت القيام الی الصلاة یجب علیکم الوضوء)**

او که شرطیه وی نو د دې نه زیات نه زیات دا معنی معلومېږی چه جزا په شرط باندې په نفس الامر کښ مرتب ده چه کله هم مونځ کولې شی نو په طهارت او اودس سره به کولې شی، خاص د هغې لحاظ ساتل ضروری نه دی کوم چه مستدل ذکر کړې دې، پس که د مخکښ نه ئې اودس وی نو د **(قيام الی الصلاة)** دپاره اودس ضروری نه دې. (۲)

د اشتراط نیت فی الوضوء په سلسله کښ د قاضی ابن العربی رحمته الله تقریر: خو قاضی ابن العربی مالکی رحمته الله په دې سلسله کښ د بعض شوافعو تردید کړې دې چا چه دا وئیلې دی چه آیت کریمه د نیت په وجوب باندې دلالت نه کوی.

د هغوی د تردید حاصل دا دې چه **(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ)** شرط او جزا دی او دا د شپږو حالو نه خالی نه دی، یا خو به د جزا د شرط سره بالکل تعلق نه وی یا به وی. د تعلق کیدو په صورت کښ د پنځو قسمونو احتمال دې.

یا به ئې تعلق د صلاة سره وی. یا قیام الی الصلاة سره، یا حدث سره، یا درې واړو سره، یا په درې واړو کښ د یو غیر معین سره

اول احتمال خو بالکل صحیح نه دی. ځکه چه د شرط او جزاء ترمینځه ربط خو یو بدیهی امر دې بیا د ربط په صورتونو کښ آخری څلور منفي دی، لهذا اولنی صورت به ثابت وی. د دې تقریر داسې دې چه د اودس تعلق د حدث سره نه شی کیدې، ځکه چه حدث خو ناقض دې نه موجب.

او د **(قيام الی الصلاة)** سره هم نه شی کیدې، ځکه چه اودس د قیام الی الصلاة سره نه جمع کیږی ځکه چه د **(اذا قمت)** معنی ده **(اذا اردتم القيام)** نو قیام د اودس نه مخکښ موندلې شی نو بیا به اودس د قیام دپاره ولې او څنگه وی؟

او د حدث او **(قيام الی الصلاة)** سره ربط نه شی کیدې نو د درې واړو د مجموعې سره هم نه شی کیدې.

هم دغه شان د یو سره لاهلی تعیین تعلق مفید نه دی. په دې وجه دا احتمال هم صرف عقلی پاتې شو. لهذا اول احتمال یعنی د صلاة سره ئې تعلق ثابت شو او هم دا د حدیث نه هم ثابت دي. پس رسول الله ﷺ فرمائی: **(لا تقبل صلاة بغیر طهور)** (۱) معلومه شوه چه د طهارت د صلاة سره تعلق دي (۲)

د قاضی ابن العربی د تقریر مناقشه: د قاضی ابن العربی رحمه الله په تقریر کښ مونږ مناقشه کولې شو چه قاضی صاحب چه کوم د (حدث) سره د تعلق نه کیدو کوم ذکر کړې دي هغه ئې صرف یو جهت طرف ته نظر کولو سره وئیلې دي چه حدث خو ناقض دي نه موجب. حال دا چه په حدث کښ یو طرف د ناقض کیدو دي هم دغه شان پکښ یو جهت د موجب کیدو هم موجود دي، ځکه چه حدث د وضوء سابق دپاره ناقض دي او د وضوء لاحق دپاره موجب دي. او اوس شاته اصل مسئله تیره شوې ده چه د اودس سبب موجب څه دي.

قوله: فَأَغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ: د غسل معنی ده **(ایصال الماء علی المغسول)** یا **(امرار الماء علی**

المغسول) یعنی مغسول ته اوبه رسول، یا په مغسول باندې اوبه بهیولو (۳)
د غسل په شرعی معنی کښ د علماء گرامو اختلاف: د غسل په شرعی معنی کښ د علماء کرامو درې اقوال دي، جمهور علماء کرام فرمائی: مغسول ته داسې اوبه رسول چه د هغې نه کم از کم یوه قطره ضرور اوبه بهیږي. هم دا د امام ابو حنیفه او امام محمد رحمهما الله قول دي.
① امام ابویوسف رحمه الله فرمائی **(هو مجرد بل المحل بالماء، سال اولم یسل)** یعنی . محل لره صرف ر کول او موندلې شی. که اوبه بهیږي یا اونه بهیږي

② امام مالک رحمه الله فرمائی **(امرار الماء و ذلك الموضع ید)** یعنی اوبه بهیولو سره هغه محل لره په لاس سره مږل هم ضروری دي. (۴)

د مالکیانو دلائل اودهغې تضعیف: قاضی ابن العربی رحمه الله د مالکیانو درې دلائل ذکر کړې دي. اول دلیل خو د هغوی په زعم کښ دا دي چه په لغت کښ د غسل په معنی کښ د لاس استعمال لول داخل دي، ځکه چه د امرار ید نه بغیر غسل ته صب الماء خو وئیلې شی. د غسل اطلاق په هغې باندې نه کیږي.

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۵، ۵۳۶. وسنن النسائي، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء رقم ۱۳۹، وسنن ابی داؤد کتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم (۵۹)، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء لا تقبل صلاة بغیر طهور. رقم (۱) وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لا یقبل الله صلاة بغیر طهور. رقم (۲۷۱ - ۲۷۴)

(۲) احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۲۶۴، ۲۶۵

(۳) (تفصیل دپاره اوگورئ: الاستذکار ج ۱ ص ۳۰۷، باب العمل فی غسل الجنابة)

(۴) د مذاهب د تفصیل دپاره اوگورئ: احکام القرآن للجصاص ج ۲ ص ۳۳۲ والبحر الرائق ج ۱ ص ۱۱.

خو د هغوی دا دلیل ضعیف دې ځکه چه په لغت کښ د غسل دپاره استعمال ید او دلک بالید ثابت نه دې.

پس ابن عبد البر رحمته الله فرمائی : (قدل هذا كله على أن الغسل في لسان العرب يكون مرة بالمرء ومرة بالنصب والإفاضة كل ذلك يسمى غسلًا في اللغة العربية وقد حكى عن بعض العرب غسلتني السباع يعني بها انصب عليه من الماء) (۱)

یعنی د غسل اطلاق په عربی ژبه کښ کله خو په دې باندې کیږی چه مړلو سره یو څیز وینځلې شی او کله په دې باندې کیږی چه په هغې باندې اوبه واچولې شی او اوبه یولی شی، د بعض اهل عرب قول هم دې چه «غسلتني السباع» یعنی د باران اوبو زه وینځلم.

دویم دلیل هغوی دا پیش کړې دې چه الله پاک فرمائی «حق تعفتلوا» (۲)، جنبی انسان ته الله پاک د غسل حکم ورکړې دې او غسل بغیر د لاس د استعمال نه ممکن نه دې، ځکه چه الله پاک د انسان په بدن باندې غوړوالی پیدا کړې دې، چه د هغې د وجې نه اوبه پوره بدن ته نه رسیږی، بدن د خپل غوړوالی د وجې نه اوبه لرې کوی، لهذا په ټول بدن باندې د اوبو رسولو دپاره د لاس خوزول ضروری دی.

خو دا دلیل هم ضعیف دې، ځکه چه د لاس خوزول د غسل دپاره ضروری نه شو، بلکه د تکمیل غسل دپاره ضروری شو، دا څه ضروری ده چه کوم څیز د تکمیل دپاره شرط وی هغه به د اصل دپاره هم شرط وی، او دا هم مونږ علی وجه التنازل وایو گیني د تکمیل دپاره هم ضروری نه دې، پس یو انسان په دریاب کښ اودریږی، د هغې اوبه روانې دی، په هغې سره ټول بدن لوند شی دغه شان مقصود حاصل شی.

هم دغه شان باران شروع شی، یو سړې راشی او هغې ته اودریږی، په باران باندې ئې ټول بدن لوند شی دغه شان مقصود حاصل شی.

فاضی ابن العربی رحمته الله دریم دلیل دا پیش کړو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښ یو ماشوم راوستلې شو او هغه په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې متیازې اوکړې، په حدیث کښ دی «فدعاهما، فاتبعه بوله، ولم يغسله» (۳) یعنی اوبه ئې راطلب کړې او په متیازو باندې ئې واړولې او هغه ئې او نه وینځلې. معلومه شوه چه اوبه اچول غسل نه دې بلکه «دلک» ضروری دې، گیني که صرف په اوبو اچولو سره غسل متحقق کیدې نو د هغې نه پس به په «لم يغسله» سره د «غسل» نفی ولې کیده؟

ددې جواب دادې چه «لم يغسله» نه د «غسل مخصوص» نفی کړې شوې ده او هغه «غسل بالإناء»

(۱) الاستذکار ج ۱ ص ۳۰۷، باب العمل فی غسل الجنابة.

(۲) النساء : ۴۳

(۳) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضيع، وکیفیه غسله، رقم (۲۶۲)

دې، پس په مسلم کښ هم په دې حدیث کښ «ولم یفسله غسلا» دې. (۱)
په مصدر سره تاکید راوړل ددې خبرې دلیل دې چه دمخصوص قسم (غسل) نفی مقصود ده. (۲) والله اعلم

قوله: وَجَوْهَكُمُ دا د «وجه» جمع ده چه د هغې معنی ده مخ.

«فامسلا ووجهکم» کښ «وجه» جمع ده او «کم» هم د جمعې ضمیر دې او قاعده دا ده چه کله جمع د جمع سره مقابله کولو باندې راوړلې شی نو د مقابله الاحاد بالاحاد فائده حاصلیږي (۳) چه د هغې مطلب دا دې چه هر انسان دې خپل مخ وینځي.

که د یو انسان دوه مخونه وی نو امام نووی رحمته الله فرمائی چه د دواړو وینځل واجب دی. (۴)
مولانا عبدالحق لکهنوی رحمته الله فرمائی که یو مخ اصلی دې او دویم غیر اصلی، د اصلی وینځل فرض دی او که دواړه اصلی وی، په دواړو کښ د اصل کیدو اثار موجود وی، مثلاً په دواړو سره خوراک خکاک کوی نو احتیاط په دې کښ دې چه دواړه دې وینځلې شی. (۵)

د وجه تحديد د «وجه» یا مخ حد په اوږدوالی باندې عام طور د سرد وینستو د راخلو د ځانې نه تر د زڼې د اخره پورې دې او په پلن والی باندې د یو غوږ د پوستکي نه د بل غوږ د پوستکي پورې دې. (۶)

قوله: وَأَيِّدِكُمُ إِلَى الْمِرْفَقِ : او خپل لاسونه (وینځي)، تر د څنگلو پورې.

مرفق: د مرفق «بکسر الميم وقت المفاء یا بفتح الميم وکسر المفاء» جمع ده، څنگل ته وئیلې شی، دا د رفق نه ماخوږ دې، چه د هغې معنی نرمی ده، په څنگل سره کارونه کښ سهولت وی، په دې وجه ورته مرفق وئیلې شی. (۷)

څنگل به وینځلې شی یا نه؟ په دې مسئله کښ اختلاف دې.
جمهور علماء کرام فرمائی چه د مرفق وینځل فرض دی، او ابوبکر بن داؤد ظاهري، ابن

(۱) صحیح مسلم کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضيع، وکیفیه غسله، رقم ۶۶۷

(۲) اوکوزنی، فتح الملهم ج ۱ ص ۴۵۰، ۴۵۱. کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضيع، وکیفیه غسله.

(۳) السماعی ج ۱ ص ۳۲، المبحث التاسع والعشرون

(۴) المجموع ج ۱ ص ۳۸۲

(۵) السماعی ج ۱ ص ۳۲، المبحث التاسع والعشرون

(۶) وهومن قصاص الشعر الى اسفل الذقن، والى شحمتى الاذن ... انظر كنز الدقائق مع بحر الرائق ج ۱ ص ۱۱

(۷) قال ابن الفارس رحمه الله تعالى: الرءاء والفاء والقاف أصلٌ واحدٌ يدلُّ على موافقة ومقاربة بلا عَنَفٍ.

فالرفق: خلاف العنف... هذا هو الأصل ثم يشتق منه كلُّ شيء يدعو إلى راحة وموافقة. والمرفق (۱) مرفق

الإنسان؛ لأنه يستريح في الأثكاء عليه. يقال ارتفق الرجل: إذا أتكا على مرفقه فَي جُلوسه... ويقال فيه مَرَفِقٌ

ومَرَفِقٌ، جكاها نعلب. معجم مقاييس اللغة ج ۲ ص ۴۱۸، مادة: رفق

حزم او زفر بن الهذیل رحمہم اللہ فرمائی کہ فرض نہ دی، د امام مالک رحمہم اللہ نے ہم یو روایت داسی منقول دی او دویم روایت ئی د جمهور مطابق دی (۱)

د ظاہریہ وغیرہ دلیل: د ظاہریہ او امام زفر رحمہم اللہ دلیل مشہور اصول دی ﴿الغایۃ لاتدخل تحت البغیاء﴾ یعنی غایۃ پہ مغیا د کوم خیز دپارہ چہ مغیا بیان کړې شوې وی، د لاندې داخل نه وی (۲)

پہ نورو الفاظو کښ دا وئیلې شو چہ چونکہ په ﴿وَأَيُّدِيكُمَا إِلَى الْمِرْفَاقِ﴾ کښ د ﴿ال﴾ پہ ذریعہ د ﴿غسل ید﴾ غایۃ بیان کړې شوې دی او غایت یعنی مرفق به د غسل ید پہ حکم کښ داخل وی یا به نه وی؟ په دې کښ ادله متعارض دی، پس په بعض خایونو کښ یقینی غایت په مغیا کښ داخل نه وی لکه ﴿مُرَاتَمُوا الصِّمَامَ إِلَى الْإِثْمِ﴾ (۳)

او په بعض مقاماتو کښ غایت یقینی طور په مغیا کښ داخل ګنرلې شی، لکه وئیلې شی ﴿بِعَتِكَ هَذَا الْمَكَانَ مِنْ هَذَا الْهَذَا﴾ یعنی ما په تا باندې دا کور در خرڅ کړو د دې ځانې نه تر هغه ځانې پورې. په دې مثال کښ غایت یقینا په مغیا کښ داخل ده.

په آیت وضوء ﴿وايديك إلى المرفق﴾ کښ چونکہ دواړه احتمالات دی، په دې وجه به د شک په بنیاد څنګل په مغسول کښ داخل نه وی. (۴)

هم ددې نه بعض حضراتو داسې تعبیر هم کړې دی چہ په آیت وضوء کښ ﴿وايديك إلى المرفق﴾ وئیلو سره ید مغسول منلې شوې دی، د هغې حد د ﴿ما قبل المرفق﴾ پورې خو یقینی دې خو د ﴿مرفق﴾ په مغسول کښ داخلیدل مشکوک دی، لهذا متیقن به فرض منلې شی، مشکوک به فرض نه منلې کیږی (۵)

د جمهور د طرف نه د دې جواب دا دی چہ د دې قاعدې ﴿الغایۃ لاتدخل تحت البغیاء﴾ نه استدلال کول صحیح نه دی ځکه چہ دا متفق علیه مسئله نه ده، بلکه د غایت په مغیا کښ داخلیدل او نه داخلیدل په قرائن او دلائل باندې موقوف دی، که قرینه په دخول باندې دلالت کوی نو داخل به ګنرلې شی، ګینې داخل به نه ګنرلې کیږی.

او ګورئ یو سړې وائی ﴿آیات القرآن من اوله الی اخره﴾ نو په دې کښ غایت داخل منلې شی هم

(۱) د مذاہبو د تفصیل دپارہ او ګورئ: السعایۃ ج ۱ ص ۵۶، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۵، والمجموع شرح المہذب ج ۱ ص ۲۸۵، ونیل الاوطار ج ۱ ص ۱۶۸، ابواب صفة الوضوء، باب ۵۹، المضمضة والاستنشاق، والمحل لابن حزم ج ۱ ص ۲۹۷.

(۲) او ګورئ: السعایۃ ج ۱ ص ۵۶، ۵۷

(۳) البقرہ ۱۸۷

(۴) او ګورئ: السعایۃ ج ۱ ص ۵۶ و ۵۷

(۵) پورته حوالہ

دغه شان د الله پاک ارشاد دې ﴿لَمَّا أَتَمَّوُا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (۱) دلته غایت په مغیا کښ داخل نه شی منلې.

اوس بعض علماء کرامو د دې دپاره قاعده بیان کړې ده. هغوی فرمائی چې که غایت د مابعد غایت د جنس نه وی نو غایت به په مغیا کښ داخل وی لکه ﴿قُرْآنَ الْقُرْآنَ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ﴾ او که د هغې د جنس نه نه وی نو داخل به نه وی لکه ﴿لَمَّا أَتَمَّوُا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ کښ. (۲) هرچه د ظاهریه وغیره دا استدلال دې چه ماقبل المرفق یقینی او د مرفق دخول په دې کښ مشکوک دې، په دې وجه به مرفق مفسول نه وی، پس د دې جواب دا دې چه مرفق دلته مشکوک نه دې، بلکه د هغې دخول یقینی دې، ځکه چه غایت که د صدر کلام د جنس نه وی نو هغه یقیناً په مغیا کښ داخل وی. (۳) د دې نه علاوه په عباداتو کښ په احوط باندې عمل کول اولی وی، نه د هغې په مقابل به کښ په متیقن باندې عمل کول. (۴)

د جمهورو د طرف نه دا جواب هم کړې شوې دې هغه دا چه دا غایت ﴿غَايَةُ الْإِسْقَاطِ﴾ دې. اصل کښ اننه فرمائیلې دی ﴿وَأَيُّكُمْ﴾ د دې نه دا معلومیږي چه د ټول لاس. یعنی د گوتو د سوکو نه تر د اوگو او ترخونو پورې وینخل ضروری دی، ځکه چه لفظ د ید د ﴿انامل﴾ نه تر د مناکب پورې وئیلې شی، د هغې نه روستو چه ئې کله ﴿إِلَى الْمَرَاقِ﴾ اوفرمائیلو نو مابعد الغایه د غسل د حکم نه خارج شو او باقی اندام د غسل د لاندې راغلل، اوس معنی دا شوه چه تاسو خپل لاسونه د څنگلو پورې وینځئ، خو ما وړاء المرفق یعنی کوم چه د مرفق نه وړاندې دې د هغې د وینخلو ضرورت نشته. (۵) قاضی ابن العربی رحمته الله دا توجیه د قاضی عبد الوهاب مالکی رحمته الله نه نقل کړې ده او فرمائی چه ما دا توجیه د هغوی نه علاوه چا سره هم نه ده لیدلې. (۶) خو حقیقت دا دې چه دا توجیه د قاضی عبد الوهاب استاذ قاضی ابو الحسن ابن القصار نه هم منقول ده. د قاضی عبد الوهاب وفات په ۴۲۲ هجری کښ شوې دې (۷) او د قاضی ابو الحسن بن القصار وفات په ۳۹۷ هجری کښ شوې دې (۸)

(۱) البقرة: ۱۸۷

(۲) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۵۷، واحکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۷

(۳) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۵۷

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: الهدایة للمرغبانی ج ۱ ص ۱۶، ۱۷، کتاب الطهارات وشرح الوقایة مع شرحه السعایه ج ۱

ص ۶۸، ۶۹

(۶) اوگورئ: احکام القرآن ج ۲ ص ۵۶۷

(۷) اوگورئ: وفیات الاعیان ج ۲ ص ۲۲۲، ترجمه القاضی عبد الوهاب المالکی.

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۱۷ ص ۱۰۸

هم دغه شان په علماء احناف کښ صاحب هدايه، صاحب کشف البزدوی او صاحب کافی وغيره دا توجیه کړې ده. (۱)

په جمهورو کښ بعض دا جواب هم کړې دې چه دلته (ال) د (م) په معنی کښ دې (۲) لکه د الله پاک ارشاد دې (وَلَا تَكُونُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ) (۳) یعنی د هغوی مالونه د خپل مال سره مه خورئ. په دې کښ (ال) د (م) په معنی کښ دې. (۴)

بعض وائی چه دلته (ال) د غایت په معنی کښ دې، خو مرفق چونکه د (ید) حصه ده، په دې وجه به دا د مغسول د لاندې داخل وی، خو د هغې نه وړاندې د لاس نه تر اوږې پورې حصه به د اجماع د وجې نه خارج شی. (۵)

د جمهورو استدلال د بعض احادیثو نه هم دې. پس امام دارقطنی رحمته الله علیه د سیدنا جابر رضی الله عنه روایت نقل کړې دې. (کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا توضأ ادا ر الماء علی مرقیة) (۶) خو دا حدیث ضعیف دې، په دې کښ یو راوی عبدالله بن محمد بن عقیل دې او هغه ضعیف دې. (۷)

امام دارقطنی رحمته الله علیه فرمائی: (ابن عقیل لیس بالقوی) (۸) بیا د هغوی نه روایت کونکې د هغوی نمسې القاسم بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عقیل دې. دې هم ضعیف دې. (۹)

(۱) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۶۷

(۲) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۸۶، واحکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۷، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۵

(۳) النساء: ۲

(۴) مختار الصحاح ص ۲۴، وانظر الکشاف للزمخشري ج ۱ ص ۴۶۵

(۵) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۸۶

(۶) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة باب وضوء رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم: ۱۵

(۷) قال ابن سعد: منکر الحديث، وقال احمد بن حنبل: منکر الحديث، وقال ابن معين: لا يحتج بحديثه، وقال مرة: ضعیف الحديث، وقال النسائي: ضعیف، قال يعقوب وابن عقیل صدوق، وفي حديثه ضعف شديد جدا، قال الترمذی: صدوق وقد تكلم فيه بعض اهل العلم من قبل حفظه، وسمعت محمدا بن اسماعیل يقول: كان احمد بن حنبل واسحاق بن ابراهيم، والحمیدی يحتجون بحديث ابن عقیل، قال محمد بن اسماعیل: وهو مقارب الحديث، وقال ابن عدی: روى عنه جماعة من المعروفين الثقات وهو خير من ابن سمان، ويكتب حديثه، انظر تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۸۰ - ۸۴، والکامل فی ضعفاء الرجال ج ۴ ص ۱۲۷ - ۱۲۹، ومختصر الکامل للمقریزی: ۳۶۲ و ۳۶۳.

(۸) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة باب وضوء رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم: ۱۵

(۹) امام ابن حبان اگر چه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې خو امام احمد رحمته الله علیه فرمائی: (لیس بشی)، امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرمائی: (کان متروک الحديث) (بقیه بر صفحه آئنده.....)

امام دارقطنی رحمته د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ نه د اودس طریقہ نقل کړې ده، په هغې کښ دې «ویدیه الی المرفقین حتی مس اطراف العضدین» (۱) حافظ ابن حجر رحمته د دې سند ته حسن وئیلې دې. (۲)

هم دغه شان امام طبرانی او امام بزار رحمتهما د سیدنا وائل بن حجر رضی اللہ عنہ نه د صفة الوضوء په باره کښ حدیث نقل کړې دې. په هغې کښ دې «ثم ادخل يمينه في الاناء فغسل بها ذراعه اليمى، حتى جاوز المرفق ثلاثا، ثم غسل يساره يمينته، حتى جاوز المرفق ثلاثا» (۳)

امام طحاوی رحمته او امام طبرانی رحمتهما د «ثعلبة بن عباد بن ابيه» په طریق سره مرفوعاً نقل کړې دې: «غسل ذراعيه حتى يسيل الماء على مرفقيه» (۴)

حافظ رحمته فرماني «هذه الاحاديث يقوى بعضها بعضا» (۵) یعنی دا احاديث د يو بل دپاره د تقويت باعث دي.

امام نووی رحمته په صحيح مسلم کښ د سیدنا ابوهريره رضی اللہ عنہ د حدیث نه استدلال کړې دې، هغوی د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د اودس صفت لره عملاً اوښودلو، چه په هغې کښ دې «ثم غسل يده اليسى حتى اشراق في العضد، ثم يده اليسرى حتى اشراق في العضد» (۶)

امام نووی رحمته فرماني د دې حدیث نه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مرفقین لره وینځل ثابت شو، دهغوی

...بقیه از صفحه گذشته)... امام ابو زرعه رحمته فرماني: «احاديثه منكرة، وهو ضعيف الحديث» امام بخاری رحمته فرماني: «عنده مناكير» او ابن عدی رحمته فرماني: «روى عن جده احاديث غير محفوظة» اوگوری: الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۳۸، وكتاب الجرح والتعديل لابن أبي حاتم ج ۷ ص ۱۶۰، رقم ۱۲۲۲۲، ۶۷۸ ولسان الميزان ج ۶ ص ۳۸۰، رقم ۶۱۳۰، والکامل ج ۶ ص ۳۵.

(۱) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۳، كتاب الطهارة، باب وضوء رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم رقم ۱۷

(۲) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۹۲، كتاب الوضوء، باب مسح الراس كله.

(۳) المعجم الكبير للطبرانی ج ۲۲ ص ۵۰، ومسند البزار ج ۱۰ ص ۳۵۵، ومجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۳۲، كتاب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء، ج ۲ ص ۱۳۴، كتاب الصلاة باب صفة الصلاة والتكبير فيها رقم ۲۸۰۵، وكشف الاستار ج ۱ ص ۱۴۰، كتاب الطهارة، باب صفة الوضوء رقم ۲۶۸، قال الهيثمي: رواه الطبرانی في الكبير والبزار وفيه سعيد بن عبد الجبار، قال النسائي: ليس بالقوي وذكره ابن حبان في الثقات، وفي سند البزار والطبرانی محمد بن حجر وهو ضعيف.

(۴) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۲۴، كتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، وشرح معاني الآثار للطحاوی مع نثر الاثر ج ۱ ص ۷۵، كتاب الطهارة، باب فرض الرجلين في وضوء الصلاة، قال الهيثمي: رواه الطبرانی في الكبير، ورواه باسناد اخر فقال «عن ثعلبة بن عمارة» وقال هكذا رواه اسحاق الديري عن عبدالرزاق ورواه في اسمه، والصواب ثعلبة بن عباد، ورجاله موثقون.

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۹۲، كتاب الوضوء، باب مسح الراس كله

(۶) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الفرة والتعجيل في الوضوء رقم ۵۷۹.

د فعل و وضوء د مامور به بیان دې، د رسول الله ﷺ نه کله هم د دې ترك ثابت نه دې. (۱)

قوله: وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ یعنې په خپلو سرونو باندې مسح کوئ.

د مسح لغوی او اصطلاحی معنی: په لغت کښن مسح (امرار الشئ علی الشئ بسطا) (۲) ته وئیلې شی، یو خیز لره په بل خیز باندې په نرمۍ سره راښکل یا تیروول. د شریعت په اصطلاح کښن د دې لغوی معنی لحاظ خو ضرور ساتلې شی، د دې سره سره د اله مسح د لوندیدلو د قید لحاظ هم ساتلې شی او دا هم ضروری ده چه هغه اله به د انساني بدن نه وی، لهدا د شریعت په اصطلاح کښن به مسح وئیلې شی: (امرار الید المبتلة العفو) یعنې د لوند لاس په اندام باندې راښکل. (۳)

ابن العربی رحمه الله فرمائی چه مسح اله ممسوح بها (یعنې د څه په ذریعه چه مسح کولې شی) ته اوبو رسولو، او غسل مغسول ته اوبه رسولو ته وئیلې شی. (۴)
حاصل دا چه په مسح کښن اوبه اله ممسوح بها ته رسولې شی او بیا هغه په ممسوح باندې راښکلي شی او په غسل کښن اوبه مغسول ته رسولې شی.
د سر په مسح کښن فرض مقدار څه دې؟ د مسح فرضیت خو د قران کریم نه ثابت دې، د دې په فرضیت کښن د جا اختلاف نشته، خو په فرض مقدار کښن اختلاف دې. (۵)
د امام شافعی رحمه الله اقوال: د امام شافعی رحمه الله په مذهب کښن دوه اقوال دی.

د هغوی مشهور قول کوم چه د هغوی نه منصوص دې هغه دا دې چه (اثن ما یطلق علیه اسم السح) فرض دې. لهدا څه مخصوص مقدار مقرر نه دې، تردې چه د هغوی په نزد که یو سړي د یو ویشته په بعض حصه باندې هم مسح او کړي نو هم کافی ده.
په شوافع کښن ابو العباس بن القاص او ابو الحسن بن خیران وائی چه کم از کم په درې ویشتنو باندې مسح ضروری ده. (۶)

د امام احمد بن حنبل رحمه الله اقوال: د امام احمد رحمه الله نه یو قول دا منقول دې چه د پوره سر مسح کول ضروری دی. دویم قول د هغوی نه دا نقل دې چه د بعض سر مسح کافی ده.
خو امام ابن قدام رحمه الله فرمائی چه د امام احمد رحمه الله نه چه منقول دی هغه دا دی چه د سړي دپاره خو استیعاب ضروری دې او د زنانه دپاره د سر په وړاندې حصه باندې مسح کول کافی دی. (۷)

(۱) شرح المذهب ج ۱ ص ۳۸۷

(۲) معجم مقاییس اللغة ج ۵ ص ۳۲۲

(۳) اوگورئ: السعایه ج ۲ ص ۷۴

(۴) احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۶۶۷

(۵) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۶

(۶) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۹۸

(۷) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۶، ۸۷

د امام مالک رحمہ اللہ اقوال: د مالکیانو نه په دې سلسله کښ شپږ اقوال منقول دی.

ابن مسلم رحمہ اللہ فرمائی چه د دوه ثلث مسح کافی ده.

اشهب او ابو الفرج وائی چه د یو ثلث مسح کافی ده.

د اشهب نه یو بل قول منقول دې چه د مقدم راس مسح کافی ده.

خپله د امام مالک رحمہ اللہ نه نقل دی چه د پوره سر استیعاب ضروری دې.

یو قول ترې دا هم نقل دې چه **(اخذ ما یطلق علیه اسم المسح)** کافی دې.

شپږم قول دا دې چه د سر استیعاب فرض دې، خو که معمولی حصه پاتې شی نو مسح به

اوشی (۱)

د امام ابو حنیفه رحمہ اللہ اقوال: د امام ابو حنیفه رحمہ اللہ درې اقوال دی.

یو دا چه د ربع الراس مسح فرض ده.

دویم دا چه د مقدار ناصیه مسح فرض ده.

درېم دا چه د درې گوټو په مقدار باندې مسح کول فرض دی. (۲)

خو دا حقیقی اختلاف نه دې بلکه د یوې معنې مختلف عناوینات او د یو معنې مختلف

تعبیرونه دي.

د حضرات علماء کرام او مجتهدینو د دې مختلفو اقوال دلائل ابن العربی او علامه عبد

الحی لکهنوی رحمہ اللہ په تفصیل سره بیان کړی دی، هغې ته دې مراجعت او کړې شی. (۳)

قوله: ﴿وارجلکم الی الکعبین﴾: او خپلې خپې د گیتو سره وینځې.

کعب څه ته وئیلې شی؟ **(کعب)** وئیلې شی **(العظم الناق الذی ینتھی الیه عظم الساق)** یعنی

هغه راپورته شوې هډوکې چرته چه د پښو هډوکې ختم شوې وی، دې ته کعبین په دې وجه

وئیلې شی چه دا دوه جدا جدا بهر راوتلې هډوکې وی.

د کعب په باره کښ د شیعہ گانو اختلاف او د هغې تردید: شیعہ گان وائی چه د کعب نه مراد

هغه هډوکې دې کوم چه د قدم په ظاهر باندې وی خو دا قول صحیح نه دې.

اول: خوپه دې وجه چه د ټول اهل لغت ددې په خلاف باندې اتفاق دې، پس صاحب البغری

علامه مطرزی، صاحب القاموس المحيط علامه مجدد الدین فیروز آبادی او صاحب الصحاح

علامه جوهری رحمہ اللہ وغیره د کعب هم هغه تعریف لیکلې دي کوم چه مونږ پورته ذکر کړو، او

اصمعی رحمہ اللہ نه د دې خبرې انکار نقل کړې شوې دې چه د کعب اطلاق د وسط قدم د پاسه هم

کیرې. (۴)

(۱) او گورنۍ احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۸، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۵

(۲) او گورنۍ عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۵

(۳) احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۹-۵۷۲، والسعایه ج ۱ ص ۷۸-۹۹

(۴) المغرب ج ۲ ص ۲۲۲، والقاموس المحيط ص ۱۲۱ وصباح اللغة ج ۱ ص ۲۱۳، وتاج العروس ج ۲

ص ۳۷۴، والنهایه فی غریب الحديث ج ۲ ص ۵۴۴، مختار الصحاح ص ۵۷۲.

هويم : په صحيح مسلم وغيره كښ د سيدنا عثمان رضي الله عنه روايت دي : « انه غسل رجله اليمنى الى الكعبين ثم اليسرى كذلك » (١) رسول الله صلى الله عليه وسلم خپله ښى خپه د گيتو سره وينخله.

امام نووي رحمه الله فرماني چې په دې حديث كښ د هرې خپې دپاره د كعبين اثبات دي ، په دې سره د روافضو خبره بالكل لغو كيږي . (٢)

هم دغه شان د سيدنا نعمان بن بشير رضي الله عنه حديث دي : « فرأيت الرجل يلزق منكبه بمنكب صاحبه ، وركبته بركمة صاحبه ، وكعبه بكعبه » (٣)

يعني : ما اوليدل چې يو سړي به خپله اوگه د بل د اوگې سره او خپله گيتي به ئې د بل د گيتي سره برابروله .

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چې دا حديث د دې خبرې واضح دليل دي چې د كعب نه مراد گيتي دي گيتي نورې معني خو دلته نه دي ممكن . (٤)

هم دغه شان د طارق بن عبدالله رضي الله عنه روايت دي :

« رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سُوقِ دِي الْحِجَازِ وَعَلَيْهِ حُلَّةٌ حَمْرَاءُ ، وَهُوَ يَقُولُ : يَا أَيُّهَا النَّاسُ قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَغْلِبُوا ، وَرَجُلٌ يَتَّبِعُهُ يَزِمِيهِ بِالْحِجَازِ ، وَقَدْ أَذَى عَرَقُ يَوْمِيهِ وَكَفَّيْتِهِ ، وَهُوَ يَقُولُ : يَا أَيُّهَا النَّاسُ ، لَا تُفْلِحُوا ، فَإِنَّهُ كَذَّابٌ ، فَقُلْتُ : مَنْ هَذَا ؟ قِيلَ : هَذَا غُلَامٌ رَضِيَ عَنِ الْمُقْلِبِ . قُلْتُ : فَمَنْ هَذَا الَّذِي يَتَّبِعُهُ يَزِمِيهِ بِالْحِجَازِ ؟ قَالَ : هَذَا عَبْدُ الْعَزْزِيِّ أَبُو لَهَبٍ » (٥)

يعني : ما رسول الله صلى الله عليه وسلم د ذوالمجاز په بازار كښ اوليدو ، هغوی د سور رنگ (يوه برگه) جبه اغوستلې وه او ونيل ئې : اې خلقوا ! اواین (لا اله الا الله) اواین تاسو به كامياب شئ . يو

(١) صحيح مسلم . كتاب الطهارة . باب صفة الوضوء . وكماله رقم ٥٣٨ .

(٢) اوگورتي شرح النووي على صحيح مسلم ج ١ ص ١٢٠ . كتاب الطهارة باب صفة الوضوء . وكماله .

(٣) قال البخاري في صحيحه ج ١ ص ١٠٠ . كتاب الاذان . باب الزايق المنكب بالمنكب . والقدم بالقدم في الصف . تعليقا وقال النعمان بن بشير : رايت الرجل منا يلزق كعبه بكعب صاحبه . وانظر السنن لابي داؤد . كتاب الصلاة . باب تسوية الصفوف . رقم : ٦٦٢ .

(٤) فتح الباري ج ٢ ص ٢١١ . كتاب الاذان . باب الزايق المنكب بالمنكب والقدم بالقدم في الصف .

(٥) موارد الظمان الى زوائد ابن حبان ص ٤٠٦ . كتاب المغازي والسير . باب دعاء النبي صلى الله عليه وسلم الناس الى الاسلام وما لقيه . رقم ١٦٨٣ . وقد اخرجه الحاكم في المستدرک ج ٢ ص ٦١٢ . كتاب التاريخ . باب : يد المعطى العليا وابد بمن تعول . وابن ابي شيبه في مصنفه ج ٢٠ ص ٢٤٢ . كتاب المغازي . باب في اذى فريش للنبي صلى الله عليه وسلم وما لقي منهم . رقم ٣٧٧٢٠ . وابو نعيم في معرفة الصحابة ج ٣ ص ٧٧ . ترجمة : طارق بن عبدالله المحاربى الكوفي رضي الله عنه رقم ٣٩٥٥ . والدارقطني في سننه ج ٣ ص ٤٤ . ٤٥ . كتاب البيوع . رقم ١٨٦ . وابن حجر في المطالب العلية ج ١ ص ٣٩٤ . ٣٩٥ . كتاب البيوع . باب ما اذى المشركون به النبي صلى الله عليه وسلم وبنابه على امره . رقم ٤٢٧٧ . والبيهقي في سننه الكبرى ج ١ ص ٨٦ . كتاب الطهارة . باب الدليل على ان الكعبين هما النانين في جانبي القدم و ج ٢ ص ٢١ . كتاب البيوع . باب جواز السلم الحال .

سرې په هغوی پسې شاته شاته روان وو چه په کانړو باندې ئې ویشتلو، د رسول الله ﷺ پوندې او گیتې په وینو باندې ککړې شوې وې، هغه سرې به دا آواز کولو اې خلقو! د دې سرې خبره او نه منئ دا دروغزن دې، ما تپوس اوکړو دا څوک دې؟ خلقو اووې چه دا د بنی عبدالمطلب هلک دې او د بل سرې باره کښ مې تپوس اوکړو چه دا څوک دې نو وې وئیل چه د عبد العزی ابو لهب دې.

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی دا دې خبرې دلیل دې چه کعب هغه بهر راوتلې هډوکې دې کوم چه د قدم په طرف باندې وی ځکه چه کله تلونکې سرې د روستو نه په کانړی باندې ویشتلې شی نو د خپې وړاندې حصه باندې به نه لگي (۱) هم دغه شان د سیدنا ابو سعید خدری رضی الله عنه حدیث دې.

﴿ ان النبي صلى الله عليه وسلم قال: إِذَا رَأَى الْمُسْلِمُ إِلَى نَيْفِ السَّاقِ، وَلَا حَرَمَ - أَوْ لَا جَنَاءَ - فَمَا يَنْتَهُ وَيَبْنَ الْكَفَّيْنِ، مَا كَانَ أَشَقَّ مِنَ الْكَفَّيْنِ قَهْوَى الثَّارِ ﴾ (۲) یعنی: د مسلمان پینسې تر نیمې پندو پورې وی، بیا د نیمې پندو او د دواړو گیتو تر مینځه هم څه باک نشته، خو که د گیتو نه ښکته شی نو هغه به جهنم ته ځي.

هم دغه شان رسول الله ﷺ سیدنا جابر بن سلیم رضی الله عنه ته وفرمائیل: ﴿ وَأَرْقَمَ إِذَا رَكَ إِلَى نَيْفِ السَّاقِ، فَإِنْ آتَيْتَ إِلَى الْكَفَّيْنِ ﴾ (۳) یعنی: خپل پرتوگ د نصف ساق پورې اوچت ساته، که د دې نه انکار کوي نو بس د گیتو پورې ساته. امام نووی رحمته الله علیه فرمائی چه د دې دواړو احادیثو نه صراحة معلومیږي چه د کعبین نه مراد د پندو نه لاندې هډوکې دې نه د ظهر قدم راوتلې هډوکې (۴).

دريم: د عربیت د قاعدې په لحاظ سره به هم دلته د «کعبین» نه مراد گیتو وی، نه د ظهر قدم راوتلې هډوکې، ځکه چه چرته مقابله الجمع بالجمع راځي هلته افراد لره په افرادو باندې تقسیم کوي لکه چه وئیلې شی «رکبوا دواهم» د دې مطلب دا دې چه په خلقو کښ هر هر فرد په خپله سورلئ باندې سور شو. د دې په خلاف که مقابله الجمع بالمتنی وی نو بیا د انقسام الاحاد علی الاحاد فائده نه حاصلیږي، بلکه هلته د تشبیه مقابله د هر هر فرد سره وی، لکه چه که اوئیلې شی. «لبسوا

ثوبین» نو مطلب به دا وی چه هر هر فرد دوه دوه کپړې واغوستلې. چه هر کله په دې خبره پوهه شوې نو اوس په آیت وضوء کښ سوچ اوکړئ الله پاک دلته د

(۱) البناية ج ۱ ص ۷۰، کتاب الطهارة

(۲) السنن لایي داؤد، کتاب اللباس، باب قدر موضع الازار، رقم: ۴۰۹۳

(۳) السنن لایي داؤد، کتاب اللباس، باب ما جاء فی اسبال الازار، رقم: ۴۰۸۴

(۴) تهذيب الاسماء واللغات ج ۴ ص ۱۱۶ ماده کعب

جمعی الفاظ استعمال کړې دی پس «وجه»، «ردوس»، «ایدی» او «مراقق» جمع دی، لهذا دلته به د قاعدې مطابق انقسام الاحاد علی الاحاد وی او مطلب به دا وی چه هر سړي دې خپل مخ وینځی، خپل لاس دې د څنگلو سره وینځی او د خپل سر مسح دې اوکړی، د دې نه معلومه شوه چه د مخ غسل فرض دې، هم دغه شان غسل یو واحدۍ مع المرفق الواحد فرض دې هم دغه شان د هر یو په خپل خپل سر باندې مسح کول فرض دی. هم دغه شان د مرفق مقابله چه د ایدي سره کړې شوې ده، د دې تقاضا دا ده چه په هر لاس کښ یو مرفق دې، او حال دا چه الله پاک د کعب بیان کولو سره د تشبیه صیغه استعمال کړه او مخکښ اسلوب ئې پریځودلو، لهذا دلته به د انقسام الاحاد علی الاحاد په ځانې «مقابله المثني بکل فرد من افراد الجسم» لحاظ ساتلي شی. ددې نه دا خبره په فهم کښ راغله چه په هره خپه کښ دوه کعب دی. او روافض چه څه ته کعب وائی په هغې کښ د تشبیه څه گنجائش نشته (۱) والله اعلم ایا د امام محمد رحمه الله په نزد د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لوړ هډوکي دي؟ بعض حضراتو د شیعه گانو قول چه د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لوړ هډوکي دي د دې نسبت د امام محمد رحمه الله طرف ته کړې دي (۲)

خو دا نسبت اول خو الی غیر محله دې، ځکه چه اصل کښ د امام محمد رحمه الله نه د محرم په سلسله کښ نقل دی چه «اذالم یجد النعلین ليقطع غفیه اسفل من الکعبین» یعنی چه کله نعلین نه وی نو خفین دې د کعبین نه لاندې پرې کولو سره استعمال کړی. دې بیان سره هغوی په خپل لاس سره د موضع قطع طرف ته اشاره اوکړه، دا خبره د هغوی شاگرد هشام رازی د طهارت په باب کښ نقل کړې ده. (۳)

بل به تاسو ته د دې تفصیل نه معلومه شوې وی چه دا نقل هم محتمل شان دی، ځکه چه امام محمد رحمه الله د موضع قطع طرف ته اشاره کولو سره څنگه چه د کعبین نه لاندې لاس کیځودلو. هغه شان ئې د ظهر قدم والا راپورته شوی هډوکي طرف ته اشاره اوکړه، حال دا چه په دې هډوکي باندې د کعب اطلاق مقصود نه وو.

خپې به وینځلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ د علماء کرامو د مذهب تنقیح: خپې به وینځلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ په دې کښ څلور مذاهب دی:

- ① اولنې مذهب د ائمه اربعه او جمهور اهل سنت والجماعة دې چه خپې به وینځلې شی.
- ② دویم مذهب د شیعه گانو د فرقه امامیه دې چه د خپو وظیفه مسح ده نه غسل.
- ③ دریم مذهب د امام حسن بصری، محمد بن جریر طبری او ابو علی جیانی معتزلی دې چه

(۱) السعایه فی کشف ما فی شرح الوقایه ج ۱ ص ۷۱

(۲) قال فی شرح الوقایه (مع السعایه ج ۱ ص ۶۹): ثم الکعب فی رواية هشام عن محمد هو المفضل الذي فی وسط القدم. عند معقد الشراك. لكن الاصح نها العظم الناتی الذي ينتهی الیه عظم الساق.

(۳) اوگوزی السعایه ج ۱ ص ۶۹

د غسل او مسح ترمینځه ورته اختیار دي.

② خلوم مذهب د اهل ظاهر دې چه غسل او مسح دواړه واجب دي. (۱)
حافظ ابن القيم رحمته الله علیه فرمائی چه دلته چه د تخییر بن الغسل والمسح په قائلین کښ د کوم ابن جریر ذکر کړې شوې دې د هغه نه مراد مشهور معروف امام ابن جریر نه دي بلکه دا یو شیعه مصنف دي، د مشهور محمد بن جریر د نوم او د پلار د نوم سره د اشتراك د وجې نه اشتباه پیدا شوه. هغوی فرمائی چه ما د دي شیعه ابن جریر ډیر کتابونه کتلې دي کوم چه په اصول او فروع کښ د مذهب شیعه سره متعلق دي. (۲)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا رائي معلومیږي، هم دغه شان علامه آلوسی رحمته الله علیه هم دغه رجحان ظاهر کړې دي، د دې حضراتو د تصریح مطابق دا شیعه مصنف د امام ابن جریر طبری رحمته الله علیه سره په نوم، د پلار په نوم او کنیت، نسبت او اکثر تصنیفات کښ یو شان دي، خو د نیکه په نوم سره دواړو کښ فرق راځي چه د اهل سنت د امام نوم محمد بن جریر بن یزید طبری دي، او د هغه شیعه نوم محمد بن جریر بن رستم طبری دي. (۳)

خو حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه فرمائی چه د ابن جریر رحمته الله علیه د مسلک په باره کښ بعض خلق وائي چه هغوی د احادیثو د وجې نه غسل رجلین ته واجب وئیلې دي او د قران کریم د آیت کریمه د وجې نه ئې مسح رجلین ته واجب وئیلې دي، نو دا د هغوی تحقیقی مذهب نه دي، د هغوی په تفسیر کښ د هغوی د کلام کتلو نه معلومیږي چه په «رجلین» کښې د وجوب دلک قائل

دي او هغوی د «دلک» نه په مسح سره تعبیر کړې دي. والله اعلم
هم دغه شان حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه فرمائی چه ما د هغوی په کلام کښ غور او کړو نو معلومه شوه چه هغوی د قراءت نصب او قراءت جر دواړو قراتونو ترمینځه د جمع او تطبیق راوستلو کوشش کړې دي، گویا د جر قراءت ئې په مسح باندې محمول کړو او هغه د هغوی په نزد «دلک» دي او د نصب قراءت ئې په غسل باندې محمول کړې دي دغه شان ئې دواړه قراتونه جمع کړل

اگر چه امام ابن القيم رحمته الله علیه د معروف ابن جریر انکار کړې دي او حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه د ابن

(۱) اوگوری المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۱۷. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۸. کتاب الوضوء. باب ما جاء فی الوضوء. وقول الله تعالى ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾

(۲) اوگوری تهذیب سنن ابی داؤد لابن القيم ج ۱ ص ۹۸. کتاب الطهارة. باب صفة وضوء النبي صلی الله علیه و آله وسلم. قال البنوری رحمته الله علیه: وما قاله ابن القيم فغير متجه فان عبارة ابن جریر فيه ايهام لذلك. وقد كشف ابن کثیر فی تفسیره عن الامر. وبين وجه النسبة اليه وما يوهم كلامه. ثم بين غرضه. فليراجع من المائدة وقد فهم القاضي ابوبکر ايضا من كلام ابن جریر هذا التخییر بين الغسل والمسح. كما قاله فی المعارضة واحكام القران له. وكذلك غير واحد من الاعلام. معارف السنن ج ۱ ص ۱۸۶. ابواب الطهارة باب ما جاء: ويل للعقاب من النار.

۳، اوگوری: لسان الميزان: ۲۶. ترجمة محمد بن جریر الطبری. رقم: (۶۵۷۹). و: ۲۹۱۷. ترجمة محمد بن جریر بن رستم الطبری. رقم: (۶۵۸۰). او اوگوری: روح المعانی: ۷۸۶

جریر د مسلک په سلسله کښ تاول کړې دې، خو ډیرو حضراتو د ابن جریر د عبارت هم دا مطلب اخستلي دي چه هغه د تخيير بين الغسل والمسح قائل دي. پس ابن العربي رحمته الله په احکام القرآن او عارضة الاخذی کښ د دې تصریح کړې ده. (۱)
حاصل دا چه د اهل سنت والجماعة په نزد په خپې وينځلې شې، مسح جائز نه ده، او د روافض په نزد به په خپو مسح کولې شې او وينځلې به نه شې.
د دواړو ډلو دلائل به انشاء الله وړاندې په تفصيل سره راځي.
اودس چوته فرض شوې دي؟ بعض علماء کرام فرماني چه اودس په مدينه منوره کښ مشروع شوې دي. پس د ابن الجهم مالکي رحمته الله وينا ده چه د هجرت نه مخکښ اودس کول بس مستحب وو، او امام ابن حزم رحمته الله جزما ويلي دي چه اودس په مدينه منوره کښ مشروع شوې دي.

آيت وضوء چونکه مدني دي په دې وجه د دې آيت کریمه نه هغه خلقو استدلال کړې دي کوم چه وائي چه اودس د ټولو نه مخکښ په مدينه منوره کښ فرض شوې دي. (۲)
خو د دې نه مخکښ د دې کيفيت څه وو؟ ابن عبدالبر رحمته الله د اهل سير په دې باندې اتفاق نقل کړې دي چه په رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم باندې غسل جنابت د مانځه په شان په مکه کښ فرض شوې وو او په دې خبره هم اتفاق دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم کله هم يو مونځ بغیر د اودس نه نه دي کړي. هم دغه شان هغوی فرماني چه دا خبره د يو عالم نه هم پته نه ده. (۳)
امام حاکم رحمته الله په مستدرک کښ فرماني چه اهل سنت ته په دې خبره باندې د دليل پيش کولو ضرورت دي چه د آيت مائده د نزول نه مخکښ هم اودس مشروع وو. (۴)
امام حاکم رحمته الله په دې سلسله کښ د سيدنا ابن عباس رضي الله عنه روايت نقل کړې دي:

« دَخَلْتُ قَاطِئَةَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ تَنَبُّيٌّ، فَقَالَ: يَا بَنِيَّةُ، مَا يَبْنِيكَ؟ قَالَتْ: يَا أَبَتِ مَا لِي لَا أَبْنِي وَهَؤُلَاءِ الْمَنَاءُ مِنْ قُرَيْشٍ لِي الْحَجَرُ يَتَقَادُّونَ بِاللَّاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى لَوْ قَدْ رَأَوْكَ لَقَامُوا إِلَيْكَ فَيَقْتُلُونَكَ، وَلَيْسَ مِنْهُمْ رَجُلٌ إِلَّا وَقَدْ عَرَفَ نَيْبِيَّةَ مِنْ دَمِكَ، فَقَالَ: يَا بَنِيَّةُ، انْتَبِهِ بِوَضُوءٍ فَتَوَضَّأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ حَرَّجَ إِلَى الْمَسْجِدِ » (۵)

معنی: سیده قاطمة رضی الله عنها رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم ته په ژړا باندې راغله، رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم ترې تپوس او کړو نو هغې عرض او کړو چه زه به ولې نه ژاړم. حال دا دي چه د قریشو سرداران په حطیم کښ ولاړ په لات منات او عزى باندې قسم خوړلو سره عهد کوی چه کله هغوی تاسو ویني.

(۱) اوگورئ: معارف السنن ج ۱ ص ۱۸۶. اوگورئ: احکام القرآن لابن العربي: ج ۲ ص ۵۷۷. المسألة الجادیه والاربعون. وعارضة الاخذی ج ۱ ص ۵۸. ابواب الطهارة. باب ما جاء: ویل للعقاب من النار.

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲ - ۲۳۳

(۳) اوگورئ: الاستذکار ج ۱ ص ۳۵۱. کتاب الطهارة. باب التیمم.

(۴) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۶۳. کتاب الطهارة

(۵) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۶۳. کتاب الطهارة

نو ستاسو د مقابلې دپاره به اودریری او تاسو به قتل کړی. په هغوی کښ د هر یو سړی دا خواش دې چه ستاسو په وینه کښ ورته ضرور څه حصه ملاؤ شی. رسول الله ﷺ اود فرمائیل: ای لوری! ماته د اودس دپاره اوبه راوړه، رسول الله ﷺ اودس اود فرمائیلو او د مسجد طرف ته وتلو.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه په دې حدیث سره به د هغه خلقو رد خو اوشی کوم چه د هجرة نه مخکښ د اودس د وجود نه هم انکار کوی خو د دې نه د اودس وجوب نه شی ثابت کیدی. (۱)

ابن الجهم مالکی او ابن حزم باندې د یو بل روایت نه هم رد کیری کوم چه ابن لهیعه په مغازی کښ د «عن ابی الاسود یقیم عروۃ عن عروۃ» په طریق سره مرسل نقل کړې دې.

«ان جبریل علم النبی ﷺ الوضوء عند نوله علیه بالوسی» (۲)

یعنی: سیدنا جبرائیل علیه السلام رسول الله ﷺ ته هغه وخت اودس ښودلې وو چه کله هغه وحی راوړلو سره نازل شوې وو

دا روایت امام احمد رحمته الله د ابن لهیعه په طریق سره «عن الزهري عن عروۃ عن اسامة بن زيد عن ابيه» په سند سره موصولا تخریج کړې دې. (۳)

هم دغه شان امام احمد او د هغوی خوئی عبد الله رحمته الله د «الهیثم بن عارجه عن رشد بن سعد عن عقيل عن الزهري عن اسامة بن زيد عن النبی ﷺ» په سند سره حدیث نقل کړې دې «ان جبریل لما نزل علی النبی ﷺ لعلمه الوضوء» (۴) په دې کښ د سیدنا زید بن حارثه رضی الله عنه ذکر نشته.

په دې طریق کښ رشدین بن سعد ضعیف راوی دې. (۵)

امام ابن ماجه رحمته الله هم په خپل سنن کښ دا حدیث «حسان بن عبد الله، حدثنا ابن لهیعه، عن عقيل، عن الزهري، عن عروۃ قال حدثنا اسامة بن زيد، عن ابيه زيد بن حارثة» په طریق سره تخریج کړې دې. (۶) په دې کښ هم د ابن لهیعه واسطه موجود ده.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۳) اوکوری: مسند احمد ج ۴ ص ۱۶۱، رقم ۱۷۶۱۹، حدیث زید بن حارثه رضی الله عنه

(۴) مسند احمد ج ۵ ص ۲۰۳، رقم ۲۲۱۱۴، حدیث اسامة بن زيد، حب رسول الله ﷺ

(۵) قال الهیثم فی مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۴۲، کتاب الطهارة، باب نضح الفرج بعد الوضوء، وفيه رشدین بن سعد، وثقه هیثم بن عارجه واحمد بن حنبل فی روایة وضعفه آخرون. قال الحافظ فی تقريب التهذيب ص ۲۱۰ و رقم ۱۹۴۲: ضعیف، رجح ابو حاتم علیه ابن لهیعه، وقال ابن یونس كان صالحا فی دینه، فادرکته غفلة الصالحین فخلط فی الحدیث.

(۶) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی النضح بعد الوضوء رقم ۴۶۲.

تقیه: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائیلې دی: واخرجه ابن ماجه من روایة رشدین بن سعد... (بقیه بر صفحه آتنده..)

خو امام طبرانی رحمته اللہ علیہ پہ المعجم الاوسط کتب د ﴿سعید بن شرحبیل قال: حدثنا الليث بن سعد، عن عقيل عن ابن شهاب، عن عروة عن اسامة بن زيد عن ابيه زيد بن حارثة﴾ پہ طریق سرہ حدیث ذکر کری دی، پہ دی کتب نہ خو رشدين بن سعد دی او نہ ابن لہیعہ (۱)

خو امام طبرانی رحمته اللہ علیہ فرمائی ﴿لم يروا هذا الحديث عن الليث الا سعيد بن شرحبيل، والمشهور من حديث ابن لہیعہ﴾ (۲) یعنی: دی حدیث لرہ د لیث نہ نقل کونکی سعید بن شرحبیل دی، خو دا حدیث د ابن لہیعہ پہ طریق سرہ مشہور دی.

ہم دغہ شان حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی: ﴿ولو ثبت لكان على شرط الصحيح ولكن المعروف رواية ابن لہیعہ﴾ (۳) یعنی: کہ دا طریق ثابت شی نو دا حدیث بہ د صحیح د شرط مطابق شی خو دا روایت د ابن لہیعہ نہ معروف دی.

ایا د وخت د داخلیدو نہ مخکن اودس صحیح دی؟ بعض حضراتو د آیت کریمہ ﴿اذا قمتم الى الصلاة فاغسلوا﴾ نہ پہ دی باندی استدلال کری دی چہ اودس صرف د وخت د داخلیدو نہ پس صحیح دی. د وخت د داخلیدو نہ مخکن صحیح نہ دی. (۴)

خو جمهور فرمائی چہ د وخت د داخلیدو نہ مخکن اودس بالکل صحیح دی. ہر چہ د آیت کریمہ نہ د استدلال تعلق دی نو ہغہ پہ دی وجہ صحیح نہ دی چہ پہ دی آیت کریمہ کتب صلاۃ د فرض سرہ نہ دی مقید کری شوی بلکہ د امت پہ اتفاق سرہ د صلاۃ نہ ہر قسم مونخو نہ مراد دی کہ فرض وی او کہ نفل وی، لہذا چہ کلہ نوافل د وخت سرہ مقید نہ دی نو اودس ہم د ہغی سرہ نہ شی مقید کید لی. (۵)

د دی نہ علاوہ پہ دی خبرہ باندی د ٲولو اتفاق دی چہ مونخ پہ اول وخت کتب یعنی د وخت د داخلیدو سرہ ادا کول جائز دی او پہ اول وخت کتب ادا کول نہی صرف پہ ہغہ صورت کتب ممکن دی چہ کلہ اودس د وخت د داخلیدو نہ مخکن کری شوی وی (۶)

ہم دغہ شان د جمعی پہ فضائلو کتب د سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ حدیث نقل دی:

....بقیہ از صفحہ گذشتہ... عن عقيل، عن الزهري نحوه لكن لم يذكر زيد بن حارثة في السند فتح الباری

ج ۱ ص ۲۳۳، خو پہ ظاہر کتب حافظ رحمته اللہ علیہ د تسامح سرہ مخ شوی دی. خکہ چہ ابن ماجہ د رشدين بن سعد والا طریق نہ دی ذکر کری. بلکہ ہغوی د ابن لہیعہ پہ طریق سرہ حدیث ذکر کری دی. لکہ چہ پورتنہ متن کتب د سیاق نہ معلومہ دہ. د رشدين والا طریق امام احمد رحمته اللہ علیہ نقل کری دی، چہ د ہغی پورتنہ ذکر راغلی دی. واللہ اعلم

(۱) المعجم الاوسط للطبرانی ج ۴ ص ۱۷۴، رقم الحديث ۳۹۰۱

(۲) پورتنہ حوالہ

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۴) اوگوری: المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۷۴، کتاب الطہارۃ، الوضوء قبل الوقت مسالہ ۱۱۲

(۵) پورتنہ حوالہ

(۶) پورتنہ حوالہ

«مَنِ اغْتَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ غُسْلَ الْجَنَابَةِ ثُمَّ رَأَى فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَدَنَهُ، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الشَّيْءَ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَدَنَهُ، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الرَّابِعَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ دَجَاجَةً، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الْخَامِسَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَيْتَةً فَإِذَا خَرَبَ الْإِمَامُ حَضَرَتِ الْمَلَائِكَةُ يُشَيِّعُونَ الذَّيْكَ» (اللفظ للبخاری (۱) یعنی: خوک چه د جمعې په ورځ باندې د غسل جنابه په شان غسل او کړی او بیا د جمعې دپاره لار شى نو گویا هغه یو اوښ قربانی کړو، خوک چه په دویم ساعت کښ لار شى نو گویا هغه د غوا قربانی ورکړه، خوک چه په دریم ساعت کښ لار شى نو هغه ته په د ښکرو والا گډو قربانی کولو ثواب ملاوېږی، خوک چه په څلورم ساعت کښ لار شى نو هغه ته به د چرگي د صدقه کولو ثواب ملاوېږی، او خوک چه په پنځم ساعت کښ لار شى نو هغه ته په د گڼی د صدقه کولو ثواب ملاوېږی، بیا چه کله امام (د خطبې دپاره) راوځی نو ملائک هم ذکر او خطبه اورى.

ظاهره دا ده چه د جمعې دپاره حاضرین د وخت نه مخکښ ځی او ذکر شوې ثواب حاصلوی (۲)

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَيَبْنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فُرْضَ الْوُضُوءِ

مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضُّأً أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَنَلَأًا: امام بخاری رحمه الله فرمائی چه رسول الله ﷺ بیان او فرمائیلو چه په اودس کښ د اودس د اندامونو یو یو کړت وینځل فرض دی، رسول الله ﷺ دوه دوه کړته او درې درې کړته هم وینځلې دی

د ذکر شوې عبارت غرض: د امام بخاری رحمه الله په دې عبارت سره غرض دا دې چه په آیت مبارکه کښ «فاغسلوا» د امر صیغه ده او د امر په ذریعه دا مطالبه کولې شى چه هغه مامور به ته د حقیقت جامه واغوندى، په هغې کښ د «مرة» قید نه وى، نه موجب تکرار وى او نه د تکرار احتمال لری، چونکه امر صرف د ایجاد حقیقت د طلب دپاره راځی په دې وجه د آیت کریمه نه دا یوه خبره هم نه ثابتیږی، خو د رسول الله ﷺ د سنت نه به د دې شرح او تفسیر معلومیږی.

امام بخاری رحمه الله د دې مطابق فرمائی چه رسول الله ﷺ په خپل فعل سره دا بیان او کړو چه یو یو کړت وینځل فرض دی د دې نه علاوه سنت (۳)

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۲۱ کتاب الجمعة. باب فضل الجمعة. رقم ۸۸۱ وصحیح مسلم. کتاب الجمعة. باب الطیب والسواک يوم الجمعة. رقم ۱۹۶۴. وسنن النسائی. کتاب الجمعة. باب وقت الجمعة. رقم ۱۳۸۹. وسنن ابی داؤد. کتاب الطهارة. باب فی الغسل يوم الجمعة. رقم ۳۵۱. وجامع الترمذی. ابواب الجمعة. باب ما جاء فی التکبیر يوم الجمعة. رقم ۴۹۹. ومسند احمد ج ۲ ص ۴۶۰. رقم ۹۹۲۸.

(۲) د تفصیل دپاره اوگورئ: المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۷۴-۷۶. کتاب الطهارة. الوضوء قبل الوقت. مسالة ۱۱۲.

(۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

پس امام بخاری رحمہ اللہ (وین النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان فرض الوضوء مرة مرة) د تعلیق پہ صورت کتب ذکر کړې دې. وړاندې هغوی باب قائم کړې دې، (باب الوضوء مرة مرة) او د هغې د لاندې ئې د ابن

عباس رحمہ اللہ مرفوع حدیث نقل کړې دې (توضاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم مرة مرة) (۱)

هم دغه شان ئې باب قائم فرمائیلي دې (باب الوضوء مرتین مرتین) او د هغې د لاندې ئې د

سیدنا عبدالله بن زید رحمہ اللہ حدیث نقل کړې دې. (ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم توضاء مرتین مرتین) (۲)

هم دغه شان ئې د هغې نه وروستو باب قائم کړې دې (باب الوضوء ثلاثا ثلاثا) او د هغې د لاندې ئې د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ تفصیلي حدیث بیان کړې دې، چه په هغې کتب هغوی درې درې کرته د اودس اندامونه وینخلې دی او فرمائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هم دغه شان اودس کولو سره د دې فضیلت بیان او فرمائیلو. (۳) والله اعلم

امر د تکرار تقاضه کوی یا نه؟ د علماء اصول په دې خبره کتب اختلاف دې چه ایا امر د تکرار تقاضه کوی یا نه؟

د احنافو او حنابلة په نزد امر مطلق د تکرار تقاضه نه کوی او نه پکېن د تکرار احتمال شته ابن بدران. رازی. امدی. ابن الحاجب او بیضاوی رحمہم هم دا قول اختیار کړې دې، د علامه ابن السبکی رحمہ اللہ د رائي مطابق د اکثر شوافع هم دا مذهب دې.

قاضی عبدالوهاب د اکثر مالکیانو او ابو اسحاق شیرازی د اکثر شوافع مذهب دا نقل کړې دې چه امر په مرة واحدة باندې دلالت کوی او په هغې کتب د تکرار احتمال دې.

ابو حامد اسفرائینی، ابو اسحاق شیرازی نه علاوه د فقهاء او متکلمینو د یو جماعت رائي دا د چه امر په تکرار باندې دلالت کوی

او د یو جماعت په نزد په دې کتب توقف لازم دې، لهذا امر د مرة واحدة دپاره وضع کړې شوې دې یا پکېن د تکرار احتمال دې یا په دې باندې مکررا عمل لازم دې، د دې ټولو امورو نه به توقف کولې شی. (۴)

قوله: وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په درې کرته وینخلو باندې اضافه نه ده فرمائیلي.

بلکه په درې کرته باندې اضافه کولو نه حدیث کتب منع راغلې ده، د سیدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ حدیث په ابو داؤد شریف کتب دې:

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷. رقم ۱۵۷

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷. رقم ۱۵۸

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷. رقم ۱۵۹

(۴) د مسئلې د تفصیل دپاره اوگوری: التقرير والتحیر ج ۱ ص ۳۷۱ - ۳۷۵. وفواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت ج ۱ ص ۴۰۶ - ۴۱۱. وکشف الاسرار ج ۱ ص ۱۸۴ - ۱۹۹. والفصول فی الاصول ج ۲ ص ۱۳۳ - ۱۴۴. والاحکام للامدی ج ۲ ص ۱۷۳ - ۱۸۰. واصل الفقہ الاسلامی ج ۱ ص ۲۲۴ - ۲۲۶

﴿أَنْ رَجُلًا أَلَّيْتُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ الظُّهُورُ قَدَعَا بِمَاءٍ لِي إِنَّمَا قَعَسْتُ لِيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَّلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَّلَ أُذُنَيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ فَأَدْخَلَ إِبْهَامَيْهِ السَّاعَتَيْنِ فِي أُذُنَيْهِ وَمَسَحَ بِإِبْهَامَيْهِ عَلَى ظَاهِرِ أُذُنَيْهِ وَبِالسَّاعَتَيْنِ بَاطِنِ أُذُنَيْهِ ثُمَّ غَسَّلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثًا ثَلَاثًا ثُمَّ قَالَ: هَكَذَا الْوُضُوءُ فَمَنْ رَأَى عَلَى هَذَا أَوْ نَقَصَ فَقَدْ أَثَمَ وَعَلَّمَ﴾ (۱)

یعنی یو سړی د رسول الله ﷺ په خدمت کې حاضر شو او عرض ئې اوکړو یا رسول الله ﷺ د اودس طریقه څه ده؟ رسول الله ﷺ په یو لوبښی کې اوبه را طلب کړې، خپل لاسونه مبارک ئې درې کرته وینخل، بیا ئې خپل مخ مبارک درې کرته وینخلو، بیا ئې خپل لاسونه درې کرته وینخلو بیا ئې په خپل سر مبارک باندې مسح اوکړه، د خپل شهادت گوټې ئې په غوږونو مبارکو کې دنده کړې، د غوږونو پورته حصه ئې په خپلو غټو گوټو باندې او دنده حصه ئې د شهادت په گوټو سره مسح کړه بیا ئې دواړه څپې درې کرته وینخلې، د دې نه پس ئې اوفرمائیل چه اودس به داسې کولې شی، څوک چه په دې باندې زیادت کوی یا په دې کې کمی کوی نو هغه بد کوی او ظلم کوی.

دا حدیث د «عبروین شعیب عن ایه عن جده» په سند سره نقل دي، په دې سند باندې اگر چه محدثینو کافی کلام کړې دې، خو اکثر حضرات دا سند تسلیم کوی او حجت ئې منی، پس حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د دې حدیث په باره کې فرمائی «استاده جید» (۲)

خو امام مسلم رحمته الله علیه دا حدیث د «عبروین شعیب» د منکر روایاتو نه شمارلې دې (۳) ځکه چه د رسول الله ﷺ نه د درې نه کم، یعنی یو کرت او دوه کرته وینخلو باندې اکتفاء هم ثابت ده، بیا رسول الله ﷺ د هغې فاعل ته مسی او ظالم څنگه وئیلې شی؟

غالباً د امام مسلم رحمته الله علیه مقصد پوره حدیث لره منکر شمارل نه دی بلکه په دې کې د «او نقص» الفاظو زیادت لره مینګر شمارل دی، ځکه چه دا حدیث امام نسائی، امام ابن ماجه او امام احمد رحمته الله علیه هم نقل کړې دې او په دې کې د «اونقص» الفاظ نشته (۴)

اگر چه شارحینو د «اونقص» تاویل او توجیهاټ (۵) بیان کړې دی، خو اصل وجه هم دا ده چه دا د راوی وهم دې.

(۱) السنن لای داذ، کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا رقم ۱۳۵.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۳) پورته حواله

(۴) اوګورئ: سنن النسائی، کتاب الطهارة باب الاعتداء فی الوضوء، رقم ۱۴۰، وسنن ابن ماجه کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد وکراهة التعدی فیہ، رقم ۴۲۲، ومسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، مسند عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله علیه رقم ۶۶۸۴.

(۵) د دې تاویلات او توجیهاټ دپاره اوګورئ: عون المعبود ج ۱ ص ۲۲۷ تا ۲۲۹، کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا، وبذل المجهود ج ۱ ص ۵۹۷، بتحقیق وتعلیق الدكتور تقي الدين الندوی.

د اودس اندامونو لره د درې کړتو نه زیات وينخلو حکم: امام احمد رحمته الله فرمائی:

﴿لایزید علی الثلاث الا رجل مبتلی﴾ (۱) یعنی: د درې کړته نه زیات اندامونو لره وينخلو والا به د وسوسې په بیماری کښ اخته سړې وی.

امام عبدالله بن المبارک رحمته الله فرمائی: ﴿لا امن من الاداء علی الثلاث ان یأثم﴾ (۲)

یعنی څوک چه د درې کړتو نه زیات اندامونو لره وينځي ماته د هغه د گناهگاریدو ویره ده.

امام نووی رحمته الله د شوافع درې وجوه ذکر کړي دي. ① زیادت علی الثلاث حرام دي.

② زیادت علی الثلاث نه حرام دي او نه مکروه دي، خو خلاف اولی دي.

③ زیادت علی الثلاث مکروه تنزیهی دي.

امام نووی رحمته الله هم دې اخري قول ته ترجیح ورکړې ده او فرمائی: ﴿وهو الصحيح، بل الصواب،

تکرة کراهة تنزیه، فهذا هو الموفق للاحادیث، وبه قطع جماهير الاصحاب﴾ (۳)

یعنی: هم دا خبره صحیح ده، بلکه حقه خبره ده چه کراهت تنزیهی دي، د احادیثو موافق هم دا قول دي او اکثر اصحاب هم دي ته قطعی وئيلي ده.

د احنافو په نزد د زیادة علی الثلاث حکم څه دي؟ په خلاصه او تاتارخانيه کښ دی چه ﴿لوزاد علی الثلاث فهو بدعة﴾ (۴) یعنی زیادة علی الثلاث بدعة دي.

علامه شامی رحمته الله د مختلف اقوالو نقل کولو نه پس فرمائی: ﴿ويمكن التوفيق بما قدمناه من أنه إذا فعل ذلك مرة لا يكره ما لم يعتقده سنة وإن اعتاده وأصر عليه يكره وإن اعتقد سنية الثلاث إلا إذا كان لغرض صحيح﴾ (۵)

یعنی: که د درې کړتو نه زیات وينخل يو کړت موندلې شوې وی نو ترڅو چه هغه سنت نه گنړی هيڅ کراهت نشته او که هم دغه شان په اضافې کولو باندې عادت شوې وی او په دې عمل باندې اصرار کوی نو بيا په هر صورت مکروه دي، اگر چه د درې کړته د سنت کيدو عقیده نې هم وی، مگر دا چه د يو غرض صحيح د لاندې داسې کوی نو بيا کراهت نشته.

حافظ ابن حجر رحمته الله ليکلي دي: ﴿حكي الدارمي عن قوم ان الزيادة على الثلاث تبطل الوضوء كالزيادة في

الصلاة﴾ (۶)

(۱) المعنى لابن قدامة ج ۱ ص ۹۵ رقم ۱۸۵

(۲) يورته حواله

(۳) المجموع ج ۱ ص ۴۳۹

(۴) انظر الفتاوى التاتارخانية ج ۱ ص ۲۲۳، كتاب الطهارة، الفصل الاول، رقم ۱۰۴، والسعاية ج ۱ ص ۱۳۲، تحت قوله: وتثلث الغسل، البحث السابع.

(۵) رد المختار ج ۱ ص ۸۹ تحت شرح قوله: وحديث فقد تعدى ...

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۴

یعنی : خنگه چه به مانحه کنش اضافی گولو سره مونخ فاسد کیږی، هم دغه شان په اودس کښ هم د دري کړتو نه زیات اضافی گولو سره اودس ماتیبږی.

قوله: وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِسْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ: ترجمه: اهل علم په اودس کښ اسراف مکروه گنلې دې او دا چه د رسول الله ﷺ د فعل نه تجاوز او کړې شی.

د زیاده علی الثلاث حکم خو مخکښ تیر شو، دلته مصنف رحمته الله علیه د اسراف فی الماء مسئلې ته اشاره کړې ده.

اسراف فی الماء: دا مسئله مختلف فیها ده، په دې کښ دوه اقوال دی. صاحب بحر او صاحب د در مختار خو ورته مکروه تحریمی وائی (۱)، او د علامه شامی رحمته الله علیه رائي دا ده چه دا کار مکروه تنزیهیی دې. (۲)

خودا اختلاف په ماء مباح او ماء مملوک کښ دې، که وقف اوبه وی نو بالاتفاق حرام دې. (۳) د شوافع هم دوه قوله دی، د هغوی راجع او مشهور قول دا دې چه مکروه تنزیهیی دې، خود هغوی نه بغوی او متولی وائی چه اسراف حرام دې. (۴)

حنابله هم د اسراف فی الماء کراهت تصریح کړې ده، پس ابن قدامه رحمته الله علیه فرمائی:

(ويكره الاسراف في الماء والزيادة الكثيرة فيه) (۵)

یعنی: په اوبو کښ اسراف او زیادت کثیره مکروه دې.

د سیدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه نه روایت دې چه:

(أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ بِسَعْدٍ وَهُوَ يَكْوِضُ، فَقَالَ: مَا هَذَا السَّرَفُ؟ فَقَالَ: أَيْ الْوُسْوَاسِرَافُ؟

قَالَ: نَعَمْ، وَإِنْ كُنْتُ عَلَى نَهْجٍ جَارٍ) (۶)

(۱) انظر: البحر الرائق ج ۱ ص ۲۹، سنن الوضوء، قال في الدر: ومكروهه (والاسراف) ومنه الزيادة على الثلاث (فيه) تحريماً قال الشامي: قوله تحريماً الخ: نقل ذلك في الحلبة عن بعض المتأخرين من الشافعية، وتبعه عليه في البحر وغيره... انظر رد المحتار ج ۱ ص ۹۷، ۹۸.

(۲) اوگورئ: رد المحتار ج ۱ ص ۹۸

(۳) قال في الدر ج ۱ ص ۹۸، ۹۷: وأما الموقوف على من ينظهر به ومنه ماء المدارس فحرام. قال في رد المحتار ج ۱ ص ۹۸: قوله (فحرام) لأن الزيادة غير مأذون بها لأنه إنما يوقف ويساق لمن يتوضأ الوضوء الشرعي ولم يقصد إباحته لتغير ذلك حلية. وينبغي تقييده بماء ليس بجار كالذي في الصهرج أو حوض أو نحو إبريق أما الجاري كماء مدارس دمشق وجوامعها فهو من المباح كماء النهر كما أفاده الرحمتي.

(۴) المجموع ج ۲ ص ۱۹۰

(۵) المغني لابن قدامة ج ۱ ص ۱۴۲، فصل: وإن زاد على المد في الوضوء والصاع في الغسل جاز.

(۶) سنن ابن ماجه. كتاب الطهارة. باب ما جاء في القصد في الوضوء وكراهية التعدى فيه، رقم ۴۲۵. هم

دغه شان اوگورئ. مسند احمد ج ۲ ص ۲۲۱. مسند عبدالله بن عمرو رقم (۷۰۶۵)

یعنی: رسول الله ﷺ به سیدنا سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه ورتیر شو، هغوی اودس کولو، رسول الله ﷺ اوفرمائیل دا څنگه اسراف دې؟ سعد رضی الله عنه عرض اوکړو ایا په اودس کبش هم اسراف وی؟ رسول الله ﷺ اوفرمائیل: اگر چه ته په جاری نهر باندې اودس ولې نه کوې.

د سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنه نه روایت دې: ﴿رَأَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا يَكُونُ، فَقَالَ: لَا تُشْرَفُ، لَا تُشْرَفُ﴾ (۱) یعنی: رسول الله ﷺ یو سړې په اودس کولو باندې اولیدو، وې

فرمائیل چه اسراف مه کوه، اسراف مه کوه، والله سبحانه وتعالی اعلم
د اودس په اندامونو کبش د تثلیث فی الغسل حکم د اودس په اندامونو کبش درې کرته د وینخلو حکم ورکولې شی. په دې کبش د فرض او سنت په تعیین کبش اختلاف دې.
یو قول دا دې چه یو کرت وینخل فرض دی، دویم کرت وینخل سنت دی، او دریم کرت وینخل د هغې د تکمیل دپاره دی.

یو قول دا دې چه اول کرت وینخل خو فرض دی، باقی دواړه کرته سنت دی.
یو قول دا دې چه دویم کرت وینخل سنت دی او دریم کرت نقل دی.
یو قول د دې برعکس دې چه دویم کرت وینخل نقل او دریم کرت وینخل سنت دی.
د ابوبکر الاسکاف رضی الله عنه نه نقل دی چه درې واپه کرته وینخل فرض دی.

علامه ابن الهمام رحمه الله په فتح القدر کبش لیکلې دی چه ﴿الحق هو ان مجهوم الثانية والثالثة سنة واحدة﴾ یعنی دویم کرت او دریم کرت د دواړو مجموعه سنت ده. هم دا خبره صاحب بحر اختیار کړې ده

صاحب د السراج الوجاه فرمائی چه اول کرت خو وینخل فرض دی او دویم او دریم کرت وینخل ئې سنت مؤکده دی. (۲) والله اعلم

ایا تثلیث سنت نه دې؟ : علامه ابن العربی رحمه الله په احکام القرآن کبش ذکر کړې دی چه د امام مالک رحمه الله په نزد تثلیث فی نفسه مسنون نه دې، بلکه دا تثلیث د استیعاب په غرض سره مشروع دې. هم دا وجه ده چه امام مالک رحمه الله یو عدد ته هم مسنون نه دې وئیلې. (۳) خو د ابن العربی رحمه الله دا قول قابل تسلیم نه دې، ځکه چه اول خو جمهور علماء هم دا فرمائی چه نفس تثلیث فی الغسل مسنون دې.

ددې نه علاوه په حدیث شریف کبش چه هر کله دا وضاحت دې چه رسول الله ﷺ د اودس اندامونه یو یو کرت هم وینخلې دی نو ظاهره هم دا ده چه دا اودس به استیعاب سره وی، ځکه چه که د وینسته برابر ځانې هم اوج پاتې شوې وی نو اودس نه کیږي او په دې سره به مونږ صحیح نه وی

(۱) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد فی الوضوء وکراهية التعدی فیہ رقم ۴۲۴.

(۲) اوگورئی: السعایة ج ۱ ص ۱۳۱، البحت الخامس

(۳) اوگورئی: احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۸۲، المسألة الثامنة والاربعون

بیا به مضمضه او استنشاق کین بالاتفاق تثلیث مستحب دی، حال دا چه به مضمضه او استنشاق کین په یو کورت استیعاب حاصلیدل یقینی دی، که تثلیث فی نفسه خپله یو امر مستحب او مستحسن بالذات نه وي نو دلته به تثلیث ولي وي (۱)

۲) باب لَا تَقْبَلُ صَلَاةَ بَغِيرِ طَهْوَرٍ

د مخکین باب سره مناسبت: امام بخاری رحمته الله علیه د مخکین باب (باب ما جاء فی الوضوء) نه د اودس فرضیت ثابت کړي وو او په دې باب کین دا بیانوی چه اودس د مانځه دپاره شرط دي او په دې کین د چا هیڅ اختلاف نشته.

د ترجمه الباب مقصد: هم د دې ځاني نه د ترجمه الباب مقصد هم واضح شو چه امام بخاری رحمته الله علیه د ذکر شوی باب نه د اودس فرضیت یا د اودس شرطیت ثابتول غواړی (۲) د حدیث شریف نه د ترجمه الباب انعقاد: دلته امام بخاری رحمته الله علیه د یو حدیث ټکره د ترجمه الباب په طور ذکر کړې ده، کومه چه امام مسلم، امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمته الله علیهم د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما او امام ابوداؤد، امام نسائی او ابن ماجه رحمته الله علیهم د سیدنا اسامه بن عمیر هذلی رضی الله عنه نه نقل کړې ده. (۳)

د هغې یوه ټکره خو دلته امام بخاری رحمته الله علیه ذکر کړې ده (لَا تَقْبَلُ صَلَاةَ بَغِيرِ طَهْوَرٍ) او دویمه ټکره (لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مَدَقَّةَ مِنْ غُلُولٍ) نې په کتاب الزکاة کین نقل کړې ده. (۴)

او دا خبره د امام بخاری رحمته الله علیه د اصول مطرده نه ده چه هغه د ترجمه الباب په طور کله کله لفظ حدیث هم راوړی، چه د هغې مطلب دا وی چه حدیث فی نفسه ثابت دي، اگر چه د امام بخاری رحمته الله علیه د شرط مطابق نه دي. (۵)

(لَا تَقْبَلُ صَلَاةَ بَغِيرِ طَهْوَرٍ) قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمائی چه دا حدیث د وجوب طهارت په سلسله کین نص دي. د فرض مونځ دپاره د دي په وجوب کین هیڅ اختلاف نشته (۶) خو ابو عبدالله ابی رحمته الله علیه په دې باندې اشکال کړي دي چه په حدیث کین اودس د قبول دپاره شرط دي او قبول اخص دي د صحت په مقابل کین او کوم چه د اخص دپاره شرط وی نو ضروری نه ده چه هغه دي د اعم دپاره هم شرط وی، دلته قبول اخص دي، ځکه چه د دي

(۱) اوگورئ: فضل الباری ج ۲ ص ۲۰۷

(۲) اوگورئ: الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری ج ۳ ص ۸

(۳) اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۵، وجامع الترمذی، فاتحة کتاب الطهارة، باب ما جاء: لَا تَقْبَلُ صَلَاةَ بَغِيرِ طَهْوَرٍ رقم ۱، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةَ بَغِيرِ طَهْوَرٍ، رقم ۲۷۲، هم دغه شان اوگورئ: سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء، رقم ۱۳۹، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةَ بَغِيرِ طَهْوَرٍ، رقم ۲۷۱.

(۴) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۵، رقم الباب ۲ و ج ۱ ص ۱۸۹، رقم الباب ۷.

(۵) اوگورئ: مقدمة لامع الدراری (الکثر المتواری) ج ۱ ص ۳۵۱

(۶) اوگورئ: اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۰

معنی ده: حصول الثواب علی الفعل او "صحت" اعم دی، خکه چه ددی معنی ده: «وقوم الفعل مطابقاً لالامر» لهذا هر مقبول صحیح دی، دغه شان د دی برعکس د هر صحیح مقبول کیدل ضروری نه دی، دلته د شرط طهارت د انتفاء سره چه د کوم خیز نفی کیری هغه قبول دی صحت نه دی او چه هر کله صحت منتفی شوی نه دی نو د حدیث نه به په وجوب طهارت باندی استدلال هم صحیح نه وی. (۱)

د دی اشکال جواب دا دی چه د لفظ قبول حقیقی او اصل معنی ده «ثمرة وقوم الطاعة مجزئة رافعة لبالي الذمة» یعنی داسی اطاعت کوم چه کافی وی او د ذمه نه انسان بری کړی، په هغی چه کومه ثمره مرتب کیری هغی ته قبول وئیلې شی او د طاعت کافی کیدل او د هغی رافع للذمة کیدل په دی خبره باندی موقوف دی چه هغه شرائط او ارکان لره جامع وی، د طاعت شرائط او ارکان لره جامع کیدل د هغی د موجب کافی کیدو مظنه دی، بل طرف ته صحت مظنه قبول دی. نو چونکه صحت مظنه قبول دی او قبول په صحت باندی مرتب کیری. په دی وجه قبول وئیلو سره دلته د صحت معنی مراد اخستلې شوې ده. (۲)

حاصل د دی دا دی چه: د قبول دوه قسمونه دی.

یو دا چه «ان یکون الشیء مستجعلاً لارکان والشرائط» یعنی د یو خیز ټولو ارکانو او شرطونو لره جامع کیدل. صحت او اجزاء د هغی مترادف دی هم دی ته قبول اجابت وئیلې شی. (۳)

دویم دا چه «کون الشیء یتقرب علیه من وقوعه عند الله جل ذکره، موقعاً الرضاء، یتقرب علیه الثواب والدراجات» یعنی د یو خیز د الله پاک په نزد د هغه د رضا په مقام باندی واقع کیدل، په خه باندی چه ثواب او د درجاتو او چتولې مرتب وی.

دا دویمه مرتبه د اولی مرتبې نه روستو ده. هم دی ته قبول اثابت وئیلې شی. (۴)

لفظ قبول د شارع په نطق کبش د دواړه قسم معانی دپاره مستعمل شوې دی، پس د سیده غنسه رحمتهما مرفوع روایت دی «لا یقبل الله صلاة حائض الا بخماره»

(۱) اوگورئ: اکمال المعلم ج ۲ ص ۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۳) انظر: تعلیقات الشیخ الکاندهلوی رحمه الله تعالی علی بذل المجهود ج ۱ ص ۳۵۸. کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء

(۴) د تفصیل دپاره اوگورئ: معارف السنن ج ۱ ص ۲۹، ۳۰. ابواب الطهارة. باب ما جاء: لا تقبل صلاة بغیر طهور ... هم دغه شان اوگورئ: تعلیقات شیخ الحدیث رحمه الله علیه علی بذل المجهود. ج ۱ ص ۳۵۸. کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء.

(۵) سنن ابی داؤد، کتاب الصلوة، باب: المرأه تصلي بغیر خمار، رقم (۶۴۱). وسنن الترمذی ابواب الصلاة. باب ما جاء لا تقبل صلاة المرأه الحائض الا بخمار. رقم (۶۷۷). وسنن ابن ماجه. کتاب الطهارة. باب: اذا حاضت الجارية لم تصل الا بخمار. رقم (۶۵۵). ومسند احمد ۱۵۰۱۶. رقم: (۲۵۶۸۲).

یعنی الله پاک د بالغې زنانه مونځ بغير د لوڼې خادر نه نه قبلوی. دلته قبول په معنی د سخت دي.

هم دغه شان د رسول الله ﷺ ارشاد دي ﴿من اقل عرفا فساله من شیء لم تقبل له صلاة اربعین لیلة﴾ (۱) یعنی څوک چه یو نجومی ته لار شی او د هغه نه تپوس او کړی نو د هغه د څلویښتو ورځو مونځونه نه قبلېږی.

دلته د ﴿قبول﴾ نه مراد د دې معنی اخص ده، په دې معنی کښ د سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما ارشاد دي ﴿لان تقبل ل صلاة واحدة احب الی من جمیع الدنیا﴾ (۲) یعنی که زما یو مونځ هم د قبول درجه بیا مومی زما په نزد دا د ټولې دنیا نه غوره دي.

دلته اختلاف دا دي چه د قبول حقیقی معنی څه ده؟ حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د قبول حقیقی معنی هغه ده کومه چه د ﴿عراف﴾ والا حدیث کښ تیره شوه او په ﴿لا تقبل صلاة بغير

طهور﴾ کښ معنی مجازی ده او په دې حدیث کښ معنی مجازی مراد ده. (۳) او علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله د دې برعکس په ترجمة الباب والا حدیث کښ قبول په معنی حقیقی او د عراف والا حدیث کښ قبول په معنی مجازی باندې د مراد کیدو قائل دي. (۴)

د قبول حقیقی معنی څه ده؟ او مجازی څه ده؟ د دې خبرې نه قطع نظر کولو سره دا خبره متعین ده چه دلته بالاجماع قبول اجابت مراد دي (۵)، چه د هغې مطلب دا دي چه بغير اودس نه به مونځ نه صحیح کړی. والله اعلم

قوله: بغير طهور: طهور په ضمی د طاء سره حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی:

(۱) صحیح مسلم. کتاب السلام. باب تحریم الکهانة واتیان الکهان. رقم ۵۸۲۱. ومسند احمد ج ۴ ص ۶۸ حدیث بعض ازواج النبی ﷺ ۱۶۷۵۵. و ج ۵ ص ۳۸۰. رقم ۲۳۶۱۰

(۲) انظر: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵. هذا ولم اجد هذا الاثر فی المرجع التي عندنا عن عبدالله بن عمر رضی الله عنهما هذا اللفظ. نعم قد اخرج ابن عساکر بسنده. قال دخل سائل الی ابن عمر. فقال لاینه: اعطه دینارا. فاعطاء. فلما انصرف قال ابنه: تقبل الله منك یا ابتاه! فقال: لو علمت ان الله تقبل منی سجدة واحدة او صدقة درهم لم یکن غائب احب الی من الموت، تدری ممن یتقبل الله؟ انما یتقبل الله من المتقین. انظر الدر المنثور ج ۲ ص ۲۷۴.

وقد اخرج ابن ابی حاتم بسنده عن ابی الدرداء رضی الله عنه قوله: لان استیقن ان الله قد تقبل منی صلاة واحدة احب الی من الدنیا وما فیها. ان الله یقول: انما یتقبل الله من المتقین. انظر: تفسیر ابن کثیر ج ۱ ص ۴۳. والدر المنثور ج ۲ ص ۲۷۳. ۲۷۴.

(۳) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۴) فتح الملم ج ۱ ص ۵۸۷. ۵۸۸. کتاب الطهارة. باب وجوب الطهارة للصلاة.

(۵) اوگوری: تعلیقات شیخ الحدیث علی بذل المجهود ج ۱ ص ۳۵۸

«والبرادیه ما هو اعم من الوضوء والغسل» (۱) یعنی د طهور نه عمومی معنی مراد ده، اودس هم ممکن دي او غسل هم، گویا دا بیانول مقصود دی چه که حدث اصغری نو د هغې ازاله او که حدث اکبر وی نو د هغې ازاله د مانځه دپاره ضروری ده، د یو حدث په موجودگي کښ هم مونځ صحیح نه دي.

علامه شبیر عثمانی رحمته الله نور هم په عموم سره فرمائی: «والبرادیه ما هو اعم من الوضوء والغسل والتیم» (۲)، یعنی د طهور نه عام مراد دي، که اودس وی یا غسل وی یا تیمم وی، په دي

کښ به د یو نه بغير هم مونځ مقبول او صحیح نه وی. والله اعلم
 ۱۳۵: «حَدَّثَنَا اسْحَاقُ بْنُ اِبْرَاهِيمَ الْحَنْظَلِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ أَخْبَرَنَا مَعْمَرُ عَنْ هَمَّامٍ مَنِهْ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ (۳) يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ مَنْ أَخَذَتْ حَتَّى يَتَوَضَّأَ قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضَرَمَوْتَ مَا الْخَدْتُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ فُسَاءٌ أَوْ ضَرَّاطٌ» (۴۵۵۴)

رجال الحديث

- ① اسحاق بن ابراهيم حنظلي: دا مشهور محدث او فقيه اسحاق بن راهويه رحمته الله دي. د هغوی حالات په کتاب العلم کښ د «باب فصل من علم وعلم» لاندې تیر شوي دي. (۴)
- ② عبد الرزاق: دا امام ابوبکر عبد الرزاق بن همام صنعاني رحمته الله دي، د هغوی حالات په کتاب الايمان «باب الصلاة من الايمان» د لاندې تیر شوي دي. (۵)
- ③ معمر: دا امام معمر بن راشد ازدي رحمته الله دي، د هغوی مختصر حالات په «بده الوسی» د شپږم حدیث د لاندې (۶)، او په لړشان تفصیل سره په کتاب العلم «باب کتابة العلم» د لاندې تیر شوي دي. (۷)

① فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۴

② فتح الملهم ج ۱ ص ۵۸۹

③ قوله: ابا هريرة رضي الله عنه الحديث: أخرجه البخاري ايضا في صحيحه ج ۲ ص ۱۰۲۸. كتاب الحيل. باب في الصلاة رقم ۹۵۴. ومسلم في صحيحه، كتاب الطهارة باب وجوب الطهارة للصلاة. رقم ۵۳۷. وابوداؤد في سننه. في كتاب الطهارة. باب فرض الوضوء. رقم (۶۰). والترمذي في جامعه. ابواب الطهارة. باب ما جاء في الوضوء من الريح. رقم (۷۶) واحد في مسنده ج ۲ ص ۲۰۸. رقم ۸۰۶۴. و ج ۲ ص ۳۱۸. رقم ۸۲۰۶. وعبد الرزاق في مصنفه ج ۱ ص ۱۳۹. كتاب الطهارة. باب الوضوء من الحدث. رقم (۵۳۰)

④ كشف الباری ج ۳ ص ۴۲۸

⑤ كشف الباری ج ۲ ص ۴۲۱

⑥ كشف الباری: ۴۶۵ ۱۱ ۴۶۶.

⑦ كشف الباری ج ۴ ص ۳۲۱

⑤ همام بن منبه: دا همام بن منبه بن کامل بن سیح یمانی صنعانی ابن اوی رضی اللہ عنہ دی. د هغوی حالات په کتاب الایمان «باب الصلاة من الایمان» د لاندې (۱) او بیا کتاب العلم «باب کتابه العلم» د لاندې تیر شوي دي. (۲)

⑥ سیدنا ابو هريره رضی اللہ عنہ: د ابو هريره رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات په کتاب الایمان «باب امور الایمان» د لاندې تیر شوي دي. (۳)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقْبَلُ صَلَاةً مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَتَوَضَّأَ ترجمه: رسول الله ﷺ فرمائی: چه چاته بهی اودسی اورسیری نو د هغه مونځ نه قبلیری ترڅو پورې چه نهی اودس نه وی کړې. دلته «لا تقبل» په صیغه دمجهول راغلي دي او په کتاب الحیل کښ «لا يقبل» راغلي دي. (۴)

د دی حدیث نه معلومه شوه چه بغیر د اودس نه مونځ نه قبلیری، خو دلته دي دا خبره هم په ذهن کښ اوساتلې شی چه اودس د مانځه د صحت په شرطونو کښ یو شرط دي، لهذا د مانځه د صحیح کیدو دپاره د اودس او طهارت سره د نور شرطونو پوره کیدل هم ضروری دی. د جنازې د مانځه دپاره طهارت: په حدیث شریف کښ چه دا راغلي دي چه بغیر د اودس نه مونځ نه قبلیری، د فرائضو په باره کښ خو اتفاق دي، خو د جنازې د مانځه دپاره هم اودس شرط دي یا نه؟ په دې کښ لږ شان اختلاف دي.

د جمهور علماء کرامو په نزد د طهارت شرط د هر قسمه مونځونو دپاره دي، که فرائض وی یا د جنازې مونځ وی یا د اخرونو مونځ وی.

خو د امام شعبی او محمد بن جریر طبری رضی اللہ عنہ نه منقول دی چه هغوی د جنازې د مانځه دپاره اودس نه شرط کوی. (۵)

(۱) کشف الباری ج ۲ ص ۴۲۸

(۲) کشف الباری ج ۴ ص ۳۱۷

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

(۴) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۱۰۲۸، کتاب الحیل. باب فی الصلاة رقم ۶۹۵۴

(۵) قال ابن رشد رحمه الله: فاتفق المسلمون على أن الطهارة شرط من شروط الصلاة لمكان هذا وإن كانوا اختلفوا هل هي شرط من شروط الصحة أو من شروط الوجوب ولم يختلفوا أن ذلك شرط في جميع الصلوات إلا في صلاة الجنازة وفي السجود أعني سجود التلاوة فإن فيه خلافا شاذاً. والسبب في ذلك الاحتمال العارض في انطلاق اسم الصلاة على الصلاة على الجنازة وعلى السجود فمن ذهب إلى أن اسم الصلاة ينطلق على صلاة الجنازة وعلى السجود نفسه وهم الجمهور اشترط هذه الطهارة فيهما ومن ذهب إلى أنه لا ينطلق عليهما إذ كانت صلاة الجنازة ليس فيها ركوع ولا سجود وكان السجود أيضاً ليس فيه قيام ولا ركوع لم يشترط هذه الطهارة فيهما. بداية المجتهد ج ۱ ص ۴۱، الباب الخامس في معرفة الأفعال التي تشترط هذه الطهارة في فعلها.

دا حضرات فرمائی چہ دے دپارہ طہارت پہ دے وجہ شرط نہ دے خکہ چہ ہفہ صلاۃ نہ دے بلکہ د مری دپارہ دعا او استغفار دے.

جمهور علماء ارشاد فرمائی چہ صلاۃ الجنائزہ صلاۃ دے او د دے دلیل دا دے چہ رسول اللہ ﷺ پہ دے باندے د صلاۃ اطلاق کرے دے. بلہ دا چہ پہ دے کبس د صلاۃ خصائص موندلے شی، پس پہ دے کبس تکبیر تحریمہ دے، تسلیم دے، قیام دے، استقبال قبلہ دے، بس صرف رکوع او سجود پکبن نہ موندلے کیرے چہ یو جاہل پہ دے غلطی کبس اختہ نہ شی چہ دا د مری اطاعت او عبادت کولے شی، او د بعض علماء کرامو پہ نزد خو پکبن قراءت ہم ضروری دے. (۱)

د سجده تلاوت دپارہ طہارت : د سجده تلاوت دپارہ د جمهورو پہ نزد طہارت شرط دے. امام ابن ابی شیبہ رحمہ اللہ پہ صحیح سند سرہ د امام شعبی رحمہ اللہ (۲) او پہ حسن سند سرہ د عبد الرحمن سلمی رحمہ اللہ نہ نقل کرے دی چہ طہارت شرط نہ دے. (۳)

ہم دا خبرہ د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ منقول دہ، پس امام بخاری رحمہ اللہ پہ ﴿ابواب سجود القرآن﴾ کبس لیکلے دی : ﴿کان ابن عمر یسجد علی غیر الوضوء﴾ (۴) صرف د ابو محمد اصیلی پہ نسخہ کبس ﴿علی وضوء﴾ واقع شوے دے، خو دا نسخہ مرجوح دہ. (۵)

امام ابن ابی شیبہ رحمہ اللہ د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ نقل کرے دی چہ ہغوی بہ پہ سفر کبس وو، پہ لارہ کبس بہ کوز شو متیازے بہ ئے او کرے، بیا بہ ئے پہ سورلے باندے سوریدو سرہ کلام پاک

(۱) اختلف الناس فی القراءة فی صلاۃ الجنائزہ، فقال مالک و ابوحنیفہ : لیس فیہا قراءة انما هو الدعاء، وقال الشافعی : یقرأ بعد التکبیر الاولی بفاتحة الكتاب. وبہ قال احمد و داؤد. بدایۃ المجتہد ج ۱ ص ۲۳۵. الباب الخامس فی الصلاۃ علی الجنائزہ، الفصل الاول فی صفة صلاۃ الجنائزہ، المسألة الثانية. (۲) حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ زَكَرِيَّا، عَنْ الشَّعْبِيِّ، قَالَ: فِي الرَّجُلِ يقرأُ السَّجْدَةَ وَهُوَ عَلَى غَيْرِ وَضوءٍ، قَالَ: يَسْجُدُ حَيْثُ كَانَ وَجْهَهُ. المصنف لابن ابی شیبہ ج ۳ ص ۴۱۰، کتاب الصلاۃ، باب فی الرجل، یسمع السجدة، وهو علی غیر وضوء، رقم (۴۳۵۷)

(۳) قال الحافظ رحمه الله فی فتح الباری ج ۲ ص ۵۵۴، کتاب سجود القرآن، باب سجود المسلمين مع المشركين : لم یوافق ابن عمر أحد علی جواز السجود بلا وضوء إلا الشعبي أخرجه ابن ابی شیبہ عنه بسند صحیح وأخرجه أيضا بسند حسن عن ابی عبد الرحمن السلمی أنه کان یقرأ السجدة ثم یسلم. (قال محققه کذا فی الامیریة والمخطوطة، ولعل الصواب، ثم یسجد ... بدل ... ثم یسلم وهو علی غیر وضوء، الی غیر القبلة وهو یشی، یومی ایما،

قلت : لم اجد فی المصنف لابن ابی شیبہ شیئا عن ابی عبد الرحمن فیما رجعت الیه، نعم وجدت عنده : عن ابی عبد الرحمن قال : کان یقرأ السجدة وهو علی غیر القبلة، وهو یشی فیومی براسه، ثم یسلم.

انظر : المصنف ج ۳ ص ۴۱۱، کتاب الصلاۃ، باب الرجل یقرأ السجدة وهو علی غیر القبلة، رقم ۴۳۶۰، و لس هناك رواية ثبت فیہا عن ابی عبد الرحمن السلمی انه کان یقرأ السجدة وهو علی غیر وضوء، والله اعلم (۴) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب سجود القرآن، باب سجود المسلمين مع المشركين.

(۵) او گورے فتح الباری ج ۲ ص ۵۵۳، کتاب سجود القرآن، باب سجود المسلمين مع المشركين.

لوستلو او چه کله به آیت سجده راغلو نو سجده به ئې کوله. (۱)

خو امام بیهقی رحمته الله علیه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه نقل کړی دی چې: «لایسجد الرجل الا هو طاهر» (۲) دا په ظاهره کښ په حدیث اکبر یا اختیار باندې محمول دې او ابن ابی شیبه چه کوم نقل کړې دې هغه په حدیث اصغر یا حالت اضطرار باندې محمول دې. حاصل دا چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به د سجده تلاوت دپاره اودس کول ضروری نه گنرلو. جمهور علما کرام فرمائی چه هر کله د مانځه دپاره اودس شرط دې نو د سجده دپاره به خو په طریقه اولی شرط وی، ځکه چه سجده خو د مانځه ډیر اهم رکن دې، رسول الله صلی الله علیه و آله

فرمائی: «اقراب ما یكون العبد من ربه وهو ساجد» (۳) خو د نورو حضراتو د طرف نه علامه ابن تیمیة رحمته الله علیه وغیره فرمائی چه که د مانځه دپاره شرط دې نو د دې نه دا څنگه لازمه شوه چه د بعض صلاة یعنی د سجده تلاوت دپاره هم شرط وی، کیدې شی چه د کل دپاره خو شرط وی خو د جزء دپاره شرط نه وی. (۴) د دې دلیل دا دې چه په صحیح بخاری کښ دی:

«أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَجَدَ بِالنَّجْمِ وَسَجَدَ مَعَ الْمُسْلِمِينَ وَالشُّعْرَاءِ وَالْحَيَّ وَالْإِنْسِ» (۵) یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله د سورة نجم آیت سجده تلاوت کړو او سجده ئې اوکړه، رسول الله صلی الله علیه و آله سره ټولو مسلمانانو، مشرکانو او جن او انس سجده اوکړه. د دې نه داسې استدلال کړي شوي دي چه دا ډیره بعیده ده چه دا ټول حضرات دې به اودس کښ وي، هم دغه شان د ابن عمر رضی الله عنهما راوایت دې چه:

«كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ عَلَيْنَا الشُّوْرَةَ فِيهَا السُّجْدَةُ فَيَسْجُدُ وَنَسْجُدُ حَتَّى مَا يَجِدُ أَحَدَنَا مُؤْمِنًا جَنَّتْهُ» (۶)

یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله به مونږ ته د سجده والا یو آیت کریمه تلاوت فرمائیلو سره سجده کوله نو هغوی سره به مونږ هم سجده کوله، تردې چه کله به داسې کیدل چه په مونږ کښ به

(۱) المصنف لابن ابی شیبه ج ۳ ص ۴۰۹، کتاب الصلاة، باب فی الرجل یسمع السجدة وهو علی غیر وضوء رقم ۴۳۵۴.

(۲) السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب استحباب الطهر للذكر والقراءة، و جزء ۲ ص ۳۲۵، کتاب الصلاة، باب لا یسجد الا طاهرا.

(۳) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب ما یقال فی الركوع والسجود، رقم ۱۰۸۳، وسنن النسائی، کتاب الصلاة، باب اقرب ما یكون العبد من الله عزوجل، رقم ۱۱۳۸، وسنن ابی داؤد، کتاب الصلاة، باب فی الدعاء فی الركوع والسجود، رقم ۸۷۵.

(۴) اوگوری: مجموع الفتاوی لشیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ۱۴۱، قسم الفقه، مسالة ما تجب له الطهارتان: الفسل والوضوء.

(۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب سجود القرآن، باب سجود المسلمين مع المشرکین رقم ۱۰۷۱.

(۶) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب سجود القرآن، باب من سجد بسجود القاری رقم ۱۰۷۵.

بعضو ته د تندۍ د کيخودلو ځانې هم نه ملایږدو.
د دې نه داسې استدلال کړې شوې دې چې د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما په باره کښ شاته تیر شو چې هغوی به بغیر د اودس نه سجده تلاوت کوله، چې هر کله د ابن عمر رضی الله عنهما په شان فقیه او د رسول الله صلی الله علیه و آله د سنتو سره سخت محبت کونکی صحابی دا حال دې نو یقیناً نورو صحابه کرامو رضی الله عنهم به هم دا لازم نه گنرله. (۱)

خو د جمهورو د طرف نه دا وئیلې کیدې شی چې ظاهره هم دا ده چې صحابه کرام رضی الله عنهم به په اودس کښ د رسول الله صلی الله علیه و آله په مجلس کښ کیناستل، سجده تلاوت ته چې د مانځه د سجدې سره کوم مشابعت حاصل دې د هغې د وجې نه به صحابه کرام رضی الله عنهم د هغې دپاره هم د اودس اهتمام فرمائیلو، چې د هغې تائید د ابن عمر رضی الله عنهما د اثر نه کیږي کوم چې مونږ شاته ذکر کړې دي **﴿لایسجد الرجل الا و طاهر﴾** (۲)

خپله به د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما فعل د جمهور صحابه کرامو رضی الله عنهم د فعل نه د جدا کیدو د وجې نه یو اجتهادی عمل گنرلې شی، چې په هغې باندې د رسول الله صلی الله علیه و آله تقریر ثابت نه دې، په دې وجه دې نه استدلال او احتجاج صحیح نه دې. (۳) والله اعلم

قوله: قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضَرَمَوْتَ: د حضرت موت یو سړی تپوس او کړو!

د **﴿رجل﴾** نه مراد څوک دې؟ نوم ئې معلوم نه شو خو دومره راغلې دی چې دا یو باندی سړې وو. (۴)

قوله: حضر موت: دا لفظ د حاء مهمله په فتحه، د ضاد معجمه په سکون، د رائي مهمله په فتحې، د میم په فتحې او د واؤ په سکون سره دې. په اخر کښ تاء مشنأه من فوق ده. (۵)
دا د عدن (يمن) په مشرق کښ د بحر العرب په غاړه باندې یوه فراخه زمکه ده، د دې نه چاپیره ډیره زیاته شپه ده، دې علاقې ته احقاف وئیلې شی، هم دلته د سیدنا هود عليه السلام قبر مبارک دې. (۶)

قوله: مَا الْحَدَّثَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ: ای ابوهریره رضی الله عنه حدیث څه څیز دې؟

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ: مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ۱۳۹ - ۱۴۷، قسم الفقه، مسأله ما تجب له طهارتان الغسل والوضوء

(۲) السنن الکبری ج ۱ ص ۹۱، طبع قدیم، و ج ۱ ص ۱۴۷، رقم ۴۲۷، تحقیق محمد عبد القادر عطاء، کتاب الطهارة باب استحباب الطهر للذكر والقراءة و ج ۲ ص ۳۲۵، طبع قدیم، و ج ۲ ص ۴۶۱ تحقیق محمد عبد القادر عطاء، کتاب الصلاة، باب لا یسجد الا طاهرا رقم (۳۷۷۵).

(۳) علامه ظفر احمد عثمانی رحمته الله په یو بل انداز سره د جمهور د مسلك ترجیح ثابت کړې ده، فلیراجع الیه للتفصیل: اعلاء السنن ج ۷ ص ۲۲۵، ۲۲۶، باب سجود التلاوة وما يتعلق به.

(۴) هدی الساری ۳۹۰، مطبوعه دار السلام ریاض

(۵) اوگورئ: المغنی: ۹۸، ومعجم البلدان ج ۲ ص ۲۶۹

(۶) اوگورئ: معجم البلدان ج ۲ ص ۲۷۰

چونکه لفظ «حدث» یو مشترک شان لفظ دې لکه چه «ریح» ته وئیلې شی، دغه شان په منکر خبره باندې هم وئیلې شی، په بدعات باندې ئې هم اطلاق کیږي او نااشنا خبرې ته هم «حدث» وئیلې شی، په دې وجه د سائل اشتباه پیدا شوه او هغه سوال اوکړو چه د «حدث» نه څه مراد دي؟

قوله: **قَالَ فَسَاءَ أَضْرَاطُ:** ابوهریره رضی الله عنه او فرمائیل چه دا فساء او ضراط ته وئیلې شی.

«فساء» هغه هوا ده چه آواز ورسره نه وی، او «ضراط» هغه هوا ده چه آواز ورسره وی. (۱)
سیدنا ابوهریره رضی الله عنه چه د حدث کوم تعریف کړې دي دا د حدث پوره او جامع مانع تعریف نه دي، بلکه دا د تعریف بالمثال د قبیل نه دي، لکه یو سړې تپوس اوکړی چه «مالا اسم؟» او په جواب کښ ورته اوئیلې شی چه «زید» نو د دې مطلب به دا وی چه د زید په شان الفاظ اسماء دي. هم دغه شان دلته هم د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مقصد هم دا دي چه د «فساء» او «ضراط» په شان څیزونه ناقض وضوء دي او حدث دي. (۲)

دا هم کیدې شی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه اخف لره ذکر کولو سره په اغلظ باندې استدلال کړې وی او د هغې طرف ته ئې اشاره فرمائیلې وی. (۳)

حاصل دا چه «فساء» او «ضراط» چه هر کله ناقض الوضوء دی نو کوم چه د هغې نه اغلظ (یعنی واره او لوښې بول) دی هغه بدرجه اولی ناقض دی.

علامه ابن بطال رحمته الله فرمائی چه اصل کښ داسې معلومیږي چه سائل د هغه احداث متعلق تپوس کړې وو کوم چه عاده په مانځه کښ واقع کیږي، او په مانځه کښ اکثر د «فساء» او

«ضراط» تحقق کیږي، په دې وجه ئې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه تذکره او فرمائیله. (۴)

بعض علماء کرام فرمائی کیدې شی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه ته دا معلومه وه چه دا سړې د نورو احداثو نه واقف دي، په دې وجه ئې هغه بیان نه کړل، خو دا خبره بعیده ده. (۵)

بعض حضرات فرمائی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د هغه احداث ذکر کړې دي کوم چه کثیر الوقوع دي. (۶)، والله اعلم

(۱) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۴

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۵

(۳) پورته حواله او فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۴) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۱۸

(۵) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۶) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۵

۳) بَابُ فَضْلِ الْوُضُوءِ وَالْغَرِّ الْمُحَجَّلُونَ مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ

اکثر روایات کنس ﴿الغرامحجلون﴾ مرفوع را غلی دی، په دې صورت کنس یا خو به دا وئیلې شی چه دلته اعراب حکائی دی، پس په صحیح مسلم کنس روایت دی. ﴿اتم الغرامحجلون﴾ (۱) په دې صورت کنس به مطلب دا وی دا باب د اودس د فضیلت په باره کنس دی او دا باب د اودس د آثارو نه د سپینو تندو والا حضراتو د فضیلت په باره کنس دی.

یا ﴿الغرامحجلون﴾ مبتدا ده او ﴿مفضلون علی غیرهم﴾ یا د دې په شان بل تقدیر به ورله خبر جوړوو. (۲) دریم صورت دا دی چه ﴿الغرامحجلون﴾ مبتدا ده او ﴿من اثار الوضوء﴾ خبر دی. (۳) د بعض شارحینو قول علامه عینی رحمته الله نقل کړې دې چه د ﴿الغرامحجلون﴾ تعلق د ماقبل سره نه دی، ځکه چه دا د ترجمه الباب د لاندې داخل نه دی. (۴) علامه عینی رحمته الله د داسې حضراتو تردید کړې دي او فرمائی چه دا نه صرف په ترجمه الباب کنس داخل دی بلکه په ترجمه الباب باندې صراحة دلالت کونکې هم دا لفظ دی، ځکه چه د حدیث مطابقت هم د دې سره دی. (۵)

خو د مستملې په روایت کنس ﴿والغرامحجلون﴾ دی، په دې صورت کنس به د دې عطف په ﴿الوضوء﴾ باندې وی او مطلب واضح دی ﴿باب فضل الوضوء وفضل الغرامحجلین الخ﴾ (۶) او اصیلی خو په خپل روایت کنس دا صراحة ذکر کړې دې یعنی ﴿باب فضل الوضوء وفضل الغرامحجلین﴾ (۷)

د مخکین باب سره مناسبت : مناسبت ئې واضح دی چه په مخکین باب کنس دا بیان کړې شوې وو چه مونځ د اودس نه بغیر نه قبلېږي، په دې باب کنس ئې فضیلت بیانولې شی چه په هغې باندې قبولیت مرتب کیږي او د کوم په ذریعه چه دې امت ته په نورو امتونو باندې فضیلت ورکولې شی. (۸)

د ترجمه الباب مقصد : د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمته الله غرض هم واضح دی چه په دې باب سره هغوی د اودس فضیلت بیانول غواړي.

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء رقم ۵۷۹.

(۲) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۱

(۳) پورته حواله

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۵) پورته حواله

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۷) پورته حواله

(۸) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(١٣٦) حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ خَالِدِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي هِلَالٍ عَنْ نَعِيمِ الْمُجِيرِ قَالَ رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ (١) عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ فَتَوَضَّأَ فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ أَمْتِي يُدْعَوْنَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ غُرًا مُجْعَلِينَ مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ فَمَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يُطِيلَ غُرَّتَهُ فَلْيَفْعَلْ

رجال الحديث

① يحيى بن بكير : دا ابو زكريا يحيى بن عبد الله بن بكير قرشي مخزومي مصري رحمته الله دي،

د هغوى تذكرة د «بده الوسى» د دريم حديث د لاندې تيره شوي ده. (٢)

② الليث : دا امام ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي مصري رحمته الله دي، د هغوى حالات هم په

«بده الوسى» كښ د دريم حديث د لاندې تير شوي دي. (٣)

③ خالد : دا خالد بن يزيد جمحي اسكندراني مصري رحمته الله دي، د هغوى كښت ابو عبد الرحيم دي. (٤)

هغه د سعيد بن ابى هلال، سليمان بن راشد، عطاء بن ابى رباح، عقبه بن نافع، مشى بن الصباح، محمد بن مسلم بن شهاب الزهري رحمته الله وغيره نه روايت كوي.

هغوى نه په روايت كونكو كښ ليث بن سعد، حيوة بن شريح، بكر بن مضر، عبدالله بن لهيعة او مفضل بن فضاله رحمته الله وغيره حضرات دي. (٥)

امام ابو زرعة، امام نسائي، امام عجلي او يعقوب بن سفيان رحمته الله فرماني: (ثقة) (٦)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: (لا بأس به) (٧)

امام احمد رحمته الله فرماني: (ثقة) (٨)

(١) قوله : (ابى هريرة رضى الله عنه الحديث : اخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب الطهارة باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فى الوضوء، رقم ٥٨٠، واحد فى مسنده ج ٢ ص ٣٣٤، رقم ٨٣٩٤، ج ٢ ص ٤٠٠، رقم ٩١٨٤، ج ٢ ص ٥٢٤، رقم ١٠٧٨٨.

(٢) كشف الباري ج ١ ص ٣٢٣

(٣) كشف الباري ج ١ ص ٣٢٤.

(٤) تهذيب الكمال ج ٨ ص ٢٠٨، ٢٠٩

(٥) د شيوخ او تلامذة د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ٨ ص ٢٠٩

(٦) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ٨ ص ٢١٠، واكمال تهذيب الكمال ج ٤ ص ١٦٤، ١٦٥، التهذيب ١٢٩١٣

(٧) الجرح والتعديل ج ٣ ص ٣٥٢، رقم (١٦١٩ و ٣٩١٢)

(٨) موسوعة اقوال الامام احمد فى رجال الحديث وعلله : ج ١ ص ٣٣٦، رقم ٩١٠٦ نقلا عن سؤالات ابى داؤد رقم ٢٥٤

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة ثبت منه، یعنی یزید بن سنان) (۱)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۳)

ابو سعید بن یونس رحمہ اللہ فرمائی: (كان خالد ثقیہا مفتیاً) (۴)

ابن حبان رحمہ اللہ ہفہ پہ کتاب الثقات کنس ذکر کرے دی (۵)

پہ ۱۳۹ ہجری کنس ئی پہ اسکندریہ کنس وفات اوشو (۲)، رحمہ اللہ رحمۃ ولعمہ

② سعید بن ابی ہلال: دا ابو العلاء سعید بن ابی ہلال لیثی مصری مولی عروہ بن شمیم لیثی رحمہ اللہ دی، وٹیلی شی چہ دی پہ اصل کنس د مدینہ منورہ و، د ہغوی د والد ابو ہلال نوم مرزوق وو۔ (۷)

ہفہ د سیدنا انس بن مالک او سیدنا جابر بن عبد اللہ رحمہما اللہ نہ مرسل روایت کوی۔

د ہغوی نہ علاوہ د زید بن اسلم، ربیعہ بن ابی عبد الرحمن، ابو حازم سلمہ بن دینار، عمرو بن مسلم، عون بن عبد اللہ، قتادہ، امام زہری، نافع مولی ابن عمر، یحیی بن سعید انصاری او نعیم المجرم وغیرہ دیرو حضراتو نہ روایت کوی۔

د ہغوی نہ پہ روایت کونکو کنس سعید مقبری (دا د ہغوی نہ مشر دی) خالد بن یزید مصری، عمرو بن الحارث، ہشام بن سعد اللیث بن سعد، یحیی بن ایوب او یزید بن ابی حبیب رحمہم وغیرہ دی۔ (۸)

محمد بن سعد رحمہ اللہ فرمائی: (كان ثقة ان شاء الله) (۹)

امام عجل رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۱۰)

امام ابن حزمہ، ابن عبد البر، امام دارقطنی، خطیب بغدادی او امام بیہقی رحمہم د ہغوی توثیق کرے دی۔ (۱۱)

(۱) اللعل الواردة فی احادیث النبویہ ج ۶ ص ۱۴۰، س: ۱۰۳۲

(۲) الکاشف ج ۱ ص ۳۷۰، رقم ۱۳۶۷

(۳) تقریب التہذیب ص ۱۹۱، رقم ۱۶۹۱

(۴) تہذیب الکمال ج ۸ ص ۲۰۹

(۵) کتاب الثقات ج ۶ ص ۲۶۵

(۶) تعلیقات تہذیب الکمال: ۲۱۰۸، نقلاً عن المعرفة والتاریخ ليعقوب بن سفيان ۱۲۰۱ و ۱۲۱

(۷) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۴، وتہذیب التہذیب ج ۴ ص ۹۵

(۸) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۵، ۹۶، وتہذیب التہذیب ج ۴ ص ۹۴، ۹۵

(۹) الطبقات الکبری ج ۷ ص ۵۱۴

(۱۰) معرفة الثقات للعجل ج ۱ ص ۴۰۶، رقم ۶۲۰، واکمال تہذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶۵، رقم ۲۰۵۲

(۱۱) پورته حوالہ

ابن خلفون رحمہ اللہ ہغوی پہ خپل کتاب الثقات کتب ذکر کړې دی او لیکلې ئې دی : (۱) کان رجلا صالحا (۱)

ابن حبان رحمہ اللہ هغوی لره په خپل کتاب الثقات کتب ذکر کړې دی . (۲)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی : (لا بأس به) (۳) ساجی رحمہ اللہ فرمائی : (صدوق) (۴)

خو امام احمد رحمہ اللہ فرمائی : (ما ادری ای شیء فی حدیثه ، یغلط فی الاحادیث) (۵) یعنی ما ته معلومه نه ده چه د هغه په احادیثو کتب څه خبره ده ، هغوی په احادیثو کتب خلط کوی .

هم دغه شان امام ابو زرعه رحمہ اللہ فرمائی : (خالد بن یزید البصری وسعيد بن ابی هلال صدوقان ، ورېها وقع فی قلبی من حسن حدیثهما) (۶)

یعنی : خالد بن یزید مصری او سعید بن ابی هلال صدوق دی ، زما په زړه کتب د دوی دواړو د احادیثو د حسن کیدو په باره کتب شک راځی .

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی : (اعفان ان یكون بعضها مراسيل عن ابن ابی فروة وابن سمان) (۷) یعنی ماته د دې خبرې ویره ده چه د هغوی بعض روایات مرسل دی کوم چه د ابن ابی فروه او ابن سمان نه روایت دی .

ابن رجب رحمہ اللہ ددې تشریح کولو سره فرمائی : (أنه عرض حدیثهما علی حدیث ابن ابی فروة وابن سمان فوجدوا یشبهه ولا یشبه حدیث الثقات الذین یحدثان عنهم فخافوا یوزعوا أن یكونا أخذ احادیث ابن ابی فروة وابن سمان دلالة عن شیوخهما) (۸)

یعنی : ابو حاتم رحمہ اللہ د خالد بن یزید او سعید بن ابی هلال رحمہما د بعض احادیثو د ابن ابی فروة او ابن سمان د احادیثو سره موازنه او کره نو محسوس شوه چه دا احادیث هم د ابن ابی فروه او د ابن سمان د احادیثو په شان دی او هغه ئې د هغه ثقاتو د احادیثو په شان بیا نه موندل د کومو نه چه دا دواړه عام طور روایت کوی ، په دې وجه ابو حاتم رحمہ اللہ سره ویره پیدا شوه چه خالد بن یزید او سعید بن ابی هلال رحمہما به د ابن ابی فروه او ابن سمان

(۱) پورته حواله

(۲) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۳۷۴ او رقم ۸۱۶۵

(۳) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۷۱ ، رقم (۳۰۱/۵۴۲۰)

(۴) اکمال تهذيب الکمال ج ۵ ص ۳۶۵

(۵) پورته حواله

(۶) سؤالات البرذعي لابی زرعه الرازی ص ۱۰۶ ، رقم ۸۰ ، والجامع فی الجرح والتعديل ج ۱ ص ۳۱۲ ، رقم ۱۵۵۸

او نقل عن السؤالات البرذعي لابی زرعه ۳۶۱ .

(۷) شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۷

(۸) شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۸

احادیث اخستلی وی او د هغوی د واسطه ذکر کولو نه بغیر به ئې د هغوی د شیو خو نه روایت کړې وی. (۱)

خو حقیقت دا دې چه سعید بن ابی هلال رضی الله عنه مطلقا ثقه راوی دې، د هغوی نه د اصول سته مصنفینو احتجاج کړې دې. (۲)

د امام احمد، امام ابو زرعه او ابو حاتم رضی الله عنه مقصد مطلقا د هغوی تضعیف نه دې، بلکه په بعض روایاتو کښ د علل خفيه بنودنه مقصود ده، داسې خلط خو عام طور د ثقاتو په روایتونو کښ موندلې شی، خومره ډیر ثقه راویان دی چه د هغوی په یو نه یو حدیث کښ څه خفی علت راوځي، بلکه د علل خفيه اصل میدان روایات الثقات دې، په داسې قسم کلام کښ مطلقا د هغوی تضعیف نه کیږي.

علامه ابن حزم رحمه الله ورته «لیس بالقوی» وئیلې دې. (۳) کیدې شی چه هغوی د امام احمد رحمه الله وغیره د کلام نه متاثر کیدو سره وئیلې وی خو د هغوی په مطلق تضعیف کښ د هغوی څوک سلف موجود نه دې. (۴)

پس حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: «ثقة معروف، حدیثه فی الكتب الستة، قال ابن حزم وحده: ليس بالقوی» (۵)

یعنی دا معروف ثقه راوی دې چه په کتب سته کښ ئې احادیث موجود دی، صرف ابن حزم خائله دا وئیلې دی چه دې قوی نه دې.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: «لم ار لابن حزم فی تضعیفه سلفا» (۶) یعنی ماته د هغوی د تضعیف په سلسله کښ د ابن حزم څوک سلف نه دې ملاؤ شوي.

هم دغه شان فرمائی: «ضعف سعید بن ابی هلال مطلقا، ولم یصب فی ذلك» (۷) یعنی هغه «ابن حزم رحمه الله» د سعید بن ابی هلال مطلقا تضعیف کړې دې او دا عمل ئې صحیح نه دې.

(۱) قال الدكتور نور الدين عتر حفظه الله في تعليقاته على شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۸: في هذا القول نظر فخالد وسعيد ثقتان باطلاق. لم يوصف احدهما بتدليس، ولم تعرج المراجع على هذا القول، ولعله ورد في بعض يسير مما غلط فيه سعيد، فظن به ذلك الظن، والله اعلم

(۲) انظر هدى الساری ص ۵۷۷

(۳) اوگورئی: المحلی ج ۲ ص ۲۶۹، حکم الرکتین بعد العصر

(۴) د المحلی محشی لیکي: سعید ثقه، وثقه ابن سعد والعجلی وابن خزیمه والدارقطنی والخطیب والبيهقی وابن عبد البر وغيرهم، قال احمد: ما ادري ای شی فی حدیثه یغلط فی الاحادیث، وما هذا بکاف فی تضعیفه مع قول من وثقه. تعليقات على المحلی ج ۲ ص ۲۶۹.

(۵) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۶۲، رقم ۳۲۹۰

(۶) تقریب التهذیب ص ۲۴۴، رقم ۲۴۱۰

(۷) هدى الساری ص ۵۷۷

د سعید بن ابی هلال رضی اللہ عنہ پیدائش پہ مصر کتب پہ ۷۰ ہجری کتب شوې دې، په مدینہ منورہ کتب لوڼې شوې دې او په آخری عمر کتب مصر ته لاړو. (۱)
د وفات په باره کتب ئې د ۱۳۰ هـ، ۱۳۳ هـ، ۱۳۵ هـ او ۱۴۹ هـ مختلف اقوال منقول دی. (۲)

رحمه الله رحمة واسعة

⑥ نعيم المجرم : دا نعيم (بالتصغير) بن عبدالله المجرم المدني رضی اللہ عنہ دې ابو عبدالله ئې کښت دې. (۳)

د سيدنا ابوهريره رضی اللہ عنہ نه ئې خصوصی طور استفاده کړې ده، تقريباً شل کاله هغوی سره وو (۴)، د هغوی نه علاوه دې د سيدنا انس، سيدنا جابر، سيدنا عبدالله بن عمر او سيدنا ربيعة بن كعب الاسلمي رضی اللہ عنہ وغيره نه روايت کوی.

د دوی نه په روايت کونکو کتب سعيد بن ابی هلال، مالک بن انس، بکیر بن عبدالله، الاشج، ثور بن زيد، عماره بن غزیه، فليح بن سليمان، محمد بن عجلان او د نعيم خپل خوځي محمد بن نعيم المجرم رضی اللہ عنہ وغيره حضرات دی. (۵)

امام يحيى بن معين، امام ابو حاتم، امام محمد بن سعد، امام نسائي او امام دارقطني رضی اللہ عنہ فرمائي (ثقة) (۶)

امام ابن حبان رضی اللہ عنہ هغه په کتاب الثقات کتب ذکر کړې دې. (۷)
مجرم د باب افعال او باب تفعیل نه د اسم فاعل صیغه ده (۸)، لوگي کولو والا ته ونيلي شی، دا د هغه لقب دې که د هغه د والد صاحب؟ ابن حبان رضی اللہ عنہ فرمائي چه دا د هغه د والد لقب وو: (لان اياه كان ياخذ المجرم من الخطاب رضی اللہ عنہ اذا خرج الى الصلاة في شهر رمضان) (۹)

يعني د هغوی پلار به د رمضان په مياشت کتب چه به عمر فاروق رضی اللہ عنہ د مانځه دپاره راوتلو نو د هغوی نه به ئې وړاندې وړاندې خوشبويه لوگي کونکي لوڼي اورلو.

۱) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۱ ص ۹۶

۲) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۱ ص ۹۶، واکمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۳۶۴، ۳۶۵، ومشاهير علماء الامصار ج ۱ ص ۳۰۱، رقم ۱۵۲۵

۳) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۴۸۷، ۴۸۸، تهذيب التهذيب ج ۹ ص ۲۳۴، وتهذيب التهذيب ج ۱۰ ص ۳۶۵

۴) پورته حواله

۵) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۴۸۸، ۴۸۹

۶) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۴۸۹، والجرح والتعديل ج ۸ ص ۵۲۵، رقم ۲۱۰۶/۱۵۴۱۳، وطبقات ابن سعد ج ۵ ص ۳۰۹، وسنن الدارمي ج ۱ ص ۳۰۶.

۷) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۴۷۶

۸) شرح النووي ج ۱ ص ۱۲۶، كتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتخجيل في الوضوء.

۹) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۴۷۶

هم دغه شان علامه مغلطانی رحمته اللہ علیہ د تاریخ اربل حوالی سره نقل کړی دی چه مجمر د نعیم والد عبدالله دی، اگر چه نعیم په دې لقب سره مشهور شو، عبدالله بن د سیدنا عمر رضی اللہ عنہ په منبر باندې د کیناستلو په موقع باندې مسجد ته خوشبویه لوگې ورکولو. (۱)

هم دغه شان امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «المجمر صفة عبدالله، ويطلق على ابنه نعیم مجازاً» (۲)
او د حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ او علامه عینی رحمته اللہ علیہ دا وینا ده چه د مجمر لقب د نعیم دپاره مجازی منلو ته ضرورت نشته، ځکه چه د خپل پلار عبدالله په شان به نعیم هم مسجد کښ خوشبونی لوگې کوله، پس د ابراهیم حربی رحمته اللہ علیہ نه جزما منقول دی: «بأن نعیم کان یأشیر ذلک»
یعنی نعیم به خپله هم دا کار کولو. (۳)

هم دغه شان علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «نقل ذلك عن جماعة» (۴) یعنی د یو جماعت نه دا خبره منقول ده. حافظ ذهبي رحمته اللہ علیہ فرمائی: «عاش الی قریب سنة عشرین ومائة» (۵)
یعنی ۱۲۰ هـ ته نزدې نزدې ژوندې وو. رحمه الله رحمة واسعة.

⑤ سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ: د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ حالات په کتاب الایمان کښ د باب امور الایمان د لاندې تیر شوي دي. (۶)

قوله: رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَلَى هَرِيرَةَ عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ: نعیم مجمر فرمائی چه زه د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ سره د مسجد جهت ته اوختلم.
د دې نه معلومه شوه چه د مسجد جهت ته ختل جائز دی. (۷)
قوله: فَتَوَضَّأَ: ابوهریره رضی اللہ عنہ اودس اوکړو.

د کشمېنی په نسخه کښ د «فتوضاء» په ځانې «یوما» راغلې دي، دا تصحیف دي. (۸)
اسماعیلی وغیره د دې حدیث استخراج کړې دي، په هغې کښ د «توضاء» او «ثم توضاء» الفاظ دي. (۹)

(۱) اکمال تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۷۰

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۲۶، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء.

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۵) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۲۲۷

(۶) کشف الباری: ۶۵۹۱۱

(۷) (عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰)

(۸) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۷ وفتح الباری ۲۳۵۱۱

(۹) پورته حواله جات

خود اسماعیلی په روایت کښ دا اضافه هم ده : « فغسل وجهه ويديه، فرفع في صديده، وغسل رجله في فم في ساقيه » (۱) امام مسلم رحمته الله هم تقريبا دې تفصيل سره روایت ذکر کړې دې. (۲)
 بلکه امام مسلم رحمته الله چه د « مبارک بن خزيمة عن نعيم المبحر » په طريق سره کوم حديث نقل کړې دې، په هغې کښ دا هم دی چه سيدنا ابوهريره رضي الله عنه اودس کولو سره دا هم او فرمائيل « هكذا رايت رسول الله صلى الله عليه وسلم يتوضأ » (۳) د دې نه معلومه شوه چه دا حديث مرفوع دې، چه ددې نه د دې خبرې ترديد کيږي چه دغه شان اسباغ د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه راښي ده او روایت ثابت نه دې، او حقيقت دا دې چه دا د هغوی راښي هم ده او د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه مرفوعا هم ثابت دې. (۴)

په مسجد کښ اودس کول : په دې حديث کښ دی چه سيدنا ابوهريره رضي الله عنه د مسجد په جهت باندې اودس او کړو او د مسجد حد د تحت الثرى نه تر عنان السماء پورې دې. (۵) د دې نه دا خبره مستنبط کړې شوې ده چه په مسجد کښ اودس کول جائز دی.

پس امام ابن المنذر رحمته الله ليکلي دی : « اباہ کل من یحفظ عنہ العلم الوضوئی المسجد، الا ان یله، یرثا ذی بہ الناس فانه یکره » (۶)

يعنی ټولو اصحاب علم په مسجد کښ اودس کولو ته مباح وټيلې دی او ا که د مسجد فرش لره تر کړی او خلقو ته د هغې نه تکليف رسيږي نو دا مکروه دی.

ابن بطل مالکی رحمته الله فرمائی : « وفيه : جواز الوضوء على ظهر المسجد، وهو من باب الوضوء في المسجد، وقد كرهه قوموا جازاة الاكثر، وإنما ذلك تنزيه للمسجد، كما ينزه عن المصاقيق والنخامة، وحرمة أعلى المسجد، كحرمة داخله، ومن أجاز الوضوء في المسجد : ابن عباس، وابن عمر، وعطاء، والتخفي، وطاوس، وهؤلاء ابن القاسم صاحب مالک، وأكثر العلماء » (۷)

يعنی د دې حديث نه د مسجد په جهت باندې د اودس کولو جواز معلوميږي او دا د وضوء فی المسجد په معنی کښ دې، بعض حضراتو دې ته مکروه وټيلې دی، خو اکثرو حضراتو

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۲) صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل في الوضوء رقم ۵۸۰

(۳) صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل في الوضوء رقم ۵۸۹

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۵) قال في الدر المختار : وكره تحريما الوطء فوقه والبول والتغوط، لانه مسجد الى عنان السماء، قال الشامي في رد المحتار : وكذا الى تحت الثرى، انظر رد المحتار مع الدر المختار ج ۱ ص ۴۸۵

(۶) اوگورئى : المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۷۴، فصل في المساجد واحكامها، وطرح التشريب ج ۱ ص ۳۱۶، كتاب الطهارة باب غسل النجاسة، الحديث الثالث عشر، الفائدة الرابعة عشرة.

(۷) شرح صحيح البخارى لابن بطل ج ۱ ص ۲۲۲

د دې اجازت ورکړې دې، خو دا حضرات هم مسجد لره پاک او صفا ساتل ضروري گڼي، څنگه چې مسجد لره د تېوک او بلغم وغيره نه پاک صفا ساتل ضروري گڼي، د مسجد د پاسه حصه هم دغه شان ده څنگه چې د مسجد دننه حصه ده، کومو حضراتو چې په مسجد کېن د اودس کولو اجازت ورکړې دې په هغوی کېن ابن عباس، ابن عمر رضي الله عنهما نه علاوه، نخعی، طاؤس رضي الله عنه دې، هم دا د امام مالک رحمه الله د شاگرد ابن القاسم او اکثر علماء کرامو قول دې. وضوء فی المسجد لره مکروه گڼلو والا کېن ابن سيرين رحمه الله دې، هم دا د امام مالک او سخون رحمهما الله قول دې. (۱)

امام نووي رحمه الله فرماني: «يجوز الوضوء في المسجد إذا لم يؤذ بهائه ومن حرر بجواز الوضوء في المسجد ويسقط الباء على ترايه صاحبها الشامل والتمه» (۲)

يعني په جمات کېنې اودس کول جائز دی، که د اودس اوبه سره تکليف نه رسيږي، په جمات کېنې د اودس په جائز کېدو او ددې په خاوره باندې د اوبو د غورزیدو د جواز تصريح صاحب د الشامل او صاحب د تتمه کړې ده.

امام نووي رحمه الله د بغوی قول «ويجوز نضح المسجد بالماء المطلق، ولا يجوز بالمستعمل لان النفس تعالاه» يعني د مسجد چېرې کاؤ په ماء مطلق سره جائز دې، په مستعمل اوبو سره جائز نه دې ځکه چې دې نه طبيعت کرکه کوي، نقل کولو سره دې تضعيف کړې دې:

«وهذا الذي قاله ضعيف والمختار الجوال بالمستعمل ايضا» (۳) يعني دا قول ضعيف دې او مختار قول دا دې چې د مستعمل اوبو په ذريعه چېرې کاؤ هم جائز دې.

ابن قدام رحمه الله فرماني: «وهل يكره في المسجد على روايتين، ذكرهما ابن عقيل، الا ان ابن عقيل قال: ان قلنا بنجاسة الماء المستعمل في رفع الحدث، حرمة ذلك في المسجد» (۴)

يعني: په مسجد کېن اودس مکروه دې يا نه دې؟ په دې کېن دواړه روايتونه دي ابن عقيل رحمه الله دا دواړه روايتونه ذکر کړي دي، خو ابن عقيل فرماني چې که مونږ د دې خبرې قائل کېږو چې د رفع دحدث دپاره استعمال شوې اوبه نجس دی نو د هغې استعمال به په مسجد کېن حرام وي.

مرداوي رحمه الله هم دا دواړه روايتونه نقل کړي، پس هغه ليکي: «يما الوضوء والغسل في المسجدان لم يؤذ به احد على الصحيح من المذهب، وحكاية ابن المنذر اجماعا، وعنه: يكره» (۵)

(۱) پورته حواله

(۲) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۷۴

(۳) پورته حواله

(۴) الشرح الكبير ج ۳ ص ۱۲۱، مع المقنع والانصاف. كتاب الصلاة، فصل فيما يكره في المسجد

(۵) الانصاف للمرداوي ج ۱ ص ۱۶۸

یعنی په مسجد کښ اودس او غسل جائز دي، په دې شرط چه چاته تکلیف او نه رسولې شی، هم دا صحیح قول دي، ابن المنذر رحمته الله په دې خبره باندې اجماع نقل کړې ده، په یو بل روایت د امام احمد رحمته الله کښ دی چه دا کار مکروه دي.
د احنافو په نزد په مسجد کښ اودس مکروه تحریمی دي، خو که په یو داسې ځانې کښ اودس او کړې شی کوم چه د اودس دپاره مختص کړې شوې وی یا په یو لوبښی وغیره کښ او کړې شی نو بیا گنجائش شته.

پس په در مختار کښ تصریح ده: «ومن منهياته: التوضؤ بفصل ماء المرأة، اولى موضع نجس، لان

الماء الوضوء حرام، اولى المسجد الاي اداء، اولى موضع اعد لذلك» (۱)

یعنی د اودس د منهیات او ممنوعات نه یو دا هم ده چه د زنانه په باقی پاتې اوبو سره اودس او کړې شی، یا په ناپاک ځانې کښ اودس او کړې شی، وجه د دې دا ده چه د اودس د اوبو یو حرمت دي، دا د هغې منافې دي، یا په مسجد کښ اودس او کړې شی، مگر دا چه په یو لوبښی کښ یا داسې ځانې کښ اودس او کړې شی کوم چه د دې دپاره تیار کړې شوي وی نو بیا څه باک نشته.

دلته «منهياته» کښ چونکه مکروه تنزیهی هم شامل دي، (۲) په دې وجه علامه طحطاوی رحمته الله باقاعده تصریح کړې ده چه په مسجد کښ اودس مکروه تحریمی دي، پس هغه فرمائي: «قوله: اولى المسجد، فعمله فيه مکروه تحريما، لوجوب صيائه عا يقذره، وان كان ~~فان~~ مسجد کښ اودس کول مکروه تحریمی دي، ځکه چه مسجد د هر هغه څيز نه پاک ساتل ضروري دي کوم چه گنده گنرلي شی، اگر چه پاک وی.

حاصل مذاهب: د مذاهبو حاصل دا دي چه: د احنافو په نزد په مسجد کښ اودس کول مکروه تحریمی دي، خو که په یو لوبښی کښ اودس او کړې شی یا په داسې ځانې کښ کوم چه د دې کار دپاره خاص کړې شوي وی نو بیا گنجائش شته.

هم دا امام احمد رحمته الله یو روایت دي، د امام مالک رحمته الله قول هم دا دي، تردې چه که په یو لوبښی کښ وی هم د هغوی په نزد مکروه دي.

د شوافع او حنابلې په نزد په مسجد کښ اودس جائز دي په دې شرط چه چاته تکلیف نه وي. (۴) والله اعلم

د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه د عمل توجيه: کوم حضرات چه په مسجد کښ اودس ته جائز وائی هغوی ته خو د هيڅ توجيه هم ضرورت نشته، خو د احنافو په نزد د هغوی دا عمل په دې

(۱) الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۹۸

(۲) كما صرح به الشافعي في رد المختار ج ۱ ص ۹۸

(۳) حاشية الطحطاوي على الدر المختار ج ۱ ص ۷۶

(۴) د تفصيل دپاره اوگوري: الموسوعة الفقهية الكويتية: ۳۸۴/۴۳

باندې محمول کيدې شی چه هغوی یا خو په یو لوبښی وغیره کش اودس کړې وی، یا نه په داسې ځانې کښې اودس کړې وی د چرته نه چه اوبه د مسجد نه بغیر د تلوت نه خارجيږي.

والله سبحانه و تعالی اعلم

قوله: فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: فرمائی چه ما د رسول

الله ﷺ نه واوریدل!

﴿إِنَّمَا بُدِعْتُ بِذِي الْقِيَامَةِ غَرًّا مُعْجِلِينَ﴾ بيشكه زما امت به د قيامت په ورځ داسې حال کښ راشی چه د هغوی تندى او لاسونه په پړقيږي.

د امت معنى د جماعت راځي. (۱) دلته د امت نه مراد د حضور ﷺ منونكى دى.

مشهوره خو دا ده چه د امت دوه قسمونه دي. يو امت دعوت او بل امت اجابت. (۲)

امت دعوت خو عام دې، مسلمانان هم په دې کښ داخل دي او کافر هم، او امت اجابت دې په مقابلې کښ خاص دې، د دې اطلاق صرف په مسلمانانو باندې کيږي چا چه د رسول الله ﷺ دعوت قبول کړې دې. خو کلاباذي عليه السلام فرمائی چه د رسول الله ﷺ د امت درې قسمونه دي: يو امت اتباع دي، دويم امت اجابت دي او دريم قسم امت دعوت دي، په دې کښ هر اولنې قسم د دويم په مقابلې کښ اخص دي.

امت اتباع، د عمل صالح والا حضرات دي، امت اجابت عام مسلمانان دي او په امت دعوت کښ هغه ټول شامل دي د چا طرف ته چه رسول الله ﷺ مبعوث کړې شوې وو. (۳)

دلته امت اجابت مراد دې يا امت دعوت؟ ظاهره دا ده چه دلته امت اجابت مراد دې، نه امت دعوت، وړاندې نور تفصيل راځي.

قوله: غَرًّا مُعْجِلِينَ: دا دواړه الفاظ د ﴿يُدْعُونَ﴾ د ضمير نه د حال واقع کيدو د وجې نه

منصوب دى يا دا دواړه الفاظ د مفعول ثانى کيدو د وجې نه منصوب دى. (۴)

د لفظ (غر) تحقيق: لفظ (غر) د (اغر) جمع ده، دا د (غرة) نه وتلې دې او (غرة) په اصل کښ هغه سپين والى ته وئيلې شی کوم چه د اس په تندى باندې وي، روستو د دې اطلاق په ښکلا او حسن او جمال، نيك نامى او شهرت باندې شروع شو. (۵)

دلته ترې مراد هغه نور دې کوم چه به د امت محمد ﷺ په تندو باندې پړقيږي. (۶)

(۱) الأئمة: (جَمَاعَةُ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ رَسُولٌ) سواء أَمَّنُوا أو كَفَرُوا. وقال الليث: كلُّ قَوْمٍ نُسِبُوا إِلَى نَبِيٍّ فَأُضِيقُوا إِلَيْهِ فِهِمْ أُمَّةٌ. قال: وكلُّ جِيلٍ مِنَ النَّاسِ هُمْ أُمَّةٌ عَلَى حَدِّهِ. (و) قال غيره: ﴿أَلْأُمَّةُ (الْجِيلُ) مِنَ كُلِّ حَيٍّ﴾ (الجنس) من كُلِّ حَيَّانٍ غَيْرِ بَنِي آدَمَ أُمَّةٌ عَلَى حَدِّهِ. تاج العروس: ۲۲۹/۳۱. ماده (أم م).

(۲) فتح الباری ج ۱۰ ص ۲۳۱. کتاب الطب، باب الصحر، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۸

(۳) فتح الباری ج ۱۱ ص ۴۱۱، کتاب الرقاق، باب یدخل الجنة سبعون الفا بغیر حساب

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۸

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۶) پورته حواله

﴿مَحْجِلِينَ﴾: دا د باب تفعیل نه د اسم مفعول صیغه ده، کومه چه د محجل جمع ده، دا د محجل نه ماخوځ دي، چه د هغې معنی د خلخال یعنی پازیب ده.

محجل هغه اس ته وئیلې شی چه د هغه په لاسونو او خپو کښ کم از کم درې د کونډو نه لاندې او د پنځې نه پورته سپین والي وی.

ابن سیده خو فرمائی چه د اس په څلورو واړو خپو کښ موجود سپین والی ته تحجیل وئیلې شی، او بعض نور حضرات فرمائی چه په درې خپو کښ سپین والي وی نو هغې ته تحجیل وئیلې شی. (۱)

دا د اس د ښکلا علامت دي، په دې وجه دلته د اودس د اندامونو خپو لاسونو د اودس د وجې نه د قیامت په ورځ باندې ښکلې، چمک دار او منور کیدل مراد دی. (۲)

قوله: مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ: د اودس د اثار د وجې نه، یعنی د اودس د وجې نه به ﴿غرمحجل﴾ وی، د هغوی مخ او لاسونه به پر قبری.

ایا اودس د دې امت د خصوصیات نه دي؟ د دې حدیث نه امام حلیمی رحمته الله علیه په دې خبره باندې استدلال کړې دي چه اودس د دې امت د خصوصیات نه دي. (۳) خو په دې باندې اشکال دا

دي چه په حدیث کښ راغلې دي چه ﴿هَذَا وَضُوءُ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِ السَّلَامُ﴾ (۴)

د دې جواب دا ورکړې شوې دي چه دا حدیث ضعیف دي، (۵) لهندا د دې نه استدلال نه شي کیدلې او که صحیح وی نو هم په دې کښ دا احتمال دي چه اودس د مخکښ پیغمبرانو عليهم السلام دپاره خو مشروع وی او د هغوی د امتونو دپاره مشروع نه وی. (۶)

د دې نه علاوه وړاندې په بخاری شریف کښ د سیدنا ابراهیم عليه السلام قصه راروانه ده چه هغه د خپلې کور والا سیده ساره عليها السلام سره په یو ظالم بادشاه باندې تیر شو، هغه په زبردستی باندې سیده ساره عليها السلام طلب کړه، هغې اودس او کړو او د مانځه دپاره اودریدله. (۷)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۴) مسند الطیالسی ج ۱ ص ۲۶۰، مسند عبد الله بن عمر، رقم ۱۹۲۴، واخرج ابن ماجه عن ابی بن کعب بلفظ، هذا وضوئي، ووضوء المرسلين من قبلي، كتاب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء مرة ومرتين وثلاثا، رقم ۴۲۰، وايضا اخرج ابن ماجه عن ابن عمر هذا: هذا وضوئي ووضوء خليل الله ابراهيم عليه السلام، كتاب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء مرة ومرتين وثلاثا، رقم (۴۱۹)

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وقال ابن تيمية في الفتاوى الكبرى وحديث ابن ماجه: ووضوء الانبياء قبلي ضعيف عند اهل العلم بالحديث، لا يجوز الاحتجاج بمثله ج ۴ ص ۳۸۸، باب صفة الوضوء.

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۷) قال الحافظ رحمه الله في فتح الباری ج ۶ ص ۳۹۳، في كتاب احاديث الانبياء، باب قول الله تعالى ﴿واتخذ الله ابراهيم خلیلاً﴾ وفي رواية ابی الزناد عن الاعرج من الزيادة: ﴿فقام اليها فقامت توءاء وتصلی﴾

هم دغه شان د جریح راهب په قصه کښ وړاندې راروان دی چه په هغه باندې چه کله تهمت اولگولې شو نو هغه اودس اوکړو او د هغه ماشوم په سر باندې ئې لاس رابښکلو سره تپوس

اوکړو (من ابوک؟) نو هغه ماشوم جواب ورکړو چه فلانې شپونکې دې. (۱)

لهذا دا به وئیلې شی چه اودس د دې امت د خصوصیات نه نه دې خو د اودس اثر (غرة وتحجیل) د دې امت د خصوصیات نه دې. (۲)

یو اشکال او د هغې جواب: سوال دا دې چه هر کله اودس په اتم سابقه کښ هم وو نو غرة او تحجیل د دې امت سره خاص ولې کړې شو؟

د دې یو جواب خو دا دې چه (ذلك فضل الله یوتیه من یشاء) (۳) دا الله پاک اختیار دې هغه چه چاله غواړی خپل فضل ورکوی.

دویم جواب دا دې چه په دې امت کښ چه د اودس کوم عموم او شیوع دې هغه په تیرو امتونو کښ نه وو، پس د روایت نه هم دغه شان معلومېږی!

امام دارمی رحمه الله د کعب احبار رحمه الله نه نقل کړی دی: (تجدد مکتوبا محمدا رسول الله صلی الله علیه وسلم لفظ ولا غلیظ ولا مسخا بالأسواق ولا یجوز بالسیئة السیئة ولكن یعقوب یعقوب وأمتة الحادون یکربون

الله عزوجل علی کل جد و یجدونه علی کل منزلة و یتأزبون علی أنصافهم و یتوضون علی أطرأهم) (۴)

یعنی: مونږ د رسول الله ﷺ ذکر په تورات کښ داسې بیا مومو چه رسول الله ﷺ خو نه تند خویه دې او نه د سخت طبیعت والا، نه په بازارونو کښ شور کونکې دې او نه د بدئ بدله

په بدئ سره ورکوی، بلکه معافی کوی او بخښنه کوی، د رسول الله ﷺ امت (حسادون) تعریف کونکې دې، هغوی الله پاک لره په هر لور ځانې باندې لوئی بیانوی او په هر ښکته ځانې باندې ئې پاکې بیانوی، په نیمه پنډئ باندې لنگ تری او خپلو اندامونو لره وینخلو سره اودس کوی...

د غرة او تحجیل صفت به هر مومن ته حاصلېږی او که په دې گڼی څه تخصیص شته؟ دا د غرة او تحجیل صفت به هر ایمان والا ته حاصلېږی یا مخصوص حضراتو ته؟

علامه زناتی مالکی شارح د "الرسالة" بعض علماء کرامو را ئې نقل کړې ده چه دا صفت به هر امتی ته حاصل وی، ځکه چه دا د اسلام علامت خاصه ده، په دې علامت سره به د

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۳۷، کتاب المظالم والقصب، باب اذا هدم حائط فلین مثله، رقم (۲۴۸۲) و ج ۱ ص ۴۸۹، کتاب احادیث الانبیاء ﷺ، باب (واذکر فی الکتاب مریم اذا انتبذت من اهلها) رقم (۳۴۳۶)

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۳) المائدة: ۵۴، الحديد: ۲۱، الجمعة: ۴

(۴) سنن الدارمی ج ۱ ص ۱۶، المقدمة، باب صفة النبی ﷺ فی الکتاب قبله مبعثه، رقم ۵، وانظر ایضا رقم

قیامت په ورځ باندې د مسلمانانو یعنی امت محمدیه او د هغوی د غیر ترمینځه فرق کیرې (۱)

خو د علامه ابن تیمیة رحمہ اللہ او د علامه عینی رحمہم اللہ رائي دا ده چه دا صفت به هر چاته نه وی حاصل بلکه صرف هغه ته به ملاویرې چه اودس کوی (۲) ځکه چه په روایت کښ دی چه **«عُرِّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ»** (۳) یعنی د اودس د اثراتو د وجې نه به د هغوی مخونه او د اودس اندامونه پرقیرې.

په مسلم شریف کښ چه کوم الفاظ راغلې دی هغه دا دی **«أَنْتُمْ الْعُرَّاءُ الْمُحَجَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ إِسْبَاحِ الْوُضُوءِ»** (۴) هم دغه شان په مسلم شریف کښ دا الفاظ هم دی : **«لَكُمْ سَبْعٌ كِأَنَّكُمْ لِكَيْدٍ غَيْرِكُمْ تَرُدُّونَ عَلَى عُرِّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ»** (۵)

د صحیح ابن حبان د روایت الفاظ دی : **«يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ تَعْرِفُ مَنْ لَمْ تَرْمِنْ أَمَّتِكَ؟»** ، قال : **«عُرِّا مُحَجَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ آثَارِ الطُّهْرِ»** (۶)

یا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ! تاسو به قیامت کښ خپل امت څنگه پیژنئ کوم چه تاسو نه دی لیدلی؟ وی فرمائیل د اودس د اثر نه به سپین، پرقیدونکی، ابلق وی.

ایا په تندې باندې نخښه د سجده د وجې نه ده؟ د دې حدیث نه خو معلومه شوه چه غره او تحجیل دواړه د اودس اثر دي، او حال دا چه په ترمذی شریف کښ یو حدیث دي **«امق**

(۱) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰

(۲) قال ابن تیمیة رحمه الله : وَقَدْ ثَبَتَ فِي الصَّحِيحَيْنِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " { أَنَّهُ يَعْرِفُ أُمَّتَهُ بِأَنَّهُمْ عُرِّ مُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ } وَإِنَّمَا تَكُونُ الْغُرَّةُ وَالتَّحْجِيلُ لِمَنْ تَوَضَّأَ وَصَلَّى فَإِنِ ابْتَضَ وَجْهَهُ بِالْوُضُوءِ وَابْتَضَتْ يَدَاهُ وَرَجَلَاهُ بِالْوُضُوءِ فَصَلَّى أَغْرَ مُحَجَّلًا . فَمَنْ لَمْ يَتَوَضَّأَ وَلَمْ يَصَلِّ لَمْ يَكُنْ أَغْرَ وَلَا مُحَجَّلًا فَلَا يَكُونُ عَلَيْهِ سِمَةُ الْمُسْلِمِينَ الَّتِي هِيَ أَلْرَنكُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلُ الرَنكِ الَّذِي يَعْرِفُ بِهِ الْبَيْعُضُ أَصْحَابَهُ . (مجموع الفتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية ج ۳ ص ۱۰۷)

الرنك : شعار للملوك والامراء والأتراك والمماليك بمصر (فارسية) المعجم الوسيط ج ۱ ص ۳۷۶

وقال العيني : وهذا نقل غريب، وظاهر الاحاديث يقتضى خصوصية ذلك لمن توضأ وضوءهم، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰، یعنی د غره او تحجیل دا صفت چه د اودس او مانځه دواړو سره مقید کړي شوې دي نو دا غریب دي. ګینې د ظاهر احادیثو تقاضه خو صرف دومره ده چه دا د اودس د آثار نه دي.

(۳) كما فی رواية الباب.

(۴) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء، رقم ۵۷۹

(۵) پورته حواله رقم ۵۸۱

(۶) صحیح ابن حبان ج ۳ ص ۳۲۳، ذکر وصف هذه الامة فی القيامة باثار وضوئهم کان فی الدنيا، رقم ۱۰۴۷، ج ۱۶ ص ۲۲۶، ذکر وصف هذه الامة فی القيامة باثار وضوئهم کان فی الدنيا، رقم ۷۲۴۲، موارد الظمان ص ۵، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، رقم ۱۴۶.

يوم القيامة غفر من السجود، محجلون من الوضوء (١) یعنی زما د امت تندي به د سجدې د وجې نه او د هغوی د اودس د اندامونو د وجې نه پریږی. چه د هغې نه معلومیږی چه د تندي د پریقیدو سبب سجده ده، دغه شان په دواړو احادیثو کښ په ظاهره تعارض شان معلومیږی. د دې جواب دا دی چه دا هیڅ د تعارض خبره نه ده، حقیقت دا دی چه په تندي باندي به ئې نور د اودس د وجې نه هم ظاهریږی او د سجدې د وجې نه هم. والله اعلم

قوله: فمن استطاع منكم ان يطيل غرته فليفعل: پس کوم سړې چه په تاسو کښ غره اوږدولې شی هغه دې اوږده کړی.

دلته د (غرّة) ذکر راغلي دي، چه د هغې ظاهري مفهوم دا دی چه د مخ په وینځلو کښ زائد مقامات وینځلې شی، خو مقصود غرة او تحجیل دواړه دي، یعنی مخ او د اودس نور اندامونه او ځپو وینځلو کښ (د خپل حد نه) زیادت او کړې شی، گویا مقصود اگر چه دواړه دی خو تغلیبا صرف د (غرّة) ذکر راغلي دي. (٢)

غرّة او تحجیل دواړه مقصود دي، په دې وجه بعض حضراتو دلته اشکال کړې دي چه غرة مونث دي او تحجیل مذکر، تغلیب مذکر ته حاصلیدل پکار دی مونث ته نه؟

پس د دې جواب دا دی چه د (غرّة) تعلق چونکه د تندي او مخ سره دي او هغه د اودس په اندامونو کښ د ټولو نه اشرف اندام دي، د ملاقات په وخت د ټولو نه اول په هغې باندي نظر پریوځی، په دې وجه دلته غرة لره غالب کولو سره تحجیل د هغې په ضمن کښ داخل کړې شو. (٣) د دواړو په مقصود کیدو باندي دلیل د صحیح مسلم روایت دي، چه په هغې کښ (فليطّل غرته وتحیله) راغلي دي. (٤)

د اطاله غرة وتحجیل حکم: د شوافعو او د صحیح مذهب مطابق د حنابله په نزد اطاله غرة وتحجیل مسنون دي. (٥) د احنافو په نزد د اودس د آدابو نه دي. (٦) او د مالکیانو او د حنابله یو روایت دا دی چه اطاله غرة مندوب او مستحب نه دي، بلکه د مالکیانو په نزد دا فعل مکروه دي. (٧)

(١) جامع الترمذي، ابواب الصلاة، باب ما ذکر من سیما هذه الامة من اثار السجود والطهور يوم القيامة، رقم (٦٠٧)

(٢) عمدة القاري ج ٢ ص ٢٤٨

(٣) پورته حواله

(٤) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ٥٨٩

(٥) اوگورئی: المجموع شرح المذهب ج ١ ص ٤٢٧، ٤٢٨، کتاب الطهارة، حکم الغرة والانصاف للمرداوی ج ١ ص ١٦٨

(٦) اوگورئی: الدر المختار مع رد المحتار ج ١ ص ٩٦

(٧) اوگورئی: الانصاف ج ١ ص ١٦٨، والشرح الكبير للدردير ج ١ ص ١٠٣، فصل یذكر فيه حکم ازالة النجاسة، وحاشية الدسوقي علی الشرح الكبير ج ١ ص ١٠٣، فصل یذكر فيه احکام الوضوء.

د مالکیانو دلیل هغه روایت دې کوم چه امام احمد او امام ابو داؤد رضی الله عنہما په طریق د (عبرو بن شعیب عن ابيه عن جده) نقل کړې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله درې درې کرته د اودس د اندامونو وینخلو نه پس او فرمائیل: **(مَنْ لَادَ عَلَى هَذَا أَوْ نَقَصَ قَدْرَ اسْمِهِ تَعْدَى وَظَلَمَ)** (۱) یعنی څوک چه په دې باندې زیادت او کړې نو هغه بد او کرل او ظلم ئې او کړو. چه هر کله زیادت د بدئ او ظلم موجب دې او هغه مذموم دې نو اطاله غرة و تحجیل څنگه مستحب کیدې شی؟ (۲) هر چه د حدیث الباب تعلق دې نو دې حضراتو د دې جواب دا ورکړې دي چه:

① د دې حصې په رفع کښ کلام دې، په ظاهره دا د سیدنا ابو هریره رضی الله عنه د طرف نه ادراج دې، د دې وجه دا ده چه امام احمد رضی الله عنه دا روایت د **(قلیب عن نعیم)** په طریق سره نقل کړې دې او د دې په اخر کښ دی:

(قَالَ نَعِيمٌ: لَا أَدْرِي قَوْلُهُ: مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ عُرَّتَهُ فَلْيُفْعَلْ مِنْ قَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَوْ مِنْ قَوْلِ أَبِي هُرَيْرَةَ) (۳)

یعنی: نعیم رضی الله عنه فرمائی چه **(مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ عُرَّتَهُ فَلْيُفْعَلْ)** والا جمله د رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلي شوي ده یا د ابو هریره رضی الله عنه قول دې، دا خبره ماته نه ده معلومه. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه دا روایت د لسو صحابه کرامو نه روایت شوي دي، په هغوی کښ د سیدنا ابو هریره رضی الله عنه نه علاوه د جابه روایت کښ هم دا جمله نشته، بیا د ابو هریره رضی الله عنه نه دا جمله صرف نعیم روایت کويو د هغوی نه علاوه ئې بل راوی نه روایت کوي. دا ټول د مدرج کیدو علامت دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه چه دا خبره فرمائیلي ده چه دا جمله د نعیم مجمر د روایت رحمته الله علیه سوا په بل یو طریق کښ هم نه ده راغلې نو دا خبره محل نظر ده، ځکه چه په مسند احمد کښ هم دا روایت د **(کعب المدنی عن ابی هريرة)** په طریق سره روایت شوي ده او په هغې کښ بعینه هم دا جمله **(مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ عُرَّتَهُ فَلْيُفْعَلْ)** راغلې ده. (۵) خو دا طریق ضعیف دې، ځکه چه په دې کښ لیث بن ابی سلیم راوی دې، کوم چه مختلط شوي وو، د هغوی د قبل الاختلاط او بعد الاختلاط والا احادیثو کښ د فرق نه کیدو د وجې نه محدثینو د هغه احادیث پریخودل، خو په سنن اربعه کښ د هغه روایتونه اخستلي شوي دي او امام

(۱) مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، رقم ۶۶۸۴ والسنن لابی داؤد بزیاده او نقص. کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا، رقم ۱۳۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد، وکراهة التعدی فیه، رقم ۴۲۲.

(۲) اوگوری: شرح صحیح البخاری لابن بطال: ۲۲۲۱۱

(۳) مسند احمد ج ۲ ص ۳۳۴، مسند ابی هريرة رضی الله عنه رقم ۸۳۹۴

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۹

(۵) اوگوری: مسند احمد ج ۲ ص ۳۶۲، رقم ۸۷۲۶

مسلم رحمته الله مقرونا دهغه نه روایتونه اخستلې دي، او امام بخاري رحمته الله دهغه نه تعلیقا روایت کړې دي.

دهغه نه علاوه په دې روایت کښ کعب مدني دي، چه دهغه کنیت ابو عامر دي، دا مجهول راوی دي، دهغه نه د لیث بن ابی سلیم نه علاوه چا هم روایت نه دي اخستلې. (۱)
 ⑦ د دې جملې د معلول کیدو او مدرج کیدو یو دلیل دا هم دي چه کله سیدنا ابوهریره رضی الله عنه اودس کولو او هغوی لاسونه د ترخونو پورې وینخل نو د هغوی نه تپوس او کړې شو چه دا څه دي؟ په دې باندې هغوی جواب ورکړو:

﴿سعت غلیظ یقول: تلبغ الحلیة من المؤمن حیث یبلغ الوضوء﴾ (۲)

یعنی ما د خپل حبیب صلی الله علیه و آله نه اوریدلې دي چه ارشاد ئې او فرمائیلو: چه کومو کومو ځایونو ته د اودس اوبه رسیږي د مومن هغه اندامونه به پریقېږي.
 که د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه سره هغه نص وې نو په دې موقع باندې به ئې هغه ذکر کړې وې، د دې نه ذکر کول د دې خبرې دلیل دي چه هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ثابت نه دي.
 ⑧ علامه ابن تیمیة رحمته الله فرمائي چه دا ده د رسول الله صلی الله علیه و آله قول کیدې هم نه شی، ځکه چه د غرة تعلق د مخ سره دي او په مخ کښ اطالة ناممکن دي، ځکه چه د ټول مخ وینخل فرض دي د هغې نه وړاندې به کوم ځاني وینځي؟ (۳)

د جمهورو د طرف نه دا وئیلې کیدې شی چه د حضرات شیخین دې جملې لره د حدیث مرفوع په طور نقل کول او د څه قسم شک او شبهې اظهار نه کول په دې خبره دلیل دي چه دا د رسول الله صلی الله علیه و آله قول دي، بیا په مسند احمد کښ د ﴿فلیع من نعیم﴾ په صرف یو طریق کښ د شک اظهار کړې شوې دي (۴) او د سعید بن ابی هلال عن نعیم په طریق کښ بغیر د څه شک او شبهې نه دا روایت نقل شوې دي. (۵)
 د دې نه علاوه د کعب المدني روایت (۶) د ضعف باوجود د متابعت دپاره صالح دي، په دې کښ هم بعینه هم دا جمله موجود ده.

- (۱) اوگوری: تعلیقات الشیخ شعيب الارنؤوط علی مسند احمد ج ۱۳ ص ۳۵۴، رقم ۸۷۴۱، قال الحافظ فی التقریب تحت ترجمة اللیث بن ابی سلیم صدوق اختلط جدا، ولم یتمیز حدیثه فترک، ص ۴۹۵، رقم ۵۶۸۵، وقال الترمذی فی جامعه عقب اخراج حدیث کعب ابی عامر (فی المناقب، باب رسول الله صلی الله علیه و آله خاتم النبیین، رقم ۳۶۱۶) وکعب لیس بمعروف ولا نعلم احدا روی عنه غیر لیث بن ابی سلیم.
- (۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب تبغ الحلیة حیث یبلغ الوضوء، رقم ۵۸۶، وسنن النسائی، کتاب الطهارة، باب حلیة الوضوء، رقم ۱۴۹، وسنن النسائی الکبری، کتاب الطهارة، باب حلیة الوضوء، رقم ۱۴۲.
- (۳) اوگوری: مجموع الفتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۱ ص ۲۷۹.
- (۴) اوگوری: مسند احمد ج ۲ ص ۳۳۴، رقم ۸۳۹۴، ج ۲ ص ۵۲۳، رقم ۱۰۷۸۸.
- (۵) مسند احمد ج ۲ ص ۴۰۰، رقم ۹۱۸۴.
- (۶) اوگوری: مسند احمد ج ۲ ص ۳۶۲، رقم ۸۷۲۶.

د اطالہ غرہ او تحجیل استحباب ﴿فَمَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يُطِيلَ عَمَلَهُ فَلْيُفْعَلْ﴾ د جملی بہ اثبات باندې موقوف نہ دی، بلکہ ہر کلمہ چہ دا د سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ د عمل نہ او بیا بہ طور د روایت ثابت دی نو دومرہ خبرہ کافی ده۔

پس مونہ شاتہ ذکر کرې دی چہ بہ صحیح مسلم کتب ﴿عبارۃ بن عوفۃ عن نعيم المجرم عن ابی ہریرۃ﴾ بہ طریق سرہ نقل شوی روایت کتب دی :

﴿رَأَيْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَتَوَضَّأُ فَيَقْسِمُ بِرَأْسِهِ قَسَمَهُ الْوُضُوءُ ثُمَّ قَسَلَ يَدَهُ الْيُمْنَى حَتَّى أَشْرَعَ إِلَى الْعُقَدِ ثُمَّ يَدُ الْيُسْرَى حَتَّى أَشْرَعَ إِلَى الْعُقَدِ ثُمَّ مَسَحَ رَأْسَهُ ثُمَّ قَسَلَ رِجْلَهُ الْيُمْنَى حَتَّى أَشْرَعَ فِي السَّاقِ ثُمَّ قَسَلَ رِجْلَهُ الْيُسْرَى حَتَّى أَشْرَعَ فِي السَّاقِ ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- يَتَوَضَّأُ﴾ (۱)

یعنی : سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ لاسونہ وینخل د خنگلو نہ پورته د متو پورې او خپې نې د گیتو نہ بارہ پندو (سپینو) پورې وینخلې او وې فرمائیل چہ ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہم دغہ شان بہ اودس کولو باندې لیدلې دی۔
د دې نہ معلومہ شوه چہ د اطالہ دپارہ د دې مخصوص جملی د ثبوت ضرورت نشته۔

د دې نہ علاوہ حدیث مرفوع ﴿تبلغ الحلیۃ من المؤمنین حیث یبلغ الوضوء﴾ (۲) ہم د دې اطالہ بہ استحباب باندې دال دی۔

دا حدیث د ﴿فمن استطاع منکم﴾ والا جملی د معلول کیدو د دلیل بہ طور پیش کول واضح نہ دی، ځکہ چہ دا څنگہ لازمیدلې شی چہ بعینہ ہم هغه جملہ دوبارہ وئیلو سرہ دې جواب ورکړې شی، او حال دا چہ د ﴿تبلغ الحلیۃ....﴾ نہ ہم دا خبرہ فهمیرې، سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ بہ دې موقع باندې ﴿تبلغ الحلیۃ﴾ وئیلو سرہ جواب ورکړو او ﴿فمن استطاع﴾ والا حدیث نې بیان نہ کرو۔ ځکہ چہ د دواړو مفہوم یو دی۔

هر چہ د علامہ ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ د انکار تعلق دی، نو وئیلې کیدې شی چہ د ظاهر حدیث نہ خو ہم دا معلومیرې چہ اطالہ تحجیل خو ممکن دی، خو اطالہ غرہ ممکن نہ ده، خو علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ شارحینو بہ دې مقام باندې فرمائیلې دی چہ بہ مخ کتب ہم اطالہ ممکنہ ده، هغه داسې چہ د تندی دپاسہ د سر څخہ حصې ته ہم اوبو اورسولې شی، ہم دغہ شان د مخ طرفونہ او د زنې د لاندې د مرئ او سټ پورې لوند کرې شی۔ (۳)

مالکیانو چہ د ﴿فَمَنْ كَرِهَ هَذَا فَلْيَخْشَ لَقَدْ أَمَرَ بِهَذَا وَكَلَّمَ﴾ (۴) نہ کوم استدلال کرې دې هغه ہم فاسد دی، ځکہ چہ شاتہ مونہ د دې تاویلات ذکر کرې دی، دا حدیث بہ عدد المرات کتب

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطہارۃ، باب استحباب اطالہ الغرۃ والتحجیل فی الوضوء، رقم ۵۷۹

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطہارۃ، باب تبلغ الحلیۃ حیث یبلغ الوضوء، رقم ۵۸۶

(۳) اوگوری: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۲

(۴) مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، رقم ۶۶۸۴

په زیادت او نقص باندې محمول دي، نه په تطویل غره او تحجیل باندې. (۱)
 ابن بطال رحمته الله علیه د اطالة غره یو بل تاویل کړې دي، هغه فرمائی چې دلته د اطاله نه مراد مواظبت او دوام دي، یعنی په اودس دې مواظبت او دوام اختیار کړې شی، دا د اندامونو د نور او د هغې د تقویت باعث دي. (۲)
 خو دا تاویل هم ظاهر البطلان دي، ځکه چې د دې راوی سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دي او هغه د اطالة معنی د مداومت او مواظبت په ځانې د اودس په اندامونو کېن اضافه کړې،
 «والراوی ادری یعنی ما روی» (راوی ته د خپل روایت مطلب زیات معلوم وی، بیا هغوی نه صرف په دې باندې عمل او کړو بلکه دا عمل ئې مرفوعاً نقل هم کړو، په دې وجه دا تاویل بالکل صحیح نه دي. (۳)
 بیا ابن بطال، قاضی عیاض او ابن التین رحمته الله علیهم د علماء کرامو په دې اتفاق نقل کړې دي چې د مرقق او کعب نه پورته وینځل مستحب نه دی.
 خو دا د اتفاق نقل کولو هم صحیح نه دی، ځکه چې د رسول الله صلی الله علیه و آله نه نقل کړې شوې دي چې هغوی به د اودس اندامونه د فرض مقدار نه زیات وینځل، د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه عمل هم مخکېن ذکر شوې دي، هم دغه شان سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه نه ابن ابی شیبې او ابو عبید په جسن سندسره نقل کړې دي چې هغوی به هم داودس اندامونه وینځلو کېن اطالة فرمائیلې (۴)
 بیا مخکېن د علماء حنفیه، شافعیه او حنابله فتاوی هم ذکر کړې شوې دي چې دا اطاله غره و تحجیل مستحب دي او د اودس د آدابو نه دي، لهدا دا د اتفاق نقل کول صحیح نه دي.
 حاصل دا چې اطاله غره او تحجیل د اکثر علماء او جمهورو په نزد مستحب دي، خو ابن تیمیه او د هغه ملگری صرف د یدین او رجلین د اطاله قائل دي، او په مخ کېن د اطاله هغوی قائل نه دي، او د امام مالک رحمته الله علیه په نزد اطاله نه صرف دا چې مستحب نه ده بلکه مکروه ده. والله اعلم
 څومره مقدار اطاله مستحب ده؟ بیا چې کوم حضرات د استحباب قائل دي د هغوی اقوال دي باره کېن مختلف دي چې څومره مقدار پورې اطاله او کړې شی؟
 د أحنافو، حنابله او شافعیه کېن د یو جماعت په نزد د اطاله تحجیل څه حد نه دي مقرر. (۵)
 پس علامه شامی رحمته الله علیه د ابن امیر الحاج رحمته الله علیه نه نقل کړې دي:
 «وهل له حد؟ لم اقف فيه على شيء لاصحابنا» (۶)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۹

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۲

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۴) المصنف لابن ابی شیبې ج ۱ ص ۴۲۴، کتاب الطهارة، باب فی الرجل یتبلغ بالوضوء ابطه، رقم ۶۰۹

وفتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۹

(۵) اوگوری: الموسوعة الفقهية الكويتية ج ۳۹ ص ۱۱۸، مادة منکب

(۶) رد المحتار ج ۱ ص ۹۶

یعنی : د دې حد څه دې؟ په دې سلسله کېن ماته د خپلو اصحابو په کتابونو کېن هېڅ نه دی ملاؤ شوی.
هم دغه شان امام نووی رحمته الله علیه لیکلې دی :

(ثم ان جماعة منهم اطلقوا استحباب ذلك ولم يحدوا غاية الاستحباب بحد كما اطلقه المصنف رحمه الله، وقال جماعة يستحب الى نصف الساق والعقد وقال القاضى حسين وآخرون يندم به الابط والركبة، وقال البغوى نصف العقد فما فوقه ونصف الساق فما فوقه والله اعلم) (۱)

یعنی شوافع د مافوق المرفقين وکعبین وینځلو ته مستحب وئیلی دی، بیا په هغوی کېن یو جماعت دا استحباب د یو حد سره نه دې محدود کړې بلکه مطلق ئې ساتلې دې، او یو جماعت د نصف ساق او نصف عقد قول اختیار کړې دې، قاضی حسین او نورو حضراتو د اوکو پورې، هم دغه شان د خپو د کونډو پورې مستحب کړې دی، امام بغوی رحمته الله علیه فرمائی چې د مټ د نیمې نه پورته پورې، هم دغه شان د پنډې د نیمې نه پورته پورې وینځل مستحب دی.

د ترجمه الباب سره مطابقت : ترجمه الباب دې : «باب فصل الوضوء» او په حدیث شریف کېن د اودس فضیلت ذکر شوې دې په داسې طریقې چې د «إطالة الفقرة والتحجيل» په نتیجه کېن چې کوم فضیلت حاصلیږي هغه د زیاده علی الواجب د اثراتو نه دې، چې هر کله د زیادت دا فضیلت دې نو د اصل واجب به څومره فضیلت وی. (۲) والله اعلم

★★★★★★

③ باب لَا يَتَوَضَّأُ مِنَ الشَّكِّ حَتَّى يَسْتَيْقِنَ

دا باب د دې خبرې په بیان کېن دې چې د شک د وجې نه دې اودس نه کوی، تردې چې یقین ئې پیدا شی.

د مخکېن باب سره مناسبت : مخکېن باب د اودس د احکاماتو نه د یو حکم یعنې د اودس د فضیلت په باره کېن وو او دا باب هم د اودس د احکاماتو نه د یو حکم په باره کش دې چې د یقیني اودس نه پس که د اودس د ماتیدو شک وی نو اودس ضروری دې یا نه دې؟ امام بخاری رحمته الله علیه د قاعدې فقهیه مطابق او فرمائیل چې صرف د شک په بنیاد یقیني اودس نه ماتیری. (۳)

مقصد د ترجمه الباب : د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد واضح دې، هغوی دا بیانول غواړي چې صرف په شک سره اودس نه ماتیری، مثلاً چا که اودس اوکړو او روستو

(۱) المجموع ج ۱ ص ۴۲۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰

ئې شک پيدا شو چه هو اترې خارج شوې ده يانه نوصرف دشك په بنياد به اودس نه ماتيري (۱)
علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه په داسې انسان باندې اودس لازم نه دي، دا مطلب نه دې چه
هغه لره اودس نه دی کول پکار، بلکه مناسب دا ده چه اودس اوکړي، خو که د مانځه په
حالت کښ داسې شک پيدا شي نو مونځ نه دی ماتول پکار، هم دا د حديث مقتضى ده. (۲)

بله دا هم ممکنه ده چه د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ مقصد د ذکر شوې فائدي سره سره د وضوء من
اجل الشك د مسئلې طرف ته هم اشاره وي، چه په کومه کښ د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ د جمهورو
سره اختلاف دې او امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ د هغې د ترديد دپاره دا باب قائم کړې وي. (۳)

د شک د وجهي نه د اودس حکم: که چاته د بې اودسۍ يقين وي خو په دې کښ ئې شک وي چه
آيا د بې اودسۍ نه پس مې اودس کړې وويآ نه؟ په داسې انسان باندې بالاجماع اودس لازم
دي. او که يقيني طهارت ورته حاصل وو، د هغې نه روستو ئې په دې خبره کښ شک پيدا
شو چه بې اودسه شوې دې يا نه؟ نو په دې کښ اختلاف دي.

د ائمه ثلاثه، امام ابوحنيفه، امام شافعي، امام احمد او جمهور فقهاء او علماء کرامو رحمۃ اللہ علیہم
په نزد په داسې انسان باندې اودس واجب نه دي، که دا شک په مانځه کښ دننه پيښ شوې
وي يا د مانځه نه بهر.

د امام حسن بصري رحمۃ اللہ علیہ په نزد تفصيل دا دي چه که شک په مانځه کښ دننه پيدا شي نو
اودس لازم نه دي او که د مانځه نه بهر وي نو اودس لازم دي.

د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ په دې مسئله کښ څو اقوال دي، يو قول خو ئې د جمهورو مطابق دي،
دويم قول ئې دا دي چه که دا شک اکثر راځي نو بيا اودس لازم نه دي او که شک ئې اکثر نه
پيدا کيږي نو بيا دې د شک سره مونځ نه کوي بلکه اودس دې اوکړي.

يو قول ئې دا دي چه شک مطلقا ناقض وضوء دي.

يو قول ئې دا دي چه په خارج الصلاة کښ ناقض دي، په داخل الصلاة کښ نه دي.

حاصل دا دي چه د جمهورو په نزد د يقيني طهارت نه پس شک في الحدث ناقض وضوء نه

دي او نه ترې اودس لازم دي.

او د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ په نزد د هغوی د مشهور قول مطابق شک ناقض وضوء دي او د شک

راتلو په صورت کښ اودس لازم دي. (۴) والله اعلم

(۱) اوگوري: الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۱

(۲) حاشية السندی علی صحیح البخاری ج ۱ ص ۷۲

(۳) اوگوري: الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۱

(۴) د مذاهبو د تفصيل دپاره اوگوري: الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۱۱۱، والمجموع شرح
المهذب ج ۲ ص ۶۳، ۶۴، والانصاف للمرادوي ج ۱ ص ۲۲۱، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۲۶، وعارضة
الاخذی ج ۱ ص ۱۰۰، ومختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۵۳، ۱۵۴، رقم ۶۳، فی الشک فی الحدث
والوضوء.

۱۳۷: ﴿حَدَّثَنَا عَلِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ وَعَنْ عِبَادِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَمِّهِ (۱) أَنَّهُ شَكَاَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلَ الَّذِي يُخِيلُ إِلَيْهِ أَنَّهُ يُحْدِثُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ: لَا تَنْقُتِلْ، أَوْ لَا تَنْصَرِفْ - حَتَّى يَتِمَّ صَوْتُكَ، أَوْ يَجِدَ رِيحًا﴾ [۱۷۵، ۱۹۵۱]

رجال الحديث

- ① علی : دا امیر المومنین فی الحديث امام علی بن عبدالله بن جعفر بن نجیح سعدی بصری المعروف بابن المدینی رحمته الله دې د هغوی حالات په کتاب العلم (باب الفهم فی العلم) د لاندې تیر شوې دې. (۲)
- ② سفیان : دا امیر المومنین فی الحديث امام سفیان بن عیینہ رحمته الله دې د هغوی حالات په (بهم الوسی) کښ د اولنی حدیث په ضمن کښ مختصرا (۳) او په کتاب العلم (باب قول المحدث حدثنا او اعبرنا او انما) د لاندې تفصیلا ذکر شوې دې. (۴)
- ③ الزهري : دا امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهري مدنی رحمته الله دې د هغوی حالات په (بهم الوسی) کښ د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دې. (۵)
- ④ سعید بن المسیب : د امام التابعین، سید الفقهاء سعید بن المسیب قرشی مخزومی رحمته الله دې د هغوی حالات په کتاب الایمان (باب من قال ان الایمان هو العمل) د لاندې تیر شوې دې. (۶)
- ⑤ عباد بن تمیم : دا عباد بن تمیم بن غزیه انصاری مازنی مدنی رحمته الله دې. (۷) دې د خپل والد تمیم بن غزیه، د خپل تره عبدالله بن زید بن عاصم، عویمر بن اشقر،

(۱) قوله (عن عمه). وهو عبدالله بن زید بن عاصم المازنی رضی الله تعالی عنه. والحديث : أخرجه البخاری ایضا فی صحیحہ. فی کتاب الوضوء. باب من لم یر الوضوء الا من المخرجین رقم ۱۷۷. وفی کتاب البیوع باب من لم یر الوسوس ونحوها من الشبهات. رقم ۲۰۵۶. ومسلم فی صحیحہ فی کتاب الحیض. باب الدلیل علی ان من یقن الطهارة ثم شک فی الحدث فله ان یصلی بطهارته تلك. رقم ۸۰۴. والنسائی فی سننه. فی کتاب الطهارة. باب الوضوء من الريح رقم ۱۶۰. وابوداؤد فی سننه. فی کتاب الطهارة. باب اذا شک فی الحدث. رقم ۱۷۶. وابن ماجه فی سننه. فی کتاب الطهارة. باب لا وضوء الا من حدث. رقم ۵۱۳. واحمد فی مسنده ج ۴ ص ۳۹ و ۴۰. رقم ۱۶۵۵۶. ۱۶۵۶۴.

(۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷ تا ۳۰۲

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸

(۴) کشف الباری ج ۳ ص ۱۰۲ تا ۱۰۶

(۵) کشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

(۶) کشف الباری ج ۲ ص ۱۵۹ تا ۱۶۱

(۷) تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۱۰۸، ۱۰۷

ابو بشیر انصاری، ابو سعید خدری، ابو قتاده انصاری او خپلې نیا ام عماره انصاری رضی اللہ عنہم نه روایت کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښ ابو بکر بن حزم، عبدالله بن ابی بکر بن حزم، عماره بن عزیه، عمرو بن یحیی بن عماره، محمد بن ابی بکر بن حزم، امام زهری او یحیی بن سعید انصاری رضی اللہ عنہم وغیره شامل دی. (۱)

د عباد والد محترم تیم او عبدالله دواړه روڼه دی، د یو قول مطابق په مور کښ شریک او د بل قول مطابق په پلار کښ شریک روڼه دی. (۲)

د هغوی نیا ام عماره نسیبه بنت کعب رضی اللہ عنہا ده. (۳)
عباد رضی اللہ عنہ بعض حضراتو په صحابه کرامو کښ شمار کړې دې ځکه چه ابن سعد رضی اللہ عنہ د موسی بن عقبه رضی اللہ عنہ نه نقل کړی دی:

« قال عباد بن تیم انا یوم الغنْدَقِ ابن عَسَّسِ سَیْنِ، فَادَّكَرَ اَشْیَاءَ وَاعِیْهَا، وَکَتَابَ مِیْنِ السَّامِیِّ الْاِطَامِ، وَمَا کَانَ اهل الْاِطَامِ یَنَامُونَ الْاَعْقَبِ، عُرْفًا مِنْ بَنِي قَرْیَظَةَ اَنْ یَغُیُّوا عَلَیْهِمْ » (۴)

یعنی: زه د غزوۀ خندق په موقع باندې د پنځو کالو اوم، ډیر څیزونه به ما یادول او محفوظ کول به مې، مونږ د زنانو سره په قلعه گانو کښ وو او د قلعه خلق به د شپې په نمبر نمبر اوډه کیدل، ځکه چه د بنی قریظه د طرف نه د حملې کولو ویره وه.

د دې روایت په رڼا کښ دې صحابی دې، پس حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ دې په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم کښ شمار کړې دي. (۵)

کوم حضرات چه هغه صحابی نه گنړی هغوی ئې تابعی گنړی، پس ابن عبد البر رحمته اللہ علیہ فرمائی: «وعباد بن تیم احد الثقات التابعین بالمدينة» (۶) یعنی عباد بن تمیم رضی اللہ عنہ د مدینې منورې په ثقه تابعینو کښ یو دي.

امام عجلې رحمته اللہ علیہ فرمائی: «مدنی، تابعی، ثقه» (۷)

ابن خلفون رحمته اللہ علیہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کولو سره نقل کړی دی: «وثقه ابن عبد الرحیم یعنی التهان» (۸)

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) معانی الاخبار ج ۳ ص ۴۸

(۴) الطبقات لابن سعد: ۸۱۵

(۵) اوگورئ: تجرید أسماء الصحابة: ۲۹۱۱، رقم (۳۰۷۴)

(۶) التمهید لابن عبد البر ج ۹ ص ۲۰۳

(۷) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۶، رقم ۸۳۴، واکمال تهذیب الکمال لمغلطانی ج ۷ ص ۱۶۴، رقم ۲۶۸۲.

وتهذیب التهذیب ج ۵ ص ۹۱

(۸) اکمال تهذیب الکمال ج ۷ ص ۱۶۴، رقم ۲۶۸۲

امام محمد بن اسحاق او امام نسائی رحمتهما فرمائی: **(ثقة) (۱)**

حافظ ذہبی رحمته فرمائی: **(ثقة) (۲)**

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی **(ثقة من الثالثة وقد قيل ان له رؤية) (۳)**

امام ابن حبان رحمته پہ کتاب الثقات کنس ذکر کری دی. (۴) رحمہ اللہ رحبہ واسعة
تنبیہ: د هغوی د وفات کال د هغوی په تذکره کونکو کنس چا هم نه دي ليکلي، خو ابن
سعد رحمته نقل کړې دي. **(وكان له اخوان لاييه وامه: معبر وثابت ابنا تميم، قتل يوم الحرة قتل ذي الحجة،
سنة ثلاث وستين) (۵)** يعنى د هغه دوه حقيقى روڼه معمر او ثابت وو، دا دواړه د حره په
واقعہ کنس په ذوالحجة ۶۳ هـ کنس شهيد شوي وو.

د تهذيب الكمال محقق ډاکټر بشار عواد معروف حفظه الله دلته خطاء شوي دي چه د ابن
سعد په حوالې سره ئې دا ليکلي دي چه: **(وقال ابن سعد: قتل يوم الحرة قتل ذي الحجة سنة ثلاث
وستين) (۶)** والله اعلم

① عمه: دا سيدنا عبدالله بن زيد بن عاصم بن كعب بن عمرو انصارى مازنى مدنى رحمته
دي. (۷)

د واقدی رحمته د قول مطابق عبدالله بن زيد رحمته مسيلمه کذاب لره قتل کړې وو پس د هغوی
د مور ام عماره رحمته نه روایت دي چه ما مسيلمه لټولو، چه او مې کتل نو زما خوئی عبدالله
مسيلمه لره قتل کولو سره خپله توره صفا کوله. (۸)

سيدنا وحشى بن حرب رحمته فرمائی چه ما خپله نيزه ويشتله او د انصارو يو سړی پرې په
تورې سره حمله او کړه نو اوس الله پاک ښه پوهيږي چه په مونږ کنس چا قتل کړو، خو په قلعه
کنس يوې جينئې چغې وهلې چه جشئې غلام مسيلمه قتل کړو. (۹)

سيدنا عبدالله بن زيد بن عاصم رحمته په غزوه بدر کنس شريك شوي وو يا نه؟ په دي کنس

(۱) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۱۰۹

(۲) الكاشف ج ۱ ص ۵۲۹، رقم ۲۵۵۸

(۳) تقريب التهذيب ص ۲۸۹، رقم ۳۱۲۳

(۴) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۱۴۱

(۵) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۸۱

(۶) تعليقات تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۱۰۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۵۳۸

(۸) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۵۳۹

(۹) پورته حواله

اختلاف دی، خودی او د هغوی مور بیبی ام عماره رضی الله عنه په غزوہ احد کښ شریک وو. (۱) پس دې روایت کوی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دغه ورځ فرمائیلي وو «رحمک الله اهل البيت» (۲) هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه حدیث روایت کوی، د هغوی نه په روایت کونکو کښ امام سعید بن المسیب، عباد بن تمیم و آسع بن جبان بن منقذ، یحیی بن عماره بن ابی حسن (دا ئې زوم دې، او ابوسفیان مولی ابی احمد رضی الله عنه دی (۳)

د واقعه حره په موقع باندې په ۶۳ هجری کښ شهید شوې دې. رضی الله عنه وارضاه

تفیه: دلته به سند کښ دی «حَدَّثَنَا الْإِسْرَئِيلِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ وَعَنْ عَمَّادِ بْنِ قَيْمٍ عَنْ مَنِيٍّ» یعنی امام زهري رحمته الله د سعید بن المسیب رضی الله عنه او عباد بن تمیم رضی الله عنه دواړو نه روایت کوی او هغوی دواړه د عباد رضی الله عنه د تره سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه نه روایت کوی. گویا د «من عباد» عطف په «من سعید» باندې دې، او حال دا چه د کریمه په روایت کښ واو عطف ساقط کیدو سره عبارت داسې شوې دې. «من سعید بن المسیب عن عباد بن تمیم» او د دې مطلب دا شو چه سعید بن المسیب د عباد بن تمیم نه روایت کوی، او حال دا چه د سعید بن المسیب د عباد بن تمیم نه اصلا روایت بالکل ثابت نه دې. (۴)

بیا دلته د سعید بن المسیب رضی الله عنه شیخ هم سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه دې، چه د هغې تعبیر په «من مبه» سره کړې شوې دې او مطلب دا دې «عن عم الشان» یعنی دا روایت د دویم راوی عباد د تره نه نقل دې، گویا دواړه موصولا روایت کوی. (۵)

خو دلته یو احتمال دا هم دې چه د عباد روایت خو د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه نه وی او موصول وی او د سعید بن مسیب رضی الله عنه روایت مرسل وی. (۶)

د امام مزى رحمته الله رجحان: د سعید بن المسیب رضی الله عنه د طریق هم په دې سند سره د موصول کیدو دې، پس په تحفة الاشراف کښ هغوی د دې تصریح کړې ده، (۷) او د دویم احتمال تائید د ابن ماجه د روایت نه کيږی کوم چه «ابو کریم، حدیثا البخاری، عن معمر بن راشد، عن الزهري، انبانا

(۱) شهد بدار، قاله ابن مندو، وابو نعیم وقال ابو عمر شهد احدا وغیرها، ولم يشهد بدارا، وهو الصحيح اسد الغابة ج ۳ ص ۲۵۱، رقم ۲۹۵۸، وانظر الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۳۱۲، وانظر معرفة الصحابة ج ۳ ص ۱۵۰، رقم الترجمة ۱۶۴۰، وسبل الهدى والرشاد ج ۴ ص ۱۰۸.

(۲) الطبقات لابن سعد ج ۸ ص ۱۵، ترجمة ام عماره رضى الله عنها

(۳) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۵۳۹

(۴) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۵) پورته حواله

(۶) پورته حواله

(۷) پس هغوی فرمائی: «عن الزهري عن سعید بن المسیب وعباد بن تمیم كلاهما عن عمه عبد الله بن زيد به» تحفة الاشراف ج ۴ ص ۳۳۶

سعید بن المسیب، عن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ (۱) بہ طریق سرہ روایت شوې دې (۱) گویا دا حدیث امام سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ د ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ نه نقل کوی او حال دا چه امام بخاری رحمہ اللہ دا مرسل نقل کړې دې.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی د دې روایت ټول راویان اگر چه ثقات دی خو امام احمد رحمہ اللہ دې ته منکر وئيلي دې. (۲) د دې وجه د امام احمد رحمہ اللہ خوئی عبدالله بن احمد رحمہ اللہ دا بیان کړې

دہ: ﴿وَلَمْ نَعْلَمْ أَنَّ الْمَحَابِي سَمْعَ مِنْ مَعْرِشِيَا، وَهَلْفَنَّا أَنَّ الْمَحَابِي كَانَ يَدْلِسُ﴾ (۳)

یعنی مونږ ته دا علم نشته چه محاریب د معمر نه څه اوریدلې وی او مونږ ته دا خبره معلومه شوې ده چه محاریب به تدلیس کولو.

د ﴿سعید بن المسیب عن ابی سعید الخدری﴾ په طریق سرہ هم دا حدیث امام احمد رحمہ اللہ په ډیرو ځایونو کښ روایت کړې دې (۴) خو په هغه ټولو کښ ضعف دې (۵)

لهذا وئيلي کیدې شی چه اگر چه د صحیح بخاری په دې حدیث کښ د ارسال احتمال دې خو راجحه دا ده چه دلته دا حدیث موصول دې او د عبدالله بن زید رضی اللہ عنہ په مسانید کښ دې نه د ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ په مسانید کښ. والله اعلم.

یو بله تنبیه: عبدالله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ د عباد بن تمیم رضی اللہ عنہ تره وو، خو په دې کښ اختلاف دې چه دا ئی د پلار سره په مور کښ شریک رور وو یا پلا کښ؟ په دې باندې خان داسې پوهه کړئ چه په دې کښ اختلاف دې چه عبدالله بن زید او تمیم رضی اللہ عنہ خپل مینځ کښ مور شریک رور نه وو که پلار شریک؟

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په پلار کښ شریکې رور ولی ته ترجیح ورکړې ده، پس هغوی د تمیم رضی اللہ عنہ د ترجمې د لاندې لیکي:

﴿تمیم بن زید الانصاری، والد عباد، واخوه عبدالله بن زید بن عاصم البازنی فی قول الاكثر﴾ (۶)

یعنی دا تمیم بن زید الانصاری د عباد والد دې او د اکثر حضرات د قول مطابق د عبدالله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ رور دې.

(۱) پوره حدیث داسې دې: ﴿حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، حَدَّثَنَا الْمَحَابِي، عَنْ مَعْمَرِ بْنِ رَاشِدٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، أَخْبَرَنَا سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخَدْرِيِّ، قَالَ: سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ التَّشْبِيهِ فِي الصَّلَاةِ، فَقَالَ: لَا يَنْصَرِفُ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا، أَوْ يَجِدَ رِيحًا﴾ سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة وستنها، باب لا وضوء الا من حدث، رقم ۵۱۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) اوگوری: علل الامام احمد بن حنبل ج ۳ ص ۳۶۳ رقم ۵۵۹۷

(۴) اوگوری: مسند احمد ج ۳ ص ۹۶، رقم ۱۱۹۳۴، ۱۱۹۳۵

(۵) وهذا اسناد ضعيف لضعف علي بن زيد وهو ابن جده، وبقية رجاله ثقات، رجال الصحيح، المسند للامام احمد بتحقيق شعيب الارنؤوط واصحابه، رقم ۱۱۹۱۲، ۱۱۹۱۳

(۶) الاصابة ج ۱ ص ۱۸۵

وراندې فرمائی: (وقيل هو اخو لامة، واما ابوه فهو غزية بن عمرو بن عطية، وبذلك جزم الديلمي، تبعاً لابن سعد) (۱) یعنی: وئیلې شوې دی چې تمییم د عبدالله بن زید رضی اللہ عنہ په مور کښ شریک رور وو، او د هغوی پلار غزیه بن عمرو بن عطیه دی، دمیاطی د ابن سعد په اتباع کښ هم په دې باندې جزم کړې دي. حقیقت دا دې چې دا په مور کښ شریک رور نه وو، امام ابن سعد رحمته اللہ علیہ د دې تفصیل داسې بیان کړې دي: (وتروى امر عبارة بنت كعب زيد بن عاصم بن عمرو بن عوف.... فولدت له عبد الله وحبيبا،

صحابا النبي ﷺ، ثم خلف عليها غزية بن عمرو بن عطية، فولدت له تبعاً وخولة) (۲) حاصل د دې دا دې چې: د ام عماره بنت کعب رضی اللہ عنہا سره زید بن عاصم نکاح اوکړه، هغوی سره د هغوی خوئی عبدالله بن زید او حبیب بن زید پیدا شو، دا دواړه صحابه کرام وو، بیا د زید بن عاصم نه پس د هغې سره غزیه بن عمرو بن عطیه نکاح اوکړه او د هغې نه د هغوی اولاد تمیم او خوله پیدا شو.

لهذا عبدالله بن زید بن عاصم او تمیم بن غزیه بن عمرو دواړه په مور کښ شریک شو او عبدالله بن زید رضی اللہ عنہ د عباد بن تمیم رضی اللہ عنہ تره هم په دې نسبت سره دې یعنی د پلار نې په مور کښ د شریک رور کیدو د وجې نه دي. والله اعلم

قوله: أَنَّهُ شَكَاَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلَ الَّذِي يُحِبُّ إِلَيْهِ أَنَّهُ يَجِدُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ: هغوی رسول الله ﷺ ته شکایت اوکړو چې یو سرې دې چې هغه ته په مانځه کښ خیال راځي چې هغه په مانځه کښ څه محسوس کړې دی یعنی گمان ورته راځي چې بهې اودسه شوې دي.

زمونږ په دې روایت کښ (شکا) دماضی معروف صیغه ده. (۳) گویا (شاک) یعنی سائل خپله راوی یعنی سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ دي، پس د ابن خزیمه په روایت کښ تصریح موجود ده: (عن عبد الله بن زيد قال: سألت رسول الله ﷺ عن الرجل يجد الشيء وهو في الصلاة) (۴)

د صحیح بخاری په بعض نسخو کښ د (شک) مجهول صیغه هم راغلې ده، په دې صورت کښ به په (الله شک) کښ ضمیر، ضمیر شان وی. (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷) په صحیح مسلم کښ په مجهول صیغې سره راغلې دي (۵)

(۱) پورته حواله

(۲) الطبقات لابن سعد: ۱۲۸

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۴) صحیح ابن خزیمه ج ۱ ص ۴۷، کتاب الوضوء باب جماع ابواب الاحداث الموجبة للوضوء رقم ۲۵

(۵) صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۵۸، کتاب الحيض، باب الدليل على ان من تيقن الطهارة، ثم شك في الحدث فله ان يصل بطهارته تلك، رقم ۸۰۴

لکه چه امام نووی رحمته الله علیه د دې تصریح کړې ده. (۱)

قوله: الرجل: دا مرفوع دې په دې کښ اعراب اعراب حکانی دې او پوره جمله د «شکا» د مفعول کیدو د وجې نه د نصب په موضع کښ ده. (۲)

قوله: يغسل: د باب تفعیل نه د واحد مذکر مضارع مجهول صیغه ده، د دې معنی د گمان کولو راځي. (۳)

قوله: يجد الشيء: څه محسوس کوي، یعنی ورته محسوسیږي چه څه څیز ترې خارج شوې دې او حدث ورته لاحق شوې دې، پس د اسماعیلی په روایت کښ د دې صراحت موجود دې
(يغسل اليه في صلاته انه يغمر منه شيء) (۴)

قوله: في الصلاة: په مانځه کښ دننه محسوس کوي چه بې اودسه شوې دې. د دې نه بعض مالکيانو استدلال کړې دې چه د عدم نقض وضوء حکم کوم چه په حديث الباب کښ راغلي دې دا د هغه سړی دپاره دې کوم چه په مانځه کښ دننه دې، یعنی د هغه اودس به د شک د وجې نه نه ماتيږي، او هر چه د هغه سړی تعلق دې کوم چه د مانځه نه بهر دې، پس د هغه حکم دا دې چه د هغه اودس به د شک د وجې نه مات شي. (۵)
دې حضراتو چه په مانځه کښ د داخل او خارج ترمنځه کوم تفريق کړې دې د هغې بنياد دا دې چه شريعت مطهره د عباداتو د باطل کولو نه منع فرمائيږي ده «ولا تبطلوا الصلوات» (۶) که په مانځه کښ دننه د اودس د ماتیدلو حکم اولگوو نو د دې نه به ابطال عبادت لازم شي او د مانځه په خارج کښ د نقض وضوء حکم لگولو سره د ابطال عبادت خرابي نه لازميږي. (۷)
خو د دې حضراتو دا استدلال صحيح نه دې ځکه چه «لغی عن ابطال العبادات» خو د عبادت په صحت باندې موقوف دې، یعنی که د چا عبادت صحيح طريقي سره کیدو نو هغه دې باطل نه کړې شي، دلته خو تاسو د دې خبرې قائل یئ چه شک ناقض وضوء دې، که دا شک په خارج صلاة کښ ناقض وضوء دې نو په داخل صلاة کښ به هم ناقض وضوء وي، لکه چه د نورو نواقض وضوء هم دا حال دې. (۸)

هر چه په حديث الباب کښ د «في الصلاة» د قيد تعلق دې نو دا قيد احترازي نه دې بلکه په

(۱) اوگورئ: شرح النووي على صحيح مسلم ج ۱ ص ۱۵۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷، ۲۳۸

(۶) سورة محمد آیت ۳۳

(۷) اوگورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸

(۸) پورته حواله

مانځه کښ دننه د پښېدونکي کيفيت واقعہ اظهار دې والله اعلم
قوله: فَقَالَ لَا يَنْقُتِلْ أَوْ لَا يَنْصَرِفُ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: رسول الله ﷺ
 اوفرمانيل: هغه دې ترهغه وخته پورې د مانځه نه نۀ واپس کيږي ترڅو چه نې اواز نه وي
 اوريدلې يا نې بدبوئي نه وي محسوس کړي.

﴿لاينقتل﴾ او ﴿لاينصرف﴾ يوه معنی لري، د واپس کيدو او راگرځيدو په معنی کښ دې،
 بيا دلته ﴿او﴾ د شك دپاره دې او دا شك د امام بخاری د استاذ علی بن المديني رحمه الله د طرف
 نه دې، ځکه چه د سفيان بن عيينه رحمه الله نه نورو راويانو بغير د شك نه ﴿لاينصرف﴾ روايت
 کړې دې. (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸)

دا لفظ مجزوم هم کيدې شی ځکه چه ﴿لا﴾ د نهی دپاره ده او مرفوع هم لوستلې کيدې شی
 په دې صورت کښ به ﴿لا﴾ د نفی دپاره منلې شی. (۱)

قوله: حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: تردې چه د حدث اواز واورى يا بدبوئي محسوس
 کړى دلته دا د مثال په طور ذکر کړې شوي دې، اصل مقصود د تيقين حاصليدل دی اوس
 که يو سړى ته آواز او بدبوئي نه محسوس کيږي خو د هغه د اودس د ماتيدو يقين وي نو د
 هغه دپاره اودس کول ضروري دی

د حديث الباب نه د جمهورو استدلال او د امام مالک رحمه الله تاويل حديث الباب د جمهورو د
 مذهب صريح دليل دې چه که د يقيني طهارت نه پس د حدث شك پيدا شی نو په دې سره
 اودس نه ماتيږي، برابره خبره ده که په مانځه کښ شك وي، يا نې بهر شک وي
 او د امام مالک رحمه الله په نزد د مشهور قول مطابق د شك د وجې نه اودس ماتيږي.
 امام مالک رحمه الله دا حديث په مستنکح باندې محمول کوى، د استنکاح معنی د غلبي ده،
 وثيلې شی ﴿استنکح النور عينه، غلبها﴾ (۲) يعنی خوب د هغه په سترگو باندې غالب راغلو.
 فقها مالکيه دا لفظ د کثرت شک په معنی کښ استعمالوى، پس هغوى فرمائي: ﴿استنکحه
 الشك، اى اعتناء كثيرا﴾ (۳)

يعنی هغه ته شک په کثرت سره لاحق شو، په داسې طريقه چه شک د هغه عادت جوړ شو.
 امام مالک رحمه الله فرمائي چه رسول الله ﷺ په حديث الباب کښ چه کوم سړى ته د مانځه د
 پريځودلو حکم کړې دې دا داسې سړى دې د چا چه د شک کولو عادت وي، ظاهره ده چه د
 داسې سړى دپاره که د نقض وضوء، حکم نو په سخته تنگسيا کښ به پريوځي. (اوگورئ):
 شرح صحيح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۴)

(۱) پورته حواله

(۲) ناج العروس ج ۷ ص ۱۹۷، ماده نکح

(۳) الموسوعة الفقهية الكويتية ج ۴ ص ۱۲۸، ماده استنکاح

مالکیان فرمائی ہے کہ سیدنا عبداللہ بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ پہ دی حدیث کہیں د (شکاں
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم) الفاظ دا خبرہ بیانوی ہے کہ دی نہ د کثرت شک عادت مراد دی، خکہ
(شکوی) عام طور دخہ علت او بیماری دوجی نہ وی۔ ہم دغہ شان پہ حدیث الباب کہیں د
(خیل) لفظ ہم دایان کوی ہے ددی حقیقت ہیخ نہ دی، خکہ کہ دتخیل ہیخ حقیقت نہ وی (۱)
د امام مالک رحمہ اللہ د تاویل جواب : خو جمهور علماء کرام فرمائی ہے حدیث الباب عام دی ہے
دی کہیں د کثرت والا سرے ہم داخل دی او ہغہ سرے ہم چاہہ ہے کہ کثرت سرہ شک نہ پیدا
کیوی۔ (۲)

او ہر چہ د لفظ (شکا) تعلق دی پس ہغہ پہ علت یا کثرت شک باندی دال نہ دی، خکہ چہ
د مسلم شریف پہ یو روایت کہیں دی، پہ ہغی کہیں د سر نہ لفظ د (شکی) یا (شکی) شتہ دی
نہ (۳) پس د سیدنا ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ پہ مرفوع روایت کہیں دی : (إِذَا وَجَدَ أَحَدُكُمْ فِي بَطْنِهِ شَيْئًا
فَأَشْكَلَ عَلَيْهِ آخِرَهُ مِنْهُ فَمِنْ أَمْرٍ فَلَا يَكْرِهُ مِنْهُ مِنَ الْمَسْجِدِ حَتَّى يَسْتَمَّ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا) (۴)
یعنی کہ پہ تاسو کہیں یو سرے پہ خپلہ خیتہ کہیں خہ محسوس کوی، پہ دی وجہ د ہغہ شک
پیدا شی چہ د ہغہ نہ خہ وتلی دی یا نہ دی وتلی؟ نو د مسجد۔ نہ دی تر ہغہ وختہ پورے نہ
اوخی چہ ترخو ئی آواز نہ وی اوریدلے یا ئی بدبوئی نہ وی محسوس کرے۔ واللہ سبحانہ
وتعالی اعلم

⑤ بَابُ: التَّخْفِيفِ فِي الْوُضُوءِ

د باب سابق سرہ مناسبت : د دی باب د مخکین باب سرہ مناسبت بالکل واضح دی چہ پہ
تیر شوی باب کہیں د اودس د احکاماتو نہ یو حکم بیان کرے شوے وو او پہ دی باب کہیں ہم
د اودس د احکاماتو نہ د یو حکم بیان دی۔ (۵)
د ترجمہ الباب مقصد : حافظ ابن حجر، علامہ عینی او علامہ قسطلانی رحمہم اللہ فرمائی چہ پہ
دی باب سرہ د تخفیف فی الوضوء جواز بیانول مقصود دی۔ (۶)

(۱) پورتنہ حوالہ

(۲) قال الطحاوی : حدیث عباد بن تمیم رضی اللہ عنہ عن عمہ : ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم سئل عن الرجل یخیل الیہ انہ
یجد الشئ فی الصلاة ؟ قال : لا ینصرف حتی یسمع صوتا او یجد ریجا، ولم یفرق بین اول مرۃ و بین من
یعناده ذلک مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۵۴ رقم ۶۳

(۳) اوگوری فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸

(۴) صحیح مسلم، کتاب الحيض، باب الدلیل علی ان من تیغن الطهارة، ثم شک فی الحدث، فله ان یصلی
بطهارته تلک، رقم ۸۰۵

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۴

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۰

شیخ الحدیث رحمہ اللہ فرمائی کہ زما پہ نزد زیات اوجہ دا ده چه دلته امام بخاری رحمہ اللہ دا بیانول

غواړی چه اسهام الوضوء یا دلک الوضوء واجب نه دي.
یا داسی اوښلی شی چه د اودس دوه مرتبې دی، یوه اقل او بل اکمل، پس د اقل طرف ته په
دې باب کنښ اشاره کوی او د اکمل طرف ته يې په وړاندې باب (باب اسهام الوضوء) سره اشاره
کړې ده. (الکنز المتواړی ج ۳ ص ۱۲)

۱۳۸: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عُمَرُو قَالَ أَخْبَرَنِي كُرَيْبٌ
عَنْ أَبِي عَبَّاسٍ (۱) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَأَمَّرَ حَتَّى نَفَعَهُ ثُمَّ صَلَّى وَرُبَّمَا قَالَ
اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَعَهُ ثُمَّ قَامَ فَصَلَّى ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عُمَرُو عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ
أَبِي عَبَّاسٍ قَالَ بَلَغْتُ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ لَيْلَةً فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ
فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَوَضَّأَ مِنْ شَيْءٍ مُعَلَّقٍ
وَصُورًا خَفِيفًا يُخَفِّفُهُ عَمْرُو وَيَقْلِيلُهُ وَقَامَ يُصَلِّي فَتَوَضَّأَتْ نَحْوًا مِمَّا تَوَضَّأَ ثُمَّ جَلَسَتْ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ
وَرُبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ عَنْ شِمَاكِ عَنْ لُحَيْشٍ عَنْ يَمِينِهِ ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ اضْطَجَعَ
فَتَأَمَّرَ حَتَّى نَفَعَهُ ثُمَّ أَتَاهُ الْمُتَأَدَّى فَأَذَنَهُ بِالصَّلَاةِ فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ فَلَمَّا انْقَضَتْ
إِنْ نَأَسَ يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَأَمَّرَ عَيْنَهُ وَلَا يَتَأَمَّرُ قَلْبُهُ قَالَ عَمْرُو
سَمِعْتُ عَبْدَ بْنَ عُمَيْرٍ يَقُولُ رُفَا الْأَلْبِيسَاءُ عَوْضُ ثُمَّ قَرَأَ: إِنْ أَرَى فِي الْمَنَامِ أُنِي أَدْبَحُكَ [۱۱۷]

رجال الحديث

- ① علي بن عبدالله: دا امير المومنين في الحديث على بن عبدالله بن جعفر المعروف بابن
المديني رحمہ اللہ دې د هغوی حالات په کتاب العلم باب الفهم العلم د لاندې تیر شوي دي. (۲)
- ② سفیان: دا امام سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ دې د هغوی حالات د بدء الوحي په اولنی حدیث او
کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا او اخبرنا او انا دا د لاندې تیر شوي دي. (۳)
- ③ عمرو: دا مشهور فقیه امام عمرو بن دینار مکی جمعی رحمہ اللہ دي، د هغوی حالات په
کتاب العلم باب کتابه العلم د لاندې تیر شوي دي. (۴)
- ④ کویب: دا ابورشدين کريب بن ابی قاسم قرشي هاشمی مولى عبد الله بن عباس رحمہ اللہ دي. (۵)

(۱) قوله: عن ابن عباس رضى الله عنهما: هذا حديث مبيت ابن عباس في بيت خالته ميمونة رضى الله عنها،
وقد سبق تخريجه بيسط في (۴/۱۳۱)، كتاب العلم، باب السمر في العلم.

(۲) كشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷ تا ۳۰۲

(۳) كشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، اوج ۳ ص ۱۰۲ تا ۱۰۶

(۴) كشف الباری ج ۴ ص ۳۰۹ تا ۳۱۳

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۴ ص ۱۷۲

هغوی د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ زمانہ موندلی ده (۱) د خپل مولی سیدنا عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ، د هغوی د مور بیبی سیده ام الفضل رضی اللہ عنہا، ام المومنین میمونه، سیده عائشه، سیده ام سلمه، سیده ام هانی رضی اللہ عنہا نه روایت حدیث کوی.
د هغوی نه په روایت کونکو کښ د هغوی دواړه ځامن رشدین او محمد، سلیمان بن یسار، ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف (دا دواړه ئې همزولی دی)، شریک بن ابی نمر، محمد بن عقبه، موسی بن عقبه، ابراهیم بن عقبه، عمرو بن دینار او منصور بن المعتمر رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دی. (۲)

امام ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «كان ثقة حسن الحديث» (۳)

امام یحیی بن معین او امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۴)

امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «اللقوا على توثيقه» (۵)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ د هغوی د تذکرې په شروع کښ لیکي: (الامام الحجة) (۶) هم دغه شان فرمائی: «وثقه» (۷)

امام ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۸)

موسی بن عقبه رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وَمَعَ عَدَدًا كَثِيرًا مِنْ بَعْضِ أَهْلِ جَدَلٍ بَعْضُهُمْ مِنْ كُتُبِ ابْنِ عَبَّاسٍ. قَالَ: فَكَانَ عَلَيْهِ بَنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ إِذَا أَرَادَ الْكِتَابَ كُتُبَ إِلَيْهِ: ابْتُعْتُ إِلَى بَصِيْقَةٍ كَذَا وَكَذَا. قَالَ: فَيَنْسُخُهَا، فَيَبْتِغِي إِلَيْهِ بِأَشَدِّاهَا» (۹)

بعضی امام کریب رحمۃ اللہ علیہ د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہ د علوم او احادیثو دومره لویه ذخیره مونږ ته پریخودله کومه چه په د یو اوبښ د بار برابر وی، پس علی بن عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ ته چه به کله د څه کتاب ضرورت وو نو هغوی ته به ئې لیکلو چه فلانی فلانې کتاب پکار دي، هغه به مطلوب کتاب لره نقل کولو سره په دوه نسخو کښ یوه نسخه هغوی ته راو لیرله.
د سلیمان بن عبدالملک رحمۃ اللہ علیہ د خلافت په اخره کښ په ۹۸ هـ کښ کریب بن ابی مسلم رحمۃ اللہ علیہ وفات شوې دي. رحمه الله رحمة واسعة [حواله بالا]

(۱) پورته حواله

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورئ: تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۱۷۲، ۱۷۳

(۳) تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۱۷۳

(۴) تاریخ الدارمی ص ۱۶۹، رقم ۶۰۴، وتهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۱۷۴

(۵) تهذیب الاسماء واللفات ج ۲ ص ۶۶

(۶) سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۴۷۹

(۷) الکاشف ج ۲ ص ۱۴۷، رقم ۴۶۵۳

(۸) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۳۳۹

(۹) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۹۳

⑤ ابن عباس رضی اللہ عنہما : د سیدنا عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حالات پہ ہمد الوسی کتب د خلورم حدیث : لاندی، اوہم دغه شان پہ کتاب الایمان ، باب کفر ان العشرہ کفر، دون کفر، د لاندی تیر شوې دی (۱)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ صَلَّى وَرَبَّمَا قَالِ اضْطَجِعْ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ قَامَ فَصَلَّى : یعنی : رسول اللہ ﷺ اودہ شو، تردې چه په خوب کتب

اوخریدلو. بیا ئی مونځ اوکړو. کله سفیان داسې اووې چه رسول اللہ ﷺ په ډډه اودہ شو. تردې چه په خوب کتب اوخریدلو، بیا پاسیدو او مونځ ئی اوکړو.

دلته سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دوه طریقو سره روایتونه کړې دی، یو «نام» ... او دویم «اضطجع» د دې مطلب دا نه دې چه «نام» او «اضطجع» دواړه مترادف دی، بلکه مطلب دا دې چه سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دا روایت مطولا او مختصرا دواړو طریقو سره روایت کولو، او دا روایت چه به ئی کله مطولا روایت کولو نو داسې به ئی وئیل «اضطجع فنام» یا به ئی د دې په شان لفظ استعمالولو او که مختصرا به ئی ذکر کولو نو کله به ئی «نام» وئیلو او کله «اضطجع» چه کله به ئی «نام» وئیلو نو د دې نه مراد به ئی دا وو چه «نام مضطجعا» او چه کله به ئی «اضطجع» وئیلو نو د دې معنی به دا وه چه «اضطجع فنام» (۲)

قوله: ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سَفْيَانٌ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ كُرَيْبٍ عَنْ أَبِي عَبَّاسٍ : بیا سفیان رضی اللہ عنہ څو کرته حدیث بیان کړو، هغه د عمرو نه، عمرو د کرب بن، او کرب د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه روایت کوی.

علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی چه سفیان رضی اللہ عنہ به دا روایت اول مختصرا روایت کولو بیا ئی مطولا روایت کول شروع کړل (۳)

قوله: قَالَ بَتَّ عِنْدَ خَالَتِي مَيِّمُونَةَ لَيْلَةً : سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی چه ما یوه شپه د خپلې ترور سیده میمونه رضی اللہ عنہا کره اوکړه.

دا د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما حدیث المبیث دې، شاته مونږ ذکر کړې دی (۴) چه دا د هغوی د ماشوم والی د زمانې واقعده، هغه وخت د هغوی عمر تقریباً لس کاله وو، کماورد مصححا عند احمد بن مسند (۵)

- (۱) اوگورئ: کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، وج ۲ ص ۲۰۵
- (۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وخالفه العینی، انظر العدة ج ۲ ص ۲۵۶
- (۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶
- (۴) اوگورئ: کشف الباری ج ۴ ص ۴۲۰، کتاب العلم، باب السر فی العلم.
- (۵) اوگورئ: المسند ج ۱ ص ۳۶۴، رقم ۳۴۳۷

ام المومنین سیده میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہا د سیدنا عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما ترور ده، د ابن عباس رضی اللہ عنہما مور بیبی سیده ام الفضل لبابه بنت الحارث او میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہما دواړه خویندې دی. (۱)

قوله: فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ: پس رسول الله ﷺ دشبې پاسیدو.

په اکثر نسخو کښ **(قام)** په قاف سره دي، او د ابن السکین په روایت کښ **(قام)** نون سره دي. (۲) قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ د ابن السکین والا روایت ته صواب او صحیح وئیلې دي، د دې وجه دا ده چه وړاندې جمله ده: **(فلما کان فی بعض اللیل قام النبی ﷺ)** لهذا کله چه وړاندې

د **(قام)** ذکر راروان دې نو په شروع کښ به **(نام)** په نون سره وی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د ذکر شوې جملې په بنیاد باندې د **(قام)** والا روایت لره جزما خطا، منل مناسب نه دی. ځکه چه د دې توجیه کیدې شی هغه دا چه په شروع کښ **(قام النبی ﷺ من اللیل)** یوه مجمله جمله ده، د هغې نه روستو د هغې تفصیل بیان کړې شوې دي، **(فلما کان فی بعض اللیل قام النبی ﷺ)** وئیلو سره د هغې تفصیل بیان کړې شوې دي. دواړه جملې اگر چه په ظاهره کښ یو شان او مکرر ښکاری خو د اجمال او تفصیل په اعتبار سره په دواړو کښ مغایرت دي. (۴)

علامه عینی رحمته اللہ علیہ په ډیر شدومد سره د حافظ رحمته اللہ علیہ د کلام تردید کړې دي، د هغوی وینا ده چه قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ چه د کوم روایت تصویب کړې دي هغه صحیح دي، دویم روایت یقینا غلط دي. دلته هیڅ قسم اجمال او تفصیل نشته. (۵) والله اعلم

قوله: فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بیا چه د شبې څه حصه تیره شوه نو رسول الله ﷺ پاسیدو

علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د **(کان)** په ضمیر کښ یو احتمال دا دي چه دا د رسول الله ﷺ طرف ته راجع وی. (۶) حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ هم د هغوی اتباع کړې ده. (۷)

خو علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه غوره دا ده چه دلته تقدیر داسې وی **(فلما کان بعض اللیل قام النبی ﷺ)** گویا **(کان)** تامه دي او **(بعض اللیل)** د هغې فاعل دي او **(قام النبی ﷺ)** د

(۱) اوگورئ: الاصابه ج ۸ ص ۲۶۶، ترجمه ام الفضل امراء العباس

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمده القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۳) پورته حواله جات

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

(۵) عمده القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۶) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۶

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

(لما) جواب دې. (۱)

په دې صورت کښ به (۱) زانده منل وی، علامه عینی رحمته الله فرمائی چه په دې کښ هیڅ باک نشته، پس بعض حضراتو د الله پاک ارشاد «وقال ارکبوا فیها» (۲) لره د «ارکبوا» په معنی باندې اخستلې دې. (۳)

هم دغه شان هغوی فرمائی چه زمونږ د توجیه تائید د کشمهنی د روایت نه هم کیږی، چه په هغې کښ دی: «فلما کان من بعض اللیل» او په دې کښ هیڅ شک نشته چه په دې روایت کښ (من) زانده دې او یو د بل په ځانې استعمالولې شی. (۴) والله سبحانه وتعالی اعلم
قوله: فَتَوَضَّأُ مِنْ شَرِّ مُعَلَّقٍ وَضَوْعًا خَفِيفًا: پس رسول الله صلی الله علیه و آله د یو زور زورند شوی مشک نه مختصر اودس اوکړو.

شن: بفتح الشین المعجمة وتشدید النون... زور مشک ته وئیلې شی. (۵)

دا هم د سقاء او وعاء په معنی کښ اخستلو سره مذكر استعمالولې شی او کله د «قربة» په معنی کښ منلو سره مؤنث استعمالولې شی. (۶) او د دې جمع شان راخی. (۷)

قوله: يُحَقِّقُهُ عَمْرُو وَيَقِلُّهُ: امام عمرو بن دینار رحمته الله به دا اودس د خفت او قلت سره موسوم کولو یعنی فرمائیل به ئې چه دا اودس خفیف او قلیل وو. (۸)

د تخفیف مقابل تخیل دې، کوم چه د باب «کیف» نه دې او د تقلیل مقابل تکثیر دې کوم چه د باب «کم» نه دې. (۹)

ابن المنیر رحمته الله فرمائی چه د تخفیف مطلب دا دې چه زیات دلك ئې نه کولو او د تقلیل مطلب دا دې چه د یو یو کړت نه زیات ئې او نه وینخلو. د دې نه پس هغوی فرمائی چه دې نه د دلك وجوب ثابتیږی، ځکه چه کله دلك لره ختمولو سره اختصار کیدلې شوې نو

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۲) هود: ۴۱

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۴) پورته حواله

(۵) مختار الصحاح ص ۳۴۸

(۶) پس په حدیث الباب کښ دی: فتوضاء من شن معلق... وړاندې په کتاب الوضوء باب قراءة القران بعد الحدث وغيره رقم ۱۸۳ د لاندې دی: ثم قام الى شن معلقة...

(۷) اخرج ابو داؤد فی سننه فی کتاب الاشربة باب فی صفة التبیذ، رقم ۳۷۱۰، عن عبدالله بن الدیلمی عن ابيه وفيه: وانذره فی الشنان... وانظر النهاية لابن الاثير ج ۱ ص ۸۹۴، مادة: شنن

(۸) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

(۹) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

رسول الله ﷺ به هغه هم کولو، خو رسول الله ﷺ داسې او نکړل (۱) خو حقیقت دا دې چې په دې کښ د دلک د وجوب هیڅ دلیل نشته، ځکه چې د تخفیف معنی داسې هم حاصلیدی شي چې د اودس په اندامونو باندې صرف اسالة المام یعنی اوبه بهیولې شوې وی، دلک بالکل نه وی کړې شوې. (۲) او د تقلیل مطلب دا دې چې اوبه کمې اچولې شوې وی، زیاتې اوبه ئې نه دی استعمال کړې. اوس حاصل دا شو چې د تقلیل تعلق د اوبو سره دې او د تخفیف تعلق د کثرت دلک سره نه دې، بلکه د نفس اسالة المام سره دې. والله اعلم

قوله: وَقَامُ يُصَلِّي: رسول الله ﷺ پاسیدو او مونځ ئې شروع کړو.

قوله: فَتَوَضَّأَتْ مَحْوًا مِمَّا تَوَضَّأَ: ما د رسول الله ﷺ د اودس په شان اودس اوکړو.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چې دلته سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما (نحوا ميا توضع) او فرمائیل او (مثل ما توضع) ئې او نه فرمائیل، وجه دا ده چې لفظ د (مثل) د مماثلت فی الاوصاف د بیانولو دپاره راځی، یعنی چې په ټولو اوصاف او کیفیات کښ ئې مشابعت وی، چونکه د رسول الله ﷺ د اودس کامل مشابعت د چا په وس کښ نه دې، په دې وجه ئې (نحوا ميا توضع) او فرمائیل. (۳)

په دې باندې دا اعتراض راځی چې هم دا روایت وړاندې راروان دې په هغې کښ دی (تثبت صنعت مثل ما صنعت) الفاظ راغلې دی. (۴)

صحيح خبره دا ده چې لفظ (مثل) د (شبهه) او (ذات) په معنی کښ هم راځی، او د مطلقا مشابعت د بیانولو دپاره هم استعمالیږي. (۵)

قوله: ثُمَّ جَلَسَتْ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارَةٍ: بیا زه د رسول الله ﷺ کس طرف ته او دریدم. سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما ته دا علم نه وو چې د امام بنی طرف ته او دریدل پکار دی، ځکه چې ماشوم وو، دا هم ممکنه ده چې ابن عباس رضی الله عنهما دا خیال کړې وی چې د رسول الله ﷺ نه بنی طرف ته او دریدل به د ادب خلاف وی. (۶) والله اعلم

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۲) پورته حوالا جات اوگورئ

(۳) اوگورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۶

(۴) صحيح البخاری ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء، باب قراء القرآن بعد الحدث وغيره

(۵) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۶) فتح الملهم ج ۴ ص ۱۸۰، کتاب صلاة المسافرين، باب صلاة النبی ﷺ ودعائه باللیل

قوله: وَرَبَّمَا قَالَ سُقَيَانُ عَنْ شِمَالِهِ: کله به سفیان رضی الله عنه (دعن یساره په خانې، من شاله فرمانیلو.

دا جمله د امام ابن المدینی رحمته الله د طرف نه مدرج ده. (۱)

شمال بکس، الشون المعجبة... کس لاس ته او د شمال جهت ته وئیلې شی، او شمال بفتح الشين المعجبة... شمالي هوا ته وئیلې شی. (۲)

قوله: فَحَوَّلَنِي فَجَعَلَنِي عَنْ يَمِينِهِ: پس رسول الله صلی الله علیه و آله زه خپل ښی طرف ته راوړولم.

د سلمه بن کهیل رضی الله عنه په روایت کښ دی: (فاحذبا، فادان عن يمينه) (۳)
حاصل دا دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله زه د ښی طرف نه کس طرف ته راوړولم، ځکه چه د مقتدی د یو کیدو په صورت کښ هغه د امام ښی طرف ته او دریدل پکار دی، وړاندې به انشاء الله په دې سلسله کښ اختلاف راشی.

قوله: ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ: بیا چه الله پاک ته څومره مونځ منظور وو هغه ئې اوکړو.

قوله: اَضْطَجَعْتُ نَامًا حَتَّى نَفَخَ: بیا رسول الله صلی الله علیه و آله سملاستو او اوده شو تردې چه خړپړې ئې اوکړو.

نفخ، نه مراد په خوب کښ خړپړدل دی، د خوب په حالت کښ انسان په زور زور سره ساه اخلی، د هغه د خولې نه. د ساه اخستلو او خړپړیدو آواز راځی دې ته (عطيط) او (عطيط) وئیلې شی. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله دې ته صوت الانف وئیلې دې، د لغت په کتابونو کښ د دې هیڅ وجود نه ملاویري. (۵) والله اعلم

قوله: ثُمَّ أَمَّا الْمُنَادِي فَأَذَنَهُ بِالصَّلَاةِ: بیا مؤذن راغلو او د مانځه دپاره ئې رسول الله صلی الله علیه و آله ته خبر ورکړو.

قوله: فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ: رسول الله صلی الله علیه و آله هغه سره د مانځه دپاره پاسیدو. رسول الله صلی الله علیه و آله مونځ اوکړو او اودس ئې اونکړو.

د دې نه معلومه شوه چه نوم بذات خود ناقض وضوء نه دې، گینې رسول الله صلی الله علیه و آله به چه کله د خوب نه پاسیدو نو اودس به ئې کولو، بلکه نوم د مظنه حدث کیدو د وجې نه ناقض

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۲) المصباح المنیر ج ۱ ص ۳۲۳، ماده: ش م ل

(۳) صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۳۵، کتاب الدعوات، باب الدعاء اذا تنبه باللیل، رقم ۶۳۱۶

(۴) اوگوری: النهاية لابن الاثیر ج ۱ ص ۵۰۶، ماده خطط، وج ۲ ص ۳۱۱، ماده غطط

(۵) قاله علی القاری رحمه الله فی مرقاة المفاتیح ج ۳ ص ۲۴۰ و ۲۴۱، کتاب الصلاة، باب صلاة اللیل

وضوء دی (۱)

قوله: قُلْنَا لِعِبْرَانٍ تَاسَا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامُ

عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ: مونز عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ ته اووی چه خلق داسې وائی چه د رسول الله ﷺ سترگې به اوډه وې او زړه مبارک به نې بیدار وو.

دا د سفیان قول دی او دا حدیث صحیح دی. (۲) پس سیده عائشه رضی اللہ عنہا چه کله تپوس او کړو (یا رسول الله اتنا مهل ان توتر؟) ایا تاسو د وترو نه مخکېن اوډه کیږئ؟ نو رسول الله ﷺ

اوفرمائیل: (یا عائشه! ان عینی تنامان ولا ینام قلبی) (۳) یعنی ای عائشه: زما دواړه سترگې خو اوډه کیږي خو زما زړه نه اوډه کیږي.

علامه خطابی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه: (انما منم النوم قلبه ليعني الوسا اذا اوسى اليه منامه) (۴)

یعنی: رسول الله ﷺ ته د خوب په حالت کښ دا خبره ورکړې شوې ده چه د هغه زړه بیدار وی، چه که د خوب په حالت کښ د الله پاک د طرف نه وحی راشی نو هغې لږه محفوظه کړی ایا د خوب په حالت کښ د زړه بیداری د رسول الله ﷺ خصوصیت دی او که د ټولو انبیاء کرام

ﷺ دا حالت دی؟ دلته په حدیث شریف کښ (ان عینی تنامان، ولا ینام قلبی) (۵) نه دی دا خیال اونکړې شی چه دا صرف د رسول الله ﷺ خصوصیت دی، بلکه رسول الله ﷺ په بل روایت کښ دا واضح کړې دی چه دا خصوصیت ټولو انبیاء کرام ﷺ ته حاصل دی.

په حدیث اسراء کښ د سیدنا انس رضی اللہ عنہ نه روایت دی چه: (و كذلك الانبياء، تنام اعينهم ولا تنام قلوبهم) (۶)

رسول الله ﷺ فرمائی: (انما عيش الانبياء تنام اعيننا ولا تنام قلوبنا) (۷)

یعنی زمونږ د انبیاء ﷺ خصوصیت دا دی چه زمونږ سترگې اوډه کیږي خو زمونږ زړونه نه اوډه کیږي بلکه هغه بیدار وی.

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، ورد المحتار ج ۱ ص ۱۰۴، نواقض الوضوء، والمغنی ج ۱ ص ۱۱۳، ومعالم السنن ج ۱ ص ۱۴۳، کتاب الطهارة، باب الوضوء من النوم.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۵۴، کتاب التهجد (الصلاة) باب قیام النبی ﷺ باللیل فی رمضان وغیره، رقم ۱۱۴۷ ج ۱ ص ۲۶۹، کتاب صلاة التراويح (الصوم) باب فضل من قام رمضان، رقم ۲۰۱۳، ج ۱ ص ۵۰۴، کتاب المناقب، باب کان النبی تنام عینه ولا ینام قلبه رقم ۳۵۶۹.

(۴) اعلام الحديث ج ۱ ص ۲۳۳

(۵) سبق تخريجه فی التعليقة السابقة.

(۶) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۰۴، کتاب المناقب باب کان النبی ﷺ تنام عینه ولا ینام قلبه رقم ۳۵۷۰، ج ۲ ص ۱۱۲۰، کتاب التوحید، باب قوله تعالى ﴿وكلّم الله موسى تكليماً﴾ رقم ۷۵۱۷

(۷) اخرجه ابن سعد فی طبقاته ج ۱ ص ۱۷۱، ذکر علامات النبوة بعد نزول الوحی علی رسول الله ﷺ

پس امام ابن عبدالبر رحمہ اللہ او امام نووی رحمہ اللہ تصریح کړې ده چه دا د ټولو انبیاء علیہم السلام مشترک خصوصیت دې. (۱)

په لیلة التعرّیس کېښ د مونځ د قضاء کیدو وجه : اوس دلته دا سوال دې چه که د انبیاء علیہم السلام صرف سترګې اوډه کيږي او زړه ئې بيدار وی نو د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په لیلة التعرّیس کېښ د سحر مونځ ولې قضاء شو چه هغوی ته د سحر د راختلو پته او نه لگیده، تردې چه نمر راوختلو؟

د دې ډیر جوابات ورکړې شوې دي!

① مشهور جواب دا دې چه د رؤیت تعلق د سترګو سره دې، د زړه سره نه دې په دې وجه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته معلومات وانشو (۲)

② دویم جواب دا دې چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به دوه حالتونه وو یو حال خو دا وو چه د هغوی زړه به نه اوډه کیدو، هم دا ئې اغلب حال وو، او دویم حال ئې دا وو چه کله به ئې زړه هم اوډه کیدلو او دا به کله کله وو، په لیلة التعرّیس کېښ دا دویم صورت راپیښ شو. (۳)

③ دریم جواب دا دې چه «ولاینا مقلی» مطلب دا دې چه د انتقاض وضوء حال پټ نه پاتې کيږي، هسې خو مطلق خوب په زړه باندې هم راځي. (۴)

④ هم دې ته نږدې نږدې څلورم جواب دا ورکړې شوې دې چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خوب به د دومره استغراق والا نه وو چه حدث ورته لاحق شوې وې. (۵)

⑤ بعض علماء کرام فرمائي چه د قلب د بيداریدو مطلب دا دې چه حضرات انبیاء علیہم السلام چه کوم خوبونه وینی هغه «اضغاث احلام» نه وی، څنگه چه انسان د بيدارۍ په حالت کېښ د واقعی څیزونو مشاهده کوي، هم دغه شان انبیاء علیہم السلام ته چه کوم څیز په خوبونو کېښ په نظر راځي هغه واقعات وی.

(۱) قال ابن عبدالبر فی الاستذکار ج ۲ ص ۹۷، ۹۸: فی کتاب صلاة اللیل، باب صلاة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الوتر: أما قوله صلى الله عليه وسلم جوابا لها إن عيني تنامان ولا ينام قلبي فتلك من علياء مراتب الأنبياء صلوات الله عليهم. وقال في التمهيد ج ۵ ص ۲۰۸: وهذا على العموم لأنه جاء عنه صلى الله عليه وسلم: "إنّا معشر الأنبياء تنام أعيننا ولا تنام قلوبنا". ولا يجوز أن يكون مخصوصا بذلك لأنها خصلة لم يعدها في الست التي أوتيتها ولم يؤتها أحد قبله من الأنبياء.

وقال النووي رحمہ اللہ في شرح صحيح مسلم ج ۶ ص ۲۶۳، في كتاب صلاة المسافرين، باب صلاة اللیل وعدد ركعات النبی صلی اللہ علیہ وسلم في اللیل: قوله صلى الله عليه وسلم: (إن عيني تنامان ولا ينام قلبي) هذا من خصائص الأنبياء صلوات الله وسلامه عليهم.

(۲) اوگورئ: شرح النووي على صحيح مسلم ج ۶ ص ۲۶۳، كتاب صلاة المسافرين، باب صلاة اللیل وعدد ركعات النبی صلی اللہ علیہ وسلم في اللیل، وسبل الهدى والرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۵

(۳) پورته حواله جات

(۴) سبل الهدى والرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۵، ۲۹۶

(۵) پورته حواله

① بعض علماء کرامو دا جواب کړې دې چه اصل کښ په رسول الله ﷺ باندې قصدا د الله پاک د طرف نه دا خوب اچولې شوې وو، چه مونځ لره د قضاء راځرځولو طریقه معلومه شی.

② بعض حضراتو وئیلې دی چه اصل کښ چه د رسول الله ﷺ نه منقول دی چه ﴿تأمر عینی ولا ینام قلبی﴾ دا عام او مطلق نه دې، بلکه رسول الله ﷺ چه به کله د یو څیز خیال په زړه کښ ساتلو سره اوډه کیدو نو زړه به ئې بیدار وو او که په اطمینان سره به فارغ القلب کیدو سره اوډه شو نو بیا به پوره اوډه کیدو.

قوله: قَالَ عَمْرُو سَمِعْتُ عُبَيْدَ بْنَ عَمْرِو يَقُولُ: عمرو رضی الله عنه فرمائی چه ما د عبید بن عمرو رضی الله عنه نه داسې واوریدل!

عمرو بن دینار رضی الله عنه په تأیید کښ د عبید بن عمرو رضی الله عنه قول پیش کوی.

عبید بن عمرو: دا عبید بن عمرو بن قتاده بن سعد لیشی جندعی مکی رضی الله عنه دې، ابو عاصم د هغوی کنیت دې، د مکې مکرمي واعظ به بللې شو. (۱)

امام مسلم رضی الله عنه فرمائی چه دې د رسول الله ﷺ په زمانه کښ پیدا شوې وو. (۲)

بعض نور حضرات فرمائی چه هغوی ته د رسول الله ﷺ دروئیت شرف هم حاصل شوې دې. (۳)

هغه د سیدنا ابی بن کعب، عبدالله بن حبشی، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو بن العاص، علی بن ابی طالب، عمر بن الخطاب، ابو ذر غفاری، ابو سعید خدری، ابو موسی اشعری، ابوهریره، عائشه، ام سلمه او خپل والد محترم عمیر بن قتاده رضی الله عنه نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ عبدالله بن عبید، عطاء بن ابی رباح، ابن ابی ملیکه، عمرو بن دینار، عبدالعزیز بن رفیع او ابو الزبیر محمد بن مسلم رضی الله عنه وغیره ډیر حضرات دی. (۴)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه فرمائی: ﴿لله در ابن قتادة، ما ذایا به﴾ (۵)

امام یحیی بن معین او امام ابو زرعه رحمهما الله فرمائی: ﴿ثقة﴾ (۶)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی ﴿وكان ثقة كثير الحديث﴾ (۷)

(۱) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۲۲۳

(۲) پورته حواله

(۳) د امام بخاری رضی الله عنه طرف ته دا قول منسوب دې، او گوړی: الاستيعاب لابن عبد البر بهامش الاصابة ج

۲ ص ۴۴۱. هم دغه شان او گوړی اسد الغابة ج ۳ ص ۵۴۰. رقم ۳۵۱۲

او امام مغلطانی رضی الله عنه فرمائی ینظر فيما نقله عن البخاری. فانی لم اره. وما ذکرنا عن البخاری یرده

یقینا. اکمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۹۷. رقم ۳۵۳۱

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گوړی: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۲۲۴

(۵) اکمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۹۷. رقم ۳۵۳۱

(۶) الجرح والتعديل ج ۵ ص ۴۷۹. رقم ۹۲۳۰. ۱۸۹۶

(۷) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۵ ص ۴۶۳

امام عجلې عليه السلام فرمائی: ﴿مکن تابعی ثقة... و هو من کبار التابعین﴾ (۱)
 امام ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او ليکلي ئې دي ﴿من افاضل اهل
 مکه﴾ (۲) حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: ﴿وکان من ثقات التابعین و انتهم بمکه﴾ (۳)
 هه دغه شان هغه فرمائی ﴿وکان ثقة اماما﴾ (۴)
 حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: ﴿مجموع على ثقته﴾ (۵)
 عبيد بن عمير رحمته الله به په مکه مکرمه کښ وعظ او تذکیر کولو د هغوی مجلس کښ په
 دومره اثر وو چه د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما په شان بزرگ صحابی به د هغوی په مجلس کښ
 حاضریدلو. (۶)
 امام عجلې عليه السلام ليکلي دي چه د هغوی په گاونډ کښ يوه زنانه وه، چه هغې غیر معمولی
 حسن لرلو، يو کړت هغې په شیشه کښ ځان ته کتلو سره خپل خاوند ته اووې چه ايا داسې
 هم څوک کيدې شی چه دا مخ وینی او هغه پرې مثین نه شی؟ خاوند ورته اووې! او عبيد بن
 عمير داسې دي چه په هغه باندي ستا دا حسن نه شی اثر انداز کيدې، هغه زنانه په هغوی
 باندي د ازمینت کولو دپاره د خپل خاوند نه اجازت طلب کړو او عبيد بن عمير رحمته الله ته تلو
 سره ئې خپل ځان د هغه د خدمت دپاره پيش کړو او دا اظهار ئې ورته اوکړو چه هغه د
 هغوی سره عشق کوی او ډیره ترې متاثره ده. امام عبيد بن عمير رحمته الله د دې په نتیجه کښ
 هغې ته ډیر په اثرناک انداز کښ نصیحت اوکړو، د دې واقعي نه روستو هغه زنانه کلی طور
 عبادت ته متوجه شوه. د هغې خاوند به وئيل چه ما سره عبيد بن عمير دا څه اوکړل؟ دا زما
 بنځه به هره شپه زما دپاره ناوې کيدله او اوس ترې نه عبيد راهبه جوړه کړه. (۷)
 د عبيد بن عمير رحمته الله احاديث په اصول سته کښ موجود دي. (۸)
 هغه کله وفات شوې دي د يو قول مطابق د هغوی وفات د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نه لږ مخکښ
 شوې دي (۹) او د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما وفات د ۷۳ هجري په اخره يا د ۷۴ هجري په
 اولنۍ زمانه کښ شوې وو. (۱۰)

(۱) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۱۸، رقم ۱۱۸۵، واکمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۹۷

(۲) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۱۳۲

(۳) سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۱۵۷

(۴) تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۵۶۴، رقم ۶۶۵

(۵) تقريب التهذيب ص ۳۷۷، رقم ۴۳۸۵

(۶) تهذيب الكمال ج ۹ ص ۲۲۴، ۲۲۵

(۷) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۱۹، ۱۲۰، واکمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۹۷

(۸) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۲۲۵

(۹) پورته حواله

(۱۰) تقريب التهذيب ص ۳۱۵، رقم ۳۴۹۰

او د یو بل قول مطابق د هغوی وفات په ۷۴ هجری کښ شوې وو. (۱)
امام ابن حبان رحمه الله د ۶۸ هجری قول نقل کړې دې (۲) کوم چه د عبدالله بن عباس رضی الله عنه د وفات کال دې (۳) رحمه الله تعالی رحمة واسعة، ورځې غنه وارضاء.

قوله: رَوَّيَا الْأَنْبِيَاءَ وَحَيَّ: د انبیاء عليهم السلام خوب وحی وی.

یعنی د حضرات انبیاء عليهم السلام قلب په دې وجه نه اوده کیږي چه په خوب کښ په هغوی باندې وحی نازلېږي او د وحی دپاره د هغه تلقی او وعی یعنی یادول ضروری وی، لهذا د هغوی زړونه بیدار ساتلې شی.

د ذکر شوی حدیث تخریج: «رَوَّيَا الْأَنْبِيَاءَ وَحَيَّ» دا حدیث د ابن عباس رضی الله عنه نه مرقوعا نقل دې، امام طبرانی په المعجم الکبیر کښ او امام حاکم رحمه الله په مستدرک کښ د دې تخریج کړې دې. (۴)

(ثُمَّ كَرَأَ: إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ) (۵)

بیابن عبید بن عمیر رضی الله عنه دا آیت کریمه تلاوت کړو چه: زه په خوب کښ وینم چه زه تا ذبح کوم. وجه د استدلال دا ده چه که که خوب وحی نه وې نو د ابراهیم عليه السلام دپاره به د سیدنا اسماعیل عليه السلام د ذبح کولو اقدام جائز نه وې او که په عالم رؤیا کښ د وحی په ذریعه اباحت نه وې نو سیدنا ابراهیم عليه السلام به د داسې اقدام دپاره تیاریدو نه، کوم چه په ظاهره کښ حرام فعل دې. په کوم کښ چه د قتل نفس سره سره قطع رحمی هم ده. (۶)
ننښه داؤدی رحمه الله دلته دا وئیلې دی چه د عبید بن عمیر رضی الله عنه د قول سره د ترجمه الباب هیڅ تعلقی نشته (۷)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ترجمه الباب د لاندې د راوړلی شوی حدیث د هر هر جزء سره د ترجمه الباب انطباق چا هم نه دې لازم کړې. د عبید بن عمیر رضی الله عنه دې قول د حدیث الباب سره تعلق بالکل واضح دې او هم دا کافی ده. (۸)

(۱) الکاشف ج ۱ ص ۶۹۱، رقم ۳۶۲۶

(۲) مات قبل ابن عمر سنة ثمان وستين يقارب موته موت ابن عباس. الثقات ج ۵ ص ۱۳۲

(۳) تقريب التهذيب ص ۳۰۹، رقم ۳۴۰۹

(۴) المعجم الكبير ج ۱۲ ص ۵، رقم ۱۲۳۰۲، من احاديث سعيد بن جبیر عن ابن عباس، قال الهيثمي في مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۷۶، كتاب التعبير، باب فيما راه النبي ﷺ في المنام ... رواه الطبرانی عن شيخه عبد الله بن محمد بن أبي مريم وهو ضعيف، وباقي رجاله رجال الصحيح.

واخرجه الحاكم في المستدرک ج ۲ ص ۴۶۸، كتاب التفسير، سورة الصافات رقم ۷۵۰/۳۶۱۳، وج ۴ ص ۴۳۸، كتاب تعبير الرؤيا رقم ۸۱۹۷، ۲۴

(۵) الصافات: ۱۰۲

(۶) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۷، وفضل الباری ج ۲ ص ۲۱۹

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۷

(۸) پورته حواله جات

خو حدیث الباب ته کتل پکار دی چه د هغې انطباق د ترجمه الباب سره څنگه دې، نو د حدیث د جملې (فتوضاء من شن معلق وضوء اخفیفاً) نه مطابقت بالکل واضح دې. والله اعلم

٦) باب: اسباغ الوضوء

د سابقه باب سره مناسبت: په مخکښ باب کښ د اودس د تخفیف ذکر وو په دې باب کښ په ظاهره د هغې مقابل صورت ذکر دې، دغه شان په دواړو کښ مناسبت واضح کیږي. (۱)

د ترجمه الباب مقصد: بعض علماء کرام فرمائی چه یو سړې د مخکښ ترجمه الباب باب التخمیف فی الوضوء نه دا وهم کولې شی چه په اودس کښ تخفیف اولی دې، نو امام بخاری رحمه الله په ذکر شوې ترجمه الباب سره دا خبره بیان کړه چه د اودس دوه قسمونه دی، یو ادنی او یو اعلی، په دې کښ ادنی خو د تخفیف صورت دې او اعلی د اسباغ صورت دې. گویا مصنف رحمه الله د دې دواړو بابونو په ذریعه د اودس په دوه صورتونو باندې تنبیه کړې ده، په دې کښ د تخفیف والا صورت ادنی دې او د اسباغ والا صورت اعلی دې. (۲) والله اعلم

د اسباغ معنی او قسمونه: د اسباغ معنی په لغت کښ د اتمام راخی، وئیلې شی (شی ساهل، ای کامل وواف) هم دغه شان وئیلې شی: (اسبغ الله علیه النعمة اتمها) (۳)
امام شاد ولی الله دهلوی رحمه الله فرمائی چه د اسباغ څلور صورتونه دی.

① یو صورت فرض دې، هغه دا چه انسان د اودس د اندامونو استیعاب اوکړی، یعنی کوم اندامونه چه په اوبو سره وینځلې شی هغه دې پوره طریقی سره په اوبو باندې وینځی، چه هېڅ ځانې ئې باقی پاتې نه شی
② دویم صورت مسنون دې، هغه دې تثلیث.

③ دریم صورت ئې مستحب دې هغه دې اطالة الغرلا والتحصیل.

④ څلورم صورت ئې دآدابونه دې او هغه دې انقاء یعنی مړلو سره خبرې وغیره صفا کول. (۴)
د ذکر شوې تعلیق تخریج: حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله نقل کړی دی چه دا تعلیق امام عبد الرزاق صنعانی رحمه الله په صحیح سند سره متصلاً نقل کړې دې. (۵)

حافظ رحمه الله په تعلیق التعلیق کښ عهد الرزاق عن ابن جریج اخیښ نافع مولى ابن عمر په سند سره دا الفاظ نقل کړی دی: (وكان يروي الوضوء الساهل الاثمام) (۶)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

(۲) اوگوری لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۴

(۳) اوگوری مختار الصحاح ص ۲۸۴. س ب غ

(۴) اوگوری: رساله شرح تراجم ابواب البخاری ص ۱۶

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

(۶) تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۹۹

مصنف عبد الرزاق کتب مونږ ته دا الفاظ ملاؤ نه شو او نه د امام بخاری رحمته الله علیه نقل کړې شوي الفاظ: «اسباغ الوضوء الانقاء»

خو په مصنف عبد الرزاق کتب یو بل روایت د دې مفهوم ملاؤ شو کوم چه هم په دې سند سره روایت شوي دي.

«ان ابن عمر کان یی توضئه ینالی رجليه، ینظف اصابعه یدیه مع اصابعه رجليه، ویتم ذلك حق ینتبه» (۱) یعنی سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به په اودس کتب خپلې خبی صفا کولې، هم دغه شان به ئې د خپلو څپو د گوتو سره سره د خپلو لاسونو گوتې هم صفا کولې، دا کار به ئې مسلسل کولو، تردې چه ښه طریقې سره صفا شی.

د ذکر شوی تعلیق د ذکر کولو مقصد: امام بخاری رحمته الله علیه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د اثر نقل کولو نه پس د «اسباغ» تفسیر کړې دي او دا ئې وئیلې دي چه د «اسباغ» نه مراد انقاء ده، دا معنی د «تقسیر الشیء بلامه» د قبیل نه ده، ځکه چه کله انسان بار بار د اودس اندامونه وینځي نو انقاء به خپله حاصله شی. (۲)

علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی «اسباغ الوضوء الانقاء ای: الاكثار من الماء» (۳) یعنی د مصنف رحمته الله علیه مقصد دا دي چه اصل اسباغ انقاء او تنظیف دي، صرف په کثرت سره اوبه بهیول نه دي.

والله اعلم امام ابن المنذر رحمته الله علیه په صحیح سند سره نقل کړي دي چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به خپلې خبی اووه کرته وینځلې. (۴)

غالباً د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د دې عمل وجه دا وه چه د هغه حضراتو عمومی عادت د خبی ابله تلو وو، بیا به ئې په څپو کتب خیرې زیات جمع کیدلو، په دې وجه به ئې په څپو وینځلو کتب مبالغه کوله. (۵)

خو په دې باندې اشکال دا دي چه د «عمرو بن شعيب عن ابيه عن جداه» په طریق سره نقل شوی روایت کتب دي چه «فمن ادا علی هذا ... فقد اساء وظلم» (۶) لهذا سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به د درې کرتو نه زیات څنگه وینځلو؟

(۱) مصنف عبد الرزاق ج ۱ ص ۲۴، کتاب الطهارة، باب غسل الرجلین، رقم ۷۳

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

(۳) حاشیه السندی علی البخاری ج ۱ ص ۷۳

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

(۵) پورته حواله

(۶) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الاعتداء فی الوضوء، رقم (۱۴۰) وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة،

باب ما جاء فی القصد وكراهة التعدی فیہ، رقم (۴۲۲) و مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، مسند عبدالله بن عمرو

بن العاص رضی الله عنه، رقم ۶۶۴۴

د دې جواب دا کيدې شی چه هغوی ته به دا روایت نه وی رسیدلې.
 دا هم ممکن ده چه د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما راڼی دا وی چه انسان تثلیث لره سنت او نه
 گنړی او په هغې باندې اضافه کوی نو دا محل د وعید دې او که څوک تثلیث لره د سنت
 گنړلو نه پس د انقاء دپاره په کثرت سره اوبه اچوی نو د وعید هغې سره هیڅ تعلق نشته. (۱)
 ۱۳۹: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ عَنْ مَالِكٍ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ كُرَيْبٍ مَوْلَى ابْنِ
 عَبَّاسٍ عَنْ أَسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ (r) أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ
 حَتَّى إِذَا كَانَ بِالْبَيْعِ نَزَلَ قَبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ وَلَمْ يُسَيِّرِ الْوُضُوءَ فَقُلْتُ الصَّلَاةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ
 فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمَزْدَلِفَةَ نَزَلَ فَتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أَقِيمَتِ الصَّلَاةُ
 فَصَلَّى الْمَغْرِبَ ثُمَّ أَتَانَا كُلُّ إِنْسَانٍ بَعِيرَهُ فِي مَنْزِلِهِ ثُمَّ أَقِيمَتِ الْعِشَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ
 بَيْنَهُمَا) ۱۷۹۱، ۱۵۸۴، ۱۵۸۲، ۱۵۸۸

رجال الحديث

- ① عبدالله بن مسلمه : دا مشهور محدث عبدالله بن مسلمه بن قعنب قعنبی حارثی
 بصری رحمته اللہ علیہ دې د هغوی حالات په کتاب الايمان، باب من الدين الفراء من الفتن ... د لاندې تیر
 شوې دی. (۳)
 ② مالک : دا امام دار الهجرة مالک بن انس اصبحی مدنی رحمته اللہ علیہ دې، د هغوی حالات په کتاب
 الايمان، باب من الدين الفراء من الفتن د لاندې تیر شوې دی. (۴)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

(۲) قوله (عن أسامة بن زيد) الحديث أخرجه البخاري أيضا في ج ۱ ص ۳۰، كتاب الوضوء باب الرجل
 يوضئ صاحبه، رقم ۱۸۱، وفي ج ۱ ص ۲۲۶، كتاب الحج، باب النزول بين عرفة وجمع، رقم ۱۶۶۷، ۱۶۶۹،
 و ج ۱ ص ۲۲۷ و كتاب الحج، باب الجمع بين الصلاتين بالمزدلفة، رقم ۱۶۷۲، ومسلم في صحيحه، في
 كتاب الحج، باب استحباب اقامة الحاج التلبية حتى يشرع في رمي جمره العقبة يوم النحر، رقم ۳۰۸۷،
 وباب الافاضة من عرفات الى المزدلفة ... رقم ۳۰۹۹-۳۱۰۷، والنسائي في سننه، في كتاب المواقيت، باب
 كيف الجمع، رقم ۶۱۰، وفي كتاب مناسك الحج، باب رفع اليدين في الدعاء بعرفة، رقم ۳۰۱۴، وباب
 فرض الوقوف بعرفة، رقم ۳۰۲۱، وباب كيف المسير من عرفة؟ رقم ۳۰۲۶، وباب النزول بعد الدفع من
 عرفة، رقم ۳۰۲۷، و ۳۰۲۸، وباب الجمع بين الصلاتين بالمزدلفة، رقم ۳۰۳۴، وباب الرخصة للضعفة ان
 يصلوا يوم النحر الصبح بمتى، رقم ۳۰۵۴، وابوداؤد في سننه في كتاب المناسك باب الدفعة من عرفة، رقم
 ۱۹۲۱، ۱۹۲۵، وابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب الدفع من عرفة رقم ۳۰۱۷، وباب النزول بين
 عرفات وجمع لمن كانت له حاجة رقم ۳۰۱۹، والدارمي في سننه، في كتاب مناسك الحج، باب الجمع بين
 الصلاتين يجمع رقم ۱۸۸۸ - ۱۸۸۹)

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۸۰

(۴) پورته حواله

⑤ موسی بن عقبه: دا امام المغازی موسی بن عقبه بن ابی عیاش قرشی اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی (۱)

هغوی سیدنا ابن عمر، سیدنا جابر، سیدنا انس، سیدنا سهل به سعد رضی اللہ عنہ لیدلہ دی (۲)
دی دام خالد رضی اللہ عنہ نه علاوہ د عقلمه بن وقاص، ابوسلمه کرب، سالم بن عبدالله، عبدالرحمن
بن هرمز الاعرج، نافع بن جبیر بن مطعم، نافع مولی ابن عمر، صالح مولی التوامه، عروه بن
الزبیر، عکرمه، ابن المنکدر، امام زهری او عبدالله بن دینار رضی اللہ عنہ وغیره نه روایت کوی
د هغوی نه بکیر بن عبدالله بن الاشج، شعبه بن الحجاج، یحیی بن سعید الانصاری، ابن
جریج، امام مالک، ابراهیم بن طهمان، ابن ابی الزناد، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، زهیر
او ابو اسحاق فرزاری رضی اللہ عنہ وغیره ډیر حضرات روایت کوی (۳)

امام ابن سعد رضی اللہ عنہ یو خانی کتب فرمائلہ دی «کان ثقة، قليل الحديث» په بل خانی کتب
فرمائی: «کان ثقة، ثبته، كثير الحديث» (۴)

د امام مالک رضی اللہ عنہ نه چه به کله تپوس اوشو چه د مغازی روایات د چا معتبر دی نو هغوی به
فرمائیل چه «عليكم بهغازی موسی بن عقبه فانه ثقة» (۵)

هم دغه شان د هغوی نه منقول دی چه «من كان في كتاب موسى بن عقبه قد شهد بهدرا، فقد شهدا،
ومن لم يكن في كتاب موسى، فلم يشهد بهدرا» (۶)

امام احمد، امام یحیی بن معین، ابو حاتم، عجلو او نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۷)

ابراهیم بن طهمان رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۸)

خو امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ نه منقول دی چه «روايته عن داود فيها شيء» (۹)
هم دغه شان مفضل بن غسان د امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ نه نقل کوی:

«سعت ابن معين يضعف موسى بعض الضعف» (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۱۱۵، ۱۱۶

(۲) پورته حواله

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۱۱۶ تا ۱۱۸

(۴) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۱۱۸

(۵) پورته حواله

(۶) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۱۱۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۱۲۰، والعلل ومعرفة الرجال ج ۲ ص ۳۱، وتاريخ الدارمی ص ۲۰۴، رقم

۷۵۱، والجرح والتعديل ج ۸ ص ۱۷۸، رقم ۶۹۴/۱۴۰۰۱، ومعرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۳۰۵، رقم (۱۸۲۰)

(۸) تهذيب التهذيب ج ۱۰ ص ۳۶۲

(۹) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۱۲۱

(۱۰) پورته حواله

هم دغه شان ابن عبد البر رحمته فرمائی ﴿ولیس موسی بن عقبه فی ابن شهاب حجة اذا غالفه غيرة﴾ (۱)
خو حقیقت دا دې چه امام یحیی بن معین رحمته د هغوی توثیق کړې دې او د هغوی توثیق
مونږ شاته نقل کړې هم دې.

حافظ ذهبي رحمته او حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چه د هغوی کوم تضعیف د یحیی بن
معین رحمته نه منقول دې هغه مطلق نه دی، بلکه د امام مالک او عبيد الله بن عمر رحمته په
مقابله کښ دې، پس د ابن الجنيدي په روایت کښ د امام یحیی بن معین رحمته قول نقل کړې

شوي دې: ﴿لیس موسی بن عقبه فی نافع شی مثل مبيد الله بن عمرو مالک﴾ (۲)

هم دا حال د ابن عبد البر رحمته د قول هم او گنړئ، یعنی چه کله یو طرف ته موسی بن عقبه وی
او بل طرف ته د امام مالک او عبيد الله بن عمر په شان حضرات وی او د موسی بن عقبه د
طرف نه د هغوی د روایت مخالفت بیا موندلې شی نو د موسی بن عقبه روایت به مرجوح
وی، مطلقا غیر فحیح به گنړل شي صحیح نه دی.

هم دا وجه ده چه د امام بخاری رحمته سره ټول اصحاب سته د هغوی روایات قبول کړې دي. (۳)

بلکه په صحیح بخاری کښ د ﴿موسی بن عقبه عن نافع﴾ په طریق سره روایات موجود دي. (۴)

د دي نه علاوه هم ډیر روایتونه د موسی بن عقبه عن نافع په طریق سره موجود دي. د موسی بن
عقبه رحمته وفات په ۱۴۱ هجری کښ شوي دي. (۵)

⑥ کوبی مولی ابن عباس : دا ابو رشدين کريب بن ابی مسلم قرشی هاشمی رحمته دې د
هغوی حالت په مخکښ باب، باب التخفيف فی الوضوء لاندې تیر شوي دي.

⑦ اسامة بن زيد رضي الله عنه : دا د رسول الله صلی الله علیه و آله محبوب، محبوب متبني زيد بن حارثه او د رسول
الله صلی الله علیه و آله د پالنه کونکي سیده ام ایمن رضي الله عنها څوئي سيدنا اسامة بن زيد بن حارثه بن شراحيل
کلبی رضي الله عنه دي. (تهذيب الکمال ج ۲ ص ۳۳۸)

د هغه په کښتونو کښ ډیر اقوال دي، ابو محمد، ابو زيد، ابو يزيد، ابو حارثه. (۶)

(۱) الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۴ ص ۳۰۲، تحت ترجمة رقية رضى الله عنها بنت رسول الله صلی الله علیه و آله.

(۲) سؤالات ابن الجنيدي ص ۳۰۹، رقم ۱۵۱، هم دغه شان اوگوري سیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۱۷، وهدي
الساري ص ۶۲۹

(۳) اوگوري: هدي الساري ص ۶۲۹

(۴) اوگوري: صحيح البخاري ج ۱ ص ۷۰، كتاب الصلاة، باب المساجد التي على طرق المدينة رقم ۴۸۴،
و ج ۱ ص ۷۲، كتاب الصلاة، باب بدون ترجمة، بعد الصلاة بين السواري في غير جماعة، رقم ۵۰۶ و ج ۱
ص ۹۱، ۹۲، كتاب الاذان، باب اذا حضر الطعام واقامت الصلاة رقم ۶۷۴ و ج ۱ ص ۱۲۹، كتاب الصلاة،
باب صلاة الخوف رجلا وركبانا رقم ۹۴۳ و ج ۱ ص ۱۴۸، كتاب تفسير الصلاة، باب صلاة التطوع على
الدواب رقم ۱۰۹۵ و ج ۱ ص ۱۷۷، كتاب الجنائز، باب الصلاة على الجنائز بالمصلي والمسجد، رقم ۱۳۲۹

(۵) اوگوري: الكاشف ج ۲ ص ۳۰۶، رقم ۵۷۱۷ وسير اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۱۷

(۶) پورته حواله

دې د رسول الله ﷺ نه علاوه د خپل والد محترم سيدنا زيد بن حارثه، سيدنا بلال او سیده ام سلمه رضی الله عنہا نه روایت حدیث کوی.

د هغوی نه په صحابه کرام رضی الله عنہم کښ سيدنا ابوهريره او سيدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما روایت کوی، د هغوی نه علاوه ترې په تابعینو کښ ابو وائل، ابو عثمان النهدي، عروة بن الزبير، ابو سلمه، ابو سعید مقبری، عامر بن سعد، عطاء بن ابی رباح رضی الله عنهم وغيره حضرات روایت حدیث کوی. (۱)

د سيدنا اسامه بن زيد رضی الله عنهما فضائل او مناقب ډیر دي؛ پس د هغه نه خپله روایت دې چه **«أَنَّهُ كَانَ يَأْخُذُ بِالْحَسَنِ وَيَقُولُ اللَّهُمَّ إِنِّي أَحِبُّهُمَا فَحَبِّبْهُمَا»** (۲)

يعني رسول الله ﷺ به اسامه او حسن رضی الله عنهما په خپل غير مبارك کښ کينول او فرمائيل به ئې چه اي الله! زما دوی سره مينه ده ته هم دوی سره مينه اوکړه.

رسول الله ﷺ چه کله سيدنا اسامه بن زيد رضی الله عنهما د يوې سره امير جوړ کړو نو خلقو کښ گنگوسی شروع شو، رسول الله ﷺ او فرمائيل:

«أَنْ تَكُونُوا لِي أِمَارَةً فَقَدْ كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ لِي أِمَارَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَبْلُغَ الْإِسْلَامَ فَإِنْ كَانَ لَيْسَ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَيَّ فَإِنَّ هَذَا لَيَسَ أَحَبُّ النَّاسِ إِلَيَّ بَعْدَهُ» (۳)

يعني: که ستاسو د اسامه رضی الله عنهما په امارت کښ اشکال وی نو دا څه نوې خبره نه ده، د دې نه مخکښ د هغه د پلار د امارت په باره کښ هم ستاسو اشکال وو، او حال دا دې چه قسم په الله! هغه د امارت اهل وو او هغه زما په نزد د ټولو خلقو نه زیات محبوب وو، او اوس دې (اسامه رضی الله عنهما) د هغه نه پس ماته د ټولو خلقو نه زیات محبوب دې.

د صحیح مسلم په روایت کښ په دې باندې اضافه ده: **«فَأَوْصِيكُمْ بِهِ فَإِنَّهُ مِنْ صَالِحِيكُمْ»** (۴) يعني زه تاسو ته هغه سره د نیک سلوک کولو وصیت کوم، ځکه چه هغه ستاسو د نيکانو خلقو نه دي.

د رسول الله ﷺ په نزد د هغه د محبوبیت دا حال وو چه د قریش په مخزومی خاندان باندې د حد د اجراء په سلسله کښ تشویش راغلو، د چا هم همت نه کیدو چه د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړی. ټولو سوچ اوکړو چه رسول الله ﷺ سره صرف اسامه بن زيد رضی الله عنهما خبرې کولې شی. پس هغه د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړه، رسول الله ﷺ د حدود الله په سلسله کښ د

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ، تهذیب الکمال ج ۲ ص ۳۳۸، ۳۴۰

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۳۰. کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ، باب مناقب الحسن والحسين رضی الله عنهما.

رقم ۳۷۴۷

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۲۸. کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ، باب مناقب زيد بن حارثه. مولى النبی ﷺ رقم ۳۷۳۰.

(۴) صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل زيد بن حارثه وابنه اسامه رضی الله عنهما، رقم ۶۲۶۵

چا د خبرې منلو نه صفا انکار او کړو. (۱)

د سیدنا ابن عمر رضی الله عنہما نه مرفوعاً نقل دی چه **«اسامة احب الناس الی»** (۲) یعنی زما د ټولو نه زیاته مینه د اسامه رضی الله عنہ سره ده.

سیده عائشه رضی الله عنہا فرمائی: **«لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ أَنْ يَنْقُصَ أَسَامَةَ بَعْدَ مَا سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَنْ كَانَ يُحِبُّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولَهُ، فَلْيُحِبِّ أَسَامَةَ»** (۳) یعنی د رسول الله صلی الله علیه و آله د دې ارشاد چه څوک د الله پاک او د رسول الله صلی الله علیه و آله سره محبت لری هغه لره پکار دی چه د اسامه رضی الله عنہ سره محبت کوی، اوریدلو نه پس د چا دپاره هیڅ گنجائش نشته چه هغه اسامه ناخوښه او گنړی.

د رسول الله صلی الله علیه و آله په اسامه بن زید رضی الله عنہ او د هغه په صلاحیتونو باندې څومره اعتماد وو د دې اندازه د دې خبرې نه اولگوئ چه په غزوه موته کښ چه کله سیدنا جعفر بن ابی طالب، سیدنا زید بن حارثه او سیدنا عبدالله بن رواحه رضی الله عنہم پرله پسې شهیدان شو، د هغوی نه روستو سیدنا خالد بن ولید رضی الله عنہ جهنده اوچته کړه نو په دې موقع باندې رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: **«فهلالي رجل قتل ابوه»** (۴)

یعنی علم به هغه کس اخستلو د چا پلار چه به شهید شو. دغه شان دې بالکل ځوان وو، صرف د اتلسو کالو وو چه رسول الله صلی الله علیه و آله هغه د لښکر امیر جوړ کړو (۵). لا روان شوې هم نه وو چه رسول الله صلی الله علیه و آله وفات شو، په دې لښکر کښ سیدنا عمر رضی الله عنہ هم د هغوی ماتحت وو. (۶)

سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنہ د خلافت واری سنبهالولو سره د سیدنا اسامه رضی الله عنہ لښکر د خپل منزل طرف ته اولیرلو، خو سیدنا عمر رضی الله عنہ ئې د سیدنا اسامه په اجازت سره ځان ته پاتې کړو. (۷)

سیدنا عمر رضی الله عنہ به چه کله هم د سیدنا اسامه رضی الله عنہ سره ملاویدو نو **«السلام عليك يا ايها الامير»**

(۱) اوگورئ: صحيح البخاری ج ۱ ص ۵۲۸، کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله علیه و آله باب ذکر اسامة بن زید رضی الله عنهما رقم ۳۷۲۲، ۳۷۲۳

(۲) المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۶۸۹، کتاب معرفة الصحابة، باب ذکر اسامة بن زید، حب رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم ۶۵۳۰، وقال صحيح على شرط مسلم، ووافقه الذهبي، والمعجم الكبير للطبرانی، ج ۱ ص ۱۵۹، رقم ۳۷۲

(۳) مسند احمد ج ۶ ص ۱۵۶، ۱۵۷، رقم (۲۵۷۴۸) قال الهيثمي رواه احمد ورجاله رجال الصحيح، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۸۶، کتاب المناقب، باب فی اسامة بن زید حب رسول الله صلی الله علیه و آله

(۴) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۲

(۵) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۰

(۶) تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۱۱۵

(۷) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۳

ورحمه الله) به نبي فرمائيل او فرمائيل به نبي چه كله رسول الله ﷺ وفات شوې وو هغه وخت ته زما امير وي. (۱)

په يوه غزوه كښ سيدنا اسامه بن زيد رضي الله عنه يو كافر اوليدو چه كافى مسلمانانو لره قتل كولو سره په منډه وو. سيدنا اسامه رضي الله عنه هغه گير كړو. هغه د توري ليدو سره (لا اله الا الله) ونيولو سره د خان د بچ كولو كوشش او كړو. خو سيدنا اسامه رضي الله عنه هغه قتل كړو. رسول الله ﷺ په دې موقع باندې او فرمائيل: اي اسامه! كه هغه سړي د قيامت په ورځ باندې د (لا

اله الا الله) سره راشي نو څه به كيږي؟ سيدنا اسامه رضي الله عنه سخت پښمانه شو. استغفار نبي او كړو او د رسول الله ﷺ نه نبي هم د دعا او استغفار درخواست او كړو او د بيا دپاره نبي كله كاره او كړه چه كله به هم په يو مسلمان باندې لاس نه اوچتوي. (۲)

د دې نه روستو په هيڅ قسم فتنه كښ شريك نه شو. تردې چه په يوه موقع باندې سيدنا علي رضي الله عنه هغوى ته او فرمائيل او تپوس نبي ترې او كړو چه مونږ خو تا د خپل كور د خلقو نه گټو خو تا زموږ ملگرتيا اونكړه؟ سيدنا اسامه رضي الله عنه جواب وركړو چه اي ابو الحسن! كه تاسو د زمري يوه ژامه اونيسئ نو زه به نبي بله اونيسم. او په مرگ او ژوند كښ به ستاسو ملگرتيا كوم. خو په كومه معامله كښ چه تاسو اخته شوى يئ قسم په الله! زه هغې كښ نه شم داخليدې. پس هغه هم د سيدنا سعد بن ابى وقاص، ابن عمر، محمد بن مسلمه رضي الله عنه په شان د مشاجرات نه جدا شوې وو. (۳)

د سيدنا اسامه بن زيد رضي الله عنه تقريبا يو سل اتويشت (۱۲۸) احاديث روايت شوې دي. د هغې نه متفق عليه احاديث پنځلس دي. او په شيخين كښ هر يو په دوه دوه احاديثو كښ متفرد دي. (۴)

اسامه رضي الله عنه په ۵۴ هجري كښ وفات شوې دي. (۵) رضوان الله عنه وارضاه

قوله: أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: كَرِيبَ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ سَيِّدُنَا اسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ نه واوريدل.

قوله: دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالشَّعْبِ

نَزَلَ قَبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ وَلَمْ يُسَيِّغِ الْوُضُوءَ: رَسُولُ اللَّهِ ﷺ د عرفات نه روان شو. تردې چه

(۱) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۱

(۲) اوگوري: صحيح البخارى ج ۲ ص ۶۱۲. كتاب المغازي. باب بعث النبي ﷺ اسامه بن زيد الى الحرات من جهينة رقم ۴۲۶۹. صحيح مسلم. كتاب الايمان. باب تحريم قتل الكافر بعد قوله: لا اله الا الله رقم ۲۷۷ - ۲۷۹.

(۳) اوگوري: سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۰. ۵۰۴

(۴) اوگوري: تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۱۱۴. خو په دې كښ دي: اتفق البخارى ومسلم منها على خمسة ... غالبا دا خمسة عشر دي. په غلطي سره د عشر لفظ پاتې شوې دي.

(۵) اوگوري: الكاشف: ۲۳۲۱۱. رقم (۲۶۴).

یوې درې ته اورسیدو نو راکوز شو او بول ئې اوکړل، بیا ئې اودس اوکړو او په اودس کښ ئې اسباغ اونکړو.

د توفاء ولم یسبغ الوضوء مطلب ۲: رسول الله ﷺ اودس اوکړو او د اودس اسباغ ئې اونکړو، د اودس نه مراد څه دې؟ او د عدم اسباغ څه مطلب دې؟

په دې کښ د علماء کرامو ډیر اقوال دی: عیسی بن دینار او حافظ ابن عبد البر رحمہما خو فرمائی چه دلته د اودس نه مراد استنجا، ده (۱). په دې صورت کښ به د «لم یسبغ الوضوء» مطلب دا وی چه رسول الله ﷺ د اودس اندامونه تر نه کړل.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه چه لفظ «وضوء» د شریعت په اصطلاح کښ د مخصوص معنی دپاره استعمالیږی بغیر د یو صارف او قرینې نه د هغې د پریخودلو څه وجه نشته. په دې وجه بعض علماء کرام فرمائی چه دلته د اودس نه مراد شرعی اودس دې، استنجا نه ده، بس اسباغ نه ده کړې شوې، وړاندې «لم یسبغ الوضوء» راغلي دي. د دې دواړو د یو ځانې کولو نه دا نتیجه راوځی چه رسول الله ﷺ ناقصه اودس اوکړو یعنی په ظاهره کښ ئې لاس خپي وینخل، حقیقه ئې بعض اندامونه وینخل او بعض نه، یا د اودس په اندامونو کښ چه د کوم استعیاب ضرورت وو د هغه استعیاب نه ئې کار وانخستلو. (۲) په دې باندې دا اشکال دې چه هم دا حدیث وړاندې په کتاب الحج کښ راروان دې په هغې کښ دی چه: «فتوفاء وضوءا غفیفاً» (۳) یعنی رسول الله ﷺ مختصر اودس اوکړو، د دې نه معلومیږی چه اودس پوره وو، خو مختصر وو.

هم په دې وجه ابن بطال رحمه الله فرمائی چه د «توفاء ولم یسبغ الوضوء» مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ اصطلاحی اودس کړې وو، خو اسباغ وضوء یعنی درې درې کرته وینخلو په ځانې ئې یو یو کرت په وینخلو باندې اکتفاء او فرمائیله. (۴)

بعض حضراتو د ابن بطال رحمه الله د رائي په تائید کښ د «الصلاة یا رسول الله» نه استدلال کړې دې چه رسول الله ﷺ چه کله اودس اوکړو نو عرض اوکړې شو چه مونځ اوکړئ، رسول الله ﷺ او فرمائیل «الصلاة امامک» یعنی مونځ به وړاندې کیږی. (۵) خو علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه کیدې شی چه د دې معنی دا وی چه یا رسول الله ﷺ!

(۱) اوگورئ: التمهید ج ۱۳ ص ۱۵۸، حدیث اول لموسی بن عقبه والاستذکار ج ۳ ص ۶۳۳، کتاب الحج، باب صلاة المزدلفة، وفتح الباری ج ۳ ص ۵۲۰، ۵۲۱، کتاب الحج باب النزول بین عرفه وجمع.

(۲) اوگورئ: التمهید ج ۱۳ ص ۱۵۸، ۱۵۹

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۲۶، کتاب الحج، باب النزول بین عرفه وجمع، رقم ۱۶۶۹

(۴) اوگورئ: شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۷، ۲۲۸

(۵) شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۷۹

د مانځه وخت خو شوي دي لهذا تاسو پوره اودس ولي نه کوئ؟ (۱)
خو دا خبره بعيد ده، ځکه چه د روايت مطلب د هغې د نورو الفاظو نه په فهم کښ راځي،
ځکه چه دلته خو «توضاء ولم يسمِ الوضوء» دي او بل ځاني کښ «توضاء وضوءاً خفيفاً» دي. (۲) دا
دويم الفاظ د رومبو الفاظ تشرېح ده.

قوله: فَقُلْتُ الصَّلَاةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: ما عرض او کړو يا رسول الله ﷺ مونځ او کړئ.
(الصلاة) مرفوع هم لوستلې کيدې شي، تقدير د عبارت به داسې وي «حادث الصلاة» يا
حضرت الصلاة (۳)

دا منصوب هم لوستلې کيدې شي، يا د اغراء د وجې نه به نصب وي. (۴) تقدير د عبارت به
داسې وي: (الزوم الصلاة) يا (انم الصلاة) يا عامل د نصب به محذوف وي «اتريد الصلاة» د
دې تائيد د هغه طريق نه کيږي چه په هغې کښ دي «يا رسول الله اتصل؟» (۵)
قوله: فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ: رسول الله ﷺ او فرمائيل: مونځ به وړاندې کيږي.

(الصلاة) مبتدا دي او «امامك» د دي خبر دي. (۶)
مطلب دا دي چه مونځ به وړاندې په مزدلفه کښ کيږي، د دي مونځ محل مزدلفه دي.
د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښ د مانځه حکم: د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښ اصل
حکم کوم چه متفق عليه دي هغه دا دي چه د ماښام او ماسخوتن مونځونه جمعاً مزدلفې ته
راتلوسره او کړې شي، د ماښام مونځ دي نه په عرفات کښ ادا کړې شي او نه په لاره کښ. (۷)
خو که څوک د ماښام مونځ په لاره يا په عرفات کښ ادا کړي نو د هغه مونځ به صحيح وي
که فاسد؟

امام ابو حنيفه او امام احمد رحمهما الله فرمائي چه د هغه مونځ فاسد دي او د هغه په ذمه
باندي اعاده واجب ده، ترڅو پورې چه سحر نه وي راختلې، د طلوع فجر نه پس به ترې
اعاده ساقط شي، گويا دا فساد فساد موقوف دي. (۸)
امام مالک رحمه الله فرمائي چه بغير د عذر نه په لاره کښ د ماښام د مونځ ادا کول صحيح نه

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله ذکر شوې ده.

(۳) اوگوري: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۹

(۴) پورته حواله

(۵) صحيح البخاري ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء، باب الرجل يوضي صاحبه، رقم ۱۸۱

(۶) فتح الباري ج ۱ ص ۲۴۰

(۷) اوگوري: المغني لابن قدامة ج ۳ ص ۲۱۳، رقم ۲۵۲۰

(۸) اوگوري: المبسوط للسرخسي ج ۴ ص ۷۱، باب الخروج الى المني، والدر المختار مع شرحه رد

المحتار ج ۲ ص ۱۹۲.

دی، که بغیر د عذر نه ئې اوکړې نو مزدلفې ته تلو سره دې د هغې اعاده اوکړې او که د چا څه عذر وی یا ئې سورتی ته څه عذر وی نو د شفق د غائب والی نه پس هر چرته مونځ ادا کولې شی. (۱)

امام ابویوسف، امام شافعی او امام محمد رحمهم الله فرمائی چې اولی او افضل دا ده چې د ماښام مونځ دې په مزدلفه کښ ادا کړې شی، خو که څوک ئې په لاره کښ ادا کړې نو د هغه په ذمه

به اعاده واجب نه وی. (۲) والله اعلم

قوله: فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمَزْدَلِفَةَ نَزَلَ فِتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أَقَامَتِ الصَّلَاةُ: بیا په سورتی باندې سور شو، چې کله مزدلفې ته راغلو نو راكوز شو او دوباره ئې اودس اوکړو او په اودس کښ ئې اسباغ اوکړه.

امام خطابی رحمهم الله فرمائی چې د دې نه معلومېږي چې نفس اودس قربت او عبادت دې، برابره خبره ده که په مخکښ اودس سره څه مونځ کړي شوې وی یا نه وی کړې شوې. (۳)

د تجدید وضوء حکم: تجدید وضوء بالاتفاق مستحب یا مسنون دې، خو دا استحباب مطلقاً نه دې بلکه په یو قید پورې مقید دې. بیا په دې کښ اختلاف دې چې هغه قید څه

دې؟ په احنافو کښ د صاحب مرقا الفلام رانې دا ده چې مجلس بدل شی. (۴)

صاحب د در مختار دا اختیار کړې دې چې د دې دارومدار په نیت باندې دې، که څوک د تجدید وضوء په نیت او قصد سره اودس کوی نو نه صرف دا چې څه کړاوت پکښ نشته بلکه مندوب دې، او که بغیر د څه نیت نه اودس کوی نو کړاوت دې. (۵)

ابن العمد رحمهم الله د مشایخ نه نقل کوی چې تجدید وضوء په هغه صورت کښ مستحب دې چې کله ئې په اودس سره یو مونځ کړې وی. (۶)

ددې تقاضه دا ده چې تبدل مجلس هم ناکافی دې بلکه په یو مونځ سره فصل ضروری دې. (۷)

خو علامه عبد الغنی نابلسی رحمهم الله فرمائی چې (من تَوَضَّأَ عَلَى طَهْرٍ كَتَبَ لَهُ عَشْرَ حَسَنَاتٍ) یعنی څوک چې د طهارت باوجود اودس کوی د هغه دپاره لس نیکي لیکلې شی. دا حدیث مطلق

(۱) انظر المدونة ج ۱ ص ۴۱۶، کتاب الحج الاول، رسم فیمین ادخل حجا علی حج، او عمرة علی عمرة، ومن صلی المغرب والعشاء قبل ان یاتی المزدلفة، والشرح الكبير مع حاشيته الدسوقي علی ج ۲ ص ۲۲۵، ۲۲۶.

(۲) اوگوری: المجموع شرح المذهب ج ۸ ص ۱۴۸، والمغنی لابن قدامة ج ۳ ص ۲۱۴، رقم ۲۵۲۳.

(۳) اوگوری: اعلام الحديث للخطابی ج ۱ ص ۲۳۶، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰.

(۴) مرقا الفلاح مع حاشية الطحطاوى ص ۸۲ فصل فی اوصاف الوضوء.

(۵) انظر: الدر المختار ج ۱ ص ۸۸ مطلب فی الوضوء علی الوضوء، قال ابن عابدين: لا بأس به، وفيه إشارة الى ان ذلك مندوب، فكلما لا بأس وان كان الغالب استعمالها فيما تركه أولى، لكنها قد تستعمل فی

المندوب، كما صرح به فی البحر من الجنائز والجهاد، فافهم ... رد المختار ج ۱ ص ۸۸

(۶) رد المختار ج ۱ ص ۸۸

(۷) پورته حواله

دې، مفهوم ئې دا دې چې د مجلس يا صلاة وغيره په ذريعه باندې د فصل نه نشته، چونکه وضوء، على وضوء مشروع ده، په دې وجه به دې ته اسراف نه وايي. دريم يا خلورم کړت باندې د مجلس يا صلاة د فصل نه بغير اودس کوى نودابه اسراف مالکيان فرمائى چې که اول اودس ئې مرة مرة يا مرتين مرتين کړې وى، نو بيا خوبه تخلص عبادت نه دويم اودس کولې شى او که پوره يعنى د تثليث سره ئې اودس کړې وى نو د دوباره اودس دپاره شرط دا دې چې يو داسې اودس اوکړى کوم چې په اودس باندې موقوف وى، لکه مونځ فرض يا نفل، يا طواف، يا مس مصحف وغيره. (۲)

د شوافعو په دې سلسله کښ پتخه اقوال دى:

① که په اول اودس باندې فرض يا نفل څه مونځ ادا کړى نو دوباره اودس مستحب دې، گڼي نه دې، دا د ټولو نه اصح قول دې.

② که د فرض مونځ فصل وى نو دوباره اودس مستحب دې، گڼي نه دې.

③ که په اول اودس سره ئې څه عبادت مقصوده ادا کړې وى نو اودس مستحب دې، گڼي نه دې. ④ که په اول اودس سره ئې مونځ ادا کړې وى، يا ئې سجده تلاوت يا سجده شکر ادا کړې وى، يا ئې قران کریم راخستلو سره د هغې تلاوت کړې وى نو دوباره اودس مستحب دې گڼي نه دې.

⑤ د اودس تجديد بغير د څه عمل د فصل نه مستحب دې، خو امام نووي رحمه الله فرمائى چې دا په هغه صورت کښ ممکن دي چې کله د دواړو اودسونو ترمنځ دومره زمانه تيره شى کوم چې فاصل منلې کيدې شى، گڼي دا به د اودس د اندامونو په خلورم کړت باندې د وينځلو په حکم کښ شى او دا قول انتھائى غريب دې. (۳)

د حنابلې په نزد دوه اقوال دى، يو قول چې کوم اصح دې هغه دا دې چې تجديد وضوء، مستحب دې، دويم قول دا دې چې په دې کښ هيڅ فضيلت نشته. (۴)

تنبيه: حافظ ابن حجر رحمه الله ليکلي دى چې رسول الله ﷺ چې د مزدلفې په شپه باندې په کومو اوبو سره اودس کړې وو هغه د زمزم وې، هم دغه شان ئې دا هم ليکلي دى چې امام عبد الله بن احمد بن حنبل رحمه الله په زيادات المسند کښ په حسن سند سره د سيدنا علي رضي الله عنه حديث نقل کړې دې. په دې سره د هغه حضراتو ترديد راځي کوم چې وائى چې د زمزم اوبه سوا د ځکلو نه د نورو مقصدونو دپاره نه شى استعمالولې. (۵)

حافظ رحمه الله چې د کوم روايت حواله ورکړې ده په هغې کښ د عرفات نه مزدلفې ته تلو سره په لاره کښ د زمزم په اوبو سره د اودس کولو ذکر نشته، بلکه روستو ئې د رمى جمرات او

(۱) پورته حواله

(۲) اوگورئ: الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي ج ۱ ص ۲۰۵، فصل فى نواقض الوضوء

(۳) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۶۹، ۴۷۰

(۴) اوگورئ: المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۹۶

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

نحر نه فارغ کیدو سره چه کله د طواف زیارت دپاره راغلل او د طواف نه پس د زمزم کوهی ته ورغلل. د هغه وخت ذکر دې چه په دې موقع باندې رسول الله ﷺ زمزم هم اوڅکلې او په هغې سره ئې اودس هم اوکړو. (۱)

د زمزم په اوبو سره د اودس او د غسل کولو حکم: جمهور علماء کرام د زمزم په اوبو سره اودس او غسل جائز گنړی، د امام احمد رحمته الله علیه نه اصح روایت دې چه جائز دې، د دویم روایت مطابق کراهت دې.

ملا علی قاری رحمته الله علیه فرمائی: «و یجوز الاغتسال والتوضؤ بهاء زمزم، ولا یکره عند الشاکة، خلافا لاحمد، علی وجه التبرک، ای لا بأس بها ذکر، الا انه ینهی ان یستعمله علی قصد التبرک بالمسح او الغسل، او التجدید فی الوضوء، ولا یستعمل الا علی شی طاهر، فلا ینهی ان یغسل به ثوب نجس، ولا ان یغسل به جنب، ولا محدث، ولا فی مکان نجس، و یکره الاستنجاء به، و کذا ازالة النجاسة الحقيقية من ثوبه او بدنه، حتی ذکر بعض العلماء تحريم ذلك» (۲)

یعنی د زمزم په اوبو باندې د تبرک په طور د ائمه ثلاثه په نزد اودس او غسل کول جائز دی، په خلاف د امام احمد رحمته الله علیه د یو روایت مطابق، د هغوی په نزد کراهت دې. خو د زمزم اوبه د تبرک په قصد، د مسح، غسل او تجدید وضوء دپاره استعمالول پکار دی. هم دغه شان دې دا په پاکو څیزونو باندې استعمال کړې شی، لهذا په دې باندې نه خو ناپاک کپړې وینخل پکار دی او نه دې پرې یو جنبی یا محدث غسل کوی. هم دغه شان دې په ناپاک ځانې کښ هم استعمال نه کړې شی.

په تنویر الابصار او الدر المختار کښ دی: «ویرفع الحدث بهاء مطلق.... و بهاء زمزم بهاء کراهه» (۳) یعنی د رفع حدیث دپاره د ماء مطلق او ماء زمزم استعمالول جائز دی.

هم دغه شان ابن عابدین رحمته الله علیه فرمائی: «قوله: یکره الاستنجاء بهاء زمزم، و کذا ازالة النجاسة الحقيقية من ثوبه او بدنه، حتی ذکر العلماء تحريم ذلك» (۴)

یعنی د زمزم په اوبو سره استنجاء کول مکروه دی، هم دغه شان د کپړې یا د بدن نه د نجاست حقیقه د وینخلو دپاره ئې هم استعمال مکروه دې، تردې چه بعض علماء کرامو دې ته حرام وئیلې دي.

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی: «واما زمزم، فیهذه الجهور کلهینا، انه لایکره الوضوء والغسل به، وعن

(۱) اوگوزی: مسند احمد ج ۱ ص ۷۶. رقم ۵۲۴

(۲) مناسک ملا علی قاری، المسمى: المسلك المتقسط فی المنسک المتوسط ص ۴۹۵. باب المتفرقات، فصل ويستحب الاکتار من شرب ماء زمزم.

(۳) تنویر الابصار مع شرحه الدر المختار بهامش رد المحتار ج ۱ ص ۱۳۲. باب المياه

(۴) رد المحتار ج ۲ ص ۲۷۸. کتاب الحج

اصد روایة بکراهته (۱)

یعنی د زمزم په اوبو په باره کښ د جمهورو مذهب زمونږ د مذهب په شان دې چه د دې نه په اودس او غسل کولو کښ هیڅ کراهت نشته، خو د امام احمد رحمته یکه نه یو روایت د کراهت دې.

ابن قدامه رحمته یکه فرمائی: (ولایکه الوضوء والغسل بهام زمزم.... وحنه یکه) (۲)

یعنی د زمزم په اوبو سره اودس او غسل مکروه نه دې. د امام احمد رحمته یکه نه یو روایت د کراهت دې. د فقه مالکی کتاب مواهب الجلیل کښ دی:

(ان ماء زمزم يتوضأ به وتزاول به النجاسة ولا خلاف فيه إلا ما روی عن ابن شعبان من أنه قال لا تزاول به النجاسة تشبیهاً لیه انه یغسل. ودعوة للشیخ یوسف بن عمر قلت: (انما قال صاحب المواهب): أما الوضوء به لمن كان طاهر الأعضاء فلا أعلم في جواز الاغلا فإبل مرس باستحبابه غیر واحد نقلا عن ابن حبيب وكذلك لا أعلم في جواز الغسل به لمن كان طاهر الأعضاء غلا فإبل مرس ابن حبيب أيضا باستحباب الغسل به) (۳)

یعنی: د زمزم په اوبو سره اودس هم کیدلې شی او نجاستونه هم وینخلې کیدې شی، په دې کښ هیڅ اختلاف نشته، خو د ابن شعبان رحمته یکه نه روایت دې، هغه فرمائی چه د زمزم په اوبو سره نجاست نه دی زائل کول پکار، دا د زمزم د اوبو اکرام دې، هم دا خبره شیخ یوسف بن عمر رحمته یکه هم کړې ده. زه واثم چه د چا اودس وی، د هغه دپاره د زمزم د اوبو نه د اودس په جواز کښ د چا هم اختلاف نشته، بلکه ډیر حضرات د ابن حبيب رحمته یکه نه استحباب نقل کړې دې، هم دغه شان چه کوم انسان طاهر الاعضاء وی، د هغه دپاره د غسل په جواز کښ هم څه اختلاف نشته، بلکه ابن حبيب رحمته یکه د داسې انسان دپاره د غسل د مستحب کیدو تصریح کړې ده.

حاصل دا چه کوم انسان طاهر الاعضاء وی، د داسې انسان دپاره د زمزم په اوبو د اودس او د غسل په جائز کیدو کښ هیڅ اختلاف نشته، بعض حضراتو د داسې سری دپاره د استحباب تصریح کړې ده.

خو د مالکیانو رحمته یکه په نزد اصل دا ده چه د ازالګه حدث وخبث هر یو دپاره د استعمال گنجائش شته. (۴)

شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمته یکه فرمائی چه د زمزم په اوبو سره اودس خو کیدلې شی خو غسل کول ترې جائز نه دی. (۵)

(۱) المجموع ج ۱ ص ۹۱

(۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۲۸

(۳) مواهب الجلیل شرح مختصر الخلیل ج ۱ ص ۶۴ باب یرفع الحدث وحکم الغیث

(۴) اوګورئی الموسوعة الفقہیة الکویتیة ج ۱ ص ۹۱، ماده ابار

(۵) اوګورئی: الفتاوی الکبری ج ۵ ص ۷۵، مساله فی المصحف العتیق اذا تمزق ما یصنع به، رقم

(۱۰۱۰۳۶) هم دغه شان اوګورئی: مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه ج ۱۲ ص ۲۶.

ابن تیمیہ رحمہ اللہ د سیدنا عباس رضی اللہ عنہ د اثر نه استدلال کوی، پس د هغوی نه د زمزم د اوبو په

باره کښ منقول دی چه: (۱) امله لبغتسل، ولکن لشارب حل وبل (۱) یعنی زه دا د یو غسل کونکی دپاره جائز نه گنم، خو د څکلو دپاره حلال، مباح او شفاء ده. جمهور د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د واقعاتو نه استدلال کوی، پس د سیدنا علی رضی اللہ عنہ حدیث تیر شوی دې هم دغه شان په مسند حمیدی کښ د سیدنا وائل بن حجر رضی اللہ عنہ روایت دې:

(۲) قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم بدلوا من زمزم، فشراب، ثم توضع ومض ثم مجة فی الدلو مسکا او اطیب من المسک، واستغسروا بها من الدلو (۲)

یعنی: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته د زمزم د اوبو یوه بوقه راوړلې شوه، رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د هغې نه څکل اوکرل، بیا ئې د هغې نه اودس اوکړو، او د خپلې خولې مبارکې اوبه ئې په هغې کښ واچولې، هغه د مشکو په شان یا د هغې نه هم زیاتې خوشبودارې شوې، او د بوقې نه بهر ئې په پوزه کښ اوبه واچولې او گزار ئې کړې.

هم دغه شان فاکهی رحمہ اللہ په اخبار مکه کښ نقل کړې دی چه اهل مکه چه به کله مړی ته غسل ورکولو نو بیا به ئې د زمزم په اوبو سره دوباره غسل ورکولو. (۳)

سید اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا خپل خوئی: سیدنا عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ ته د زمزم په اوبو سره غسل ورکړې وو. (۴)

په مصنف ابن ابی شیبه کښ د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما نه یو اوږد حدیث روایت دې، په هغې کښ دې:

(۵) ثُمَّ أَمَرَ بِإِلَاءَةٍ، فَمُنِيَ عَلَى ظَهْرِ الْكَفَّةِ، فَأُذِنَ بِالشَّلَاةِ، وَقَامَ الْمُسْلِمُونَ فَتَجَرَّؤُوا فِي الْأَكْرَسِ، وَأَخَذُوا الْبِلَاءَ، وَارْتَجَرُوا عَلَى زَمْرَمٍ فَيَسْلُونَ الْكَفَّةَ، فَهَرَفُوا وَبَطَّنُهَا، فَلَمْ يَدْعُوا إِلَّا مِنَ الْمَشْرِيقِ إِلَى الْمَحْوَةِ، أَوْ غَسَلُوا (۵)

یعنی: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سیدنا بلال رضی اللہ عنہ ته حکم ورکړو، هغه د کعبې جهت ته اوختلو او اذان ئې ورکړو، ټول مسلمانان صرف ازار ترلې، په باقی بدن باندې بریده حالت کښ په کار اخته شو، بوقه اخستلو سره ئې د زمزم نه اوبه راوړل شروع کړل، د زمزم نه به ئې اوبه راوړلو سره

(۱) قوله حل وبل ... د حل معنی حلال او مباح ده او د لفظ بل په باره کښ وئیلې شوې دی چه دا لفظ د حل د تابع په طور استعمالولی شی، خو ائمه لغت په دې باندې اعتراض کړې دې چه د تابع په طور باندې استعمالیدونکې الفاظ په او عطف سره نه استعمالیږي، لهدا وئیلې شی چه (بل) دقبیله حمیر د لغت مطابق د مباح په معنی کښ دي، یا دا (بل من مرضه وابل) نه ماخوژ دې، چه هغې معنی د شفا موندلو ده. گویدا د (بل) معنی دلته شفاء ده. والله اعلم

اوگورئ: البداية والنهایه ج ۲ ص ۲۶۹. ذکر تجدید حفر زمزم. والنهایه ج ۱ ص ۱۵۸. ماده: بل

(۲) مسند الحمیدی ج ۲ ص ۱۳۶. رقم ۹۱۰. حدیث وائل بن حجر الحضرمی

(۳) اخبار مکه للفاکهی ج ۲ ص ۴۸. ذکر غسل اهل مکه الموتی بماء زمزم لبرکته وفضله رقم ۱۱۲۲.

(۴) پورته حواله

(۵) المصنف لابن ابی شیبه ج ۲۰ ص ۴۷۹، ۴۸۰. کتاب المغازی، حدیث فتح مکه. رقم ۳۸۰۷۴

رجزیه اشعار و ثیل، په هغه اوبو سره ئې کعبه شریفه دننه، بهر نه وینځله، د مشرکانو ئې یو نڅبنه هم پرینخودله چه هغه ئې ختمه کړې یا وینځلي نه وې.

بعض حضرات دا وائی چه رسول الله ﷺ د زمزم اوبه ضروره استعمال کړې وې او دا ضروری نه ده چه کومې اوبه د ضرورت په وخت مباح وې هغه دې په غیر ضرورت کښ هم مباح وې.

خو په دې خبره کښ څه خاص وزن نشته، ځکه چه دا زیات نه زیات مبارکې اوبه دی او د مبارکو اوبو په استعمال کښ څه باک نشته، او گورئ! صحابه کرام رضی الله عندهم هغه اوبه کومې چه د رسول الله ﷺ د گوتو مبارکو نه وتلې هغه ئې هم استعمال کړې دي. (۱) او علماء کرامو تصریح کړې ده چه د ټولو نه افضل اوبه هغه دی کومې چه د رسول الله ﷺ د گوتو د مینځ نه راوتلې دی تردې چه د زمزم د اوبو نه هم. (۲) د حافظ سیوطی رحمه الله شعر دې:

من اصابع النبی المتبحر

الفضل المیاء ماء قدیم

فنیل مصر ثم باقی الاطهر (۳)

یلیه ماء زمزم قبل کثیر

یعنی: د ټولو نه غوره اوبه هغه دی کومې چه د نبی متبع ﷺ (چه د هغه اتباع کولې شی، د گوتو مبارکو نه راوتلې دی، د هغې نه روستو د زمزم، بیا د کوثر او بیا د نیل سیند اوبه دی، د هغې نه روستو د باقی دریاوونو.

هر چه د ابن تیمیه رحمه الله د استدلال تعلق دې، پس امام نووی رحمه الله خو فرمائی: «ولم یصح ما ذکره عن العباس، بل حک عن ابیه عهد المطلب، ولو ثبت عن العباس لم یجوز ترک النصوص به» (۴)

یعنی فقهاء کرام چه دا د سیدنا عباس رضی الله عنهما اثر «لا احله لمقتسل، وهو لشارب حل وبل» نقل کوی. دا د هغوی نه ثابت نه دې. بلکه د هغوی د والد مخترم قول دې او که د عباس رضی الله عنهما نه ثابت هم شی نو د دې اثر په وجه باندې به د نصوص پریخودل صحیح نه وې. خو حقیقت دا دې چه دا قول نه صرف د عبدالمطلب دې، بلکه د سیدنا عباس او ابن عباس رضی الله عنهما نه هم ثابت دې، لکه چه حافظ ابن کثیر رحمه الله د دې تصریح فرمائیلې ده. (۵)

(۱) پس د سیدنا انس رضی الله عنه نه روایت دې: «رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَخَانَتْ صَلَاةُ الْغَضْرِ فَأَتَمَّنَ النَّاسُ وَضَوْءٌ فَلَمْ يَجِدْهُ فَأَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بَوْضُوءٍ فِي إِثْنَاءِ قَوْضَعٍ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي ذَلِكَ الْإِثْنَاءِ يَذْهَبُ ثُمَّ أَمَرَ النَّاسَ أَنْ يَقْضَوْا مِنْهُ - قَالَ آتَسْ - قَرَأْتُ النَّاءَ يَنْبِيعُ مِنْ تَحْتِ أَصَابِعِهِ قَوْضَاءُ النَّاسِ حَتَّى تَوْضُؤُوا مِنْ عِنْدِ آخِرِهِمْ» موطاء امام مالک ج ۱ ص ۷۱، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء، رقم ۶۸

(۲) قال القسطلانی والزرقانی رحمهما الله: وهو اشرف المیاء علی الاطلاق، كما قاله البلقینی وغیره، شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۳، معجزة نبع الماء الطهور من بین اصابعه.

(۳) او گورئ: شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۳

(۴) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۹۱

(۵) او گورئ: البداية والنهاية ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدد حفر زمزم.

اصل کتب کله چه عبدالمطلب د زمزم کوهی کنستلو سره تجدید اوکړو نو هغه هلته یو حوض تیار کړو، په هغې کتب به پلار او ځوئی یو ځانې کیدو سره د زمزم نه اوبه راویستلې، حاجیانو به ترې اوبه څکلي، خو د شپې به د قریشو بعض حاسدانو هغه ماتولو، سحر به بیا عبدالمطلب هغه برابرو، چه کله دا سلسله اوږده شوه نو عبدالمطلب دعا اوکړه، په خوب کتب ورته تلقین اوشو چه دا دعا اوکړه ﴿اللهم لا اهلها لغتسل، ولكن هي لشارب حل وبل﴾ یعنی زه په دې باندې چاته د غسل کولو اجازت نه ورکوم، خو د څکلو والا دپاره حلال او مباح دی (۱)

د عبدالمطلب نه روستو دا ذمه داری د څه مودې دپاره ابو طالب سره وه، بیا داسې اوشوه چه ابو طالب یو کال په معاشی تنگسیا کتب واقع شو، هغوی د خپل رور سیدنا عباس رضی الله عنه نه د راروان د حج موسم پورې د لس زره درهم قرض واخستلو، خو چه کله راروان کال راغلو نو د ابو طالب سره هیڅ نه وو، هغوی بیا د سیدنا عباس رضی الله عنه نه د څوارلس زره قرض مطالبه اوکړه، هغوی اووې چه په دې شرط سره ئې درکوم چه که په بل کال کتب دې ادا نه کړې شو نو د سقایه خدمت به ماته مستقلا راسپارې، چه کله بل کال راغلو نو د ابو طالب سره هیڅ نه وو، پس هغوی د سقایه خدمت سیدنا عباس رضی الله عنه ته اوسپارلو، د عباس رضی الله عنه نه پس دا خدمت سیدنا ابن عباس رضی الله عنه ته ملاؤشو، چه کله د عبدالمطلب نه پس د عباس او ابن عباس رضی الله عنه دور راغلو نو هغوی هم په خپله زمانه کتبې د عبدالمطلب شرط دوباره اولگولو. (۲)

خاص طور سیدنا عباس او ابن عباس رضی الله عنه چه کوم شرط لگولې وو هغه د دې وجې نه هم وو چه هلته د عورت د ښکاره کیدلو ارتکاب کیدلو او خلقو هلته په بریده باندې غسل کولو، د هغه خرابی د لرې کولو دپاره هغوی هلته د غسل نه منع اوفرمائیله. (۳)

هم دغه شان دا هم ممکنه ده چه هغوی د مسجد د حرمت د وجې نه د غسل نه منع فرمائیلې وی، لکه چه د ابن ابی شیبې په روایت کتب دی: ﴿عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَا أَهْلَهَا لِمُغْتَسِلٍ يَغْتَسِلُ فِي الْمَسْجِدِ، وَهِيَ لِشَارِبٍ وَمُتَوَضِّئٍ حَلٌّ وَبَلٌّ﴾ (۴) یعنی زه د یو داسې غسل کونکی دپاره چه په مسجد کتب په زمزم سره غسل کوی حلال نه گنم، خو د څکلو والا دپاره او د اودس کونکی دپاره اجازت دې.

قوله: ثُمَّ أَقِمْتَ الصَّلَاةَ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ: بیا د ماښام د مونځ اقامت اوکړې شو او د ماښام

(۱) اخبار مکه للازرقی ج ۱ ص ۵۵۰، ما جاء فی حفر عبدالمطلب بن هاشم زمزم.

(۲) اوگورئ: البداية والنهاية ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدید حفر زمزم.

(۳) اخبار مکه کتب په طریق د سفیان، زر بن حبیش رضی الله عنه فرمائی: ﴿رَأَيْتُ عَبَّاسَ بْنَ عَبْدِ الْمَطْلَبِ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَهُوَ يَطُوفُ حَوْلَ زَمْزَمَ يَقُولُ: لَا أَهْلَهَا لِمُغْتَسِلٍ وَهِيَ لِمُتَوَضِّئٍ وَشَارِبٍ حَلٌّ وَبَلٌّ، قَالَ سَفِيَانُ: يَعْنِي لِمُغْتَسِلٍ فِيهَا، وَذَلِكَ أَنَّهُ وَجَدَ رَجُلًا مِنْ بَنِي مَخْزُومٍ، وَقَدْ نَزَعَ ثِيَابَهُ، وَقَامَ يَغْتَسِلُ مِنْ حَوْضِهَا عَرِيَانًا﴾ اخبار مکه للازرقی ج ۱ ص ۵۷۵، باب ما جاء فی تحریم العباس زمزم للمغتسل فيها.

(۴) المصنف لابن ابی شیبې ج ۱ ص ۳۶۳ کتاب الطهارة، باب فی الوضوء فی المسجد، رقم ۳۸۷.

مونځ ئي ادا کړو. **قوله: ثُمَّ أَنْتَ كَلِّمَ إِنْسَانٌ بَعِيدٌ فِي مَنْزِلِهِ**: بيا هر سړي په خپل خپل ځاني باندې اوښ کيږي.

علامه خطابي رحمته الله د دې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې چې کوم دوه مونځونه جمع کيږي چې د هغې ترمينځه په څه معمولي عمل سره خلل واقع شي نو دا د جمع دپاره مانع نه دي، په دې شرط چې د دواړو مونځونو ترمينځه کلام بيا نه موندلې شي. (۱)
خو علامه کرمانی رحمته الله په دې باندې دا اعتراض کړې چې په دې کيس هيڅ فرق نشته چې فصل يسيږ به مانع نه وي او فصل کثير به مانع وي، بلکه مطلقا فصل مانع جمع نه دي. هم دغه شان هغه فرماني چې د عدم کلام چې نې کوم شرط لگولې دي هغه هم معتبر نه دي. (۲)
د علامه کرمانی رحمته الله خبره د کلام په سلسله کيس خو صحيح کيدې شي چې په عدم کلام باندې څه دليل نشته.

خو د فصل يسيږ وکثير د فرق قيد په دې خبره مېنې کيدې شي چې د اويانو چو کول څه اوږد کار نه دي بلکه هر سړي په يو منډ کيس خپل اوښ کيږي او يا سولي شي، کيدې شي چې امام خطابي رحمته الله هم د دې معمولي عمل نه د عدم کلام استنباط هم کړې وي.
فصل بين الصلاتين المجموعتين قاطع جمع دي يا نه دي؟: کوم دوه مونځونه چې جمع کولي شي د هغې ترمينځه فصل قاطع دي يا نه دي؟ په دې کيس اختلاف دي. احناف مطلقا قاطع مني، صاحب هدايه فرماني: «ولا يتلطم بين الصلاتين تحصيل المقصود الوقوف ولهذا قد اجمعت على وقته فلو أنه فعل فعل مكره وأعاد الأذان للعصر في ظاهر الرواية علاقا لما روی عن محمد رحمه الله أن الاشتغال بالتلطم أو بعمل آخر يقطع فور الأذان الأول فيعيد للعصر» (۳)

يعني د دوه مونځونو (په عرفات کيس د ماسپخين او مازيگر) ترمينځه به هيڅ قسم نقل نه شي کولې، چې د وقوف مقصد حاصل شي، هم په دې وجه باندې عصر د خپل وخت نه مقدم کړي شوي دي، که څوک د دوه مونځونو ترمينځه نقل مونځ او کړي نو هغه د مکروه ارتکاب اوکړو. اوس د ظاهر الرواية مطابق به د عصر دپاره د مستقل اذان اعاده کوي، د امام محمد رحمته الله په دې باندې اختلاف دي، اعاده د اذان د وجې نه دا ده چې تطوع يا په بل څه عمل کيس مشغوليت د اول اذان د اتصال د پاره قاطع دي، په دې وجه د مازيگر دپاره مستقل اذن دي.

هم دغه شان فرماني: «ولا يتلطم بينهما لأنه يغفل بالجمعة ولو تلطم أو تشاغل بشيء أعاد الإقامة لوقوع الفصل وكان ينبغي أن يعيد الأذان كما في الجمعة الأولى بعرفة إلا أنا اكتفينا بإعادة الإقامة لما روي أن النبي

(۱) اعلام الحديث ج ۱ ص ۲۳۵، باب اسباغ الوضوء

(۲) شرح الكرمانی ج ۲ ص ۱۷۹

(۳) الهداية ج ۲ ص ۱۹۴، کتاب الحج، باب الاحرام

عليه الصلاة والسلام يصل المغرب بمزدلفة ثم تعش ثم أفرد الإقامة للعشاء (١)
 بعض : دوارو مونخونو (مانبام او ماسخوتن، ترمينخه دي نفل نه كوي، خكه چه دا د جمع
 دپاره مغل دي، كه نفل مونخ ئې او كړو يا ئې په يو خيز كښ مشغوليت اختيار كړو نو اوس
 چونكه فصل واقع شوې دي، لهذا د اقامت اعاده دي او كړي، هسې كيدل خو داسې پكار
 وو چه څنگه په عرفات كښ د فصل د وجې نه د اذان اعاده كيږي هغه شان دلته هم اعاده
 كيدي، خو د ذكر شوې روايت مطابق صرف د اقامت په اعاده باندې اكتفاء او كړي شوه.
 مالكيان فصل مانع نه گنځي، خو مكروه ورته وائي، پس علامه دردير مالكي رحمه الله فرمائي:
 (ولا تغفل بينهما أي بينهما بمعنى يكره فيما يظهر إذا لا وجه للحرمه قاله شيخنا، وكذا اكل جمع بينهما فيه التغفل

بين الصلاتين) ولم ينعته، أي أن التغفل ان وقع لا ينعته الجهم (٢)

يعني د دوارو مونخونو ترمينخه به په نفل سره فصل نه شي كولې. يعني داسې طريقي سره
 د فصل كولو نه به منع كولې شي، ظاهرا د دي مطلب دا دي چه فصل كول مكروه دي، خكه
 چه د حرمت څه وجه نشته، لكه زمونږ شيخ فرمائي. هم دغه شان د هر جمع بين الصلاتين په
 موقع باندې فصل كولو ممنوع خو دي، خو مانع عن الجمع نه دي، يعني كه څوك نفل
 او كړي نو جمع بين الصلاتين نه باطل كيږي.

علامه خطاب رعيي مالكي رحمه الله فرمائي: (قال في الذخيرة: قال مالك: ولا يتغفل بين المغرب

والعشاء ليلة الجهم، وإذا قلنا لا يتغفل فتغفل فلا ينعته ذلك الجهم (٣)

يعني امام مالك رحمه الله فرمائي: د مزدلفې په شپه كښ به د مانبام او ماسخوتن ترمينخه نفل
 نه وي او كه څوك نفل او كړي نو دا د جمع بين الصلاتين دپاره مانع نه دي.
 شوافع او حنابله د جمع تاخير په صورت كښ (لكه چه په مزدلفه كښ د مانبام او ماسخوتن
 ترمينخه جمع تاخير وي، فصل لره قاطع نه مني، خو د جمع تقديم په صورت كښ د شوافعو
 په نزد دواړه اقوال دي، خو د هغوی په نزد راجحه هم دا ده چه فصل طويل قاطع او مانع
 دي، د فصل يسير اعتبار نشته، بيا ئې د فصل يسير په مقدار كښ هم دوه اقوال دي، يو دا
 چه د اقامت په اندازه فصل يسير دي او دويم قول كوم چه راجح دي هغه دا دي چه د دي
 بنياد په عرف باندې دي. دحنابله په نزد هم د جمع تقديم په صورت كښ فصل طويل مانع
 دي او فصل يسير معاف دي، دفصل طويل او يسير ترمينخه فرق په عرف باندې مېني دي (٤)

(١) الهداية ج ٢ ص ٢٠٢، كتاب الحج، باب الاحرام، ثم هذا الحديث المذكور قال الزيلعي عنه: غريب...
 وهو في البخاري عن ابن مسعود، فذكره. انظر النصب الراية ج ٣ ص ٧٠، كتاب الحج باب الاحرام، رقم
 ٤٢٦٣، ٤٢٦٤

(٢) الشرح الكبير لدردير مع حاشية الدسوقي ج ١ ص ٥٨٩، باب الصلاة، فصل في احكام صلاة السفر

(٣) مواهب الجليل ج ٢ ص ٥١٦، كتاب الصلاة، فصل في صلاة السفر.

(٤) اوگوري: المجموع شرح المذهب ج ٤ ص ٣٧٥، كتاب الصلاة، باب صلاة المسافرين، فرع في مذاهب
 العلماء في الجمع في السفر، والمغني لابن قدامة ج ٢ ص ٦٠، ٦١

قوله: ثُمَّ أَقِيمَتِ الْعِصَاءَ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا: بیا د ماسخوتن د مانخه دپاره اقامت اوکړې شو، رسول الله ﷺ د ماسخوتن مونځ اوکړو، د ماسخوتن او د ماښام ترمینځه یې بل یو مونځ هم اوندکړو. شاته د مذاهب د تفصیل نه به تاسوښه پوهه شوي یې چه د صلاتین مجموعتین ترمینځه نقل کول د چا په نزد هم صحیح نه دی.

⑥ باب: غَسْلُ الْوُجْهِ بِالْيَدَيْنِ مِنْ عُرْفَةٍ وَاحِدَةٍ

د سابقه باب سره مناسبت: علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په مخکښ باب کښ د رسول الله ﷺ د اودس وصف ذکر شوې وو، په دې باب کښ هم دې چه ابن عباس رضي الله عنهما اودس اوکړو او وې فرمائیل: (مَكَذًا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ) یعنی ما رسول الله ﷺ هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دې. گویا په دې باب کښ هم د رسول الله ﷺ د اودس کیفیت بیان کړې شوې دې. (۱)

شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد دا باب، د مخکښ باب تکمله ده، ځکه چه په مخکښ باب کښ د اسباغ الوضوء ذکر وو او په دې باب کښ دا بیان کړې شوې دی چه د اسباغ وضوء دپاره د استعانت بالیدین ضرورت دې. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصد په دې خبره باندې تنبیه کول دی چه اغتراف بالیدین شرط نه دې، هم دغه شان د حدیث (ان رسول الله ﷺ صلی الله علیه وسلم کان یغسل وجهه یسینه) (۳) د ضعف طرف ته اشاره ده. (۴)

علامه حلیمی رحمه الله د دې دواړو روایتونو مطابق تطبیق کړې دې چه د اودس په وخت په لاس کښ د اوبه اخستلو دوه صورتونه وی، یو صورت څو دا دې چه لاس په لوښی کښ غوږه کړې شی او لپه ترې ډکه کړې شی او دویم صورت دا دې چه د لوتې وغیره نه په لاس کښ اوبه اچولو سره اوکړې شی. په کوم روایت کښ چه (غسل الوجه بالیدین) راغلې دې د هغې تعلق د دې صورت ثانیه سره دې. یعنی رسول الله ﷺ چه په کله په لوتې وغیره سره اودس کولو نو صرف یمین به یې استعمالولو او په کوم روایت کښ چه د دواړو لاسونو د

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۲

(۲) الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۶

(۳) اخرجه ابوداؤد فی کتاب المراسیل ص ۱۱۱، رقم ۶: (قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَفَّانَ الدِّمَشْقِيُّ أَبُو الْجَاهِرِ، أَنَّ سَلِيمَانَ بْنَ بِلَالٍ حَدَّثَهُمْ، حَدَّثَنِي شَرِيفُ بْنُ أَبِي نَمْرٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَانَ يَغْسِلُ وَجْهَهُ بِيَمِينِهِ) وروى أيضاً عن عطاء بن يسار مرسلاً. انظر كنز العمال ج ۹ ص ۴۵۷، رقم ۲۶۹۵۰.

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱

استعمال ذکر دې د هغې تعلق د صورت اولی یعنی اغتراف من الائناء سره دې، یعنی کله چه به رسول الله ﷺ لاس داخلولو سره اوبه اخستلې او اودس به ئې کولو هغه وخت به ئې په دواړو لاسونو سره مخ مبارک وینخلو. (۱)

خو حافظ رحمه الله دې جمع او تطبیق ته بعید وئیلې دی، ځکه چه د حدیث سیاق دا بیانوی چه رسول الله ﷺ په یو لاس سره اوبه واخستلې او بل لاس ئې ورسره یو ځانې کړو او مخ مبارک ئې وینخلو. (۲)

حضرت گنګوهی رحمه الله فرمائی چه د ترجمه الباب مقصد دا دې چه اوبه په یوې لپې سره واخستې شی د دې نه زیاتې نه، بیا دې په دواړو لاسونو سره مخ وینخلې شی، چه اوبه ضائع نه شی او په دې وجه د یو لاس په مقابلې کښ په دوه لاسونو سره وینخل زیات اسان دی (۳)

د حضرت گنګوهی رحمه الله د دې توجیه اختیارولو په صورت کښ نه خو اعتراض لازمیری کوم چه حافظ رحمه الله په حلیمی رحمه الله کړې دې او نه په دواړو روایتونو کښ تعارض لازمیری، ځکه چه رسول الله ﷺ چه کله به بڼی لاس سره مخ مبارک وینخلو نو غسل بالیمین بیا موندلې شو، هر چه د گس لاس تعلق دې نو هغه د یمین دپاره د اوبو د حفاظت او د اسباب علی الوجه دپاره معین دې. (۴) والله اعلم

۱۴۰: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو سَلَمَةَ الْخَزَاعِيُّ مَنصُورُ بْنُ سَلَمَةَ قَالَ أَخْبَرَنَا ابْنُ بِلَالٍ يَعْنِي سَلَمَانَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (ه) أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَقَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَمَضَمَضَ بِهَا وَاسْتَنْشَقَ ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَاقَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا وَجْهَهُ ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلَيْهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً أُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَعْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ)

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) لامع الدارې مع كنز المتواری ج ۳ ص ۱۵

(۴) الكنز المتواری فی معادن لامع الدارې ج ۳ ص ۱۵، ۱۶

(۵) قوله : عن ابن عباس الحديث أخرجه ابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب الوضوء مرتين، رقم ۱۳۷، وباب الوضوء مرة مرة، رقم ۱۳۸، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب مسح الاذنين، رقم ۱۰۱، وباب مسح الاذنين مع الراس، وما يستدل به على انهما من الراس، رقم ۱۰۲، وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة، باب المضمضة والاستنشاق من كف واحد، رقم ۴۰۳، وباب ما جاء في الوضوء مرة مرة، رقم ۴۱۱.

رجال الحديث

① محمد بن عبدالرحیم : دا ابو یحیی محمد بن عبدالرحیم بن ابی زهیر قرشی عدوی بغدادی رحمته دی. د بزازی د کسب د وجہ نه ورته بزازی وئیلی شی، د هغوی لقب صاعقه دی. (۱)

هغه د ابو احمد الزبیری، یونس بن محمد المؤدب، یزید بن هارون، شایبه بن سوار، روح بن عباد، معلی بن منصور او ابو النضر رحمته وغیره حضراتو نه روایت کوی. د هغوی نه په روایت کونکو کښ امام بخاری، امام ابوداؤد، امام ترمذی، امام نسائی، ابوبکر بن ابی داؤد، یحیی بن صاعد او قاضی ابو عبدالله محاملی رحمته وغیره نه علاوه ډیر محدثین دی. (۲)

امام احمد، امام نسائی او ابو العباس السراج رحمته فرمائی : (ثقة) (۳)

ابن صاعد رحمته فرمائی : (حدثنا ابو یحیی الثقة الامین) (۴)

نصر بن احمد الکندی رحمته فرمائی : (کان من اصحاب الحديث الباصدين) (۵)

خطیب بغدادی رحمته فرمائی : (وکان متقناً، ضابطاً، عالماً، حافظاً) (۶)

امام ابن حبان رحمته هغه لره په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او فرمائی : وکان صاحب حديث یحفظ (۷)

حافظ مزی رحمته فرمائی : (وکان احد الحفاظ المتقنين) (۸)

حافظ ذهبی رحمته فرمائی : (الامام الحافظ المتقن) (۹)

امام دارقطنی رحمته فرمائی : (حافظ ثبت) (۱۰)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی : (ثقة حافظ) (۱۱)

(۱) اوگورئ : تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۵، رقم ۵۴۱۷

(۲) د شیوخ او تلامذه دپاره اوگورئ : تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۵

(۳) تاريخ بغداد ج ۳ ص ۱۶۷، رقم ۱۱۸۹

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) تاريخ بغداد ج ۳ ص ۱۶۶، رقم ۱۱۸۹

(۷) كتاب الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۳۲

(۸) تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۵

(۹) سير اعلام النبلاء ج ۱۲ ص ۲۹۵

(۱۰) تهذيب التهذيب ج ۹ ص ۳۱۲

(۱۱) تقريب التهذيب ص ۴۹۳، رقم ۶۰۹۱

په ۱۸۵ هجری کښ پیدا شوې دې او په ۲۵۵ هجری کښ وفات شوې دې. (۱) رحمه الله تعالیٰ رحمة واسعة.

① ابو سلمه الخزاعي منصور بن سلمه: دا ابو سلمه منصور بن سلمه بن عبد العزيز بن صالح الخزاعي البغدادی رحمته الله دې. (۲)

هغه د عبد العزيز بن ابي سلمه، حماد بن سلمه، مالك بن انس، ليث بن سعد، قاضي شريك، سليمان بن بلال او هشيم رحمته الله وغيره نه روايت كوي.

د هغوی نه په روايت كونكو كښ امام احمد، محمد بن عبد الرحيم صاعقه، ابوبكر بن الصاغانی، عباس دوري، ابواميه طرسوی او احمد بی ابي خيشمه رحمته الله نه علاوه نور هم ډير

حضرات دي. (۳) امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی: «ابو سلمة الخزاز من متشقي بغداد» (۴)

يعني ابو سلمه الخزاعي رحمته الله د بغداد په مضبوطو خلقو كښ دې.

امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۵)

امام دار قطنی رحمته الله فرمائی: «احد الثقات الحفاظ الرفعاء الذين كانوا يستلثون عن الرجال، ويعتمد بقوله

فيهم، اخذ عنه احمد بن حنبل ويحيى بن معين وغيرهما علم ذلك» (۶)

يعني هغه د اوچتې درجې ثقه او حفاظو نه دي، د چا نه به چه د راويانو په باره كښ تپوس كيدلې شو او د راويانو په باره كښ د هغوی قول معتبر منلې شي، امام احمد بن حنبل او امام يحيى بن معين رحمته الله دا فن د هغوی نه حاصل كړې وو.

امام ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان ثقة» (۷)

حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: «الحافظ الناقد الحجة» (۸)

هم دغه شان هغه فرمائی: «وكان من ائمة هذا الشأن، يصدوا بالرجال والعلم» (۹)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة، ثبت، حافظ» (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۸

(۲) تهذيب الكمال ج ۲۸ ص ۵۳۰

(۳) د شيوخ او تلامذه د پاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۸ ص ۵۳۰، ۵۳۱

(۴) الجرح والتعديل لابن ابي حاتم ج ۸ ص ۲۰۰، رقم ۱۴۰۷۰/۸۶۳

(۵) تاريخ بغداد ج ۱۳ ص ۷۱، رقم ۷۰۵۱

(۶) تاريخ بغداد ج ۱۳ ص ۷۲، رقم ۷۰۵۱

(۷) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۴۵

(۸) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۶۰

(۹) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۶۱

(۱۰) تريب التهذيب ص ۵۷۶، رقم ۶۹۰۱

امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۱)

د صحيح قول مطابق په ۲۱۰ هجري کښ هغه وفات شوې دي. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ ابن بلال (سليمان بن بلال) : دا سليمان بن بلال تيمی قرشي رحمه الله دي. د هغوی حالات په کتاب العلم کښ د باب طهر الامام المسألة على صاحبه ليختبر ما عندهم من العلم ... د لاندې تير شوې دي. (۳)

⑥ زيد بن اسلم : دا زيد بن اسلم قرشي عدوی مدني رحمه الله دي. د هغوی حالات په کتاب الايمان باب کفران العشيرو کفر د لاندې تير شوې دي. (۴)

⑦ عطاء بن يسار : دا ابو محمد عطاء بن يسار هلالی مدني رحمه الله دي، د هغوی حالات هم په کتاب الايمان، باب کفران العشيرو کفر د لاندې تير شوې دي. (۵)

⑧ ابن عباس رضي الله عنه : دا ترجمان القرآن سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه دي، د هغوی حالات په بده الوسی کښ د خلورم حديث د لاندې او په کتاب الايمان کښ د باب کفران العشيرو کفر د لاندې تير شوې دي. (۶)

قوله: أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَغَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ قَبِضَ مِنْهَا وَأَسْتَنْشَقَ : سيدنا ابن عباس رضي الله عنه اودس کولو سره مخ مبارك وينخلو، يوه لپه اوبه ئې واخستلې، په هغې سره ئې خوله کنګال کړه او په پوزه کښ ئې اوبه واچولې. وړاندې د مضضمه په باره کښ مستقل باب زاروان دي، په هغې باندې به کلام انشاء الله هم هلته کيږي.

قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَاقَهَا إِلَى يَدِ الْأُخْرَى فَغَسَلَ

بِهَا وَجْهَهُ : بيا ئې د اوبو يوه لپه واخستله او هغه ئې داسې کړه، هغې سره ئې بل لاس يو ځانې کړو او په دواړو لاسونو سره ئې خپل مخ وينخلو.

دا مقصود بالترجمة دي، يعنی په يو لاس سره ئې اوبه واخستلې او دويم لاس ئې د هغې سره يو ځانې کړو او مخ ئې وينخلو.

قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ

بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى : بيا ئې يو لپه اوبه واخستلې په هغې سره ئې خپل ښي لاس وينخلو، بيا

(۱) الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۷۲

(۲) تقريب التهذيب ص ۵۷۶، رقم ۶۹۰۱

(۳) كشف الباری ج ۳ ص ۱۳۷

(۴) كشف الباری ج ۲ ص ۲۰۳

(۵) كشف الباری ج ۲ ص ۲۰۴

(۶) كشف الباری ج ۱ ص ۴۳۵، وج ۲ ص ۲۰۵

نې يوه لپه اوبه واخستلې او په هغې سره نې گس لاس وينځلو.

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: بيا نې په خپل سر باندې مسح او کړه.

د دې نه بعض علماء کرامو په دې خبره استدلال کړې دې چه د سر د مسح دپاره په لاس کښ چه کومه تری ده هم هغه کافی ده، د مستقل اوبو اخستلو ضرورت نشته، ځکه چه په هغې کښ د نوې اوبو اخستلو ضرورت نشته.

خو په دې روایت سره په دې باندې استدلال بعید دې ځکه چه هم دا روایت په سنن ابی داؤد کښ راغلې دې، په هغې کښ د ماء جدید د اخستلو ذکر دې: (ثُمَّ كَتَبَنَ كَتَمَةً مِنَ الْمَاءِ، ثُمَّ نَفَسَ يَدَهُ، ثُمَّ مَسَحَ بِهَا رَأْسَهُ وَأَذْنَيْهِ) (۱) یعنی اوبه نې واخستلې په لاس نې اوشیندلې او بیا نې په هغې سره د سر او غوږونو مسح او کړه.

ددې نه معلومه شوه چه ابن عباس رضی الله عنه د سر د مسح دپاره مستقل اوبه اخستلې وې.

ایا د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل ضروری دی؟ خو دا مسئله مختلف فیه ده چه د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل ضروری دی یا نه دی؟

مالکیان، شوافع او حنابلہ رحمهم الله وائی چه د سر د مسح دپاره د نوې اوبو اخستل ضروری دی. د لاس په تر والی سره به مسح نه کیږی. (۲)

او احناف فرمائی چه د ماء جدید اخستل مستحب دی ضروری نه دی، پس که د لاسونو په لوند والی سره نې مسح او کړه نو مسح به اوشی. (۳)

جمهور علماء کرام فرمائی چه په مسلم شریف کښ د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه په روایت

کښ راغلې دی (وَمَسَحَ بِرَأْسِهِ غَيْرَ فُضِّلَ يَدَهُ) (۴) یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله د خپل سر مسح د لاس نه بیچ شوې اوبو لږه پریخودلو سره په نورو باندې او کړه.

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین رقم ۱۳۷

(۲) قال الشافعی رحمه الله تعالى: وياخذ لكل عضو منه ماء غير الماء الذي اخذ للاخر، ولو مسح راسه بفضل بلل وضوء يديه او مسح راسه بلل لحيته لم يجزئه، ولا يجزئه الا ماء جديد. كتاب الام ج ۲ ص ۱۰۱. كتاب الطهارة، باب النية في الوضوء. وقال ابن قدامة: ولان البلل الباقي في يده مستعمل، فلا يجزئ المسح به، المعنى ج ۱ ص ۸۹ وقال في مواهب الجليل: وسئل مالك عن مسح راسه بفضل ذراعيه قال: لا احب ذلك... قال ابن رشد: اما مسح راسه بفضل ذراعيه فلا يجوز. وليس في قول مالك لا احب ذلك دليل على الاجزاء. لانه يقول: لا احب فما لا يجوز عنه بوجه. لان العلماء يكرهون ان يقولوا هذا حلال وهذا حرام، فيما طريقه الاجتهاد، ويكتفون بقولهم: اكرهه، ولا احبه، ولا باس به وما اشبه هذه الالفاظ، فيكتفي بذلك عن قولهم.. (ج ۱ ص ۳۳۰) كتاب الطهارة، فصل في فرائض الوضوء.

(۳) قال في الدر المختار. مع تنوير الايضار في سياق المكروهات الوضوء، وتثلث المسح بماء جديد، اما بماء واحد فمندوب او مسنون... ج ۱ ص ۹۸. وقال الحلبي في شرح المنية: ولو توضع ومسح ببلة بقيت على كفيه بعد الفسل يجوز مسحه. ص ۱۱۰.

(۴) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب آخر في صفة الوضوء، رقم (۵۵۹).

احناف فرمائی کہ ہم دا حدیث : (ابن لہیعۃ عن حبان بن واسم عن ایبہ عن عبداللہ بن زید) پہ طریق سرہ نقل دی پہ ہغی کتب دی

(ان التبی صلی اللہ علیہ وسلم توضأ ، واثہ مسح راسہ بہا یدہ) (۱)

یعنی رسول اللہ ﷺ اودس اوکرو او پہ باقی اوبو کومہی چہ د لاسونو د تر والی پہ صورت کتب وی پہ ہغی باندی نہی د سر مسح اوکرہ

اولہی روایت کوم چہ د عمرو بن الحارث عن حبان پہ طریق سرہ روایت شوہی دہ ہغہ سندا زیات قوی دہی ، ہم دغہ شان پہ دہی وجہ باندی ہم ہغی کتب قوت زیات دہی چہ د عبداللہ بن زید رضی اللہ عنہ پہ روایت کتب ہم د رسول اللہ ﷺ د سر د مسح دپارہ د نوہی اوبو اخستلو صراحت دہی (۲)

دویم روایت چہ د کوم نہ احناف استدلال کوی اگر چہ د عمرو بن الحارث والا روایت پہ مقابلہ کتب ضعیف دہی ، خو د ہغی شواہد موجود دی

پس پہ سنن ابی داؤد کتب (عن ابن عقیل عن الربیع) پہ طریق سرہ مروی دہی ، (ان التبی ﷺ مسح براسہ من فضل ماء کان فی یدہ) (۳)

ہم دغہ شان پہ دارقطنی کتب ہم دہی طریق سرہ روایت راغلی دہی ، چہ د ہغی الفاظ داسی دہی : (ان التبی صلی اللہ علیہ وسلم توشأ رأسہ یمسک یدہ) (۴)

یعنی رسول اللہ ﷺ اودس اوکرو او د دوارو لاسونو پہ لونندوالی سرہ نہی د سر مسح اوکرہ د امام دارقطنی رحمہ اللہ د یو بل روایت الفاظ داسی دہی (کان التبی صلی اللہ علیہ وسلم یمسک یدہ فی توشأ رأسہ یمسک یدہ) (۵)

یعنی رسول اللہ ﷺ بہ مونہ تہ تشریف راوہلو ، پس اودس بہ نہی کولو ، د رسول اللہ ﷺ پہ لاس مبارک کتب چہ بہ کومہی اوبہ بیچ کیدلہی پہ ہغی باندی بہ نہی مسح کولہ

پہ دہی روایاتو کتب عبداللہ بن محمد بن عقیل راوی دہی ، ہغہ دیرو محدثینو حضراتو ضعیف کرہی دہی (۶) خو امام ترمذی ، امام بخاری ، امام احمد ، امام اسحاق بن راہویہ او

(۱) انظر : جامع الترمذی ، ابواب الطہارۃ ، باب ما جاء انہ یأخذ لرأسہ ماء جدیدا ، تحت رقم ۲۵

(۲) اوگوئی : جامع الترمذی ... پورته حوالہ

(۳) السنن لابی داؤد ، کتاب الطہارۃ ، باب صفۃ وضوء النبی ﷺ رقم ۱۳۰

(۴) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۷ ، کتاب الطہارۃ ، باب المسح بفضل الیدین رقم ۱

(۵) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۷ ، کتاب الطہارۃ ، باب المسح بفضل الیدین رقم ۲ ، وجامع الترمذی ، ابواب الطہارۃ ، باب ما جاء ان مفتاح اصلا الطہور

(۶) اوگوئی : تحریر تقریب التہذیب ج ۲ ص ۲۶۴ ، رقم ۴۵۹۲ ، والسنن الکبری للبیہقی ج ۱ ص ۲۳۷ ، کتاب الطہارۃ ، باب الدلیل علی انہ یأخذ لكل عضو ماء جدیدا ، ولا یتطہر بالماء المستعمل

امام حمیدی رحمہ اللہ بہ د ہغوی نہ احتجاج کولو. (۱)
چونکہ د صحیح مسلم د عبد اللہ بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ د حدیث او د احنافو د مستدل حدیث
ترمینخہ خہ منافات نشته په دې وجه احنافو د دواړو احادیثو ترمینخہ تطبیق کولو سره
دواړه احادیث معمول به کړې دی چه د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل مستحب دی او د
لاسونو په لوندوالی سره مسح کول جائز دی. (۲)

او د جمهورو مستدل د هغوی په مذهب باندې صراحة دلالت نه کوی! پس امام نووی رحمہ اللہ
فرمائی چه د دې حدیث مفهوم بس صرف دومره دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د سر د مسح دپاره
نوې اوبه واخستلې، د لاسونو په لوندوالی ئې اکتفاء اونکړه، د دې نه په دې خبره باندې
استدلال نه شی کیدې چه د ماء مستعمل نه طهارت نه شی حاصلیدې، ځکه چه په دې
حدیث کتب صرف دومره ذکر دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نوې اوبه استعمال کړې، د دې نه دا نه
لازمیږي چه نوې اوبه اخستل شرط هم وی. (۳)

هم دغه شان که د جمهورو مذهب اختیار کړې شی نو یو حدیث بالکلیه پاتې کیږي، او د
احنافو په نزد دواړه احادیثو باندې عمل راځي. امام بیهقی رحمہ اللہ د احنافو په مستدل روایت
کتب د تاویل کولو کوشش کړې دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د مسح دپاره اوبه باقاعده اخستلې
وې، د هغې نه پس ئې خه حصه توئې کړې او په باقی اوبو ئې مسح اوکړه. (۴)

خو اول خو دا تاویل غیر متبادر دي، د نورو توجیهاو ضرورت خو هغه وخت وو چه کله دا
ثابت شوې وې چه د سر دپاره نورې اوبه اخستل ضروری او شرط دی، په دې سلسله کتب د
احادیث صحیحہ نه استدلال شوې وې، خو داسې خه دلیل موجود نه دي، کوم چه په
شرطیت باندې دلالت کوی او چه کوم حدیث موجود دي د هغې په باره کتب د شوافعو وکیل
امام نووی رحمہ اللہ فرمائی چه هغه د شرطیت دلیل نه شی جوړیدې، نو بیا د دویم مخالف
روایت داسې خلاف ظاهر توجیه کولو خه ضرورت دي؟ واللہ اعلم

قوله: ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رَجُلِهِ الْيَمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا : بیا ابن
عباس رضی اللہ عنہما د اوبو یوه لپه واخستله او هغه ئې په ښی خپه باندې چهر کاؤ کړه، تردې چه هغه
ئې وینخله.

(۱) قال الترمذی: وعبد الله بن محمد بن عقيل هو صدوق وقد تكلم فيه بعض أهل العلم من قبل حفظه.
قال أبو عيسى: وسمعت محمد بن اسماعيل يقول كان أحمد بن حنبل و اسحق بن ابراهيم و الحميدي
يحتجون بحديث عبد الله بن محمد بن عقيل ... جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء ان مفتاح الصلاة
الطهور. رقم ۳

(۲) اوگورئ: اعلاء السنن ج ۱ ص ۶۰ کتاب الطهارة، باب كفاية البلة من فضل غسل اليدين في مسح
الراس، واستحباب الماء الجديد

(۳) اوگورئ: شرح النووي على صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب في وضوء النبي صلی اللہ علیہ وسلم

(۴) قال البيهقي: وكأنه أراد اخذ ماء جديدا فصب بعضه ومسح راسه بببل يديه ... السنن الكبرى للبيهقي ج
۱ ص ۲۳۷، کتاب الطهارة، باب الدليل على انه يأخذ لكل عضو ماء جديدا، ولا يتطهر بالماء المستعمل.

گویا هغه په خپله خپه باندې دومره تر مکيا او کړه چه د خپې وينځل بيا موندلې شو. په دې کښ ظاهرا اشکال دې چه د (رش) معنی د چهر کاؤ کولو او د تر مکيا کولو راځی او د (غسل) معنی د وينځلو ده، چه د هغې دپاره د (اسالة الماء) موندلې کيدل ضروری دی، نو (غسل) لره د (رش) غایت څنگه منلې کيدې شی؟

د دې يو جواب خو دا ورکړې کيدې شی چه په (رش) د قطرات صغار کيدل ضروری نه دی، په دې کښ قطرات کبار هم کيدې شی، که د اوبو څاڅکی غټ وی او په هغې سره تر مکيا او کړې شی نو په هغې باندې اطلاق خو به د (رش) کيږي خو د (غسل) حاصليدل څه بعيد نه دی.

داسې هم وئيلي کيدې شی چه دلته مجازا قطرات سائله ته (رش) وئيلي شوې وی. هم دغه شان دا هم وئيلي کيدې شی چه د تکرار رش د وجې نه غسل حاصل شوي وی، که يو کړت د اوبو څاڅکی او کړې شی نو پوره به نه تر کيږي، خو که بار بار پرې تر مکيا کوی نو پوره به تر شی او په دې سره به اسالة الماء هم حاصل شی. (۱)

د ابوداؤد د روايت توجیه: دلته د ابوداؤد په روايت کښ دی چه (فَرَسَ عَلَى رِجْلِهِ الْيُسْىَ وَفِيهَا الثَّلْثُ ثُمَّ مَسَحَ بِكَفَيْهِ يَدَ فَوْقَ الْقَدَمِ وَيَدَ تَحْتَ الثَّلْثِ) (۲)

يعنی ابن عباس رضي الله عنه په خپله ښی خپه باندې تر مکيا او کړه، په هغې کښ نعل وو، بيا ئې هغه په خپلو دواړو لاسونو سره مسح کړه، يو لاس ئې د خپو دپاسه وو او يو لاس ئې د نعل د لاندې.

د دې روايت نه معلومېږي چه سيدنا ابن عباس رضي الله عنه په خپو باندې تر مکيا او کړه، په دې موقع باندې ئې يو لاس د خپې دپاسه وو او دويم د نعل د لاندې، چه د هغې نه معلومېږي چه د پوره خپې وينځل نه دی موندلې شوې.

بعض حضراتو دا په مسح عل الخف باندې محمول کړې دې. (۳) خو دا تاويل صحيح نه دې ځکه چه دلته د بخاری په روايت الباب او هم دغه شان د نسائي او د بيهقي په روايتونو کښ د غسل تصريح موجود ده. (۴)

(۱) قال الحافظ رحمه الله قوله: فرش: أي سكب الماء قليلا قليلا إلى أن صدق عليه مسمى الغسل، قوله: حتى غسلها: صريح في أنه لم يكتف بالرش. فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی الوضوء مرتين رقم ۱۳۷

(۳) قاله صاحب مرقاة الصعود ج ۱ ص ۱۱۷: کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتين مرتين، ت: محمد شايب شريف و ج ۱ ص ۲۱۵ ت: محمد اسحاق، انظر بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵ کتاب الطهارة، باب فی الوضوء مرتين.

(۴) اوگورئ: سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب مسح الاذنين رقم ۱۰۱، وباب مسح الاذنين مع الراس ... رقم ۱۰۲، والسنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۵۳، کتاب الطهارة، باب غسل الوجه رقم ۲۴۳

لهذا بغیر د خه دلیل او قرینې نه په مسح باندې د محمول کولو هیڅ جواز نشته. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چې دلته «تحت الثعل» وئیلو سره مجازاً «تحت القدم» مراد کړې شوې دې، ګینې که دا تاویل اونکړې شی نو دا روایت به شاو منلو سره رد کولې شی، ځکه چې په دې کښ هشام بن سعد دې کوم چې د اکثر علما کرامو په نزد ضعیف دې. (۲)
د هغه د تفرداتو نه هم استدلال نه شی کیدې پاتې لا دا چې د ثقه راویانو مخالفت اوکړې (فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱)

مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله فرمائی چې په قدم دپاسه چې کوم لاس دې په هغې باندې اصل کښ خپه وینځلې شی او د هغې په ذریعه پوره خپه مړلې شی چې پوره خپې ته اوبه اوسیرې، ګینې ظاهره ده چې په یوه لپه اوبو سره د پوره خپې استیعاب ممکن نه دې، هر چې د دویمې خپې تعلق دې کوم چې د نعل نه لاندې بیان کړې شوې دې، د هغې په غسل قدم کښ هیڅ دخل نشته، خو هغه د دې قدم د اوچتولو او اداثه ورکولو دپاره استعمالیدو، چې په هغې سره راوی دا خیال اوکړو چې په دې سره د قدم مسح کیدله. (۳)

قوله: ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَهُ أُخْرَى فَغَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَعْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ: بیا ابن عباس رضی الله عنهما په یوه لپه کښ اوبه واخستلې، او په هغې سره ټي خپله خپه یعنی ګسه خپه وینځله، بیا ټي اوفرمائیل: ما رسول الله صلی الله علیه و آله هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دې.

★★★★★

⑧ بَابُ التَّسْمِيَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَعِنْدَ الْوَقَاعِ

په هر حال کښ او د جماع په وخت «بسم الله» لوستل: په دې ترجمه الباب کښ د «وقام» ذکر د «على كل حال» نه پس د ذکر الخاص بعد العام د قبیل نه دې، چونکه په حدیث پاک کښ د تسمیه عند الوقاع ذکر وو او مصنف سره داسې روایت نه وو چې د هغې نه ټي خپله مدعا اخذ کړې وې نو د دې روایت نه ټي ترجمه اخذ کړه چې کله د وقاع (کوم ابعد الاحوال عن الذكر دې) په وخت ذکر مندوب دې نو په باقی احوال کښ به تسمیه په طریقه اولی مندوب وی. (۴)

د مخکښ باب سره مناسبت: په ظاهره کښ دا باب دلته بې ربط دې، نه ټي د تیر باب سره مناسبت شته او نه د وړاندې باب سره، ما قبل سره د بې ربطه کیدو وجه دا ده چې تسمیه د

(۱) بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵

(۲) انظر تحرير تقريب التهذيب ج ۴ ص ۳۹، رقم ۷۲۹۴

(۳) بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵

(۴) اوګورن: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۶، وشرح تراجم ابواب البخاری للشاه

ولی الله رحمه ص ۱۶. والکنز المتواری ج ۳ ص ۱۹

غسل وجه نه مقدم وی، لهذا دا اول راوړل پکار وو او د مابعد سره ئې د عدم مناسبت وجه دا ده چه وړاندې بآپ مایقول عند الغلامنه د خلا او استنجاء ابواب شروع کیږی، او د تسمیه تعلق د اودس سره دې د خلا او استنجاء سره نه.

علامه کرمانی رحمته الله خو پس مختصر شان خبره کړې ده چه امام بخاری رحمته الله د ترتیب څه اهتمام او التزام نه دې کړې، ځکه چه د هغوی اصل مقصود احادیث صحیحه لره راجع کول دي. (۱)

خو د علامه کرمانی رحمته الله دا خبره په فهم کښ نه راځی ځکه چه د وضع تراجم ابواب په سلسله کښ د امام بخاری رحمته الله ژور نظر او په دې ابواب او کتابونو کښ ترتیب او مناسبت معروف او مشهور څیز دې. تردې چه **(فقه البخاری فی تراجمه)** مشهور شو، بیا د هغوی په کتابونو او بابونو کښ د بې ربطه کیدو اعتراض څنگه کیدي شی؟

علامه عینی رحمته الله په بعض مقاماتو کښ دا راښی ظاهر فرمائیلې ده چه د ټولو بابونو مجموعی طور د اودس سره تعلق دې، لهذا دومره مناسبت کافی دې. (۲)

او په بعض مقاماتو کښ هغوی داسې جواب کړې دې چه امام بخاری رحمته الله کتاب الوضوء شروع کولو سره شپږ ابواب **"ما جاء فی الوضوء"**، **"لا تکمل صلاة بغير طهور"**، **"فضل الوضوء"**، **"لا يتوضأ من الشك حتى يستيقن"**، **"التخفيف فی الوضوء"** او **"اسماء الوضوء"** تراجم قائم کړې دی، په دې کښ په یو کښ هم د اودس صفت او کیفیت نه دې ذکر شوې، د هغې نه پس ئې اووم باب **"فضل الوجه بالیدین من غرفة واحدة"** قائم کړې دې، چه په هغې کښ د اودس کیفیت ذکر دې، او حال دا چه دا باب د ابواب الاستحسانه روستو ذکر کول پکار وو، خو هغوی دا باب دلته استطرادا او ضمناً قائم کړې دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله د دې ابواب ترمینځه مناسبت ډیر په تفصیل سره ذکر کړې دې چه د هغې خلاصه دا ده:

امام بخاری رحمته الله اول خو دا بیان کړه چه اودس فرض دې، بیا ئې دا بیان کړه چه شرط دې، بیا ئې د هغې فضیلت ذکر کړو، بیا ئې دا بیان کړه چه صرف په شک سره اودس نه واجب کیږی، بیا ئې دا بیان کړه چه په اودس کښ واجب درجه دا ده چه د اودس اندامونه تر کړې شی او کوم چه د دې نه زیات او په اسباب کښ داخل دې هغه د فضیلت د باب نه دې او هم په دې کښ **(غسل الوجه من غرفة واحدة)** هم داخل دې، د هغې نه روستو ئې د تسمیه ذکر او فرمائیلو، اصل کښ په تسمیه او غسل وجه کښ اقتران مطلوب دې چه د غسل وجه

(۱) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳

(۲) قال العینی رحمه الله : علی ان المناسبة العامة موجودة بین الابواب كلها، لکنها من واد واحد، عمده القاری ج ۲ ص ۲۶۲، باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة.

(۳) عمده القاری ج ۲ ص ۲۶۶

شروع دې د تسميه نه بيا موندلې شی، په ذکر کښ د تسميه مقدم کيدو او د غسل وجهه د موخر کيدو څه اثر نه پرېوځی، پس متوضی چه کله هم اودس کوی هغه لره د مخ د وينځلو سره بسم الله وئيل پکار دی. دغه شان د ماقبل سره مناسبت ښکاره شو.

او د مابعد سره ئې مناسبت دا دې چه څنگه تسميه عند الوضوء مشروع ده، هم دغه شان تسميه عند الخلا هم مشروع ده، د هغې نه روستو ئې وړاندې ابواب الخلا منعقد کړل (۳) حافظ ابن حجر رحمته الله مناسبت خو بيان کړو خو په دې کښ خو اشکالات دی.

اول خو دا چه هغوی چه د تير چاب سره کوم جوړ بيان کړې دې په هغې کښ اشکال دا دې چه په تقديم او تاخير کښ چه هر کله څه باک نشته نو امام بخاری رحمته الله له پکار وو چه تسميه ئې په شروع کښ ذکر کړې وي.

دويمه خبره دا چه حافظ رحمته الله فرمائی چه د تسميه د غسل وجهه سره اقتران مطلوب دي، دا هم قابل تسليم خبره نه ده، ځکه چه متوضی چه کله د اودس دپاره کيښی نو هغه د ټولو نه اول خپل لاس نه وينځی، بلکه اول لاس وينځی، بيا خوله کنگالوی او بيا پوزه کښ اوبه اچوی او بيا مخ وينځی او د تسميه اقتران د شروع سره کيدل پکار دی، نه د مخ وينځلو سره. هم دغه شان هغوی چه د راروانو بابونو سره کوم مناسبت ذکر کړې دې په هغې کښ اشکال دا دې چه ستاسو تقرير به هغه وخت چليدو چه کله امام بخاری رحمته الله د تسميه علی الوضوء، ذکر، عند الخلا، نه استدلال کولو سره ثابتولی، حال دا چه هغوی تسميه علی الوضوء د ذکر عند الجماع نه ثابت کړې ده، لکه چه مونږ بالکل په شروع کښ ذکر کړې دی.

حضرت شيخ الحديث صاحب رحمته الله فرمائی چه دا ټول اشکال هغه وخت راځی چه کله د تسميه نه مراد تسميه علی الوضوء وی، د امام بخاری رحمته الله مقصد تسميه علی الاستنجاء بيانول دی او د غسل الوجه باليد رحمته الله ترجمه مصنف رحمته الله د باب اسباغ الوضوء تکملي په طور ذکر کړې ده، ځکه چه په دواړو لاسونو سره ښه طريقه باندې اسباغ راځی، لهذا په طور د تکمله ئې غسل الوجه باليد رحمته الله راورلو سره دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه په کومو اندامونو کښ دواړه لاسونه استعماليدې شی لکه لاس هلته دواړه استعمالول پکار دی، ځکه چه په دې کښ اسباغ اسانه ده.

بيا د مصنف رحمته الله چونکه عادت دا دې چه کله مسئله يو کړت راشی نو بيا دوباره تکرار نه کوی، نو په دې وجه چه هر کله د غسل وجهه بيان اوشو نو وړاندې ټلو سره چه کله ئې د اودس ابواب قائم کړل نو هلته ئې دا مسئله دوباره ذکر نه کړه، چه تکرار لازم نه شی. حضرت شيخ الحديث رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله په دې ترجمه الباب سره د سيدنا علی عليه السلام روايت مرفوعه "سترايین امین الجن ومورات بنی ادم اذا دخل احدہم الغلاء ان يقول بسم الله" (۲)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱

(۲) جامع الترمذی، کتاب الجمعة، باب ما ذکر من التسمیة عند الغلاء، رقم ۶۰۶ وانظر سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل الغلاء، رقم ۲۹۷.

طرف ته اشاره کړې ده او دهغې تقویت یې فرمایلې دي. (۱)
حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه چه د ترجمې کوم غرض بیان کړې دي په دې باندې د بې ربطه کیدو او عدم مناسبت اشکال بالکل رفع کیږي خو یوه خبره بیا هم ذهن ته راځي او هغه دا چه تسمیه عند دخول الخلاء بالاتفاق مستحب ده، او د دې په مقابل کې تسمیه د اودس په وخت کې اهم هم ده او مختلف فیه هم. بله دا چه د محل سیاق او د مسئلې اهمیت خو دا غواړي چه دلته تسمیه علی الوضوء مراد وی، ځکه چه د بخاری ټولو شارحینو دلته تسمیه علی الوضوء مراد کړې ده، خپله امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې د تسمیه علی الوضوء مستقبل هیڅ باب هم نه دي ترلې.

خو وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمته الله علیه د غسل وجهه بالیدین ترجمه خو د تکمیل اسباغ دپاره ذکر کړې وی او دا تسمیه په حقیقت کې تسمیه علی الوضوء ده کومه چه دغسل وجهه نه مخکې کیدل پکار وو، خو د اسباغ د مناسبت د وجې نه یې د غسل وجهه بالیدین ترجمه مخکې راوړه، د هغې نه روستو یې د تسمیه عند الخلاء باب راوړلو، هم د دې نه تسمیه علی الوضوء هم ثابتې شوه، چونکه یو کړت دا مسئله دلته راغلې وه، په دې وجه یې وړاندې مکرر ذکر نه کړه، گویا تسمیه کومه چه د غسل وجهه نه مخکې ده، د هغې د شهرت په وجه باندې یې په هغې باندې اکتفاء اوکړه او په مؤخر ذکر کولو کې یې هیڅ اشکال پېښ نه شو. والله اعلم

د ترجمه الباب مقصد: د دې تقریر په ضمن کېن د ترجمه الباب مقصد هم څه حده پورې واضح شو.

حاصل یې دا دي چه عام طور سره شارحینو د دې باب مقصد تسمیه عند الوضوء بیان کړې دي، پس امام شاه ولی رحمته الله علیه فرمائی چه چونکه د تسمیه علی الوضوء والا روایت د مؤلف رحمته الله علیه د شرط مطابق نه دي، په دې وجه د تسمیه علی الوضوء سنت کیدل یې د حدیث الباب نه ثابت کړل، ځکه چه (وقام) بعد الاحوال من ذکر الله... دي چه کله په هغې کېن تسمیه مستحب ده نو په اودس کېن به په طریق اولی مستحب وی. (۲)

او حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی چه د دې باب مقصد تسمیه عند الخلاء ده، هم په دې

وجه یې د دې نه روستو ابواب الخلاء ذکر کړي دي. (۳) والله سبحانه وتعالى اعلم

د تسمیه علی الوضوء حکم: د اودس په شروع کېن د بسم الله ویلو څه حکم دي؟ په دې کېن د فقهاء کرامو اختلاف دي

اهل ظواهر، امام اسحاق بن راهویه او د روایت مطابق امام احمد رحمته الله علیه د تسمیه د وجوب او فرضیت قائل دي.

(۱) الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۶ تا ۲۰

(۲) اوگوری رساله: شرح تراجم ابواب البخاری: ص: ۱۶.

(۳) الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۹

او د احناف، مالکیانو، شوافع او د امام احمد رحمته ظاهر مذهب دا دې چه تسمیه سنت ده یا مستحب ده. (۱)

صاحب هدایه فرمائی چه اصح دا ده چه تسمیه علی الوضوء مستحب ده. (۲) او ابن الهمام رحمته د وجوب قائل دي. (۳)

د قائلین فرضیت دلائل او د هغې تجویزیه: قائلین فرضیت د ډیرو احادیثو نه استدلال کوي. ① پس په سنن ابی داؤد و غیره کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت دي: «لا صلاة الا وضوءه، ولا وضوء لمن لم يذكر اسم الله تعالى عليه» (۴)

دا روایت د یعقوب بن سلمه بن ابیه عن ابی هریره په طریق سره روایت شوي دي. (۵) امام حاکم رحمته یعقوب بن سلمه لره یعقوب بن ابی سلمه الماجشون گنلې دي، پس هغه فرمائی: «وقد احتج مسلم بـيعقوب بن ابی سلمه الماجشون، واسم ابی سلمه، دينار» (۶) یعنی امام مسلم رحمته د یعقوب بن ابی سلمه الماجشون احادیث په طور د احتجاج او استدلال نقل کړي دي او د ابو سلمه نوم دینار دي.

خو حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «سواءه حدثنا يعقوب بن سلمه الليثي عن ابیه عن ابی هریره... واسناده فيه لين» (۷)

یعنی دا یعقوب بن ابی سلمه الماجشون نه دي، بلکه یعقوب بن سلمه لیثی دي، هغه خپل پلار نه او د هغه پلار د ابوهریره رضی الله عنه نه نقل کوي، په دې سند کښ ضعف دي.

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ادعی انه الماجشون، وصححه لذلك، والحوادث الليثي» (۸) یعنی امام حاکم رحمته دا دعوی کړې ده چه دا ماجشون دي، هم په دې وجه باندې هغوی حدیث ته صحیح وئيلي دي او صحیح دا ده چه هغه لیثی دي.

(۱) اوگورئ: حاشیه ابن عابدین ج ۱ ص ۸۹، سنن الوضوء، وحاشیه الدسوقي علی الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۷۱، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۶، والمغنی ج ۱ ص ۷۳، والانصاف ج ۱ ص ۱۲۸، ونیل الاوطار ج ۱ ص ۱۵۰، باب التسمیه علی الوضوء.

(۲) اوگورئ: الهدایة مع شرحه فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰

(۳) فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰، ۲۱

(۴) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب التسمیه علی الوضوء، رقم ۱۰۱، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمیه علی الوضوء، رقم ۳۹۳، ومستدرک الحاکم، ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب الطهارة رقم ۷۴/۵۱۹.

(۵) اوگورئ پورته حواله جات

(۶) المستدرک ج ۱ ص ۴۶

(۷) تلخیص المستدرک ج ۱ ص ۱۴۶

(۸) التلخیص الحبیج ج ۱ ص ۱۲۳، کتاب الطهارة، باب سنن الوضوء رقم ۷۰

بیا امام ترمذی رحمته الله علیه د امام بخاری رحمته الله علیه نه نقل کړې دی چه : (یعقوب بن سلمه مدنی، لایعرف سام من ایبه، ولایعرف لایبه سام من ابی هریره) (۱)

یعنی یعقوب بن سلمه مدنی راوی دې، خو نه خو د هغه د خپل پلار نه سماع معروف ده او نه د هغه د پلار د ابو هریره رضی الله عنه نه سماع معروف ده.

امام دارقطنی رحمته الله علیه دا حدیث : ایوب بن یحیی بن ابی کثیر عن ابی سلمه عن ابی هریره رضی الله عنه په طریق سره هم نقل کړې دې : (ماتوضاء من لم یذکر اسم الله علیه، وماصل من لم یترضاه) (۲)

یعنی چا چه بسم الله او نه لوستله هغه اودس نه دې کړې او چا چه اودس اونکړو هغه مونځ نه دې کړې .

خو په دې طریق کښ انقطاع ده ځکه چه ایوب وائی چه ما د یحیی بن ابی کثیر نه صرف یو حدیث اوریدلې دې . (۳)

⑦ امام ترمذی رحمته الله علیه د سعید بن زید رضی الله عنه نه حدیث نقل کړې دې : (سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول : لا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه) (۴)

یعنی د هغه چا اودس نه کیږي چه بسم الله پرې او نه وائی .

امام ترمذی رحمته الله علیه د امام بخاری رحمته الله علیه نه نقل کوی : (لیس فی هذا الباب حدیث احسن هندی من هذا) (۵)

یعنی زما په نزد په دې باب کښ د ذکر شوې حدیث نه غوره بل یو حدیث هم نشته .

امام احمد رحمته الله علیه فرمائی : (لا اعلم فی هذا الباب حدیثا له اسناد جید) (۶)

یعنی په دې باب کښ ماته داسې حدیث نه دې معلوم چه د هغې سند جید وی .

حافظ زیلعی رحمته الله علیه فرمائی چه امام ابن القطان رحمته الله علیه په خپل کتاب الوضوء والایهام کښ فرمائی چه په دې کښ درې مجهول الحال اشخاص دی، یو د رباح راوی نیا، د هغې نه نوم معلوم دې اونه حال . (۷) بله دا چه سوا د دې یو حدیث نه چرته هم د هغې تذکره نه راځی .

(۱) علل الترمذی الكبير ص ۳۲، کتاب الطهارة، باب التسمية عند الوضوء، هم دغه شان اوگورئ : مختصر

سنن ابی داؤد للمنذری ج ۱ ص ۸۸ کتاب الطهارة باب فی التسمية علی الوضوء .

(۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۷۱، کتاب الطهارة باب التسمية علی الوضوء رقم ۲

(۳) السنن الکبری للبيهقی ج ۱ ص ۴۴، رقم ۱۹۶

(۴) جامع الترمذی، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمية علی الوضوء رقم ۲۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمية علی الوضوء، رقم ۳۹۲.

(۵) علل الترمذی الكبير ص ۳۱، ۳۲، کتاب الطهارة، باب فی التسمية عند الوضوء رقم ۱۶

(۶) علل الترمذی الكبير ص ۳۲، کتاب الطهارة، باب التسمية عند الوضوء، رقم ۱۷

(۷) قال الحافظ کذا قال ابن القطان فاما هي فقد عرف اسمها من رواية الحاكم ... (بقیه برصفحه آئنده

دویم راوی رباح دې، دا هم مجهول الحال دې، دریم ابو ثفال "یکس الثاء المشثة وغقة فام" (۱) دې دا هم مجهول الحال دې. (۲)

هم دا خبره ابو حاتم او ابو زرعه رضی الله عنہ فرمائی، پس امام ابن ابی حاتم رحمته الله چه کله د خپل والد محترم او ابو زرعه نه دې حدیث په باره کښ تپوس او کړو نو هغوی او فرمائیل:

(لیس عندنا هذا الصحيح، ابو ثفال ورهاس مجهول) (۳)

یعنی زموږ په نزد دا روایت صحیح نه دې، ځکه چه ابو ثفال او رباح مجهول دی.

امام بخاری رحمته الله فرمائی: (فی حدیثه نظر) (۴)

هم دغه شان امام بزار رحمته الله فرمائی: (ابو ثفال مشهور، ورهاس وجدته لانعلیها روبا الا هذا الحديث،

ولاحدث عن رباح الا ابو ثفال، فالخير من جهة النقل لا يثبت) (۵)

یعنی ابو ثفال خو مشهور دې، خو رباح او دهغه د نیا نه سوا دې حدیث زموږ د علم مطابق بل یو روایت هم نقل نه دې، هم دغه شان د رباح نه د ابو ثفال نه علاوه بل چا روایت نه دې کړې، لهذا دا روایت د نقل د جهت نه ثابت نه دې. بیا د دې روایت په سند کښ کافی اضطراب دې پس!

① وهیب او بشر بن المفضل وغیره د «عن عبدالرحمن بن حرملة، عن ابی ثفال المری، عن رباح بن عبدالرحمن، عن جدته، عن ابيها» په طریق سره روایت کړې دې.

② حفص بن میسره، ابو معشر او اسحاق بن حازم «عن عبدالرحمن بن حرملة، عن ابی ثفال عن رباح عن جدته انها سعت» په طریق سره نقل کړې دې، په دې طریق کښ د "جدة رباح" د والد واسطه نشته.

③ دراوردی د "ابو ثفال عن رباح عن ابن ثوبان" په طریق سره مرسل نقل کړی دی.

④ صدقه مولى آل الزبير د "ابو ثفال عن ابی بکر بن حویطب" (ابو بکر بن حویطب پخپله رباح دې) په طریق سره مرسل نقل کړې دې.

...بقیه از صفحه گذشته) ورواه البیهقی ایضا مصرجا باسمها، (قال البیهقی: جدة رباح هي اسماء بنت سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، السنن الکبری ج ۱ ص ۴۳، واما حالها فقد ذكرت في الصحابة، وان لم يثبت لها صحبة، فمثلا لا يستل عن حالها. التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۷.

① المغنی فی ضبط اسماء الرجال ص ۱۴

② نصب الراية ج ۱ ص ۴ رقم ۱۵: قال البیهقی او ثفال المری يقال اسمه ثمامة بن وائل، وقيل ثمامة بن حصين، السنن الکبری ج ۱ ص ۱۴۳، کتاب الطهارة، باب التسمية على الوضوء رقم ۱۹۴.

③ علل الحديث لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۵۱ طبع قدیم و ج ۱ ص ۲۶۳، طبع جدید، رقم ۱۲۹.

④ التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۷، رقم ۷۰

⑤ التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۷

- امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی کہ یہ دے کبش صحیح اولیٰ طریق دے۔ (۱)
- ⑤ امام ابن ماجہ رحمہ اللہ وغیرہ د ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ حدیث د "کثیر بن زید، عن ربیع بن عبد الرحمن بن ابی سعید، عن ایہ عن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ" پہ طریق سرہ نقل کرے دے: (ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال: لا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیہ) (۲)
- یعنی: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل خوک کہ د اودس پہ وخت د اللہ پاک نوم وائہ اخلی د ہغہ اودس نہ کیری
- امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: (احسن ما یروى فی هذا الحدیث کثیر بن زید) (۳)
- امام اسحاق بن راہویہ رحمہ اللہ فرمائی: (هو اسم مائ الباب) (۴)
- یعنی پہ دے باب کبش د تولو نہ زیات صحیح ہم دا حدیث دے۔
- حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دے حدیث تہ حسن وثیلی دے۔ (۵)
- او حال دا کہ امام ترمذی رحمہ اللہ فرمائی کہ امام بخاری رحمہ اللہ ربیع بن عبد الرحمن تہ منکر الحدیث وثیلی دے۔ (۶)
- امام احمد رحمہ اللہ د ہغہ پہ بارہ کبش فرمائی: (لیس بمعروف) (۷)
- ⑥ امام ابن ماجہ او امام حاکم وغیرہ د سیدنا سہل بن سعد ساعدی رضی اللہ عنہ تہ مرفوعاً نقل کرے دی کہ: (لا صلاۃ لمن لا وضوء لہ، ولا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیہ، ولا صلاۃ لمن لا یصل علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم)، ولا صلاۃ لمن لا یحب الانصار (۸) دا روایت د "عبد المہمین بن عباس بن سہل بن سعد الساعدی عن ایہ عن جدہ" پہ طریق سرہ نقل دے۔
- خو پہ دے طریق کبش عبد المہمین بن عباس دے، ہغہ تہ امام بخاری رحمہ اللہ منکر الحدیث وثیلی دے، امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (لیس بثقة) او امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: (لیس بالقوی) (۹)
- خو د ہغہ متابعت د ہغہ رور ابی بن عباس کرے دے، کوم کہ امام طبرانی رحمہ اللہ پہ

(۱) او گورئی: العلل الوارده فی الاحادیث للدارقطنی ج ۴ ص ۴۳۳ تا ۴۳۵

(۲) سنن ابن ماجہ، کتاب الطہارہ، باب ما جاء فی التسمیۃ علی الوضوء رقم ۳۹۱

(۳) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۴۷، رقم (۷۵/۵۲۰) کتاب الطہارہ

(۴) التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۲۵

(۵) نتائج الافکار ج ۱ ص ۲۲۹، باب ما یقول علی وضوئہ.

(۶) علل الترمذی الکبیر ص ۳۲، ومیزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۸، رقم ۲۷۲۷

(۷) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۸، رقم ۲۷۲۷

(۸) سنن ابن ماجہ، کتاب الطہارہ باب ما جاء فی التسمیۃ علی الوضوء، رقم ۴۰۰

(۹) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۶۷۱، رقم ۵۲۷۹

المعجم الكبير کتب روایت کړې دي. (۱) ابی بن عباس اگر چه د بخاری په راویانو کښ دي. خو امام ابن معین رحمته الله د هغه تضعیف کړې دي او امام نسائی رحمته الله او دولابی رحمته الله فرماني:

«ليس بالقوي» او امام احمد رحمته الله فرماني: «منكر الحديث» (۲)

⑤ سنن ابن ماجه، مسند بزار، مصنف ابن ابی شيبه او سنن دارقطني کتب د سیده عائشه رضي الله عنها حديث روایت شوې دي. «كان النبي صلى الله عليه وسلم اذا توضأ فوضعه يديه في الاذان» (۳)

يعني رسول الله صلى الله عليه وسلم چه به کله اودس شروع کولو نو «بسم الله» به ئې لوستله. په دې حديث کښ حارثه بن محمد نومي راوی دي او هغه ضعیف دي.

امام بزار رحمته الله فرماني: «حارثة لئین الحديث» (۴)

امام بخاری رحمته الله ورته «منكر الحديث» وئيلي دي. (۵)

هم دغه شان امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: «ضعيف الحديث، منكر الحديث» (۶)

امام نسائی او علی بن الجنید رحمته الله فرماني: «متروك الحديث» (۷)

امام ابو زرع رحمته الله فرماني: «واهي الحديث» (۸)

امام ابن حبان رحمته الله فرماني: «من كثره، وفحش خطؤه، تركه احمد ويحيى» (۹)

فرماني چه امام احمد رحمته الله د اسحاق بن راهويه رحمته الله جامع پرانستلو، په هغې کښ اولنې

حديث د حارثه بن ابی الرجال نه وو، سخت خفه شو او وې فرمائيل: اول حديث يكون في الجامع

عن حارثه؟ يعني عجيبه خبره دا ده چه په دې کتاب کښ اولنې حديث د حارثه نه نقل دي، او

حال دا چه د اسحاق بن راهويه رحمته الله دعوی دا ده چه هغه په دې کتاب کښ د اصم ماتي الهاب

انتخاب کړې دي، او حال دا چه دا حديث اضعف دي. (۱۰)

(۱) المعجم الكبير للطبراني ج ۶ ص ۱۲۱، رقم ۵۶۹۹

(۲) اوگورئ: میزان الاعتدال ج ۱ ص ۷۸ رقم ۲۷۳

(۳) سنن ابن ماجه، کتاب الصلاة، باب اتمام الصلاة، رقم ۱۰۵۲، وكشف الاستار عن زوائد البزار ج ۱ ص

۱۳۷، باب التسمية على الوضوء رقم ۲۶۱، ومصنف ابن ابی شيبه ج ۱ ص ۲۳۰، كتاب الطهارة، باب في

التسمية في الوضوء رقم ۱۶، وسنن الدارقطني ج ۱ ص ۴.

(۴) كشف الاستار ج ۱ ص ۱۳۷، رقم ۲۶۱

(۵) التاريخ الكبير ج ۳ ص ۹۴، رقم ۳۲۷

(۶) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۲۷۰، رقم ۱۱۳۸/۳۴۳۱

(۷) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۱۶۵، ۱۶۶

(۸) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۲۷۰، رقم ۱۱۳۸/۳۴۳۱

(۹) كتاب المجروحين لابن حبان ج ۱ ص ۳۳۱، رقم ۲۷۸

(۱۰) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۱۶۶

① امام طبرانی رحمہ اللہ پہ خپل "المعجم الکبیر" او "کتاب الدعاء" کتب، ابوبشر الدؤالی رحمہ اللہ پہ خپل کتاب "الاسماء والکنی" کتب او حافظ ابو نعیم رحمہ اللہ پہ "معرفۃ الصحابة" کتب د سید - سیرہ جہنی رحمہ اللہ مرفوع حدیث نقل کړې دې

(الاصلاح الاپوض، ولاوضو لمن لم یذکر اسم الله علیه، الاولای من بالله من لا یؤمن بی، ولا یؤمن بی الا من یعرف حق الانصار) (۱)

یعنی بغیر د اودس نه مومن نه کیږي او څوک چه بسم الله اونه وائی د هغه اودس نه کیږي، څوک چه په ما باندې ایمان نه لری د هغه په الله پاک ایمان نشته او څوک چه د انصارو حق نه ادا کوی د هغه په ما باندې ایمان نشته.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه دا روایت ابو القاسم بغوی رحمہ اللہ د یحیی بن عبدالله بن یزید بن عبدالله بن انیس په واسطې سره نقل کړې دې، په دې کتب عیسی بن سیرة دې، هغه ته امام بغوی رحمہ اللہ منکر الحدیث وئیلې دې. (۲)

② حافظ ابو موسی مدنی په "معرفۃ الصحابة" کتب هم دا حدیث د ام سیرہ رحمہ اللہ نه هم روایت کړې دې، خو حافظ رحمہ اللہ فرمائی چه دا ضعیف دې. (۳)

③ امام ابن عدی رحمہ اللہ په "الکامل" کتب د (عیسی بن عبدالله، من اییه، عن جدّه) په طریق سره د سیدنا علی رحمہ اللہ نه حدیث نقل کړې دې.

(قال رسول الله ﷺ: لا صلاح لمن لا وضو له ولا وضو لمن لم یذکر اسم الله علیه) (۴)
د دې د سند په باره کتب امام ابن عدی رحمہ اللہ فرمائی:

(وهذا الاسناد احادیث حدثنا ابن مهدي، ليست بمستقيمة) (۵) یعنی په دې سند سره امام ابن مهدي رحمہ اللہ مونږ ته ډیر احادیث اورولې دی، دا صحیح نه دی.

امام دارقطنی رحمہ اللہ د عیسی بن عبدالله په باره کتب فرمائی: (متروک الحدیث) (۶)

امام ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: (یروی عن ابائه اشیاء موضوعة، لا یحل الاحتجاج به، کانه کان یم ویطعن،

(۱) المعجم الکبیر للطبرانی ج ۲۲ ص ۲۹۶، رقم ۷۵۵، وکتاب الدعاء ج ۱ ص ۹۷۲، باب القول عند افتتاح الوضوء. رقم ۳۸۱، وکتاب الاسماء والکنی للدؤالی ج ۱ ص ۳۶، و معرفۃ الصحابة لابی نعیم ج ۴ ص ۴۸۶، رقم ۶۸۷۲

(۲) اوگوری: نتائج الافکار ج ۱ ص ۲۳۴، باب ما یقول علی وضوئه

(۳) اوگوری: التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۲۸

(۴) الکامل لابن عدی ج ۵ ص ۲۴۳، ترجمه عیسی بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب

(۵) پورته حواله اوگوری

(۶) لسان البیران ج ۴ ص ۳۹۹، طبع قدیم. و ج ۶ ص ۲۶۹، طبع جدید. تحقیق شیخ عبد الفتاح ابو غده رحمہ الله تعالى رقم ۵۹۳۴

حق کان یجی بالاشیاء الموضوعة عن اسلافه، فیهل الاحتجاج بما یرویه (۱)

یعنی دې د خپل پلار نیکه نه موضوع روایات نقل کوي، اصل کښ د وهم او د خطا د زیاتیدو د وجې نه هغه د خپلو مشرانو نه موضوع روایات راوړي، په دې وجه د هغه د روایاتو نه احتجاج کول صحیح نه دی.

او امام ابن عدی رحمته الله فرمائی: «وعامة ما یرویه لایتابه علیه» (۲)

① ابو موسی المدینی رحمته الله په معرفة الصحابة کښ د «عبد الملك بن حبيب الاندلسی، عن اسد بن موسى، عن حماد بن سلمة، عن ثابت» په طریق سره د سیدنا انس رضی الله عنه مرفوع روایت نقل کړې دې!

«لایسان لمن لم یمن به، ولا صلاة الا بهوض، ولا وضو لمن لم یسم الله» (۳)

یعنی څوک چه په ما باندې ایمان نه راوړی د هغه ایمان نشته، او بغیر د اودس نه مونځ نشته او څوک چه بسم الله نه وائی د هغه اودس نشته.

په دې سند کښ د عبد الملك بن حبيب اندلسی په باره کښ حافظ رحمته الله فرمائی: «شديد الضعف» (۴)

حاصل دا دې چه د تسمیه علی الوضوء د وجوب په سلسله کښ چه څومره هم روایتونه دی هغه ټول ضعیف او متکلم فیه دی، خو په دې سلسله کښ مجموعی طور سره چونکه په ډیرو احادیثو کښ د تسمیه ذکر دې، په دې وجه یو قسم قوت ضرور حاصلیږي! پس حافظ منذری رحمته الله فرمائی:

«ولی الباب احادیث كثيرة، لایسلم شی منها من مقال، ولا شك ان الاحادیث التي وردت فیها وان كان لا یسلم شی منها من مقال، فانها تتعاضد بکثرة طرقها، وتکتسب قوة» (۵)

یعنی په دې باب کښ ډیر احادیث دی، خو په هغې کښ یو حدیث هم د مقال نه خالی نه دې، او په دې خبره کښ هم څه شک نشته چه په کومو احادیثو کښ چه تسمیه راغلې ده، اگر چه هغه د کلام نه خالی نه دی، خو هغه د کثرت د وجې نه د یو بل دپاره د تقویت باعث دی او په هغې کښ یو قسم تقویت پیدا کیږي.

هم دغه شان حافظ رحمته الله فرمائی: «والظاهر ان مجهوم الاحادیث یحدث منها قوة تدل علی ان له اصلا» (۶)

① کتاب المجر وخین ج ۲ ص ۱۰۳، رقم ۷۰۷

② الکامل ج ۵ ص ۲۴۵

③ التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۲۸

④ پورته حواله، د هغوی په باره کښ تفصیلات او گورئ: لسان المیزان ج ۴ ص ۵۹، طبع قدیم، و ج ۵ ص ۲۵۵ طبع جدید، رقم ۴۹۰۱

⑤ الترغیب والترهیب ج ۱ ص ۹۸، الترهب من ترک التسمیه علی الوضوء عامدا، رقم ۳۱۵

⑥ التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۲۸

یعنی ظاهره دا ده چه د مجموعی احادیثو نه قوت حاصلیری او په دې خبره باندې دال دی چه د دې څه اصل ضرور شته.

د قائلین سنیت او استحباب موقف: جمهور علماء کرام کوم چه د فرضیت نه دی قائل هغوی د تسمیه علی الوضوء د احادیثو په سلسله کښ فرمائی چه دا احادیث یا خو قولی دی یا فعلی دی.

هر چه د فعلی احادیثو تعلق دې نو هغه په دوام باندې دال نه دی لهذا د هغې نه سنیت هم نه شی ثابتیدلې پاتې دا چه فرضیت ترې ثابت شی.

او هر چه د قولی احادیثو تعلق دې نو د هغې په سندونو کښ کلام دې، بیا دا اخبار احاد دی، چه د هغې نه په کتاب الله باندې زیادت نه شی کیدي.

د دې نه علاوه چه په کومو احادیثو کښ د «لا وضوء» الفاظ راغلي دی په هغې کښ په نفی په نفی کمال باندې محمول کولې شی، لهذا د هغې نه به زیات نه زیات سنیت ثابتیری. (۱)

والله اعلم

د قائلین سنیت استدلال هم د دې احادیثو نه دې کوم چه مونږ په تفصیل سره پورته ذکر کړې دې، دا احادیث اگر چه متکلم فیه دی خو پورته مونږ دا بیان کړې ده چه د کثرت طرق د وجې نه په دې کښ یو قسم قوت پیدا شوې دې، لهذا تسمیه سنت ده.

او د استحباب قائلین دې خبرې ته گوري چه سنت وئیلې شی «ما واطب علیه رسول الله ﷺ مع الترك احيانا» یعنی سنت به هغه عمل ته وئیلې شی چه رسول الله ﷺ پرې اکثر اوقات پابندی کړې وی او کله کله ئې ترک کړې وی. تسمیه علی الوضوء د دې درجې عمل نه دې، ځکه چه په دې باندې مواظبت ثابت نه دې. (۲)

خو د سنتیت قائلین وائی چه سنت چه څنگه به فعل سره ثابتیری هم دغه شان په قول سره هم ثابتیری. (۳) د دې نه علاوه علامه عینی رحمته الله فرمائی چه تسمیه ته صرف مستحب څنگه وئیلې کیدي شی، چه هر کله د تسمیه په باره کښ قولی او فعلی ډیر احادیث راغلي دی؟ (۴) د امام ابن الهمام رحمته الله موقف: امام ابن الهمام رحمته الله په فتح القدیر کښ د ټولو دلائلو تجزیه کولو سره ثابته کړې ده چه هر کله د تسمیه احادیث په کثرت سره ثابت دی، د هغې په معارضه کښ څه نص نشته نو هغه په نفی کمال باندې ولې محمول کولې شی، براه راست پرې د وجوب اثبات ولې نه شی کیدي؟ هغوی دا خپل موقف ډیر مدلل ذکر کړې دې. (۵)

(۱) اوگورئ: شرح معانی الآثار مع نثر الازهار ج ۱ ص ۵۰، ۵۱. کتاب الطهارة، باب التسمیه علی الوضوء،

والبینا للعینی ج ۱ ص ۱۹۴، والسعایه ج ۱ ص ۱۰۹، ۱۱۰

(۲) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۱۱۰، والبینا ج ۱ ص ۱۹۷

(۳) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۱۱۰

(۴) البینا ج ۱ ص ۱۹۸

(۵) اوگورئ: فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰، ۲۱

علامه عبدالحی لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وہذا کلام حسن، ینبغی ان یعول علیہ» (۱)
 دا یو بنہ کلام دی دے طرف تہ رجوع او اعتماد کیدل پکار دی.

خو علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کلام البحر صریحی ان المحقق ابن الہمام من اہل الترجیح، حیث قال
 عنہ: انه اهل للنظر في الدليل، وحينئذ فلنا اتباعه فيما يحققه ويرجحہ من الروایات او الاقوال، ما لم يخبر من
 المذهب، فان له اعتبارات خالف فيه المذهب، فلا يتابع عليها، كما قاله تلميذه العلامة قاسم» (۲)
 یعنی صاحب بحر د تصریح مطابق محقق ابن الہمام د اہل ترجیح نہ دے، پس صاحب بحر
 فرمائی چہ ہغہ پہ دلیل کنب د نظر کولو اہل دے. لہذا ابن الہمام چہ کومو روایاتو او
 اقوالو تہ ترجیح ورکری زمونہ دپارہ د ہغے د اتباع گنجائش شتہ، پہ دے شرط چہ د مذهب
 نہ خارج شہ خبرہ نہ وی، خکہ چہ د ہغوی بعض اختیارات او تفردات دی کوم چہ د مذهب
 خلاف دی، پہ ہغے کنب د ہغوی اتباع نہ شی کیدی، لکہ چہ د ہغوی شاگرد قاسم بن
 قطلوبغا تصریح کری دہ.

۱۴۱: ﴿حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ
 عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) يَنْهَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا
 أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا فَقَضَى بَيْنَهُمَا وَلَدٌ
 لَمْ يَرْضَهُ﴾ ۳۰۹۸، ۳۱۰۹، ۴۸۷۰، ۲۰۲۵، ۲۹۲۱

رجال الحديث

① علی بن عبد اللہ: دا امیر المومنین فی الحدیث امام علی بن عبد اللہ بن جعفر بن نجیح
 سعدی بصری المعروف بابن المدینی رحمۃ اللہ علیہ دے. د ہغوی حالات پہ کتاب العلم رہاب الفہم ل
 العلم: د لاندے تیر شوی دی. (۴)

(۱) السعانة ج ۱ ص ۱۱۰

(۲) شرح عقود رسم المفتی ص ۱۲۶. مطلب: المحقق ابن الہمام وتلميذه العلامة قاسم من اهل الاجتهاد لا
 بحسب البحر

(۳) قوله عن ابن عباس: الحديث أخرجه البخاري أيضا في صحيحه ج ۱ ص ۴۶۳ و ۴۶۴. كتاب بدء
 الخلق. باب صفة ابليس وجنوده. رقم ۳۲۷۱ و ۳۲۸۳. وج ۲ ص ۷۷۶. كتاب النكاح. باب ما يقول الرجل
 اذا اتى اهله. رقم ۵۱۶۵. وج ۲ ص ۹۴۵. كتاب الدعوات. باب ما يقول اذا اتى اهله رقم ۶۳۸۸ وج ۲ ص
 ۱۱۰۰. كتاب التوحيد. باب السؤال باسماء الله تعالى. والاستعاذة بها. رقم ۷۳۹۶. ومسلم في صحيحه. كتاب
 النكاح. باب ما يستحب ان يقوله عند الجماع. رقم ۳۵۳۳، ۳۵۳۴. وابوداؤد في سننه. في كتاب النكاح. باب
 في جامع النكاح. رقم ۲۱۶۱. والترمذی في جامعه. في كتاب النكاح. باب في جامع النكاح. رقم ۲۱۶۱.
 والترمذی في جامعه. في كتاب النكاح. باب ما يقول اذا دخل على اهله. رقم ۱۰۹۲. وابن ماجه في سننه.
 في كتاب النكاح. باب ما يقول الرجل اذا دخلت عليه اهله. رقم ۱۹۱۹.

(۴) كشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷

- ① جریر بن عبد الحمید بن قرط ضبی رازی رحمۃ اللہ علیہ دې د هغوی حالات په کتاب العلم. "باب من جعل لاهل العلم ایاماً معلومة" د لاندې تیر شوې دی. (۱)
- ② منصور: دا مشهور محدث منصور بن المعتمر السملی الکوفی رحمۃ اللہ علیہ دې د هغوی حالات په کتاب العلم. "باب من جعل لاهل العلم ایاماً معلومة" د لاندې تیر شوې دی. (۲)
- ③ سالم بن ابی الجعد: دا سالم بن ابی الجعد کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې، ولاء اشجعی بللی شی، د ابو الجعد نوم رافع دې. (۳)
- دې د سیدنا ثوبان رضی اللہ عنہ مولی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم، سیدنا جابر، سیدنا ابن عباس، سیدنا نعمان بن بشیر، سیدنا عبد الله بن عمرو، سیدنا عبد الله بن عمر او سیدنا انس بن مالک رضی اللہ عنہم وغیره نه روایت کوی.
- د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه خوښی حسن، حکم بن عتیبه، عمرو بن دینار، عمرو بن مرة، ابو اسحاق السبیعی، امام اعمش، منصور بن المعتمر او موسی بن المسیب رضی اللہ عنہم وغیره حضرات دی. (۴)
- دې د سیدنا عمر، سیدنا عثمان، سیدنا علی رضی اللہ عنہم نه روایت کوی خو هغه مراسیل دی، هم دغه شان د سیدنا ابن مسعود او سیده عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہما سره هم د هغوی ملاقات نه دې شوې، د هغوی ملاقات د سیدنا ابو الدرداء او سیدنا ثوبان رضی اللہ عنہما سره هم نه دې شوې (۵)
- امام یحیی بن معین، امام ابو زرعه او امام نسائی رضی اللہ عنہم فرمائی: (ثقة) (۶)
- ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (كان ثقة كثر الحديث) (۷)
- امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (کثیر تاهل الثقة) (۸)
- ابن خلفون رحمۃ اللہ علیہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۹)
- ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ هم هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې (۱۰)

- (۱) کشف الباری ج ۳ ص ۲۶۸
- (۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۷۰
- (۳) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۱۳۰
- (۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۱۳۱، ۱۳۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸، ۱۰۹
- (۵) اوگورئ: اکمال تهذیب الکمال لمغلطائی ج ۵ ص ۱۸۰، ۱۸۱
- (۶) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۱۳۲، والجرح والتعديل ج ۴ ص ۱۷۶، رقم (۷۹۵/۵۹۱۴)
- (۷) الطبقات لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۱
- (۸) معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ۳۸۲، رقم ۵۳۸، واکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۱۸۱
- (۹) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۱۸۲
- (۱۰) الثقات لابن حبان ج ۴ ص ۳۰۵

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ د ہغوی پہ بارہ کتب لیکلې دی: (الفقیہ، احداثات) (۱)

هم دغه شان امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (من ثقات التابعین) (۲)

ابراہیم الحری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (مجمع علی ثقته) (۳) خو هغه به د خپل ثقافت او امام باوجود

تدلیس او ارسال کولو، پس حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (فہو صاحب تدلیس) (۴)

هم دغه شان امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ دا هم فرمائی چه: (من ثقات التابعین، لکنه یدلس ویرسل) (۵)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ هغه په طبقات المدلسین کتب په دویمه طبقه کتب ذکر کړې دي، دا د هغه حضراتو طبقه ده چه د هغوی تدلیس هم کم وی او هغه چه کله تدلیس کوي نو هغه د ثقه نه کوي، پس د داسې حضراتو د امامت او جلالت شان باوجود ائمه کرامو د هغوی احادیث سره د هغوی د تدلیس نه په خپل صحاح کتب قبول کړې دي. (۶)

د هغوی وفات په ۱۰۰ هجری کتب یا د هغې نه مخکې یا روستو شوې دي. (۷) رحمه الله تعالی رحمة واسعة

⑤ کویب: دا ابو رشدين کريب بن ابی مسلم قرشی هاشمی مولی عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہ دي. د هغوی حالات هم په دې جلد کتب د باب التخیف فی الوضوء د لاندې تیر شوې دي.

⑥ سیدنا عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ: د سیدنا عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ حالات په بده الوسی کتب د خلورم حدیث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الايمان کتب د باب کفران العشر وکفر دون کفر د لاندې تیر شوې دي. (۸)

قوله: يُبَلِّغُ النَّبِيُّ بِهٖ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہ به دا حدیث رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته رسولو سره بیانولو!

مطلب دا چه دا حدیث مرفوع دي، په ابن عباس رضی اللہ عنہ باندې موقوف نه دي، خو ابن عباس رضی اللہ عنہ دا حدیث د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه براه راست اوریدلې وو که د بل چا په واسطه؟ چونکه د دې تصریح نشته، په دې وجه په دې صیغې سره بیان کړې شو. (۹)

(۱) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸

(۲) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۰۹

(۳) اكمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۱۸۲

(۴) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸

(۵) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۰۹

(۶) اوگوری: تعريف اهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس ص ۳۱، رقم ۴۸

(۷) اوگوری: تقريب التهذيب ص ۲۲۶، رقم ۲۱۷۰

(۸) اوگوری: كشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، و ج ۲ ص ۲۰۵

(۹) اوگوری: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۸۳، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۷

دلته د دې صیغې (یعلم به) په شان نورې هم ډیر صیغې استعمالیږي (یرقم الحديث، یرویه، ینیه، روایه، رواه) که دا الفاظ تابعی یا د هغه نه لاندې څوک نقل کړی نو دا د مرفوع حکمی په درجه کښ دې او که یو صحابی دا الفاظ ذکر کړی نو بیا څو بالکل د صریح په حکم کښ دې (۱)

قوله: قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَمَى أَهْلَهُ قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ

وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْنَا فَقَضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَكَمْ بَصُرَةً: یعنی: په تاسو کښ که څوک خپلې بیبي ته راشي نو دا دعا اوای: بِسْمِ اللَّهِ د الله پاک په نوم سره دا عمل کوم، ای الله! شیطان زموږ نه لرې کړه او څه چه ته مونږ ته را کوي د هغه (اولاد، نه شیطان لرې کړه.

امام غزالي رحمته فرمائي چه مستحب دا ده چه «بسم الله» اولولی بیا سورة اخلاص اولولی، بیا تکبیر او تهلیل اوای او «بسم الله العلی العظیم، اللهم اجعلها ذریه طیبه ان کت قدرت ان تغیرم ذلك من صلی» دې اولولی. (۲)

یعنی ای الله! که تا زما د شان د ذریت پیدا کولو فیصله کړې وی نو دا پاک ذریت جوړ کړه

د دعا لوستلو وخت: دا دعا به څه وخت لولی؟ د حدیث الباب د اطلاق نه فهم کښ راځي چه د جماع په شروع کښ به ئې د کشف عورت نه پس لولی، د دې تائید د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د اثر نه کیږي!

«عَنْ عَلْقَمَةَ أَنَّ ابْنَ مَسْعُودٍ كَانَ إِذَا غَسَّ أَهْلَهُ فَكَرَّرَ قَالَ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لِشَيْطَانٍ فِی رَزَقِنَا نَصِيبًا» (۳)

یعنی کله چه به هغه د خپلې بیبي سره جماع کوله او انزال به ئې اوشو نو وئیل به ئې: ای الله! څه چه ته مونږ ته را کوي په هغې کښ د شیطان حصه مه کوه.

خو نور علماء کرام فرمائي چه د جماع په وخت دې د عورت ښکاره کولونه مخکښ مخکښ

دا دعا اولوستلې شی. (۴) پس په صحیحین کښ په یو بل طریق کښ د «اذال الله» په

ځانې د «اذال الله» (۵) الفاظ راغلې دی.

(۱) اوگورئ: نزعة النظر فی توضیح نخفة الفكر ص ۱۰۵، وعلوم الحديث لابن الصلاح ص ۴۶، وفتح

المغنی ج ۱ ص ۲۱۸، ۲۲۰، الفرع الرابع من الفروع السبعة بعد بحث المقطوع.

(۲) احیاء علوم الدین ص ۵۰۶، کتاب اداب النکاح، العاشر: فی اداب الجماع

(۳) مصنف ابن ابی شیبة ج ۹ ص ۳۳۵، کتاب النکاح، باب ما یومر به الرجل اذا دخل علی اهله، رقم

۳۰۴۳۹، و ج ۱۵ ص ۳۵۱، کتاب الدعاء، باب ما یدعو به الرجل اذا دخل علی اهله، رقم ۳۰۳۵۳

(۴) اوگورئ: اتحاف السادة المتقین ج ۶ ص ۱۷۳، کتاب اداب النکاح

(۵) صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۴۵، کتاب الدعوات، باب ما یقول اذا اتی اهله، رقم (۶۳۸۸)، وصحیح

مسلم، کتاب النکاح، باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع رقم ۳۵۳۳.

او هر چه د ابن مسعود رضی الله عنه اثر تعلق دې نو هغه د انزال نه پس د جامو د اغوستلو نه پس

حالت باندې محمول کیدلې شی. والله اعلم

قوله: فَقَضَىٰ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَّمْ يَصْرُفْ: بیا د هغوی دواړو تر مینځه اولاد مقدر شی نو هغه ته

شیطان ضرر نه شی رسولې.

د **(تقی)** ډیر معنای دی. دلته د ټولو نه غوره د تقدیر معنی ده، ځکه چه د صحیح مسلم په

حدیث کښ **(فانه ان یقهر بینهما ولد ذلک)** (۱) الفاظ راغلې دی

د دې نه علاوه د حکم په معنی کښ هم کیدلې شی. (۲)

بیا دلته **(تقی بینهما)** د اکثر حضراتو په نزد د تشبیه په ضمیر سره دې، او د حموی او

مستملی په نسخو کښ **(تقی بینهم)** د جمع صیغې سره راغلې دې، د تشبیه والا نسخه

راجه ده، خو جمع هم په تشبیه باندې محمول کیدلې شی، ځکه چه اقل د جمع دوه دی. (۳)

د لم یصره هم مطلب دې؟ د عدم اضرار شیطان یو مطلب خو دا دې چه د شیطان به په هغه

باندې تسلط نه حاصلېږي. یعنی د الله پاک د نوم د اخستلو د وجې نه به هغه ماشوم د الله

پاک په محفوظ بندگانو کښ شی چه په هغه باندې د انسان وس نه چلیږي، لکه د الله پاک

ارشاد دې **(إِنَّمَا يُدْرِكُ لَیْسَ لَکَ عَلَیْکُمْ شُکَّا)** (۴) «یعنی زما په په بندگانو باندې ستا تسلط

نشته، دا امکان هم ذکر کړې شوې دې چه د دې نه دې عموم مراد واخستلې شی، یعنی

شیطان به هغه ته هیڅ قسم ضرر او نه رسوی. خو په دې صورت کښ به د هغه ماشوم د

همیشه دپاره معصوم کیدل لازم شی، ظاهره ده چه دا خبره صحیح نه ده.

په دې وجه علماء کرام فرمائی چه د دې عموم نه مراد اخستلو په ځانې خصوص مراد کړې

شی. یعنی شیطان هغه ته ضرر عقلی یا بدنی کښ نه شی اخته کولې چه شیطان به هغه

باندې اثر انداز شی چه هغه مخبوط العقل جوړ کړي، یا هغه ته بدنی طور نقصان اورسوی

یو احتمال دا هم بیان کړې شوې دې چه د پیدائش په وخت به هغه ماشوم ته د شیطان د مس

نه حفاظت حاصل شی.

خو دا خبره دهغه حدیث منافی ده چه په هغې کښ ذکر دی چه د شیطان د مس نه سوا د مریم

او د هغه د ځوئی سیدنا عیسی علیه السلام نه بل چاته هم استثناء نشته. (۵)

(۱) صحیح مسلم. کتاب النکاح. باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع رقم ۳۵۳۳.

(۲) اوگوری: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۸.

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲

(۴) سورة الحجر: ۴۲

(۵) قال ابوهریره رضی الله عنه: سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول: ما من بنی ادم مولود الا یسه شیطان حین یولد، فیستهل صارخا من مس الشیطان. غیر مریم وابنه. صحیح البخاری ج ۱ ص ۴۸۸.

کتاب احادیث الانبیاء، باب قول الله تعالی: (واذکر فی الکتاب مریم) رقم ۳۴۳۱

داؤدی علیه السلام فرمائی ہے کہ دے ضرر نہ دے کفر پہ فتنہ کنیں اختہ کول مقصود دی، یعنی کہ دے جماع پہ وخت نہی دعا اولوستلے نو ہفتہ ماشوم بہ دے شیطان دے اغوا او تضلیل کنیں اختہ کیدو سرہ پہ کفر کنیں دے واقع کیدو نہ بیج شی گویا دے دعا دے لوستلو دپارہ دا دیر لوئی بشارت دے ہے دا ماشوم توحید او ایمان باندے مری۔ یو مطلب دا ہم بیان کرے شوے دے ہے کہ سرے دے جماع پہ وخت تسمیہ اونہ لولی نو شیطان بہ دے ہفتہ ذکر سرہ یو خانی کیدو باندے پہ جماع کنیں شریک شی۔ (۱)

دے نہ معلومہ شوہ ہے کہ بسم اللہ اولولی نو دے شیطان دے مشارکت نہ بہ نہی حفاظت اوشی او دے شیطان دے عدم مشارکت فائدہ ظاہرہ دے ہے دا ماشوم طرف تہ بہ عائد وی۔ (۲)

فائدہ: علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے ہفتوی یوہ نسخہ لیدلے دے ہے دے فریری علیہ السلام مخکنیں لوستلے شوے وو، پہ دے کنیں دا اضافہ دے:

(قیل لای عبد اللہ: فان لم يعرف بالعریة ایقول بالفارسیة؟ قال نعم) (۳)

یعنی دے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ تپوس اوشو ہے یو سرے لہ عربی نہ ورخی نو ایا ہفتہ تہ بہ دا دعا پہ فارسی کنیں دے وئیلو اجازت وی؟ وے فرمائیل: او! واللہ سبحانہ و تعالی اعلم

۹ باب: مَا يَقُولُ عِنْدَ الْخَلَاءِ

قوله: خلاء: خالی فضاء ته وئیلے شی، روستوئی دے قضاء حاجت او اودس پہ خانی اطلاق شروع شو (۴)

دلته عبارت مقدر دے، دے عبارت تقدیر داسے دے ہے: (ما یقول عند اراة الدخول فی الخلاء) دا پہ ہفتہ صورت کنیں دے ہے کلہ بیت الخلاء جوہ وی او کہ بیت الخلاء جوہ نہ وی نو بیا ہیخ تقدیر تہ ضرورت نشته۔ (۵)

دے مخکنیں باب سرہ مناسبت: دے دے باب دے مخکنیں باب سرہ مناسبت بالکل واضح دے، حکمہ ہے دے دارو بابو نو کنیں دے دعا دے لوستلو ذکر دے۔ (۶)

دے ترجمہ الباب مقصد: پہ ترجمہ الباب سرہ دے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دعا لہ بیانول دی

- (۱) کما اورد الطبری بسنده عن مجاهد قال: اذا جامع الرجل ولم یسم انطوی الجنان علی احلیه فجامع معه. جامع البیان للطبری ۲/۲۴۸، تحت قوله تعالی فی سورة الرحمن: (لم یطمئن انس قبلهم ولا جان)
- (۲) اوگورئی: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۹، واتحاف السادة المتقین ج ۶ ص ۱۷۴، وسبل السلام ج ۳ ص ۳۹۰، کتاب النکاح، باب عشرة النساء رقم ۹۶۰.
- (۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲، وشرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳، وفيه قيل لای عبید بدل ایی عبید الله فانتبه.
- (۴) اوگورئی: تاج العروس ج ۳۸ ص ۱۳، ۱۴، مادة: خلو
- (۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲
- (۶) اوگورئی: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۰

کومه چه بیت الخلاء ته د تلو نه مخکنس لوستلې شی، دا دعا بالاتفاق مستحب ده. (۱)
 ۱۴۲: (حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ صُهَيْبٍ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا (۲) يَقُولُ
 كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْثِ
 وَالْخَبَائِثِ. ثَابِتُ بْنُ عَزْرَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ عُثْمَانُ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى
 عَنْ خُثَيْدٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ (۳) ۱۵۹۲۳)

رجال الحديث

- ① آدم : دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عبد الرحمن العسقلانی رحمته الله دی، د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب المسلم من سلم المسلمین من لسانه ویده د لاندې تیر شوي دي. (۳)
 ② شعبه : دا امیر المومنین فی الحديث امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله دی. د هغوی حالات هم په مذکوره کتاب او باب کنس تیر شوي دي. (۴)
 ③ عبد العزیز بن صهیب : دا عبد العزیز بن صهیب بنانی بصری رحمته الله دی. د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب حب الرسول رحمته الله من الایمان د لاندې تیر شوي دي. (۵)
 ④ سیدنا انس رضی الله عنه : د سیدنا انس رضی الله عنه حالات هم په کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لایه ما یحب لنفسه د لاندې تیر شوي دي. (۶)

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ: رسول الله صلی الله علیه و آله چه به کله بیت الخلاء ته داخلیدو نو دا دعا به ئې لوستله.

(۱) اوگوری : حاشیه ابن عابدین ج ۱ ص ۸۱ سنن الوضوء، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۳۹۲. کتاب الطهارة، فصل فی اداب قضاء الحاجة، وحاشیه الدسوقي علی الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۷۷. فصل فی نذب لقضاء الحاجة، والمجموع ج ۲ ص ۷۳، ۷۴ و ۷۹. باب الاستطابة، والمغنی ج ۱ ص ۱۰۹. فصول فی اداب التخلی.

(۲) قوله : انسا رضی الله تعالی عنه الحديث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۲ ص ۹۳۶. کتاب الدعوات باب الدعاء عند الخلاء رقم ۶۳۲۲. ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الحيض. باب ما یقول اذا اراد دخول الخلاء، رقم ۸۳۱، ۸۳۲. والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب القول عند دخول الخلاء رقم ۱۹. وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۴، ۵. والترمذی فی جامعہ، فی کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الخلاء رقم ۵۶ وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء رقم ۲۹۸.

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۴) بوزنه حواله

(۵) کشف الباری ج ۲ ص ۱۲

(۶) کشف الباری ج ۲ ص ۴

دا دعا به په هر هغه ځانې کښ لوستلې شی چرته چه قضاء حاجت کولی شی برابره خبره ده که هغه ځانې د قضاء حاجت دپاره باقاعده جوړ کړې شوې وی یا خالی ځانې وی. امام ابو داؤد رحمه الله د سیدنا زید بن ارقم رضی الله عنه نه یو مرفوع حدیث نقل کړې دې:

(ان هذه الحشوش محتضرة، فاذا اقل احدكم الغلاء فليقل: اعوذ بالله من الغيب والغيبات) (۱)

یعنی د قضاء حاجت دپاره جوړ شوی دا ځایونه داسې دی چه په دې کښ جنات او شیطانان حاضر وی. لهدا کله چه په تاسو کښ څوک هلته ځی نو دا دعا دې اولولی د دې حدیث نه معلومه شوه چه دا دعا به صرف په هغه مواضع او ځایونو کښ وئیلې شی کوم چه د قضاء حاجت دپاره جوړ کړې شوې دی.

خو راجحه دا ده چه چرته هم انسان د قضاء حاجت دپاره کینی برابره خبره ده که هغه ځایونه د قضاء حاجت دپاره وی یا میدان او ځنگل وی، په هر صورت کښ به دا دعا لوستلې شی، ځکه چه د دې مقصد تعوذ من شر الشیطان دې، او شیطانان چه څنگه په بیوت الخلا کښ نقصان رسوی دغه شان بهر هم رسوی، پس د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په یو حدیث کښ دې:

(ومن اقل الفاظ فليست من رمل، فليست من رمل، فان الشيطان يلعب بمقامد

بنی آدم) (۲) یعنی څوک چه د قضاء حاجت دپاره ځی هغه له پکار دی چه ښه پرده او کړی، که د شرو د ډهیر کی د جمع کولو نه علاوه بل څه صورت او نه مومی نو دغه شان کولو سره دې هغی ته شا کړی. ځکه چه شیطان د انسان د مقعد سره لوبې کوی. معلومه شوه چه د شیطان اثرات هر ځانې کښ وی، په دې وجه دعا به هم په هره موقع باندې کولې شی.

دا دعا به کله لوستلې شی؟ د جمهور علماء کرامو او ائمه اربعه په نزد چرته چه بیت الخلا جوړه وی هلته هغې ته د داخلیدو نه مخکښ مخکښ او چرته چه جوړه نه وی هلته د کیناستلو نه مخکښ، یعنی د کپرو د اوچتولو نه مخکښ مخکښ به دا دعا لوستلې شی، بیت الخلا ته د داخلیدو نه پس، هم دغه شان د جامو د ویستلو نه پس به په ژبې سره دا الفاظ نه شی ادا کولې، په داسې صورت کښ به ئې د جمهورو په نزد په زړه کښ لولی، په ژبې سره به تلفظ نه شی کولې.

او امام ابن سیرین او امام ابراهیم نخعی رحمهما الله فرمائی چه په بیت الخلا کښ دننه، یا د کشف عورت نه پس د دعا په لوستلو کښ هیڅ باک نشته. (۳)

(۱) سنن ابی داؤد فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلا، رقم ۶

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلا، رقم ۳۵

(۳) قال ابن عابدين: الظاهر انه يسمي قبل رفع ثيابه ان كان في غير المكان المبد لقضاء الحاجة، والا قبل دخوله، فلو نسي فيهما سمي قلبه، ولا يحرك لسانه، تعظيما لاسم الله تعالى، رد المحتار ج ۱ ص ۸۱، سنن الرضوة، وانظر المواهب الجليل ج ۱ ص ۳۹۲، كتاب الطهارة، فصل في اداب قضاء الحاجة، وحاشية الدسوقي على الشرح الكبير، ج ۱ ص ۱۷۷، فصل في ندب لقضاء الحاجة، والمجموع ج ۲ ص ۷۳، ۷۴ و ۷۹، باب الاستطابة، والمغني ج ۱ ص ۱۰۹، فصول في اداب التخلي.

د مجوزینو دلائل او د مانعینو جواب : مجوزین فرمائی چه دالله پاک ارشاد دې (إِنَّهُ يَمْسُدُ الْأَكْثَمَ الْكَبِيرَ) (۱)

د دې آیت کریمه په رنړا کښ هره کلمه او هره دعا د الله پاک طرف ته څیژی، لهذا بیت الخلاء کښ دننه په لوستلو کښ هیڅ پاک نشته.

هم دغه شان سیده عائشه (رضی الله عنها) فرمائی چه : (كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَذْكُرُ اللَّهَ عَلَى كُلِّ أَحْيَانَةٍ) (۲)
یعنی رسول الله ﷺ به په هر حال کښ د الله پاک ذکر کولو.

په دې حدیث کښ د (على كل حال) په عموم کښ قضاء حاجت هم داخل دې، لهذا د قضاء حاجت په موقع باندې هم دا دعا لوستلې کیدې شی.

جمهور علماء کرام فرمائی چه په آیت کریمه کښ د (صعود) نه مراد قبولیت دې. (۳)

هم دغه شان په روایت کښ د (احیان) نه مراد هغه عموم نه دې کوم چه تاسو اخلی، بلکه د

(احیانه) ضمیر د ذکر طرف ته راجع دې د رسول الله ﷺ طرف ته نه، مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ به په هغه ټولو احیان او اوقات کښ ذکر کولو په کومو کښ چه ذکر مناسب دې.

یا د دې نه مراد عموم احوال دې، یعنی رسول الله ﷺ به طاهرا، محدثا، قائما، قاعدا، مضجعا او ماشیا په هر حالت کښ د الله پاک ذکر کولو.

یا د دې ذکر نه مراد ذکر قلبی هم کیدې شی، یعنی رسول الله ﷺ به هر وخت په ذکر لسانی کښ مشغول وو، یو وخت به هم ترې غافل نه وو، خو چرته چه به ذکر لسانی نه شو کیدې

هله به ئی صرف ذکر قلبی کولو او د ذکر قلبی په صورت کښ هیڅ حال او وخت مستثنی نه وی. هر وخت کم از کم ذکر قلبی ضرور کیري. (۴)

قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْثِ وَالْخَبَائِثِ: اې الله! زه د مذکر شیطانانو او مؤنث شیطانانو د شر نه ستا پناه غواړم.

قوله: الْخُبْثِ: د بآء په ضمي سره دې، په بآء باندې سکون هم لوستلې شوې دې، پس دواړو

(۱) فاطر ص ۱۰

(۲) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب ذكر الله تعالى في حال الجنابة وغيرها، رقم ۸۲۶، وستن ابی داؤد كتاب الطهارة، باب في الرجل يذكر الله تعالى على غير طهر، رقم ۱۸

(۳) انظر الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۳۲۹ ۱۱۴، سورة فاطر، وقال المحلى: اليه يصعد الكلم الطيب: بعلمه، وقال الصاوي: أشار بذلك الى أن في الكلام مجازاً، فالصعود مجاز عن العلم، كما يقال: ارتفع الأمر الى القاضي. يعني علمه، عبر عنه بالصعود. إشارة لقبوله. لأن موضع التوب فوق، وموضع العذاب أسفل..... انظر تفسير الجلالين مع حاشية الصاوي: ۲۷۶ ۱۳.

(۴) اوگورئ: شرح النورى على صحيح مسلم ج ۴ ص ۲۹۱، كتاب الطهارة، باب ذكر الله تعالى في حال الجنابة وغيرها، وبذل المجهود ج ۱ ص ۲۲۷، ۲۲۸

طریقو سره روایه لوستل ثابت دی. (۱)

البته امام خطابی رحمته الله د بآ سکون ته د محدثینو غلطی وئیلې ده. (۲)

خو امام نووی رحمته الله وغیره مختلف حضراتو د هغوی تردید کړې دي او فرمائی چې د سکون انکار صحیح نه دي، ځکه چې په داسې کلماتو کښ اهل عرب تحفیفا سکون هم لولی، پس

(کتاب، رسل، عنق، اذن) او په داسې الفاظو کښ اهل عربیت تصریح کړې ده چې په دواړو

طریقو سره لوستل ئې صحیح دی (۳)

امام نووی رحمته الله فرمائی چې کیدې شی امام خطابی رحمته الله د هغه خلقو تغلیط کړې وی کوم چې په دې لفظ کښ سکون ته اصل وائی، که دا خبره وی نو د هغوی خبره به صحیح وی، خو عبارت به مبهم او موهم وی. (۴)

علامه فیومی رحمته الله فرمائی چې دا لفظ به د بآ په ضمی سره لوستلې شی او د بآ په سکون سره د قبیلې بنو تمیم لغت دي، لهذا دغه شان ئې هم لوستلې شی. (۵)

امام ابو عبید رحمته الله هم دا په سکون د بآ سره روایت کړې دي. (۶)

(عِبَائَت) د (عِبِئَة) جمع ده.

د (الْعِبَت) او (الْعِبَائَت) نه څه مراد دي؟ امام خطابی رحمته الله فرمائی چې د دې نه مراد

(ذکران الشیاطین واذانهم) مراد دی. (۷)

اصل کښ د (عِبَت) معنی د شر او کفر ده، بعض حضرات فرمائی چې د (عِبَت) نه مراد

شیاطین او د (عِبَائَت) نه مراد معاصی دي.

د (عِبَت) بالضم نه مذكر شیاطین او د (عِبَائَت) نه مونث شیاطین مراد کړې شوې دی او

که (عِبَت) په سکون سره وی نو په دې کښ په د شر او کفر معنی وی او د عِبَائَت نه به ټول

خبیث خیزونه او احوال خبیثه مراد وی، په دې وجه د بالضم په مقابله کښ په بالسکون کښ عموم زیات دي، مذكر او مؤنث شیاطین هم په دې کښ داخلېږي او نور عِبَائَت هم.

ابن الاعرابی رحمته الله فرمائی چې د عربو په کلام کښ (عِبَت) هر ناخوښه او مکروه خیز ته وئیلې شی، که به کلام کښ دننه عِبَت وی نو کنخل مراد دی، که ملل په دې متصف کړې

(۱) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۲۹۳، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الغلاء

(۲) اصلاح غلط المحدثین ص ۴۸، ۴۹، ومعالم السنن ج ۱ ص ۱۶، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الغلاء.

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۲۹۳، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الغلاء

(۴) پورته حواله

(۵) المصباح المنیر للقبوس ج ۱ ص ۱۶۲، مادة: عِبَت

(۶) انظر غریب الحديث لابی عبید القاسم بن سلام ج ۱ ص ۴۱۶، واصلح غلط المحدثین ص ۴۸، ۴۹

(۷) معالم السنن ج ۱ ص ۱۶، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الغلاء.

شی نو مراد به ترې کفر وی، که مطعومات پرې متصف کړې شی نو مراد به ترې حرام وی، که د مشروبات دپاره استعمال کړې شی نو د دې نه به ضار یعنی نقصان ورکونکې معنی

اخستلې شی. (۱) والله اعلم

دا دعا بالاتفاق مستحب ده او بیت الخلا ته د تلو په مجمع علیه ادابو کښ ده. (۲)
رسول الله ﷺ به د تعبد په طور لوستله، ځکه چه هغه د شیطان د شر نه محفوظ وو، د امت

د تعلیم دپاره به ئې ځانې په ځانې لوستله. صلی الله علیه وسلم

فانده د ابن عساکر رحمته الله علیه په نسخه کښ دلته دا عبارت هم دې: «قال ابو عبد الله يعقوب البخاري

ويقال الغث) یعنی امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی چه دا لفظ د باء په سکون سره هم لوستلې شوې دې. اوس که د باء سکون د ضمی نه تخفیف کولو سره لوستلې شوې وی نو د هغې معنی تفصیلا تیرې شوي او که د دې نه مخفف نه وی نو بیا دا د شر او کفر په معنی کښ دې، لکه چه د ابن الاعرابی رحمته الله علیه په جوالې سره تفصیل بیان کړې شوې دې. (۳)

«تَابِعَهُ ابْنُ عَرَبَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ غُنْدَرٌ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى عَنْ تَمَّادٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ»
د ذکر شوې تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد: دلته امام بخاری رحمته الله علیه په درې قسمه روایاتو کښ فرق او تطبیق کول غواړي.

په یو روایت کښ د «اذا دخل» الفاظ دی، په بل روایت کښ د «اذا اقل الغلام» الفاظ دی او په دریم روایت کښ د «اذا اراد ان يدخل» الفاظ دی.

د ادم من شعبة په طریق کښ د «اذا دخل الغلام» الفاظ راغلې دی، محمد بن عرعره د ادم متابعت تامه کړې دې او بعینه هم دا الفاظ ئې نقل کړې دی.
او د موسی بن حماد من مهد العیز بن صهیب په طریق سره هم دا الفاظ نقل دی، خو دا متابعت قاصره دې.

د دې طرق په مقابله کښ د غندر من شعبة په طریق کښ د «اذا دخل الغلام» په ځانې «اذا اقل الغلام» الفاظ دی. په دواړو کښ فرق واضح دې چه «دخل» په ظاهره کښ د هغه مواضع سره خاص دې کوم چه د قضاء حاجت دپاره جوړ کړې شوې وی او «اقل» د خپل عموم د وجې نه بیوت الخلا، او میدان ټولو ته شامل دې.

بیا روایت «اذا دخل» یا «اذا اقل» دواړه قسمه روایتونو نه واضح نه دې چه آیا دا دعا به د داخلیدو نه پس لوستلې شی یا د هغې نه مخکښ.

(۱) پورته حواله او گوړی

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۲۹۴، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الغلاء

(۳) او گوړی فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۳

خو (سعید بن زید من عبد العزیز) به طریق سره الفاظو دا هم واضحه کړه چه دلته د دخول اراده مراد ده، ځکه چه الفاظ دی: (اذا اراد ان یدخل) والله اعلم

د مذکوره متابعات او تعلیقات تخریج

① ابن عروه عن شعبه: دا روایت امام بخاری رحمته الله وړاندې په کتاب الدعوات باب الدعاء عند الغلام کښ تخریج کړې دي. (۱)

② وقال غندر عن شعبه: حافظ او علامه عینی رحمته الله فرمائی چه دا روایت «غندر من شعبه من عبد العزیز» به طریق سره په مسند بزار کښ بعینه هم په دې الفاظو سره مروی دی او په مسند احمد کښ د (اذا قال الغلام) په ځانې (اذا دخل) الفاظ دی. (۲)

خو سره د تتبع او تلاش نه موږ ته په مسند بزار کښ دا روایت ملاؤ نه شو، او په مسند احمد کښ بعینه هم دا الفاظ یعنی (اذا قال الغلام) الفاظ په ذکر شوی سند سره موجود دي. (۳)

③ موسى عن حماد: (موسى بن اسماعيل التوفيقى من عباد، عبد العزیز من صهيبي عن انس) په طریق سره دا روایت امام بیهقي رحمته الله په السنن الكبرى کښ موصولا نقل کړې دي. (۴)

④ سعيد بن زيد، حدثنا عبد العزيز: دا روایت امام بخاری رحمته الله په الادب المفرد کښ موصولا تخریج کړې دي، پس فرمائی: (حدثنا ابو النعمان، حدثنا سعيد بن زيد، حدثنا عبد العزیز من صهيبي

قال حدثني انس قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم اذا اراد ان یدخل الغلام قال... (۵)

دا سعيد بن زيد د مشهور محدث حماد بن زيد بن درهم رور دي، په هغه باندې اگر چه بعض حضراتو کلام کړې دي او حافظ ابن حجر رحمته الله هغه ته (صدوق له اوهام) (۶) وئيلي دي خو د امام بخاری رحمته الله سره سره ډیر محدثینو د هغه تعدیل او توثیق کړې دي. (۷) کما سیل فی

ترجمته ان شاء الله تعالی

د دې نه علاوه په سنن کبری کښ د دې متابعات روایت هم موجود دي. (۸)

(۱) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۳۶، رقم ۶۳۲۲

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۴، وعده القاری ج ۲ ص ۲۷۲

(۳) اوگورئ: مسند احمد ج ۳ ص ۲۸۲، رقم ۱۴۰۴۴، مسند انس بن مالک رحمته الله

(۴) اوگورئ: السنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۹۵، طبع قديم و ج ۱ ص ۱۵۴ طبع جديد، رقم ۴۵۲

(۵) الادب المفرد ص ۲۴۰، كتاب الاذکار، باب دعوات النبي صلى الله عليه وسلم رقم ۶۹۲

(۶) تقريب التهذيب ص ۲۳۶، رقم ۲۳۱۲

(۷) اوگورئ: تحرير تقريب التهذيب ج ۲ ص ۲۹ و ۳۰، رقم ۳۳۱۲

(۸) قال البيهقي رحمه الله: ثنا مسدد، ثنا عبد الوارث، عن عبد العزيز، عن انس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان اذا اراد الغلام قال... السنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۹۵، طبع قديم و ج ۱ ص ۱۵۴، طبع جديد رقم ۴۵۳

رجال الحديث

- ① محمد بن عروه : دا محمد بن عروه پڼ البرند القرشي السامي رحمته الله دې، د هغه حالات په كتاب الايمان، باب خوف المؤمن من ان يحبط عمله وهو لا يشعر د لاندې تير شوې دى. (۱)
- ② شعبة : دا امير المؤمنين فى الحديث امام شعبه بن الحجاج عتكي بصرى رحمته الله دې. د هغوى حالات هم په مذكوره كتاب او باب كېن تير شوې دى. (۲)
- ③ غندر : دا ابو عبدالله محمد بن جعفر المعروف بغندر الهذلي رحمته الله دې، د هغه حالات په كتاب الايمان د باب قلم دون قلم د لاندې تير شوې دى. (۳)
- ④ موسى : دا ابو سلمه موسى بن اسماعيل تبوكي بصرى رحمته الله دې. د هغوى حالات په كتاب بدء الوحي كېن د خلورم حديث د لاندې مختصر او په كتاب العلم كېن د باب من اجاب الفتيا بشارة اليد والراس د لاندې تفصيلا ذكر شوې دى. (۴)
- ⑤ حماد : دا امام ابو سلمه حماد بن سلمه بن دينار الربعى البصرى رحمته الله دې. (۵)
- هغه د ايوب سختياني، ثابت بناني، حماد بن ابي سليمان، حميد الطويل، خالد الحذاء، ربيع بن ابي عبدالرحمن، زيد بن اسلم، د خپل والد سلمه بن دينار، سليمان التيمي، سهيل بن ابي صالح، عبدالعزيز بن صهيب، عمرو بن دينار المكي، محمد بن اسحاق، هشام بن حسان او ابو التياح يزيد بن حميد الضبي رحمته الله وغيره روايت كوي.
- د هغه نه په روايت كونكو كېن ادم بن ابي اياس، روح بن عباد، سفيان الثوري، وهومن اقرانه، سليمان بن حرب، ابو داؤد طيالسي، امام شعبه، (وهو اكبر منه)، امام عبدالله بن مبارك، عبدالله بن مسلمة القعنبي، امام عبدالرحمن بن مهدي، عبد الصمد بن عبد الوارث، عبد الملك بن عبدالعزيز بن جريج، عفان بن مسلم، امام ابو نعيم، امام مالك بن انس، وهومن اقرانه، ابو النعمان بن الفضل عارم، ابو سلمه موسى بن اسماعيل تبوكي، نضر بن شميل، امام وكيع، امام يحيى بن سعيد القطان او يزيد بن هارون رحمته الله په شان ډير اساطين حديث شامل دي. (۶) دې د حميد الطويل رحمته الله خورنې دې. (۷)

(۱) كشف الباری ج ۲ ص ۵۵۷

(۲) كشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۲۵۰

(۴) كشف الباری ج ۱ ص ۴۳، ج ۳ ص ۴۷۷

(۵) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۵۳، رقم ۱۴۸۲

(۶) د شيخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۵۴ تا ۲۵۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۵۹

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حباد بن سلمة اثبت الناس في حبيد الطويل، سمع منه قديماً﴾ (۱)
یعنی حماد بن سلمہ د خپل ماما حمید الطویل په راویانو کښ د ټولو نه مضبوط دې، د
هغوی نه د هغه سماع قدیم ده.

امام یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حباد بن سلمة ثقة﴾ (۲)

هم دغه شان هغه فرمائی: ﴿اثبت الناس في ثابت البناني حماد بن سلمة﴾ (۳)

امام ابن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿لم يكن في اصحاب ثابت اثبت من حماد بن سلمة﴾ (۴)

هم دغه شان فرمائی: ﴿هو عندي حجة في الرجال، وهو اعلم الناس بثبات البناني وعما بين ابن عمار، ومن
تكلم في حماد فاتهو في الدين﴾ (۵) یعنی هغه زما په نزد په (علم) رجال کښ حجت دې، د ثابت
بنانی او عمار بن ابی عمار نه په روایت کونکو کښ د ټولو نه زیات علم والا دې، څوک چه
په هغه باندې کلام کوی هغه دینی اعتبار سره متهم او گنړی.

حجاج بن منهال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حدثنا حماد بن سلمة، وكان من ائمة الدين﴾ (۶)

امام عبد الرحمن بن مهدي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حباد بن سلمة صحيح السماع، حسن اللقي، ادرك الناس،
لم يتهم بولن من الاخوان، ولم يلتبس بشئ، احسن ملكة لنفسه ولسانه، ولم يطلقه على احد، ولا ذكر علقا
بسوء، فسلم، حق مات﴾ (۷)

یعنی حماد بن سلمه صحیح السماع دې، د مشانخو سره د هغه ښه ملاقاتونه دی، لوڼي
لوڼي خلق ئي موندلې دی، په هیڅ قسم عیب سره متهم شوې نه دې، نه په یو څیز کښ
ملوث شوې دې، په خپل نفس او ژبه باندې ئي ښه قابو بیا موندلې دې، د چا په باره کښ
ئې خپله ژبه بې ځایه نه ده سپړلې، د چا ئې په عیب سره ذکر نه دې کړې، پس د هر عیب نه
صحیح سلامت پاتې کیدو سره رخصت شو.

امام عبد الله بن المبارك رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿دخلت البصرة، فما رايت احدا اشبه بيسالك الاول من حماد

بن سلمة﴾ (۸) یعنی زه بصري ته داخل شوم نو د حماد بن سلمه نه مې زیات د سلفو په لاره
باندې روان څوک بیا نه موندل

(۱) پورته حواله

(۲) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۲

(۳) پورته حواله

(۴) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۳

(۵) سير اعلام النبلا ج ۷ ص ۴۴۶

(۶) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۳

(۷) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۳، ۲۶۴

(۸) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۴

- ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «كان حماد بن سلمة ثقة كثير الحديث» (۱)
- وهيب رحمہ اللہ فرمائی: «كان حماد بن سلمة سيدنا، وكان حماد اعلمنا» (۲)
- امام ابن القطان رحمہ اللہ فرمائی: «هو احد الاثبات في الحديث، ومتحقق بالفقه، ومن اصحاب العربية الاول» (۳) یعنی ہفہ پہ علم حدیث کنس د اثبات نہ وو، پہ فقہ کنس محقق او پہ اولین اصحاب عربیت کنس وو۔
- ابو الفتح ازدي رحمہ اللہ فرمائی: «هو امام في الحديث وفي السنة، صدوق، حجة، من ذكره لا يشي وانه يريد شيئا، وهو مدبر اعنه» (۴) یعنی ہفہ پہ حدیث او سنت کنس امام، صدوق او حجت دی، خوک چہ پہ ہفہ پاندی طعن کولو سرہ خہ کلام کوی ہفہ د ہفہ نہ بری دی۔
- ساجي رحمہ اللہ فرمائی: «كان رجلا حافضا، ثقة، مامونا، لا يطعن عليه الا ضال مغل» (۵)
- یعنی ہفہ حافظ۔ ثقہ او مامون وو۔ پہ ہفہ باندی صرف گمراہ یا گمراہ کونکی انسان طعن کولی شی۔
- امام عجلي رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة، رجل صالح، حسن الحديث» (۶)
- ابن عيينه رحمہ اللہ فرمائی: «عالم بالله، عالم بالعلم» (۷)
- حماد بن سلمه د علم حدیث سرہ سرہ د فقہ او عربیت ہم امام وو۔
- امام يونس رحمہ اللہ فرمائی: «من حماد بن سلمة تعلت العربية» (۸)
- یحییٰ یزیدی پہ خپلہ مرثیہ کنس وائی:

اطالب النحو الاقابه بعداي عمرو وصاد (۹)

یعنی ای د نحو طالب علمہ: د ابو عمرو او حماد نہ پس اوس پہ نحو باندی اوڑارہ۔
د نحو امام سیبویہ د عربیت د علم د حاصلولو نہ مخکین د حماد مجلس تہ تللو، یو کرت
نہ د ہفہ د مستعملی پہ حیثیت سرہ خلقو تہ د ہفہ حدیث رسولو چہ شیخ او فرمائیل: «قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم ما احدم من اصحابي الا وقد اغلظت عليه الاها الدرء» امام سیبویہ املاء،

(۱) طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۲۸۲

(۲) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۱۵۵، رقم ۲۶۳/۲۹۱۶

(۳) اکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۴

(۴) پورتنہ حوالہ

(۵) پورتنہ حوالہ

(۶) معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ۳۱۹، ۳۲۰، رقم ۳۵۴، واکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۵

(۷) اکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۷

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۵۰

(۹) اکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۳

کولو سره اوئیل: (لیس ابوالدرداء) شیخ ورته فوراً لقمه ورکړه چه سبویه تا غلطی اوکړه، دا (لیس ابوالدرداء) دې، سبویه اووې دا علم حاصلول ضروری دی، چه د هغې د حصول نه پس څوک غلطی نه شی راویستلی. پس د هغې نه روستو هغه د نحو په طلب کښن اولگیدو او د امام خلیل نحوی رحمه الله شاگردی ئې اختیار کړه. (۱)
د ابن القطان رحمه الله قول مخکښ تیر شوې شوې دې!

(وحداد الاحداث فی الحديث، ومتحقق بالفقهاء، ومن اصحاب العربية الاول)

د علم او فن د دومره اوچت مقام سره سره امام حماد بن سلمه رحمه الله د اعلى درجې عبادت گزار او ورع او تقوی سره هم متصف وو.

د هغه د عبادت اندازه تاسو د دې نه اولگوئ چه امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی که حماد بن سلمه رحمه الله ته اوئیلې شی چه ستاسو مرگ به صبا له واقع کیږي نو هغوی سره به په عبادت کښن د مزید اضافې دپاره هیڅ نه وی. (۲)

عقار رحمه الله فرمائی: د حماد بن سلمه نه زیات عبادت گزار خو ما لیدلې دې خو د هغه په شان د خیر کارونو لره په پابندئ سره کونکې، د قران کریم تلاوت کونکې او اخلاص سره هر کار انجام ته رسونکې ما بل څوک نه دې لیدلې. (۳)

د وخت قدر څنگه کولې شی؟ د دې خبرې اندازه د دې نه اولگوئ چه موسی بن اسماعیل تبوژکی رحمه الله فرمائی چه که زه اوایم چه ما کله هم حماد په خندا باندې نه دې لیدلې نو زه به په خپله خبره کښن رشتیني یم ځکه چه هغه به همیشه په څه نه څه کار کښن مشغول وو، یا خو به ئې حدیث اورولو یا به ئې تلاوت کولو، یا به په تسبیح او تهلیل کښن مشغول شو، یا به په مانځه کښن وو، خپله ټوله ورځ هغوی دغه شان تقسیم کړې وه. (۴)

ابن حبان رحمه الله فرمائی: (وكان من العباد المجاهدين الدعوة) (۵)

یعنی د هغوی شمیر په مستجاب الدعوات عبادت کونکو کښن کیدو.

د امام حماد بن سلمه رحمه الله په حفظ او اتقان او جلالت شان باندې اتفاق دی، شاته چه کوم د انچه جرح وتعذیل اقول نقل کړې شوې دی، د هغې ټولو نه دا خبره واضحه کیږي:

خو د هغوی په احادیثو کښن څه غرائب او اوهام موندلې شی، چه د هغې نه ډیر امام ابن عدی رحمه الله په خپل کتاب کښن نقل کړې دی. (۶)

(۱) اوگورئ: اکمال تهذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۳، والجام لاخلق الراوی واداب السامع: ج ۲ ص ۸۴

اتباع المستملی لفظ الحديث رقم ۱۲۲۴

(۲) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۷

(۳) پورته حواله

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۷، ۴۸

(۵) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۶

(۶) اوگورئ: الکامل لابن عدی ج ۲ ص ۲۵۹ تا ۲۶۶

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: (وكان ثقة له اوامير) (۱)

ہم دغہ شان ہفہ فرمائی: (وله اوامير سعة ما روى) (۲)

بل خانی کتب فرمائی: (امام ثقة، له اوامير وعرايب) (۳)

ابن سعد فرمائی: (وربما حدث بالحدیث المتکرر) (۴)

د حماد بن سلمہ رحمہ اللہ پہ بارہ کتب محدثینو دا ہم تصریح کړې ده چه په اخر عمر کتب د هغوی په حافظه کتب معمولی بدلون راغلې وو، خو دا تغیر د اختلاط حد ته نه وو رسیدلې.

هم دا وجه ده چه هغه لره ابن الکیال په خپل کتاب الکواکب النیرات کتب، حافظ علانی رحمہ اللہ په خپل کتاب کتاب المختلطين کتب، او هم دغہ شان برهان حلبی رحمہ اللہ په خپل کتاب الاغتباطین دی بالاختلاط کتب نه دي ذکر کړي.

خو د دې کتابونو محققینو د تتمه او محلق په طور د هغوی تذکره کړې ده. (۵)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (احد الائمة الاثبات، الا انه ساهفظم في الاخر) (۶)

یعنی هغه د ثبت ائمه کرامو نه یو دی خو په اخره کتب د هغوی حافظه خرابه شوې وه. امام بیهقی رحمہ اللہ په خلافيات کتب لیکلې دی:

(هو احد الائمة السليين، الا انه لما طعن في السن، ساهفظمه، فلذلك ترك البخاري الاحتجاج بحديثه، واما مسلم فانه اجتهد واخبر من حديثه عن ثابت ما سمع منه قبل تفرقه، وما سوى حديثه عن ثابت لا يثبت اكثر من اثني عشر حديثا، اخرجه في الشواهد دون الاحتجاج، واذا كان الامر على هذا فالاحتياط لمن راقب الله تعالى، لا يحتج بحديثه بما يحد في حديثه مما يخالف الشقات) (۷)

یعنی حماد بن سلمه د ائمه المسلمین یو امام دی، خو چه عمر ئې زیات شو نو حافظه ئې خرابه شوه، هم په دې وجه امام بخاری رحمہ اللہ د هغه په حدیث سره احتجاج نه دي کړې، او امام مسلم رحمہ اللہ د هغه صرف هغه احادیث تخریج کړې دی کوم چه هغه د ثابت رحمہ اللہ نه د تغیر نه مخکین روایت کولو د هغه احادیثو نه علاوه ئې د نورو نه خو احادیث په طور د استشهاد تخریج کړې دی بغیر د احتجاج کولو نه، د داسې احادیثو تعداد په د ولسو نه زیات نه

(۱) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۵۹۰

(۲) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۴۶

(۳) المغنی فی الضعفاء ج ۱ ص ۱۷۱۱

(۴) الطبقات لابن سعد: ۲۸۲ ۱۷.

(۵) اوگورئی: الکواکب النیرات ص ۴۶۰، ۴۶۱، محلق اولو ونهایه الاغتباط ص ۹۶، وکتاب المختلطين للعلانی ص ۲۵، ۲۶

(۶) هدی الساری ص ۵۶۷

(۷) اكمال تهذيب الكمال لمفطانی ج ۵ ص ۱۴۵

وی، چه کله د هغه دا حال دې نو خوک چه د الله پاک نه ویره کوی د هغه دپاره احتیاط دا دې چه د هغوی د داسی احادیثو نه استدلال او احتجاج اونکړې شی چه په کومو کښ هغه د بغات راویانو مخالفت کوی

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: (استشهد به البخاری تعلیقا، ولم یخبر به احتجاجا، ولا مقرونا، ولا متابعة الا فی موضع واحد، قال فیہ: قال لنا ابو الولید، حدثنا حماد بن سلمة قد کرمه، وهوی کتاب الرقاق، وهذه الصیفة یستعملها البخاری فی الاحادیث الموقوفة فی البرقعة أيضا إذا کان فی إسنادها من لا یحتج به عنده واحتج به مسلم والأربعة لکن قال الحاكم لم یحتج به مسلم الا فی حدیث ثابت عن انس وأما باقی ما آخر به فمتابعة زاد البیهقی أن ما عهد احادیث ثابت لا یبلغ عند مسلم الا فی عشر حدیثا والله اعلم) (۱)

یعنی امام بخاری رحمته الله علیه د حماد بن مسلم رحمته الله علیه روایت تعلیقا په طور د استشهد ذکر کړې دې، هغه هم صرف په یو مقام باندې، د هغه نه علاوه ئې په یو ځانې کښ هم د هغه روایات احتجاجا، یا متابعة، یا مقرونا نه دی ذکر کړی، چرته چه ئې د هغه روایات نقل کړی دی په هغې کښ ئې هم د (قال لنا) الفاظ سره نقل کړې دې او دا صیغه امام بخاری رحمته الله علیه د احادیث موقوفه په باره کښ ذکر کوی، یا بیا د داسې مرفوع احادیثو دپاره چه د هغې په سندونو کښ یو سرې د هغه په نزد د احتجاج قابل نه وی.

او د امام حماد بن مسلم رحمته الله علیه نه امام مسلم او اصحابه سنن اربعه احتجاج کړې دې، خو امام حاکم رحمته الله علیه فرمائی چه امام مسلم رحمته الله علیه هم د حماد د صرف هغه روایاتو انتخاب کړې دې کوم چه هغه د (ثابت عن انس) په طریق سره نقل کوی، باقی روایات ئې متابعة تخریج کړې دې، امام بیهقی رحمته الله علیه په دې باندې زیاتې دا خبره ارشاد فرمائیلې ده چه د داسې زائد روایاتو تعداد د دولسو نه زیات نه دې.

حافظ رحمته الله علیه په کتاب الرقاق کښ د ذکر شوې مقام معلق کیدل نه بلکه موصول کیدو ته راجح وئیلې دی، ځکه چه دلته د (قال لنا) په صیغې سره دې او په دې سره مقصود دا دې چه حافظ مزې رحمته الله علیه چه د هغوی په ترجمه کښ کوم د (غت) یعنې (البخاری تعلیقا) علامت لیکلې دې (۲) هغه صحیح کیدل نه دی پکار، بلکه دا حدیث موصول دې. (۳)

حاصل دا چه حماد بن مسلم رحمته الله علیه د کتب خمسہ درجال نه دې، د صحیح بخاری د رجال نه نه دې. امام ابن حبان رحمته الله علیه په دې باندې د سختې ناراضګۍ اظهار کړې دې، پس هغه فرمائی:

(ولم یصف من جانب حدیثه واحتج بأبی بکر بن عیاش فی کتابه وپابن اسحق الزهري وبعبد الرحمن بن عبد الله

(۱) هدی الساری ص ۵۶۷، ۵۶۸

(۲) اوګوری: تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲۵۳، رقم ۱۴۸۲

(۳) قال الحافظ رحمه الله: قوله: قال لنا ظاهر فی الوصل وان کان بعضهم قال انها للاجازه أو للمناولة أو للمذاکره فکل ذلك فی حکم الموصول. فتح الباری ج ۱۱ ص ۲۵۶، کتاب الرقاق، باب ما یتقی من فتنه المال

بن دینار فان کان ترکہ لیا لما کان یخطی ففیه من آثاره مثل الثوری وشعبه وددھما وکانوا یخطون فان رزم
 أن عطاء قد کثر من تغیر حفظه فقد کان ذلك فی أبی بکر بن عیاش موجودا وأن یبلغ أبوبکر حماد بن سلمه ولم
 یکن من أقران حماد مثله بالصحة فی الفضل والدين والعلم والنسک والجمعة والکعبة والصلابة فی السنة والقمم
 لأهل البدعة ولم یکن یثله فی أيامه إلا قدری أو مبتدع جهمی لما کان یظهر من السنن الصحیحة القی ینکرها
 المعتزلة وأن یبلغ أبوبکر بن عیاش حماد بن سلمه فی اتقائه أو فی جمعه أمی علیه أمی ضبطه (۱)

یعنی د هغه د احادیثو نه چه چا احتراز کړې دې هغه د انصاف نه کار نه دې اخستلې، حال
 دا چه هغوی د ابوبکر بن عیاش، ابن اخی الزهري، عبدالرحمن بن عبدالله بن دینار نه
 احتجاج کړې دې.

که حماد بن سلمه لره هغوی د هغه د خطاگانو د وجې نه پرېخودلې دې نو د امام سفیان
 ثوري، امام شعبه او د هغوی نه علاوه د هغه د نورو همزولو نه هم خطا واقع شوې ده.

او که دا دعوی ده چه د هغه غلطیانې د حافظې د تغیر د وجې نه دی نو دا خبره په ابوبکر
 بن عیاش کښ هم ده، او حال دا چه ابوبکر بن عیاش د حماد بن سلمه درجې ته نه شی
 رسیدلې، د حماد بن سلمه اقران په بصره کښ د فضل، دین، علم، عبادت، جمع حدیث،
 کتابت حدیث او په سنت کښ تصلب او د اهل بدعت د بیخ ویتلو په اعتبار سره څوک هم
 د هغوی برابر نه وو. د هغوی په زمانه کښ چونکه هغوی د صحیح عقائد او سنتو اظهار
 کولو، چه د هغې نه به معتزله انکار کولو، په دې وجه په هغوی باندې عیب لگونکې به
 څوک قدری یا جهمی مبتدع وو. ابوبکر بن عیاش د حماد بن سلمه ضبط او اتقان، جمع
 حدیث او د علم پوخ والی ته نه شی رسیدلې.

تنبیه: د حماد بن سلمه رحمته د ورع، تقوی او تدين وعبادت په باره کښ تاسو په مخکښ
 صفحاتو کښ لوستلې دې!

د دې ټولې تقوی او تدين او تورع باوجود د هغوی نه د امام الانعمه، سراج الامة ابو حنیفه
 النعمان علیه الرحمة والرضوان په شان کښې داسې اقوال منقول دی کوم چه د هغه د شان عالی
 سره هرگز شایان نه دی، بلکه د هغوی اقوالو لره به په اول کړت لوستلو سره سلیم العقل
 انسان وائی چه دا اقوال د هغه بالکل نه شی کیدې!!! خو دا هم حقیقت دې چه مؤرخین
 خاص طور سره په امام ابو حنیفه رحمته باندې خاص کرم کونکې، امام خطیب بغدادی رحمته دا
 اقوال نقل کړې دي. (۲)

د دې قسم ټولو اقوالو په باره کښ اول خو زمونږ گمان هم دا دې چه د هغه په شان بزرگانو
 ته د هغې نسبت صحیح نه دې، او که ثابت هم شی نو د امام صاحب رحمته د شان او درجې د
 الله پاک په نزد د اوچتیدو سبب دې.

(۱) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۶، ۲۱۷، وانظر الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان ج ۱ ص ۱۴۱ تا ۱۴۳

(۲) اوگوری: تاریخ بغداد ج ۱۳ ص ۳۹۰، ۳۹۱، ۴۰۶، ۴۰۷

کفر اثر الحسنه قلن لوجهها حسدا وبقضا الله لدمیم

د ینکلی او د ولی شیخی بنی د حسد او بغض د وجی نه د هغی صورت بدرنگ بیانوی. د دې اقوالو او د دې په شان نورو هفواتو دندان شکن جواب د دې دوران محقق، علامه محمد زاهدی الکوثری رحمته الله علیه ورکړې دي، د هغه د کتاب تالیپ الخطیب علی ما ساقه فی ترجمه ابن حنیفه من الاکاذیب.... مطالعه دې ضرور او کړې شی. (۱)

علامه قاسم بن قطلوبغا رحمته الله علیه د هم داسې خلقو په باره کښ فرمایلی دي:

کذب الذی نسب الیهم للذی قاس المسائل بالکتاب وبالاثار

ان الکتاب وسنة المختار قد دلا علیه قدم مقالة من کفر (۲)

هغه سړي دروغ وائی کوم چه د هغه سړي طرف ته د گناه نسبت کوی چا چه د کتاب او سنت په بنیاد باندې د قیاس نه کار اخستلي دي، بیشکه د کتاب الله او سنت رسول صلی الله علیه و آله د داسې قیاس په صحت باندې دال دی، لهذا د بکواس کونکی اقوال پریرده.

یو اهم فائده: حماد بن سلمه او حماد بن زید رحمهما الله د شیوخ او تلامذه په اعتبار سره کافی اشترک لری، په داسې صورت کښ که څوک د حماد نه روایت کوی او د والد وغیره نوم ذکر نه کړی نو هلته د قرآن ضرورت راځی چه دلته کوم حماد مراد دي. په دې سلسله کښ حافظ مزنی رحمته الله علیه څه منضبط کلام کړې دي. (۳) کوم چه حافظ ذهبی رحمته الله علیه لږ په تفصیل سره لیکلي دي.

حاصل د هغی دا دي چه د دې دواړو په مشترک شیوخ کښ انس بن سیرین، ایوب سختیانی، الازرق بن قیس، اسحاق بن سويد، برد بن سنان، بشر بن حرب، بهز بن حکیم ثابت بنانی، الجعد ابو عثمان، حمید الطویل، خالد الحذاء، داؤد بن ابی هند، سعید بن ایاس الجریري، شعيب بن الحجاب، عاصم بن ابی النجود، عبدالله بن عون، عبيدالله بن ابی بکر بن انس، عبيدالله بن عمر، عطاء بن السائب، علی بن زید، عمرو بن دینار، محمد بن زیاد، محمد بن واسع، مطر الوراق، ابو جمره الضبعی، هشام بن عروه، هشام بن حسان، یحیی بن سعید الانصاری، یحیی بن عتیق او یونس بن عبيد رحمته الله علیه شامل دی. او د هغوی په مشترک شاگردانو کښ عبدالرحمن بن مهدی، وکیع بن الجراح، عفان بن مسلم، حجاج بن منهال، سلیمان بن حرب، شیبان بن فروخ، عبدالله بن مسلمة القعنبي،

(۱) په امام ابو حنیفه رحمته الله علیه باندې د لگیدلي بهتانونو او الزاماتو د تردید دپاره زمونږ د شیخ، محدث شهیر، مدقق کبیر، شیخ عبد الفتاح ابو غده رحمته الله علیه جامع کلام دې ضرور مطالعه کړې شی، کوم چه هغه د امام ابن عبد البر د کتاب "الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء" په حاشیه باندې لیکلي دي، دا کلام د کتاب د صفحه ۲۳۰ نه تر ۲۵۵ پورې خور شوي دي.

(۲) او کورنی، تانیپ الخطیب، ص: ۱۹۰، قال الزبيدي فی تاج العروس (۱۱۳) ۳۲۴: الفشار: کفراب، (الذی تستعمله العامة بمعنى الهذيان)، وكذا التفشير، (ليس من كلام العرب)، وانما هو من استعمال العامة....

(۳) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۹

عبدالله بن معاویه جهمی، عبد الاعلی بن حماد، ابو النعمان محمد بن الفضل عارم، موسی بن اسماعیل (دې د حماد بن زید نه صرف یو حدیث روایت کوی، مؤمل بن اسماعیل، هبة بن خالد، یحیی بن حسان، یونس بن محمد المؤدب رحمته الله وغیره دی.

هغه حفاظ چه د حماد بن سلمه سره مختص دی او د هغه نه په کثرت سره روایت کوی هغه بهز بن اسد، حبان بن هلال، حسن بن اشیب او عمرو بن عاصم دی.

او کوم چه د حماد بن زید سره مختص دی، حماد بن سلمه ته نه دی رسیدلی هغه امام علی بن المدینی، احمد بن عیده، احمد بن المقدام، بشر بن معاذ العقدي، خالد بن خدّاش، خلف بن هشام، زکریا بن عدی، سعید بن منصور، ابو الربیع الزهرانی القواریری، عمرو بن عون، قتیبه بن سعید، محمد بن ابی بکر المقدمی، لوین، محمد بن عیسی بن الطباع، محمد بن عبید بن حساب، مسدد، یحیی بن حبیب او یحیی بن یحیی تمیمی نه علاوه نور د هغوی څه اقران دی.

که د دې حضراتو نه څوک یا د هغوی د طبقې یو سړې د حماد نه مبهماً روایت کوی نو حماد بن زید به مراد وی ځکه چه دې طبقې حماد بن سلمه نه دي موندلي.

هم دغه شان که په مشترک شاگردانو کښ چا په ابهام سره «حدثاحباد» اووي او د والد وغیره نوم ئې وانخستلو نو د حماد شیخ ته به کتلې شی چه هغه څوک دي؟ که شیخ ئې هم مشترک وي نو په دې کښ به تردد او توقف کولې شی او که شیخ د یو سره مختص وي نو په هغې سره به د حماد تعیین کولې شی.

بیا د عفان بن مسلم عادت دي چه کله هم هغه د حماد بن زید نه روایت کوی نو د پلار نوم ئې ذکر کوی او حماد بن زید وائی، خو ډیره کرته د حماد بن سلمه نه روایت کولو سره مطلقاً حماد وائی. د پلار نوم ئې نه ذکر کوی. بعینه هم دغه شان حجاج بن منهال او هدیه بن خالد هم کوی. او د سلیمان بن حرب او عارم حال د دې برعکس دي چه کله هم هغه «حدثاحباد» وائی نو په دې سره حماد بن زید مقصود وی، نه حماد بن سلمه.

بیا موسی بن اسماعیل تېوژکی خو د حماد بن سلمه خصوصی راوی دي، لهذا که هغه «حدثاحباد» وائی نو په دې سره به د هغوی مراد صرف او صرف «حماد بن سلمه» وی.

او که سند د هر قسم قرینې نه خالی وی (او داسې ډیر کم کیږي، نو په دې صورت کښ څه قطعی خبره نه شی کیدې چه دلته حماد بن زید مراد دي یا حماد بن سلمه، بلکه تردد او توقف به کولې شی، یا به وئیلې شی چه دا حدیث علی الاقل د امام مسلم د شرط مطابق دي، ځکه چه امام مسلم رحمته الله د دواړو نه احتجاج کړې دي.

هم دغه شان اشتباه د سفیانین یعنی سفیان ثوري او سفیان بن عیینه ترمنځه هم کیږي. دلته هم دغه شان خان پوهه کول پکار دی چه د امام سفیان ثوري رحمته الله اصحاب قداماً او مشران دی او د ابن عیینه اصحاب کثران دی.

لهذا که په قداماً او مشرانو کښ یو سړې مثلاً امام وکیع، عبد الرحمن بن مهدی، فربابی او ابو نعیم رحمته الله «حدثاسفیان» وائی نو مراد به سفیان ثوري وی، د دې طبقې حضرت که د

ابن عیینہ نه حدیث روایت کوی نو هغوی وضاحت کولو سره بیانوی.
او پاتې شو هغه چه د هغوی د سفیان ثوری سره لقاء نه ده ثابت نو په داسې صورت کښ
ظاهره ده چه د «حدیثا سفیان» نه به ابن عیینه مراد وي، په دې کښ هیڅ اشتباه نه پاتې
کیری. (۱) والله اعلم وعلیه اتم واحکم

یوه بله فائده: امام احمد بن حنبل او عبدالله بن معاویه رضی الله عنه نه منقول دی چه د حماد بن سلمه
بن دینار او حماد بن زید بن درهم ترمنځه هم هغه تفاضل دې کوم چه د دینار په درهم باندې
دې، یعنی حماد بن سلمه د حماد بن زید نه افضل دې.
خو حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرمائی چه دا افضلیت په تدین او جلالت شان کښ خو ممکن دې، او
هر چه د اتقان او ضبط تعلق دې، نو په دې کښ حماد بن زید د حماد بن سلمه نه فائق دې،
حماد بن زید د تثبیت په اعتبار سره د امام مالک رحمته الله علیه برابر دې. (۲)

د حماد بن سلمه رحمته الله علیه وفات په ۱۶۷ هجری کښ شوې دې. (۳) رحمه الله رحمة واسعة

① سعید بن زید: دا ابو الحسن سعید بن زید بن درهم ازدی بصری رحمته الله علیه دې. (۴)

دا د مشهور محدث حماد بن زید بن درهم رحمته الله علیه رور دې. (۵)

هغه د ایوب سختیانی، الجعد بن ابی عثمان، سنان بن ربیع، عبدالعزیز بن صهیب، علی
بن زید بن جدعان، عمرو بن خالد النکری، لیث بن ابی سلیم او هشام بن حسان رضی الله عنهم وغیره
نه روایت کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښ اسد بن موسی، حبان بن هلال، حسن بن موسی الاشیب،
عبدالله بن المبارک، سلیمان بن حرب، ابو عاصم النبیل، عفان بن مسلم، محمد بن الفضل
عازم، ابو سلمه موسی بن اسماعیل او یزید بن هارون رضی الله عنهم وغیره دې. (۶)

امام احمد رحمته الله علیه فرمائی: «لیس به پاس» (۷)

امام یحیی بن معین رحمته الله علیه فرمائی: «ثقة» (۸)

مسلم بن ابراهیم رحمته الله علیه فرمائی: «سعید بن زید ابو الحسن صدوق حافظ» (۹)

(۱) اوگوری: سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۶۴ تا ۴۶۶، نهایت ترجمه حماد بن زید

(۲) اوگوری: میزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۹۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۴۷

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۵۳

(۴) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۱، ۴۴۲، رقم ۲۲۷۶

(۵) پورته حواله

(۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۲، ۴۴۳

(۷) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۳

(۸) پورته حواله

(۹) پورته حواله

- سليمان بن حرب رضي الله عنه فرماني: (كان ثقة) (١)
 ابن سعد رضي الله عنه فرماني: (كان ثقة) (٢)
 حبان بن بلال رضي الله عنه فرماني: (وكان حافظاً صدوقاً) (٣)
 امام عجلي رضي الله عنه فرماني: (ثقة... بصرى) (٤)
 ابن السكري رضي الله عنه فرماني: (بصرى ثقة) (٥)
 علي بن المديني رضي الله عنه فرماني: (سمعت يحيى بن سعيد يضعفه جداً في الحديث) (٦)
 امام نسائي رضي الله عنه فرماني: (ليس بالقوي) (٧)
 عباس دوري د امام يحيى بن معين رضي الله عنه نه نقل كوي:
 (سعيد بن زيد اغوص اذ بن زيد ليس بقوي، قلت يحتج بحديثه؟ قال يكتب حديثه) (٨)
 يعني د هغوى احاديث د احتجاج به طور نه شي پيش كيدې، خود هغوى احاديث د اعتبار
 دپاره ليكلي كيدې شي.
 امام دارقطني رضي الله عنه فرماني: (ضعيف) (٩)
 امام جوزجاني رضي الله عنه فرماني: (يفقهون حديثه، وليس بحجة) (١٠)
 امام ابوبكر رضي الله عنه فرماني: (لين) (١١) هم دغه شان هغه فرماني: (لم يكن له حفظ) (١٢)
 امام ابن عدى رضي الله عنه فرماني: (لسعيد بن زيد غير ما ذكرت احاديث حسان، وليس له متن منكراً لا ياتي به
 غيره، وهو عندى لي جملة من ينسب الى الصدق) (١٣)

- (١) الجرح والتعديل ج ٤ ص ٢١، رقم ٨٧/٥٦٠٦
 (٢) الطبقات لابن سعد ج ٧ ص ٢٨٧
 (٣) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٦
 (٤) معرفة الثقات للمجلد ج ١ ص ٣٩٩، رقم ٥٩٠
 (٥) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٦
 (٦) تهذيب التهذيب ج ٤ ص ٣٢
 (٧) تهذيب الكمال ج ١٠ ص ٤٤٤
 (٨) الجرح والتعديل ج ٤ ص ٢١، رقم ٨٧/٥٢٠٦
 (٩) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٦
 (١٠) تهذيب الكمال ج ١٠ ص ٤٤٣
 (١١) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٥
 (١٢) تهذيب التهذيب ج ٤ ص ٣٣
 (١٣) الكمال لابن عدى، ج ٣ ص ٣٧٨

یعنی سعید بن زید د ذکر شوې روایاتو نه علاوه نور احادیث هم دي، کوم چه حسان دي، هغوی سره داسې څه منکر متن نشته کوم چه بل څوک نه روایت کوي، هغه زما په نزد د صدق طرف ته منسوب خلقو کښ دي.

ابن حبان رحمته الله علیه فرمائي: (وكان صدوقا حافظا مین كان یخطی فی الاعمار، ویرحم الآثار، حق لا یحتج به اذا انفرد) (۱) یعنی دا صدوق او حافظ دي، خو په روایات او اثار کښ پرې وهم راځي او غلطی کوي، لهذا که منفرد وي نه بیا به ترې احتجاج نه شي کولي. د هغه روایات امام بخاري رحمته الله علیه اشتشهادا اخستلي دي، او د نسائي نه علاوه ټي باقي ټولو حضراتو روایات تخریج کړي دي، امام بخاري رحمته الله علیه هم د هغه روایات په الادب المفرد کښ قبول کړي دي. (۲) په ۱۶۷ هجري کښ دجمادین سلمه رحمته الله علیه نه مخکښ هغه وفات شوې دي (۳)، رحمه الله رحمة واسعة

(۱۰) بَابُ وَضْعِ الْمَاءِ عِنْدَ الْخَلَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت واضح دي، اولنې باب (باب ما یقول عند الخلاء) دي او دا دویم (باب وضع الماء عند الخلاء) دي، ددواړو تعلق د خلاء سره دي. (۴)

د ترجمة الباب مقصد: د امام بخاري رحمته الله علیه د ترجمة الباب نه مقصد دا دي چه د بیت الخلاء سره دې اوبه کيخودلې شي.

خو سوال دا دي چه اوبه به د څه دپاره کيخودلې شي؟ عام شراح کرام حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمته الله علیه وغيره خو فرمائي چه د بیت الخلاء نه د راوتلو نه پس ټي انسان د اودس دپاره استعمال کړي شي. (۵) خو ابن بطال او شيخ الحديث رحمته الله علیه فرمائي چه د دې مقصد دا دي چه انسان د بیت الخلاء نه راوتلو سره فورا د استنجاء دپاره هغه استعمال کړي. (۶)

ددې حضراتو وينا دا ده چه که دا اوبه د اودس دپاره وي نو بیت الخلاء سره ټي د بدلو ضرورت څه وو؟ (۷) خو د فريق اول د طرف نه دا وئيلې کيدې شي چه د اوبو لټون ته حاجت رانشي، او فورا ټي

(۱) کتاب المجروحین لابن حبان ج ۱ ص ۴۰۱، ۴۰۲، رقم (۳۸۸)

(۲) تهذيب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۴

(۳) کتاب المجروحین: ۴۰۲، رقم (۳۸۸)

(۴) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۳

(۵) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۴ و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۳

(۶) شرح صحيح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۳۵، والکنز المتواری ج ۳ ص ۲۳

(۷) اوگورئ: الکنز المتواری ج ۳ ص ۲۳

واخلي او د اودس دپاره ئې استعمال کړی او که په دې سره مقصود استنجاء بالماء وى نو بيا به اشکال وى چه د استنجاء بالماء باب وړاندي راروان دي.
حضرت شيخ الحديث صاحب رحمته الله د دې جواب کړې دې چه دلته ترجمه شارحه ده، مستقلا نه ده، ځکه چته استنجاء بالماء مسئله د سلف ترمينځه مختلف فيہ پاتې شوې ده، په دې وجه ئې هغه وړاندي مستقلا ذکر کړې ده. (۱)

د احتمال په درجه کښ دا هم وئيلي کيدې شى چه امام بخارى رحمته الله دې خبرې طرف ته اشاره کړې وى چه که په اوبو سره استنجاء کوى نو چه هم هلته اونکړې شى چرته چه انسان قضاء حاجت کړې دي، بلکه بهر دې اوکړې شى چه گندگى نه خورېږى، پس شافعيه په خپلو کتابونو کښ ليکلي دي چه د قضاء حاجت په محل کښ د اوبو استعمالول مکروه دي. (۲)
خو دا کراهت په هغه صورت کښ دي چرته چه د اوبو د استعمالولو مستقل خائى نه وى جوړ شوي، که خائله په بيوت الخلاء کښ د اوبو د استعمال خائى جوړ شوې وى نو بيا په استعمال کښ هېڅ باک نشته، دا خو نه شى وئيلي کيدې چه هم دا د امام بخارى رحمته الله مقصد دي. خو دا وئيلي کيدې شى چه د دې نه اشاره کيدې شى.

۱۴۳: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ قَالَ حَدَّثَنَا وَرْقَاءُ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي زَيْدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وُضوءًا قَالَ مَنْ وَضَعَهُ هَذَا فَأَخْبِرْ فَقَالَ الْبُهم فَقَبْهُ فِي الدِّينِ) [ر: ۱۷۵]

رجال الحديث

① عبد الله بن محمد: دا ابو جعفر عبد الله بن محمد بن عبد الله بن جعفر بن اليمان بن اخنس الجعفي البخارى المسندى رحمته الله دي. د هغه مختصر حالات په كتاب الايمان کښ د باب امور الايمان د لاندې تير شوې دي. (۴)

② هاشم بن القاسم: دا ابو النضر هاشم بن القاسم الليشي البغدادى رحمته الله دي، اصل کښ د خراسان دي. لقب ئې قيصر دي. (۵)
هغه د ابن ابى ذئب، شعبه، حريز بن عثمان، عكرمة بن عمار، عبدالعزيز بن ماجشون، شيبان نحوى، سليمان بن مغيرة، ليث بن سعد او ابو معشر سندی عبيد الله الاشجعي رحمته الله

(۱) پورته حواله

(۲) قال النووي رحمه الله: ويويد هذا قولهم إذا أخرج أحدنا من الغائط أحب أن يستنجي بالماء فهذا يدل على أن استنجاءهم بالماء كان بعد خروجهم من الخلاء والعادة جارية بانه لا يخرج من الخلاء الا بعد التمسح بماء أو حجر: وهكذا المستحب أن يستنجي بالحجر في موضع قضاء الحاجة ويؤخر الماء إلى أن ينتقل إلى موضع آخر والله أعلم. المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۰

(۳) قدسبق تخريجه في كشف البارى ج ۳ ص ۲۵۶، كتاب العلم، باب قول النبي ﷺ ... اللهم علمه الكتاب (۴) كشف البارى ج ۱ ص ۶۵۷

۵، اوگورى: تهذيب النكاح: ۱۳۰، ۱۳۱، رقم (۴۵۴۰)

وغیرہ نہ روایت حدیث کوی

سفیان ثوری رحمہ اللہ نے یہ مکہ کنس لیدلی دی خود ہفہ نہ نے سماع نشستہ.

د ہفہ نہ یہ روایت کونکو کنس امام احمد بن حنبل، علی بن المدینی، یحییٰ بن معین، اسحاق بن راہویہ، ابن ابی شیبہ، عیرو بن محمد الناقد، یعقوب بن شیبہ، عباس الدوری رحمہم اللہ وغیرہ پیر حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ بہ فرمائیل: (ابو النضر شیخنا، من الامرین بالمعروف والنہارین عن البنکر) (۲) ہم دغہ شان ہفہ فرمائی: (ابو النضر من مشیق بغداد) (۳)

امام یحییٰ بن معین، علی بن المدینی او ابن سعد رحمہم اللہ فرمائی: (ثقة) (۴)

امام عجل رحمہ اللہ فرمائی: (صاحب سنة، ثقة، وكان اهل بغداد يعرفون به) (۵)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی (صدوق) (۶)

ابن قاتم رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۷)

حافظ ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی: (اثني عليه، واحد، واتفقوا على انه صدوق ثقة) (۸)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (لا بأس به) (۹)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: (حافظ ثبت في الحديث) (۱۰)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة ثبت) (۱۱)

یہ ۲۰۷ ہجری کنس نے ددری او یا کالو بہ عمر کنس وفات موندلی دی (۱۲) رحمہ اللہ رحمة واسعة

...

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگوری: تہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۱، ۱۳۳. وسیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۴۶

(۲) تہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۳

(۳) تہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۴

(۴) اوگوری: تاریخ عثمان الدارمی ص ۲۲۵، رقم ۸۵۸. والجرح والتعديل ج ۹ ص ۱۳۰. رقم (۱۶۱۰۱/۴۴۶) وطبقات ابن سعد ج ۷ ص ۳۳۵.

(۵) معرفة الثقات للعجل ج ۲ ص ۳۲۳، رقم ۱۸۷۹. وتہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۵

(۶) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۱۳۰، رقم (۱۶۱۰۱/۴۴۶)

(۷) اکمال تہذیب الکمال ج ۱۲ ص ۱۲۱، رقم ۴۹۱۶

(۸) پورتنہ حوالہ

(۹) کمال تہذیب الکمال ج ۱۲ ص ۱۲۲، رقم ۴۹۱۶

(۱۰) پورتنہ حوالہ

(۱۱) تقریب التہذیب ص ۵۷۰، رقم ۷۲۵۶

(۱۲) پورتنہ حوالہ

⑤ ورفاء: دا ابو بشر ورفاء بن عمر بن کلیب یشکری، شیبانی، کوفی رحمہ اللہ دی. (۱)
 هغه د زید بن اسلم. سماک بن حرب، سمی مولی ابی بکر بن عبدالرحمن، شعبه بن
 الحجاج، (وهومن الراية)، عاصم بن ابی النجود، عبد الله بن دینار، عبید الله بن ابی یزید،
 عطاء بن السائب، عمرو بن دینار، منصور بن المعتمر، ابو اسحاق السبیعی، ابو الزبیر
 مکی، ابو الزناد او ابو طوالة انصاری رحمہم اللہ وغیره نه روایت حدیث کوی.
 د هغه نه په روایت کونکو کښ ادم بن ابی ایاس، بقیه بن الولید، شعبه بن الحجاج،
 عبدالله بن المبارك، شبابه بن سوار، ابو نعیم الفضل بن دکین، معاذ بن معاذ العنبری،
 وکیع بن الجراح، یزید بن هارون او ابوداؤد طیالسی رحمہم اللہ وغیره حضرات دی. (۲)
 محمود بن غیلان د ابوداؤد طیالسی نه نقل کوی چه ماته امام شعبه رحمہم اللہ او فرمائیل:
 (عليك بورقاء، فانك لاتلقى بعدا مثله حتى ترجم، قال محمود: قلت لابي داود: اي شيء يعني بقوله؟ قال:

افضل وادرم وغير منه) (۳)

يعني ته ورفاء لازم اونيسه خكه چه كه ته تول سفر كولو سره راوايس شي نو بيا به هم تاته
 د هغه په شان شخصيت ملاؤ نه شي. محمود بن غيلان د ابوداؤد طيالسي نه تپوس او كړو
 چه د دي مطلب څه دي؟ وي فرمائيل: چه د هغه په شان افضل، متقى او غوره انسان به درته
 ملاؤ نه شي.

امام احمد رحمہم اللہ فرمائی: (ثقة، صاحب سنة) (۴)

امام يحيى بن معين هغه ته (ثقة) او (صالح) ونيلى دي. (۵)

امام ابوداؤد رحمہم اللہ فرمائی: (ورفاء صاحب سنة، الا ان فيه ارجاء) (۶)
 ابن ابی حاتم رحمہم اللہ چه كله د خپل پلار نه د هغه په باره كښ تپوس او كړو نو وي فرمائيل:

(شعبة يثق عليه، وكان صالح الحديث) (۷)

ابن شاهين رحمہم اللہ هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړي دي او فرمائی چه امام وكيع رحمہم اللہ هغه ته

(ثقة) ونيلى دي. (۸) امام عقيلى رحمہم اللہ فرمائی: (تكلموا لى حديثه عن منصور) (۹)

(۱) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۴۳۳، رقم ۶۶۸۴

(۲) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۴۳۳، ۴۳۴

(۳) تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۴۳۴

(۴) تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۴۳۵

(۵) پورته حواله

(۶) سؤالات ابی عبید الاجری ج ۱ ص ۲۰۰، رقم ۱۶۶

(۷) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۶۶ رقم ۱۵۸۷۱/۲۱۶

(۸) اكمال تهذيب الكمال ج ۱۲ ص ۲۱۲، رقم ۵۰۱۸

(۹) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۱۲، رقم ۵۰۱۸

یعنی هغه چه کوم احادیث د منصور بن المعتمر نه نقل کړې دي په هغې کښ محدثینو کلام کړې دي.

امام ابن عدی رحمته الله فرمائی چه : (روی احادیث هملط لاسانیدها، وهاق احادیثه لایاس به) (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه امام یحیی بن معین رحمته الله هغه مطلقا ثقه گنلې دي. (۲)
بیا حضرات شیخین رحمته الله د هغه نه داسې څه روایت نه دي اخستلي کوم چه هغه د منصور بن المعتمر نه نقل کوی. (۳)

هغه د ټولو اصحاب سته په نزد محتج به دي. (۴) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبید الله بن ابی یزید : دا عبید الله بن ابی یزید مکي رحمته الله دي. (۵)

دې د سیدنا ابن عباس، ابن عمر، ابن الزبیر او حسین بن علی رحمته الله نه علاوه د سباع بن ثابت، نافع بن جبیر، مجاهد بن جبر، عبید بن عمیر او د خپل پلار ابو یزید رحمته الله وغیره نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ ابن جریج، شعبه بن الحجاج، ورقاء بن عمر، حماد بن زید او سفیان بن عیینه رحمته الله وغیره دي. (۶)

امام یحیی بن معین، علی بن المدینی، عجلې، ابو زرعه او نسائی رحمته الله فرمائی : (ثقة) (۷)

ابن سعد رحمته الله فرمائی : (وكان ثقة، كثير الحديث) (۸)

ابن خلفون رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړي دي. (۹)

ابن حبان رحمته الله هم هغه په خپل کتاب الثقات کښ ذکر کړي دي. (۱۰)

اصحاب اصول سته د هغه احادیث اخستلي دي. (۱۱) په ۱۲۰ هجري کښ هغه وفات شوي دي، د شپږ اتيا کالو په عمر کښ. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة

(۱) الکامل فی ضعفاء الرجال ج ۷ ص ۹۲

(۲) هدی الساری ص ۴۹

(۳) هدی الساری ص ۴۵۰

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۸، رقم ۳۶۹۷

(۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۸، ۱۷۹

(۷) اوگورئ: الجرح والتعديل ج ۵ ص ۳۹۹، رقم ۱۵۹۴/۸۹۲۸، تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۹

(۸) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۴۸۱

(۹) اکمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۷۷، رقم ۳۵۰۳

(۱۰) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۷۳

(۱۱) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۹

(۱۲) پورته حواله، وسیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۲۴۲

فأفاده : د عبيد الله بن ابی يزيد د پلار ابو يزيد کښت معروف دی. د نوم علم ئې نشته، د کښمېنې په روايت کښ د ابو يزيد په ځانې ابو زانده راغلې دي، دا غلط دي. (۱)

⑤ سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه : د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه حالات په بده الوسى کښ د څلورم حديث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الايمان، باب کفران المشركون کفر د لاندې تير شوي دي. (۲)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وَضُوءًا رسول الله ﷺ بيت الخلاه ته داخل شو، ما ورله د استنجاء يا اودس دپاره اوبه كيخودلې.

قوله: قَالَ مَنْ وَضَعَ هَذَا: رسول الله ﷺ تپوس او کړو دا اوبه چا كيخودلې دي؟

قوله: فَأَخْبَرَ رسول الله ﷺ ته خبر ورکړي شو.

يعنى ورته اوښلې شو چه ابن عباس رضي الله عنه كيخودلې دي. دا خبر ورکونکې ام المومنين سیده ميمونه رضي الله عنها وه، لکه چه د مسند احمد او صحيح ابن حبان په روايت کښ د دې تصريح موجود ده. (۳)

قوله: فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ: رسول الله ﷺ په دعا کښ او فرمائيل: اي الله هغه ته د دين پوهه او پوخ والي ورکړه.

سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه ډير په عقلمندي سره دا خدمت کړې وو، چه کله هغه بالکل ماشوم وو. رسول الله ﷺ د هغه د هونيارتيا او عقلمندي په مناسبت سره هغه ته دعا اوکړه، شاته په کتاب العلم، باب قول النبي ﷺ اللهم علمه الكتاب... د لاندې د حديث الباب مکمل تشرېح تيره شوې ده. (۴)

⑪ بَابُ لَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ بِغَايِطٍ أَوْ بُولٍ إِلَّا عِنْدَ الْبِنَاءِ جِدَارٍ أَوْ تَحْوِيَةٍ

د مخکښ باب سره مناسبت : په مخکښ باب کښ د وضع الماء عند الغلاء ذکر وو، په دې باب کښ د خلاه د ادابو نه د يو ادب ذکر دي، په دواړو بابونو کښ مناسبت واضح دي.
د ترجمه الباب مقصد : په ترجمه الباب سره د امام بخاري رحمه الله مقصد هم واضح دي چه د غائط او بول په موقع دې استقبال قبله اونکړې شي.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۳

(۲) اوگوری: کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، و ج ۲ ص ۲۰۵

(۳) اوگوری: مسند احمد ج ۱ ص ۳۲۸، رقم (۳۰۳۳)، و ج ۱ ص ۳۳۵، رقم ۳۱۰۲، مسند عبد الله بن عباس رضی الله تعالی عنهما، والاحسان بترتيب صحيح ابن حبان ج ۱۰ ص ۹۸، ذکر وصفه الفقه والحكمة للذین دعا المصطفى ﷺ لابن عباس بهما، رقم (۷۰۱۵)

(۴) اوگوری: کشف الباری ج ۳ ص ۳۷۰ تا ۳۷۳، فراجع ان شئت

په ترجمه الباب کښ د الا هند البناء استثناء: امام بخاری رحمته الله چه دلته کوم ترجمه الباب قائم کړې دي هغه ئې د «الاحتمال البناء، همدار او دعو» د استثناء سره مقید کړې دي، او حال دا چه حدیث الباب مطلق دي، په دې کښ داسې هیڅ قید نشته، سوال دا دي چه امام بخاری رحمته الله دا قید ولې اولگولو؟

امام اسماعیلی رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله لفظ «غائط» کوم چه اگر چه په مجازی معنی کښ مستعمل دي، خو دلته ئې د هغې د حقیقی معنی لحاظ ساتلو سره قید لگولې دي، ځکه چه د غائط لغوی معنی د «المكان المظلم من الارض في الفضاء» ده، یعنی په خالی ځانې کښ چه کوم هوار ځانې وی هغې ته غائط وائی، چونکه د غائط په معنی حقیقی کښ «فضاء» او خالی ځانې کیدل ملحوظ دي، په دې وجه حدیث الباب، چه مطلق دي، په دې کښ به هم د دې معنی لحاظ ساتلې شی، او مطلب به دا وی چه کله خالی ځانې وی نو هلته دي استقبال قبله اونکړې شی، د دې مفهوم مخالف هم دا راوخی چه که آبادی وی یا یو دیوال وغیره حائل وی نو هلته استقبال قبله کیدلې شی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا د ټولو نه قوی جواب دي. (۲)

خو علامه عینی رحمته الله فرمائی چه هرکله د «غائط» لغوی معنی مهجور شوه اودا د «دیس عاری» په معنی کښ استعمالیدل شروع شو نو دا حقیقت عرفیه دي، د دي په مقابله کښ حقیقت لغویه مهجور شوې دي، لهذا د دې حقیقت لغویه د معنی لحاظ څنگه اوساتلې شی؟ (۳)
دویم جواب علامه ابن بطال رحمته الله ورکړې دي، هغه فرمائی چه دا استثناء د حدیث الباب د الفاظو نه ده بلکه په وړاندې باب کښ د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د حدیث نه ماخوذه. (۴)
خو علامه عینی رحمته الله فرمائی چه که هم دا خبره وه نو د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث د وړاندې باب په ځانې هم په دې باب کښ د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د حدیث نه پس ذکر کول پکار وو. (۵)

دریم جواب دا کړې شوې دي چه د استقبال قبله تحقق په فضاء او خالی ځایونو کښ ممکن دي، د آبادی او کورونو ترمنځه استقبال قبله نه متحقق کیږی، ځکه چه د آبادی ترمنځه چه کوم څیز حائل جوړیږی، استقبال به هم د هغې طرف ته منسوب کولې شی، مثلاً وئیلې به شی چه استقبال الجدار، واستقبل البناء، وغیره. (۶)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۵

(۲) پورته حواله

(۳) عمده القاری ج ۲ ص ۲۷۵

(۴) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۳۸

(۵) عمده القاری ج ۲ ص ۲۷۵

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۵

خو دا جواب هم کمزوري دي، ځکه چه کله هم يو سړې د کعبې طرف ته متوجه کيږي نو هغه ته مستقبل الکعبة وئيلي شي، که په ابادي کښ دننه وي يا په صحرا کښ وي، اگر چه په ابادو او کورونو کښ ابادي د هغه او د قبلي ترمينځه حائل وي او په صحراگانو کښ د غرونو او دهيرکو وغيره حائل وي. (۱)

علامه عيني رحمته الله فرمائي چه بهتر جواب دا دي چه داسې اوئيلي شي چه حديث الباب د امام بخاري رحمته الله په نزد عام مخصوص منه البعض دي، په دي وجه دا استثناء ذکر کړې شوه. (۲)

والله اعلم

۱۴۴: (حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذُئْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَزِيدَ اللَّثَمِيِّ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ الْأَنْصَارِيِّ (۳) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَتَى أَحَدُكُمْ الْقَابِضَ فَلَا يَسْتَقْبِلِ الْقَبْلَةَ وَلَا يُوْهِيَ ظَهْرَهُ شَرَفُوا وَغَرَبُوا) (۳۸۲)

رجال الحديث

- ① ادم : دا ابو الحسن ادم بن ابي اياس عبد الرحمن العسقلاني رحمته الله دي، د هغوی حالات په كتاب الايمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده د لاندې تير شوې دي. (۴)
- ② ابن ابي ذئب : دا امام محمد بن عبد الرحمن بن المغيرة بن الحارث بن ابي ذئب قرشي عامري مدني رحمته الله دي د هغه حالات په كتاب العلم کښ د باب حفظ العلم د لاندې تير شوې دي (۵)
- ③ الزهري : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري مدني رحمته الله دي، د هغوی حالات په (بده الوحي) کښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دي. (۶)

(۱) عمدة القاري ج ۲ ص ۲۷۶

(۲) پورته حواله

(۳) قوله : عن ابي ايوب الانصاري رضى الله عنه الحديث اخرجه البخاري ايضا في صحيحه ج ۱ ص ۵۷ كتاب الصلاة، باب قبله اهل المدينة، واهل الشام والمشرق رقم ۳۹۴، ومسلم في صحيحه، في كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب النهي عن استقبال القبلة عند الحاجة رقم (۲۰)، وباب النهي عن استدبار القبلة عند الحاجة رقم ۲۱، وباب الامر باستقبال المشرق او المغرب عند الحاجة. رقم ۲۲، وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة. رقم ۹، والترمذي في جامعه في كتاب الطهارة، باب في النهي عن استقبال القبلة بغائط او بول رقم ۸، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة، باب النهي عن استقبال القبلة بالغائط والبول، رقم ۳۱۸.

(۴) كشف الباري ج ۱ ص ۶۷۸

(۵) كشف الباري ج ۴ ص ۴۴۲

(۶) كشف الباري ج ۱ ص ۳۲۶

⑤ عطاء بن یزید اللبثی: دا ابو محمد یا ابو یزید عطاء بن یزید اللبثی، ثم الجندعی المدنی، ثم الشامي رحمته الله دې (۱)

هغه د سيدنا تميم الداری، ابوهريره، ابو سعيد خدری، ابو ایوب انصاری، ابو ثعلبه الخشني رحمته الله نه علاوه د حمران بن ابان مولى عثمان بن عفان او عبید الله بن عدی رحمته الله نه روایت حدیث کوی

د هغه نه په روایت کونکو کښ امام زهری. د هغه خپل خوښ سلیمان بن عطاء، بن یزید، ابو عبيد حاجب سلیمان بن عبد الملك، ابو صالح السمان، سهیل بن ابی صالح، جمیل بن ابی میمون او هلال بن میمون الرملی رحمته الله نه روایت کوی. (۲)

امام علی بن المدینی رحمته الله فرمائی: (وكان ثقة) (۳)

امام نسائی رحمته الله فرمائی: (شاه ثقة) (۴)

امام ابن معین رحمته الله فرمائی: (ثقة) (۵)

امام عجلې رحمته الله فرمائی: (تابع، ثقة) (۶)

ابن سعد رحمته الله فرمائی: (وهو كثير الحديث) (۷)

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۸)

د اتيا کالو په عمر کښ ئې په ۱۰۵ هجری کښ وفات شوې دې. (۹) رحمه الله رحمة واسعة

⑥ سيدنا ابو ایوب انصاری رحمته الله: دا د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم کوربه (میلستیا کونکې)، سيدنا ابو ایوب خالد بن زيد بن کليوب بن ثعلبه بن عبد عوف بن غنم الانصاري النجاري الخزرجي رحمته الله دې (۱۰)

سيدنا ابو ایوب انصاری رحمته الله په بيعت عقبه ثانيه کښ شريک وو، د غزوه بدر سره سره په ټولو غزواتو کښ هم شريک وو. (۱۱) د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم د استوگنې ځانې چه ترڅو پورې جوړ

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۳

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۳، ۱۲۴

(۳) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۴۳۸، رقم (۱۸۶۶/۱۱۱۱۶)

(۴) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۴

(۵) تعليقات تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۴

(۶) معرفة الثقات للمجلې ج ۲ ص ۱۳۷، رقم ۱۲۴۴

(۷) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۴۹

(۸) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۰۰

(۹) بوزته حواله

(۱۰) تهذيب الكمال ج ۸ ص ۶۶

(۱۱) بوزته حواله

شوی نه وو، در رسول الله ﷺ د میلستیا شرف سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه ته حاصل وو. (۱)

هغه د رسول الله ﷺ نه علاوه د سیدنا ابی بن کعب رضی الله عنه حدیث روایت کوی، د هغوی نه په روایت کونکو کښ سیدنا براء بن عازب، سیدنا جابر بن سمرة، سیدنا مقدم بن معدیکرب، سیدنا ابو امامه الباهلی، سیدنا زید بن خالد الجهنی، سیدنا عبدالله بن عباس او سیدنا عبدالله بن یزید خطمی رضی الله عنه دی.

او په تابعینو کښ تر ی سعید بن المسیب، سالم بن عبدالله بن عمر، عروة بن الزبیر، عطاء بن یزید اللیشی رضی الله عنه وغیره یو گڼی تعداد روایت کوی (۲) رسول الله ﷺ د هغه او د سیدنا مصعب بن عمیر رضی الله عنه تر مینه د مواخات رشته قائم کړې وه (۳)

سیدنا علی رضی الله عنه هغه په مدینه منوره باندې خپل نائب جوړ کړې وو، روستو سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه هم عراق ته لاړو او د سیدنا علی رضی الله عنه په ملگریا کښ یې د خوارجو خلاف په قتال کښ شرکت او کړو. (۴)

د رسول الله ﷺ په گیره مبارکه کښ هغه څه خیز اولیدو، هغه یې ترې راویستلو، رسول الله ﷺ هغه ته دعا او کړه: (لا یصیبک السویا ایا ایوب) ای ابو ایوب! تاته به هیڅ قسمه بدی نه رسیږي. (۵)

تول ژوند یې جهاد کړې دې، فرمائیل به یې چې الله پاک فرمائی: ﴿انفروا غفارا وثقالا﴾ (۶) (یعنی که خفیف یی که ثقیل، په هر حال کښ د جهاد دپاره اوځئ) زه د دې دواړو احوالو نه خالی نه یم لهدا جهاد به کوم. (۷)

چه کله یې د وفات وخت نژدې راغلو نو هغه وخت هم هغه د یزید بن معاویه په مشرئ کښ په قسطنطنیه کښ په جهاد کښ مصروف وو، په دې موقع باندې هغوی وصیت او کړو چه کله زه مړ شم نو زما بدن د کوم ځانې پورې چه اولې شئ یوسئ او چه کله د دشمنانو په مقابله کښ صفوته جوړ کړئ نو په خپلو څپو کښ مې دفن کړئ.

پس د هغوی د وصیت مطابق هغه عمل او کړې شو، نن هم د هغوی مزار شریف ته هر عام او خاص راځی، چه خلق د هغوی په برکت او توسل سره د الله پاک نه باران طلب کوی نو باران کیږي. (۸)

(۱) پورته حواله

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۸ ص ۶۷، ۶۸

(۳) الاصابه ج ۱ ص ۴۰۵

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) التوبة: ۴۱

(۷) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۰۴، ۴۰۵

(۸) اوگوری: سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۱۰، والاصابه ج ۱ ص ۴۰۵

د رسول الله ﷺ سره د هغوی معامله څنگه وه او د هغوی دعزت او ناموس به یې څومره لحاظ ساتلو د دې خبرې اندازه د دې نه اولگوئ چې یو کړت د هغوی بیبی هغه ته اووې چې خلق د سیده عائشه رضی الله عنها په باره کښ خبرې کوي، د دې تاسو ته علم شته؟ سیدنا ابو ایوب رضی الله عنه زر جواب ورکړ و او ولې راته نشته! دا ټول دروغ دی، بیا یې ترې تپوې او کړو اې ام ایوب! که د عائشې رضی الله عنها په ځانې ته وې نو آیا دا فعل ستا نه کیدې شی؟ بې بی ورته اووې: (لله) کله هم نه وې فرمائیل: قسم په الله! عائشه ستا نه ډیره غوره ده؛ د هغې نه دا حرکت څنگه کیدې شی! پس الله پاک د ابویوب رضی الله عنه په شان حضراتو په باره کښ فرمائی: (لَوْلَا ذِیْقَعْتُهُ لَکُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ حَرَمًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ) (۱) یعنې مومنانو سرو او مومنانو ښځو په دې اوریدلو سره په خپلو ځانونو باندې د خیر گمان ولې اونکړو او د انې ولې او نه وئیل چه دا ښکاره بهتان دي. (۲)

د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه نه یو نیم سل احادیث روایت شوې دي، د هغې نه اووه احادیث متفق علیه دي، او امام بخاری رحمه الله په یو حدیث سره او امام مسلم رحمه الله په پنځه احادیثو سره متفرد دی. (۳)

په ۵۰ هجری، ۵۱ هجری یا ۵۲ هجری کښ د جهاد په حالت کښ وفات شو، د اکثر حضراتو په نزد دا آخری قول راجح دي. (۴) والله اعلم... رضی الله عنه وارضاه! واهل مشرته

په ذکر شوې مسئله کښ د امام بخاری رحمه الله رجحان: د استقبال او استدبار مسئله مختلف ښه ده، وړاندې به ان شاء الله تفصیل راشی.

خو دلته په یوه خبره باندې ځان پوه کول پکار دی چه د امام بخاری رحمه الله په دې سلسله کښ رجحان کوم طرف ته دي؟

د ترجمه الباب د الفاظو نه معلومیږي چه د هغوی په نزد دلته د قضاء حاجت په وخت استقبال فی الفضاء ممنوع دي، او استقبال فی البناء وعند السائر جائز دي. د استدبار سره بخاری هیڅ تعرض نه دي کړي.

او! که د مفهوم مخالف اعتبار اوکړې شی، لکه چه د جمهورو رائې ده، نو دا به وائی چه امام بخاری رحمه الله استدبار ته هم جائز وائی. والله اعلم

مسئله استقبال واستدبار قبله: په دې مسئله کښ علماء د علماء کرامو اته اقوال دي، د دې نه مشهور درې اقوال دي، اول هغه څلور مشهور اقوال بیانولې شی.

(۱) النور: ۱۲

(۲) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۶۸، ۶۹

(۳) اوگوری: تهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۱۷۷، وعنده القاری ج ۲ ص ۲۷۶. خلاصة الخزرجی ص ۱۰۰، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۰۳، خو په سیر اعلام النبلاء کښ د ټولو احادیثو تعداد د یو نیم سلو په ځانې یو سل پنځه پنځوس ذکر دي. والله اعلم

(۴) اوگوری: الاصابة ج ۱ ص ۴۰۵

① المنع مطلقا: یعنی استقبال قبله او استدبار قبله، که په بنیان کښ وی یا په صحرا کښ وی، بهر صورت ممنوع او ناجائز دی.

سیدنا ابو ایوب انصاری، سیدنا ابوهریره، سیدنا عبدالله بن مسعود، سیدنا سراقه بن مالک رضی الله عنه نه علاوه عطاء، مجاهد، ابراهیم نخعی او امام اوزاعی رضی الله عنه هم د دې قائل دي. د امام ابوحنیفه، سفیان الثوری او د یو روایت مطابق د امام احمد رضی الله عنه هم مذهب دا دی؛ په شافعیه کښ ابو ثور، په مالکیانو کښ ابن العربی، په حنابلک کښ ابن القیم او په ظاهریه کښ ابن حزم رضی الله عنه هم دا مذهب راجح کړې دي او هم دا ئې اختیار کړې دي. (۱)

② الجواز مطلقا: یعنی استقبال او استدبار قبله، که په صحرا کښ وی یا په بنیان کښ، مطلقا جائز دي. د عروه بن الزبیر، ربیعہ الرائی او داؤد ظاهری هم دا مسلک دي. (۲)

③ التفرقة بین الصحاری والبنیان: یعنی په ښکاره فضاء کښ چرته چه یو خیز ساتر او حائل نه وی، ممنوع دي او چرته چه آبادی وی، یا یو خیز ساتر او حائل وی نو ممنوع نه دي. د امام شافعی، امام مالک او د یو روایت مطابق امام احمد بن حنبل رضی الله عنه هم دا مذهب دي، د ابن عباس، ابن عمر رضی الله عنه، امام شعبی او امام اسحاق بن راهویه رحمهم الله تعالی نه هم دا مذهب روایت شوې دي. (۳)

بیا د ساتر او حائل په باره کښ د شوافع په نزد باندې تفصیل دا دي چه قضاء حاجت کونکي سري ساتر وغيره سره دومره نژدې کیناستلو چه د هغه او د دیوال ترمینځه ذراع یا د دي نه کمه فاصله وی او د هغې اوچت والې کم از کم د موخه: الرجل برابر وی. که قضاء حاجت کونکي او حائل د دیوال ترمینځه د درې ذراع نه زیاته فاصله وی، یا د

حائل اوچتوالي «موخه: الرجل» نه کم وی نو په دې صورت کښ استقبال او استدبار قبله حرام دي، خو که یو خائي د قضاء حاجت دپاره مستقلا جوړ کړې شوې وی نو په دې کښ هیڅ شرط نشته، فقهاء شافعیه وائي چه که قضاء حاجت صحرا کښ وی او دي سري یو خیز ساتر جوړ کړې وی نو د ذکر شوې شرطونو (یعنی ساتر او قضاء حاجت کونکي ترمینځه د

(۱) اوگورئ البحر الرائق ج ۲ ص ۵۹. کتاب الصلاة، فصل کره استقبال القبلة بالفرج، والبنایه ج ۲ ص ۴۶۸. والدرد المحتار مع رد المحتار ج ۱ ص ۲۵۱. والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۷. فصول فی اداب التخلی، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۰۰، ۱۰۱. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۷. وعارضة الاخذی ج ۱ ص ۲۷. کتاب الطهارة، باب الرخصة، فی ذلك، وزاد المعاد ج ۲ ص ۳۸۴ - ۳۸۶. فصل فی هدیة صلی الله علیه وسلم فی الذکر عند دخوله الخلاه، والمحلل لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۳ - ۱۹۹. کتاب الطهارة رقم ۱۴۶. (۲) اوگورئ: المحلل ج ۱ ص ۱۹۴. والمجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۸۱. فرع فی المذاهب العلماء فی استقبال القبلة واستدبارها، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۷.

(۳) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۸۱. والمغنی ج ۱ ص ۱۰۷. ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۴۰۴. فصل: اداب قضاء الحاجة، وبداية المجتهد ج ۲ ص ۹۵ - ۹۹. الباب السادس فی اداب الاستنجاء (اخر کتاب الطهارة قبیل کتاب الصلاة).

دري ذراع نه زياته فاصله نه وي او اوچتوالي د (موخره الرجل) سره برابر وي، مونډلې كيدو په صورت كېن به حرمت نه وي.

گويا اصل مدار ساتر باندې دې، چرته چه د دواړو شرطونو سره ساتر اومونډلي شو، كه ابادي وي او كه صحرا، حرمت به نه وي او چرته چه په دې دواړو شرطونو كېن يو شرط فوت كيږي نو حرمت به وي، كه صحرا وي يا بنيان.

البته په شافعيه كېن علامه ماوردي او روياني دوه وجوه ذكر كړي دي، يو خو هم دا وجه ده، كومه چه مونږ ذكر كړې ده، دويمه وجه دا ده چه په بنيان كېن مطلقا بغير د شرط نه جائز دي، او په صحرا كېن اگر چه ساتر ته نژدې ولې نه كيني، مطلقا حرام دي.

امام نووي رحمه الله فرمائي چه اوله وجه صحيح ده. (١)

د ساتر په باره كېن چه كوم تفصيل شوافع ذكر كړې دي، د مالكيانو او حنابلې په نزد دلته هم في الجمله ملحوظ دي، خو خومره په تفصيل سره چه امام نووي رحمه الله ذكر كړې دي، دومره تفصيل د هغوی په نزد نه ملاويږي. (٢)

⑦ عدم جواز الاستقبال مطلقا وجواز الاستدبار مطلقا: يعني استقبال قبله صحرا كېن وي يا په آبادي كېن، مطلقا ناجائز دي او استدبار مطلقا يعني په دواړو ځايونو كېن جائز دي. دا د امام ابو حنيفه او امام احمد رحمهما الله يو يو روايت دي. (٣)

⑧ النهي للتزويه: يعني د استقبال او استدبار قبله نه ممانعت تنزيها دي، تحريما نه دي، دا د امام ابو حنيفه، امام احمد او د ابو ثور يو روايت دي. (٤)

⑨ جواز الاستدبار في البنيان فقط: يعني په آبادي كېن دننه صرف استدبار جائز دي، استقبال جائز نه دي، هم دغه شان په صحرا كېن نه استقبال جائز دي او نه استدبار، دا د امام ابو يوسف رحمه الله نه روايت دي. (٥)

⑩ التحريم مطلقا حتى في القبلة المنسوخة: يعني استقبال او استدبار نه صرف د كعبې طرف ته جائز نه دي، بلكه د قبله منسوخه بيت المقدس استقبال او استدبار هم ناجائز دي.

دا د ابراهيم نخعي او ابن سيرين رحمهما الله تعالى نه منقول دي. (٦)

(١) د ټولو تفصيلاتو دپاره اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ٢ ص ٧٩، ٧٨.

(٢) اوگورئ: الشرح الكبير للدريډر ج ١ ص ١٠٨، ١٠٩، وحاشية الدسوقي على الشرح الكبير ج ١ ص ١٨٠، ١٨١، ومواهب الجليل ج ١ ص ٤٠٣، ٤٠٤، والانصاف للمرداوي ج ١ ص ١٠١، ١٠٢، هم دغه شان اوگورئ: اوجز المسالك ج ٤ ص ١٦٣، كتاب القبلة، باب النهي عن استقبال القبلة والانسان على حاجته.

(٣) اوگورئ: البناء للمعنى ج ٢ ص ٤٦٦، والانصاف للمرداوي ج ١ ص ١٠١.

(٤) اوگورئ: البناء للمعنى ج ٢ ص ٤٦٨، والانصاف للمرداوي ج ١ ص ١٠١، واوجز المسالك ج ٤ ص ١٦٢، ونيل الاوطار ج ١ ص ٨٩، باب نهى المتخلى عن استقبال القبلة واستدبارها.

(٥) اوگورئ: نيل الاوطار ج ١ ص ٨٩، باب نهى المتخلى عن استقبال القبلة واستدبارها، واوجز المسالك ج ٤ ص ١٦٢.

(٦) پورته حواله جات

۵) اختصاص التحريم باهل المدينة : يعنى دا حکم چه استقبال او استدبار د کعبې دې اونکړې شى، د اهل مدينه او په دې جهت کښ د اوسيدونکو سره مختص دې، د کومو خلقو قبله چه د مشرق يا مغرب طرف ته وى د هغوى دپاره استقبال او استدبار جائز دې، دا : ابو عوانه رضي الله عنه قول دې (۱)

د احنافو وغيره استدلال : د اول مذهب والو د سيدنا ابو ايوب انصاري رضي الله عنه د روايت الباب وغيره نه استدلال کړې دې.

۶) په صحيح مسلم کښ د ابو هريره رضي الله عنه نه مرفوعا روايت دې « اذا جلس احدكم على حاجته، فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها » (۲)

يعنى چه کله په تاسو کښ خوک د قضاء حاجت دپاره کيڼى نو نه دې قبلې ته مخ کوى او نه دې ورته شا کوى.

۷) هم دغه شان احنافو وغيره په خپل مذهب باندې د سيدنا ابو هريره رضي الله عنه په روايت مرفوعه باندې هم استدلال کړې دې، کوم چه امام نسائي، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه او امام احمد رضي الله عنه وغيره تخريج کړې دې.

« انما انا لکم مثل الوالد، اعلمکم اذا ذهب احدکم الى الغلاء فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها » (۳)

يعنى زه ستاسو د پلار په شان یم، د پلار په شان درته ښودنه کوم، چه کله په تاسو کښ خوک د قضاء حاجت دپاره خى نو نه دې قبلې ته مخ کوى او نه د ورته شا کوى.

۸) دې حضراتو د سيدنا سهل بن حنيف رضي الله عنه د روايت نه هم استدلال کړې دې، کوم چه امام دارمی، امام احمد او امام حاکم رضي الله عنه تخريج کړې دې.

« قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنْتَ رَسُولٌ إِلَى مَكَّةَ فَأَكْفِرْهُمْ مِنْ السَّلَامَةِ، وَقُلْ لَهُمْ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُرُكُمْ بِثَلَاثٍ: لَا تَخْلِفُوا بِأَهْلِيكُمْ، وَإِذَا عَلَوْتُمْ فَلَا تَسْتَقْبِلُوا الْقِبْلَةَ، وَلَا تَسْتَدْبِرُوهَا، وَلَا تَسْتَجِيرُوا بِعِظَمٍ وَلَا بِهَيْعٍ » (اللفظ للحاكم) (۴)

يعنى : ماته رسول الله ﷺ او فرمائيل چه ته د مکې والو طرف ته زما استاذې ئې، هغوى ته

(۱) پورته حواله جات

(۲) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۰

(۳) سنن النسائي، كتاب الطهارة، باب النهى عن الاستطابة بالروث، رقم ۴۰، وسنن ابى داؤد، كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۸، وسنن ابن ماجه، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، والنهى عن الروث والرمه، رقم ۳۱۳، ومسند احمد: ۲۴۷/۱۲، رقم (۷۳۶۲، و: ۲۵۰/۱۲، رقم (۷۴۰۳)

(۴) المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۱۲، طبع قديم ج ۳ ص ۴۶۶، طبع جديد، كتاب معرفة الصحابة، باب ذکر مناقب سهل بن حنيف الانصارى، وکتيبه ابو ثابت رضى الله عنه، رقم ۵۷۴۳، وسنن الدارمى ج ۱ ص ۱۷۸، كتاب الطهارة، باب النهى عن استقبال القبلة بغائط او بول، رقم ۶۶۴، ومسند احمد ج ۳ ص ۸۷،

رقم ۱۶۰۸۰.

زما سلام اورسوه او ورته اوايه چه رسول الله ﷺ تاسو ته د درې خبرو حکم درکوي، په خپلو پلارانو نيکونو قسمونه مه خورئ، چه کله د حاجت دپاره ځانې نو د قبلې طرف ته استقبال او استندبار مه کوئ او په هډوکي يا خشنرو سره استنجا مه کوئ.

د دې روايت په سند کېس عبدالکريم بن ابی المارق دې، کوم چه متفق عليه ضعیف دې. (۱) اگرچه امام مالک (رح) دهغوی نه په مؤطا کېسې روايت کړې دې. (۲)

خو چونکه دا د حديث ابی ايوب رضی الله عنه دپاره د شاهد په درجه کېسې دې په دې وجه دا ضعف قابل تحمل دې، هم دا وجه ده چه حافظ ذهبی رحمه الله دې حديث باندې سکوت اختيار کړې دې. (۳)

⑤ امام طبرانی رحمه الله په المعجم الکبير کېس د سيدنا سهل بن سعد رضی الله عنه مرفوع حديث نقل کړې دې: ﴿إِذَا قُمْتَ إِلَى الصَّلَاةِ، فَلَا تَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا تَسْتَنْبِهَا﴾ (۴)

يعنی په تاسو کېس چه څوک د خپل حاجت دپاره ځی نو نه دې د قبلې طرف ته مخ کوی او نه دې ورته شا کوی.

په دې روايت کېس د واقدي واسطه ده، چه ضعیف دې، خو د شاهد جوړیدو دپاره کافی دې. (۵)

د مجوزينو دلائل او د هغې جوابات: د مجوزينو د ټولو نه اهم دليل د سيدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه روايت دې. هغه فرمائی: ﴿لَقَدْ أَرَاتْنِي رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَخْرُجُ إِلَى الصَّلَاةِ فَيَقُولُ: لَا تَسْتَقْبِلُوا الْقِبْلَةَ وَلَا تَسْتَنْبُوهَا﴾ (۶)

وسلم علی لیستین مستقبلاً بیت المقدس لیحاجته (اللفظ للبخاری) یعنی زه یوه ورځ د خپل کور چمت باندې اوختلم، ما رسول الله ﷺ په دوه ښختو باندې د حاجت دپاره د بیت المقدس طرف ته مخ کولو سره ناست اولیدو.

(۱) اوگورئ: تقریب التهذیب ص ۳۶۱، رقم ۴۱۵۶

(۲) قال يحيى بن معين: كل من روى عنه مالك بن أنس فهو ثقة، الا عبدالکريم البصري أبو أمية، اوگورئ اسعاف المبطأ، ص ۹، وانظر التعليق المسجد: ۱۳۱۲، باب تأخير الوتر.

(۳) اوگورئ: تلخيص المستدرک المطبوع مع المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۴۱۲، کتاب معرفة الصحابة. باب ذکر مناقب سهل بن حنيف الانصاري رحمه الله

(۴) المعجم الکبير للطبرانی ج ۶ ص ۱۲۸، رقم ۵۷۳۵

(۵) اوگورئ: مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۵۴، رقم ۱۰۱۱

(۶) صحيح البخاری ج ۱ ص ۲۶، کتاب الوضوء باب من تبرز علی لبنتين، رقم ۱۴۵، و ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب التبرز فی البيوت رقم ۱۴۸، وباب بدون ترجمة (بعد الباب المذكور) رقم ۱۴۹، و ج ۱ ص ۴۳۷، کتاب فرض الخمس، باب ما جاء فی بیوت ازواج النبی ﷺ، وما نسب من البيوت اليهن، رقم ۳۱۰۲، وصحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة، رقم ۶۱۱، ۶۱۲، وسنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك فی البيوت، رقم ۲۳، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك، رقم ۱۲، وجامع الترمذی، کتاب الطهارة، باب ما جاء من الرخصة فی ذلك، رقم ۱۱، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك فی الکنف، واباحته، دون الصحاری، رقم ۳۲۲، ۳۲۳

ددې روایت نه قائلین جواز استقبال واستدبار مطلقا، قائلین جواز فی البنیان، قائلین جواز استدبار مطلقا، قائلین جواز استدبار فی البنیان او قائلین کراحت تنزییهیه استدلال کوی. خو د دې روایت نه استدلال د سیدنا ابویوب انصاری رضی الله عنه د روایت په مقابله کښ کمزوري دي. د دې وجه دا ده چه په دې حدیث کښ باوجود د صحیح کیدو نه د مختلفو احتمالاتو گنجائش دي.

یو احتمال خو دا دي چه رسول الله ﷺ په اصل کښ مستدبر قبله نه وی، خو د ابن عمر رضی الله عنهما په لیدو باندې د حیاء د تقاضه د وجې نه ئې خپل هیئت بدل کړې وی، د دې هنگامی بدلون د وجې نه معمولی استدبار متحقق شو. دویم احتمال دادې چه رسول الله ﷺ مکمل طور باندې مستدبر الی القبلة نه وی، بلکه د کعبې نه ئې معمولی انحراف کړې وی چه دغه انحراف حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د لرې نه معلوم نه کړې شو.

دریم احتمال دادې چه دا د رسول الله ﷺ خصوصیت وی، د دې خبرې تائید د دې نه کیږي چه د علما، کرامو یو جماعت تصریح کړې ده چه د رسول الله ﷺ فضلات پاک وو. (۱) لهذا بعیده نه ده چه رسول الله ﷺ د دې حکم نه مستثنی وی.

دلته دا خبره هم قابل غور ده چه که په دې عمل سره د رسول الله ﷺ مقصود د استدبار اجازت ورکول وي نو د یو پټ عمل په ذریعه د هغې د تعلیم په ځانې به ئې په واضح الفاظو کښ د ټول امت مخکښ دا حکم بیان فرمائیلی وي لکه چه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه وغیره نورو حضراتو صحابو رضی الله عنهم په روایت کړې شوي دي.

د دې نه معلومه شوه چه د حدیث ابن عمر نه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د روایت خلاف څه تشریعی حکم مستنبط کول صحیح نه دی. (۲)

بیا دابن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښ صرف دومره خبره ده چه ما رسول الله ﷺ د بیت المقدس طرف ته رخ کولو سره ناست اولیدو، په دې کښ د بنیان او صحرا تفریق ته معلومیری، لهذا کوم حضرات چه د بنیان او صحرا په بنیاد باندې فرق کوی دهغوی استدلال ددې نه نه تام کیږي.

(۱) اوگوری: اعانة الطالبین ج ۱ ص ۹۹

(۲) قال ابن العربي فی عارضة الاحوذی ج ۱ ص ۲۷، ابواب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك، وحديث ابن عمر لا يعارضه، ولا حديث جابر لارعية اوجه: احدها: انه قول وهذان فعلا ولا معارضة بين القول والفعل، الثاني: ان الفعل لا صيغة له، وانما هو حكاية حال، وحكايات الاحوال معرضة للاعذار والاسباب، والاقوال لا محتمل فيها من ذلك، الثالث: ان القول شرع مبتدا، وفعله عادة، والشرع مقدم على العادة، الرابع ان هذا الفعل لو كان شرعا لما تسر به.

وفال ابن القيم فی زاد المعاد ج ۲ ص ۳۸۶، فصل فی هديه ﷺ فی الذكر عند دخول الخلا، وهذا يحتمل وجوها ستة: نسخ النهی به، وعكسه، وتخصيصه به صلى الله عليه وسلم، وتخصيصه بالبنيان، وأن يكون لعذر اقتضاه لمكان أو غيره، وأن يكون بيانا، لأن النهی ليس على التحريم، ولا سبيل إلى الجزم بواحد من هذه الوجوه على التعيين.

د دې په جواب کېښ شوافع وغيره، کوم چه د تفریق قائل دی د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما یو اثر پیش کوی: **«عَنِ الْحَسَنِ بْنِ ذَكْوَانَ، عَنْ مَرْثَدَانَ الْأَسْمَرِيِّ، قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عَمْرٍو أَقَامَ رَأْيَهُ مَسْئُومًا الْقَبِيلَةَ، ثُمَّ جَلَسَ يَبْكُوتُ إِلَيْهَا، فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَلَيْسَ قَدْ ذُكِرَ عَنْ هَذَا؟ قَالَ: بَلَى، إِنَّمَا ذُكِرَ عَنْ ذَلِكَ فِي الْفُقَهَاءِ، فَإِذَا كَانَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ الْقَبِيلَةِ شَيْءٌ يَسْتَرْكُ فَلَا تَفْسُ»** (۱)

یعنی ما سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما اولیدو چه هغه خپله سورلۍ قبلې ته مخامخ کینوله او بیا نې د هغې طرف ته بستیازې اوکړې، ما عرض اوکړو ای ابو عبدالرحمن: ایا دا کار منع کړې شوی نه دې؟ هغوی او فرمائیل: ولې نه! خو دا ممانعت په ښکاره فضاء کېښ دې، که ستا او د قبلې تر مینځه یو خیز وی نو بیا هیڅ باک نشته.

د مانعین د طرف نه د دې مختلف جوابات کړې شوي دي.

خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله علیه د دې دا جواب کړې دې چه دا روایت ضعیف دي، ځکه چه د دې راوی حسن بن ذکوان دي، چاته چه محدثینو ضعیف وئیلې دي. (۲) لهدا دا روایت قابل استدلال نه دي. (۳)

خو دا جواب تسلی بخش نه دي ځکه چه حسن بن ذکوان یو مختلف فیه راوی دي، د هغه چه یو طرف ته علما کرامو تضعیف کړې دي نو بل طرف ته ئې توثیق هم کړې دي، هم ددې اقوالو د وجې نه حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرمائی: **«وهو صالح الحديث»** (۴)

ابن عدی رحمته الله علیه فرمائی: **«یروی أحادیث لا یرویها غیره، علی أن یحیی بن سعید وابن المبارک قد رویا عنه کما ذکرته، وناهیک للحسن بن ذکوان من الجلالة أن یروی عنه، وأرجو أنه لا بأس به»** (۵)

یعنی حسن بن ذکوان داسې روایتونه نقل کوی کوم چه بل څوک نه روایت کوی، د دې باوجود د یحیی بن سعید او عبدالله بن مبارک رحمهما الله په شان بزرگانو د هغه نه حدیث روایت کړې دي، هم دا د هغه د جلالت شان دپاره کافی ده، زما امید دي چه هغه **«لا بأس به»** دي.

علامه ابن حبان رحمته الله علیه هغه په کتاب الثقات کېښ ذکر کړې دي. (۶)

(۱) السنن لایي داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۱۱، والمستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۵۴، طبع قدیم ج ۱ ص ۲۵۶، طبع جدید، کتاب الطهارة، رقم ۵۵۱ والسنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۹۲، طبع قدیم ج ۱ ص ۱۴۹، کتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك في الابنية رقم ۴۳۸، وسنن الدارمی ج ۱ ص ۵۸، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الخلا.

(۲) د حسن بن ذکوان په باره کېښ د محدثینو د اقوالو دپاره اوگورئ: تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱ (۳) اوگورئ: بذل المجهود ج ۱ ص ۲۰۱، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة.

(۴) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۸۹، رقم ۱۸۴۴

(۵) الکامل لابن عدی ج ۲ ص ۳۱۷

(۶) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۱۶۳، رقم ۷۱۶۹

هم په دې وجه باندې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په التلخیص الحبیړ کښ په دې باندې سکوت فرمایلې دې، کوم چه د دې د حسن کیدو دلیل دې، (۱) امام دارقطنی رحمته الله علیه فرمائی: «هذا صحيح كظم لغات» (یعنی دا روایت صحیح دې، او د دې ټول راویان ثقه دي، فرمایلې دي. (۲) امام ابن الجارود رحمته الله علیه دا په المنتقى کښ تخریج کړې دي. (۳) او دا خبره معروف ده چه ابن الجارود رحمته الله علیه په دې خپل کتاب کښ صحیح احادیث نقل کوی. د دې صحیح جواب هم دا دې چه دا د ابن عمر رضی الله عنهما خپل عمل دي، کوم چه د احادیث مرفوعه په مقابله کښ حجت نه دې. په احادیث مرفوعه کښ د دې تفریق هیڅ بنیاد نه دې ذکر شوي.

البتة د ابن عمر رضی الله عنهما د حدیث «لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرَيْتٍ لَنَا...» د معروف طرق نه خو تفریق نه مفهوم کیږی، خو هم د دې حدیث د طحاوی او ابن خزیمه په روایت کړې شوې طرق کښ د «بناء» او «ساتر» کیدل په فهم کښ راځی، پس د امام طحاوی رحمته الله علیه الفاظ دی چه (يقطى حاجته محجورا عليه بطن) (۴)، یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله په ښختو سره کړې شوې حجاب کښ قضاء حاجت فرمایلو، او د ابن خزیمه الفاظ داسې دي: «فاشرفت على النبي صلی الله علیه و آله وهو على غلته» یعنی ما رسول الله صلی الله علیه و آله په بیت الخلاء کښ اولیدو. که تفریق بین البیان والصحاری ثابت هم شی نو بیا هم د دې احتمالاتو د وجې نه کوم چه مونږ مخکښ ذکر کړې دي، د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د حدیث په مقابله کښ مرجوح دې. په وړاندې باب کښ د دې څه تفصیل راروان دې.

د دې نه علاوه که په دې جهت کښ غور او کړې شی چه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د اجتهاد مطابق که د استقبال قبله ممانعت په دې خبره باندې موقوف وی چه د متخلى او کعبې تر مینځه څوک حائل موجود نه وی نو دا قسم استقبال خو صرف په حرم شریف کښ ناست ممکن دې، ځکه چه څه نه څه آبادی یا غر وغیره خو په مینځ کښ ضرور حائل کیږی، لهذا د دې تقاضه دا ده چه په صحرا وغیره کښ هم استقبال جائز وی، او حال دا چه دا خبره خپله د شوافع وغیره د مسلک خلاف ده.

د دې په جواب کښ بعض شوافع وائی چه دا دې حکم علت احترام کعبه نه دې بلکه احترام مصلین دې، پس ابو اسحاق شیرازی په ابدائی کښ جواز ثابتولو سره فرمائی: «ولان

(۱) التلخیص الحبیړ ج ۱ ص ۱۰۴، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۹

(۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۵۸، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة فی الخلاء.

(۳) المنتقى ج ۱ ص ۲۱، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة للقاتن والبول والاستنجاء. رقم ۳۲

(۴) شرح معانی الآثار للطحاوی: ۳۷۰، ۱۲، کتاب الکراهة، باب استقبال القبلة ۳۰۱ بالفروج للغايط والبول.

الصحرَاء علقاً من الملائكة والجن یصلون، فیستقبلهم بفرجه ولس ذلك فی البنیان (۱) یعنی چونکه په صحرا کښ د ملائکو او جناتو نه ډیر مخلوق وی او هغوی مونځ کوی، د هغوی طرف ته به د شرم گاه رخ کول لازم شی او دا خبره په بنیان کښ نشته.

خو دا خبره صحیح نه ده او دا علت محل نظر دی، ځکه چه د ممانعت په ټولو احادیثو کښ د قبله لفظ راغلې دې، چه د هغې نه ظاهره هم دا ده چه دا حکم د احترام قبله په بنیاد باندې ورکولې شی.

دویم که د احترام مصلین اعتبار او کړې شی نو په یو طرف کښ به هم د قضاء حاجت اجازت نه وی ځکه چه په هر طرف کښ د مصلین د وجود امکان شته.

دریم که دا حکم صحیح او منلې شی نو بیا هم د امام شافعی رحمته الله علیه په مسلک باندې د دې علت تطبیق نه کیږی. ځکه چه په آبادی کښ د مصلین موجودگی د صحرا په نسبت زیاته محتمل ده. لهدا په آبادی کښ هم استدبار او استقبال جائز کیدل نه دی پکار.

هم دا وجه ده چه امام نووی رحمته الله علیه دا علت ضعیف کولو سره رد کړې دې، پس هغه فرمائی:

(قول المصنف ولان فی الصحرَاء علقاً من الملائكة والجن یصلون هكذا قاله اصحابنا وامتدوا ورواه البيهقي باسناد ضعيف عن الشعبي التاني من قوله وهو تعليل ضعيف فانه لو قعد قريبا من حائط واستقبله ووراءه فضاء واسع جاز بلاك مخرج به امام الحرمين والبهقي وغيرهما ويدل عليه ما قد متناه عن ابن عمر انه اذا فرج راحلته وبال اليها فهذا يطل هذا التعليل فانه لو كان صحيحاً لم يجز في هذه الصورة فانه مستدبر الفضاء الذي

فيه المصلون ولكن التعليل الصحيح أن جهة القبلة معظمة فوجب صيانتها في الصحرَاء ورخص فيها في البناء للمشقة وهذا التعليل، اعتماد القاض حسن والبهقي والرويان وغيرهم والله أعلم) (۲)

یعنی د مصنف دا وینا چه په صحرا کښ ملائک او جنات وی، کوم چه مونځ کوی، پس هم دا خبره زموږ نورو اصحابو کړې ده او په دې باندې هغوی اعتماد کړې دې، بیهقي هم د امام شعبی رحمته الله علیه نه د هغه قول په ضعیف سند سره نقل کړې دې، خو دا علت ضعیف دې، ځکه چه امام الحرمین او امام بغوی تصریح کړې ده چه که څوک یو دیوال ته نژدې د هغې طرف ته رخ کولو سره کښی او په هغه دیوال پسی وسیع فضاء وی نو دا صورت بیشکه جائز دې، د ابن عمر رضی الله عنهما واقعه هم په دې باندې دلالت کوی چه هغه خپله سورئ کینوله او د هغې طرف ته مخ کولو سره ئې متیازې او کړې. په دې سره مذکورہ علت بالکل باطل کیږی، ځکه چه که دا علت صحیح وی نو ذکر شوې صورت اختیارول به صحیح نه وی، ځکه چه هغه د فضاء طرف ته شا کړې وه، چرته چه یقیناً مصلین موجود وو.

په دې سلسله کښ صحیح او برابر تعلیل دا کیدې شی چه خپله جهت د قبلي معظم او محترم دې په دې وجه په صحرا کښ د هغې خیال ساتل واجب شو، خو په بنیان او آبادی

کنس چونکه د دې اهتمام ساتل د مشقت باعث دی په دې وجه هلته رخصت ورکړې شو، په دې علت باندې قاضی حسین، بغوی او رویانی وغیره اعتماد کړې دي. والله اعلم

① د مجوزینو دویم دلیل د سیدنا جابر رضی الله عنه حدیث دې:

﴿ سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ يُحَدِّثُ عَنْ أَبَانَ بْنِ صَالِحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ نَعَى بَيْنَ اللَّهِ - صَلَّ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنْ تَسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةَ بِهَيْئَةٍ إِلَّا أَنْ يَقْبِضَ بِحَاظِ يَسْتَقْبِلُهَا... (اللفظ لابن داود) ①﴾

یعنی: رسول الله صلی الله علیه وسلم مونږ د دې خبرې نه منع او فرمائیلو چه مونږ د متيازو په موقع باندې قبلي ته مخ کولو سره کینو، بیا ما هغوی د وفات نه یو کال مخکېن اولیدل چه رسول الله صلی الله علیه وسلم قبلي ته مخ کولو سره ناست وو.

د دې روایت نه مطلقا اجازت ورکونکو حضراتو استدلال کړې دي، هم دغه شان هغه حضراتو هم کوم چه صرف په بنیان کین د جواز قائل دی.

بعض حضراتو دا روایت هم سنداً کلام کولو سره د رد کولو کوشش کړې دي، پس حافظ ابن عبدالبر او ابن حزم رحمهما الله تعالی فرمائی چه په دې روایت کین ابان بن صالح نومی راوی دي او هغه ضعیف دي. ②

هم دغه شان په دې روایت کین محمد بن اسحاق هم دي، په چا چه امام مالک رحمته الله علیه کلام کړې دي. ③

خو دا دواړه خبرې صحیح نه دي هر چه د ابان بن صالح تعلق دي، نو د ابن حزم او ابن عبدالبر نه مخکین چا هم په هغه باندې کلام نه دي کړې بلکه ټولو د هغه توثیق کړې دي. ④

پس یحییٰ بن معین، امام عجلې، یعقوب بن شبیه سدوسی، ابو زرعه رازی، ابو حاتم رازی او امام نسائی رحمته الله علیه هغه ته ثقه وئیلې دي. ⑤

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: ﴿وَلَقَدْ اَلَمْتُ، وَوَهَمَ ابْنُ حَزْمٍ فَمَجَّهْلُهُ، وَابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ قَضَعَهُ﴾ ⑥

یعنی ائمه کرامو د هغه توثیق کړې دي، ابن حزم ته وهم راغلې دي چه هغه ورته مجهول

① سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک، رقم ۱۳، جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء من الرخصة فی ذلک، رقم ۹، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الکثیر، واباحته دون الصحاری رقم ۲۲۵

② ابن عبدالبر په التمهید ج ۱ ص ۳۱۲ کین فرمائی: لان ابان بن صالح الذی یرویہ ضعیف، هم دغه شان ابن حزم رحمته الله علیه په المحلی ج ۱ ص ۱۹۸، مساله: ولا يجوز استقبال القبلة ولا استدبارها للغائط والبول کین فرمائی: واما حدیث جابر فانه من رواية ابان بن صالح وليس بالشهور.

③ قال ابن حبان: وقد تكلم فی ابن اسحاق رجلا من عروء و مالک بن انس، واما مالک قال هذا دجال من الدجاجة، یروی عن اليهود، الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۸۲

④ اوگورئ: تعلیقات الشیخ احمد شاکر رحمه الله تعالی علی المحلی ج ۱ ص ۱۹۸

⑤ اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۲ ص ۱۱، ۱۰

⑥ تقریب التهذیب ص ۸۷ رقم ۱۳۷

وثيلبي دي او د ابن عبد البر نه غلطى شوې ده چه هغه ورته ضعيف وثيلبي دي.
هر چه د محمد بن اسحاق تعلق دي نو اول خو د امام مالك عليه السلام قول علماء كرامو په
معاصرتي اختلاف باندې محمول كړې دي او چا هم نه دي قبول كړي، د دي نه علاوه روستو
د دواړو خپل مينځ كښ منافرت هم ختم شوې وو. (١)
خو په هغه باندې چه كوم كلام كړې شوې دي د هغې حاصل دا راوځي چه هغه كم از كم په
حسان راويانو كښ دي، چونكه هغه به تدليس هم كولو په دي وجه د هغه عنعنه قبول نه
ده. (٢)

دلته اگر چه حديث په عنعنه سره راغلي دي خو د بيهقي په بعض طرق كښ د حديث په
صيفي سره راغلي دي. په دي وجه د تدليس احتمال هم باقي نه پاتې كيږي. (٣)
هم دا وجه ده چه امام ترمذي رحمه الله د امام بخاري رحمه الله نه د دي حديث په باره كښ تپوس او كړو
نو هغوي او فرمائيل: «حديث صحيح» (٤)

- (١) اوگوري: الثقات لابن حبان ج ٧ ص ٣٨٢، وقال الذهبي في تذكرة الحفاظ ج ١ ص ٧٣: وكان احد اوعية العلم، حبراً في معرفة المغازي والسير، وليس بذاك المتقن. فانحط حديثه عن رتبة الصحة، وهو صدوق في نفسه، مرضى، وقال احمد بن حنبل: حسن الحديث.
- وقال الخطيب في تاريخ بغداد ج ٢ ص ٢١: وقد اسسك عن الاحتجاج بروايات ابن اسحاق غير واحد من العلماء لاسباب منها: انه كان يتشيع وينسب الى القدر، ويدلس في حديثه، فاما الصدوق فليس بمدفوع عنه.
- (٢) قال صاحب التحرير: اما التشيع والقدر فلا يؤثر في عدالته، واما التدليس فيؤثر فما رواه بالعننة ضعيف، وما صرح فيه بالتحديث فقوى. تحرير تقريب التهذيب ج ٣ ص ٢١٢.
- (٣) السن الكبرى للبيهقي ج ١ ص ٩٢، قال الزيعلي في نصب الراية ج ٢ ص ١٠٥: وأخرجه ابن حبان في "صحيحه" في القسم الثاني، والحاكم في "المستدرک"، والدارقطني، ثم البيهقي في "سننها"، وعندهم الأربعة: حدثني أبان بن صالح، فزالت تهمة التدليس، وانظر المستدرک للحاكم ج ١ ص ٢٥٧، كتاب الطهارة، والمنتنقى لابن الجارود ج ١ ص ٢٠، باب القول عند دخول الخلاء رقم ٣١، وصحيح ابن حبان ج ٤ ص ٢٦٩، ذكر الخير الدال على ان الزجر من استقبال القبلة واستدارها ... رقم ١٤٢٠، وسنن الدارقطني ج ١ ص ٥٨، باب استقبال القبلة في الخلاء رقم ٢، مسند احمد ج ٣ ص ٣٦٠، رقم ١٤٩١٥.
- (٤) كذا في نصب الراية ج ٢ ص ١٠٥، رقم ٢٣٠٤، وفي علل الترمذي ج ١ ص ٢٣: حدثنا قتيبة، حدثنا ابن لهيعة، عن أبي الزبير، عن جابر، عن أبي قتادة، أنه رأى النبي صلى الله عليه وسلم يبوء مستقبل القبلة، حدثنا محمد بن بشار، حدثنا وهب بن جرير، حدثنا أبي، عن محمد بن إسحاق، عن أبان بن صالح، عن مجاهد، عن جابر، قال: نهى النبي صلى الله عليه وسلم أن نستقبل القبلة ببول، فرأيت قبل أن يقبض بعام يستقبلها، سألت محمداً عن هذا الحديث، فقال: رواه غير واحد، عن محمد بن إسحاق، قال أبو عيسى: والحديث الأول حديث جابر، عن أبي قتادة ليس بمحفوظ، قلت: لم ينقل عن البخاري تصحيح حديث جابر صريحا، وإنما قال: رواه غير واحد عن محمد بن إسحاق، وكذلك الترمذي إنما رجح حديث محمد بن إسحاق على حديث ابن لهيعة، ولم يصحح الحديث، بل قال في جامعه: حسن غريب ... وقال ايضا: حديث جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم اصح من حديث ابن لهيعة، انظر جامعه، ابواب الطهارة، باب من الرخصة في ذلك رقم ١٠٩.

هم ده شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی د سیدنا جابر رضی الله عنه دا روایت امام احمد، بزار، ابوداؤد، ترمذی، ابن ماجه، ابن الجارود، ابن خزيمه، ابن حبان، حاکم او دارقطنی رحمته الله تخریج کړې دي، امام بخاری رحمته الله ورته صحیح وئيلې دې لکه امام ترمذی رحمته الله د هغه نه نقل کړل، خپله امام ترمذی او امام بزار د دې تحسین کړې دي، ابن السکین دې ته صحیح وئيلې دي، خو د محمد بن اسحاق د عنعنه د وجې نه امام نووی رحمته الله توقف کړې دي، حال دا چه د امام احمد رحمته الله وغيره په روایاتو کښ د تحدیث صراحت موجود دي، ابن عبدالبر د ابان بن صالح د وجې نه دې حدیث ته ضعیف وئيلې دي، دا د هغه وهم دي، ځکه چه ابان بالاتفاق ثقه دي او ابن حزم د ابان د مجهول کیدو دعوی کړې ده چه غلطه ده. (۱)

د پورته ټولو تفصیلاتو نه دا خبره معلومه شوه چه د سند په بنیاد باندې دا حدیث رد کول صحیح نه دی.

خو د دې په روایانو باندې د کلام کیدو د وجې نه په سند کښ د یوې درجې ضعف پیدا شوی دي. او د ناسخ دپاره دا ضروری ده چه هغه د قوت په اعتبار سره د منسوخ برابر وی یا د هغه نه زیات وی، دلته د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه حدیث د هغې په مقابل کښ ډیر اوچت دي، لهذا حدیث جابر د حدیث ایوب دپاره ناسخ نه شی جوړیدی.

د دې نه علاوه دلته هم هغه ټول احتمالات موجود دی، کوم چه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنه د روایت د لاندې بیان شوي دي:

هم دا وجه ده چه خپله حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «فی الاحتجاج به نظر، لانها حکایة فعل لا عموم لها، فيحتمل ان يكون لعذر، ويحتمل ان يكون في بيان ودعوة» (۲)

یعنی د دې حدیث نه دلیل نیول محل نظر دی، ځکه چه دا یوه واقعه جزئیه ده چه د هغې څه عام حکم نه وی، په دې کښ دا احتمال هم کیدی شی چه رسول الله صلی الله علیه و آله د څه عذر د وجې نه داسې کړې وی او دا احتمال هم ممکن دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله په آبادی کښ دننه وو.

حافظ ابن القیم رحمته الله د دې حدیث په احتمالاتو باندې هم ډیر په تفصیل سره کلام کړې دي او په دې خبره ئې جزم کړې دي چه د داسې محتمل روایاتو په بنیاد باندې د نهی صحیح او صریح احادیث نه شی پریځودلې کیدی. (۳)

⑤ د مجوزینو دریم دلیل د سیده عائشه رضی الله عنها روایت دي:

«قَالَتْ: ذَكَرَ عَبْدُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْلَ يَكْفُرُونَ أَنْ يَسْتَقْبِلُوا بِرُءُوسِهِمُ الْقِبْلَةَ، فَقَالَ: أَرَأَيْتُمْ قَدْ فَعَلُوا، اسْتَقْبَلُوا بِمَقْعَدِي الْقِبْلَةَ» (۴)

یعنی: د رسول الله صلی الله علیه و آله وړاندې د څه خلقو تذکره اوکړې شوه چه هغوی په خپلو سرمگاھونو

(۱) التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۰۴، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۸

(۲) التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۰۴، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۸

(۳) اوگوری: زادالمعاد فی هدی خیر العباد ج ۲ ص ۳۵۸، فصل فی هدیه صلی الله علیه و آله فی الذکر عند دخوله الخلاه

(۴) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك فی الكثیف وابطاحته، دون الصحاری رقم ۳۲۴

سره قبلې ته مخامخ کیناستل مکروه گنرل، رسول الله ﷺ او فرمائیل: ښه هغه څه خلقو داسې کړې دي؟ زما مقعد قبلې ته مخامخ کړئ. د دې حدیث نه د استقبال او استدبار مطلقا مجوزین استدلال کوی، هم دغه شان صرف په بنیان کښ د جواز قائلین هم ترې استدلال کوی. خو د دې په سند او متن دواړو کښ کلام کړې شوې دي، پس علماء کرامو دا روایت معلول کړې دي او وئیلې چې دی څه په دې کښ اضطراب، وقف، ضعف راوی، نکارت او د انقطاع علتونه موندلې شي، بیا د دې ټولو نه علاوه د نسخ هم احتمال دي. هر څه د اضطراب تعلق دي نو امام ترمذی رحمه الله فرمائی:

﴿سألت محمدا عن هذا الحديث فقال: هذا حديث فيه اضطراب....﴾

یعنی ما د امام بخاری رحمه الله نه د دې حدیث په باره کښ تپوس او کړو نو هغه او فرمائیل څه دا داسې حدیث دي څه په دې کښ اضطراب دي.

د دې لږ شان تفصیل دا دي څه دا روایت په لاندې ذکر شوي طریقو سره روایت دي:

① (عن خالد الحذاء، عن عراك، عن عائشة موقوفا)

② (عن خالد الحذاء، عن خالد بن أبي الصلت، عن عراك، عن عائشة)

③ (عن خالد الحذاء، عن خالد بن أبي الصلت، عن عراك، عن عمر بن عبد العزيز، عن عائشة)

④ په بعض طرق کښ د دې برعکس (عن عمر بن عبد العزيز عن عراك عن عائشة) ذکر دي.

⑤ (عن عراك، عن عروة، عن عائشة)

⑥ (عن عراك، عن عروة، عن عائشة) (۱)

وقف: بیا په دې طرق کښ بعض طرق مرفوع دي او بعض پکښ موقوف دي.

بیا د وقف په باره کښ امام بخاری رحمه الله فرمائی: (والصحيح عن عائشة من قولها) (۲) یعنی ددې حدیث موقوف کیدل صحیح دي.

هم دغه شان امام ابن ابی حاتم رحمه الله په کتاب العلل کښ فرمائی: (عراك بن مالك عن عروة عن

عائشة موقوف وهذا شبه) (۳)

یعنی د دې روایت موقوف کیدل شبهه او اقرب الی الصواب دي.

ضعف راوی: په دې روایت کښ خالد بن ابی الصلت راوی دي، د هغه په باره کښ

عبد الحق رحمه الله فرمائی: (ضعيف) (۴)

(۱) د دې ټولو طرقو د تفصیل دپاره اوگورئ: تعليقات نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

(۲) علل الترمذی ج ۱ ص ۲۴، الرخصة فی استقبال القبلة بغائط او بول

(۳) کتاب العلل لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۲۲۷، علل اخبار رويت فی الطهارة

(۴) اوگورئ: تعليقات نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

ابن القیم رحمہ اللہ ہم ہفہ تہ ضعیف وٹیلې دې. (۱)

ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی: (مجهول لا یدری من هو) (۲)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: (لا یکاد یعرف) (۳)

نکارت: حافظ ذہبی رحمہ اللہ دې حدیث تہ منکر وٹیلې دې. (۴)

انقطاع: د دې حدیث سند منقطع دې، پس د امام احمد رحمہ اللہ مخکنیں چہ کلہ دا بیان کرې شو

چہ عراق بن مالک دا حدیث (سبع عائشة) وٹیلو سرہ اوړوی نو هغوی پہ دې نکیر

او فرمائیلو او وې فرمائیل: (من این سبع عراق من عائشة؟ انصاری وی من عروۃ عنها)

یعنی عراق د عائشې رضی اللہ عنہا تہ چرته او وریدو؟ هفہ خو د عروۃ رحمہ اللہ پہ واسطې د عائشې رضی اللہ عنہا نه

روایت کوی. (۵)

هم دغه شان د ابن القیم رحمہ اللہ تحقیق هم دا دې چہ د عراق او د عائشې رضی اللہ عنہا ترمینځه سند

انقطاع ده. (۶)

موسی بن هارون رحمہ اللہ فرمائی: (لا نعلم لعراق سماعاً من عائشة) (۷)

نسخ: هر چہ د نسخ د احتمال تعلق دې، پس ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی چہ د دې حدیث د سیاق نه

صفا معلومیري چہ دا حدیث د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ د حدیث نه مقدم دې، ځکه چہ

پہ دې حدیث کښ دا منقول دی چہ کلہ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تہ ذکر کرې شو چہ صحابه کرام

استقبال قبلہ بالفرج مکروه گنړی نو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم پرې د تعجب اظهار اوفرمائیلو، که د

معانعت حکم مخکنیں راغلې وې نو د اظهار تعجب هیڅ معنی نه وه، لهذا دا حدیث منسوخ

خو کیدې شی ناسخ هرگز نه شی کیدې. (۸)

بعض حضراتو د دې ټولو اعتراضاتو د جواب ورکولو کوشش کرې دې او د دې ثابتولو

کوشش ئې کرې دې چہ د دې حدیث نه احتجاج کیدلې شی. (۹)

خو حقیقت دا دې چہ په دې حدیث کښ څومر کلام شوې دې، که هفہ ټول کلام مرتفع هم

شی نو بیا هم د دہ مقام د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ د مرفوع، صحیح او صریح حدیث په

مقابلہ کښ کم وی، لهذا په دې حدیث باندې به عمل کول صحیح نه وی.

(۱) قال ابن القیم: وله علة اخرى وهي ضعف خالد بن ابي الصلت. زاد المعاد ج ۲ ص ۳۵۱

(۲) المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۶

(۳) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۶۳۲ رقم ۲۴۳۲

(۴) پورته حواله

(۵) نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

(۶) زاد المعاد ج ۲ ص ۲۵۱

(۷) تعليقات نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

(۸) اوگوری: المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۷، ۱۹۸

(۹) د تفصيل دپاره اوگوری: تعليقات الشيخ احمد شاکر علی المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۷

تنبيه : د سيدنا معقل بن ابی معقل اسدی رضی اللہ عنہ نه روايت دي؛

﴿ نهی رسول الله ﷺ ان تستقبل القبلتین بهول او غائط ﴾ (۱) یعنی رسول الله ﷺ د بول او غائط په موقع باندې د دواړو قبلو طرف ته د مخ کولو نه منع فرمایلې ده.

د دې حديث نه محمد بن سيرين رضی اللہ عنہ استدلال کوی چه د کعبې نه علاوه د بیت المقدس طرف استدبار او استقبال هم مکروه دي. (۲)

جمهور د دې يو جواب دا ورکوی چه د دواړو استقبال او استدبار په يو وخت ناجائز نه دي، بلکه په طريقه د بداية دي، چه کله بیت المقدس قبله وه نو د هغه د استدبار او استقبال ممانعت وو او چه کله کعبه شريفه قبله شوه نو د هغې د استدبار او استقبال ممانعت شو، هم د دې نه راوی په ﴿ قبلتين ﴾ سره تعبير کړې دي.

دويم جواب دا ورکوی چه دا روايت د اهل مدینه سره خاص دي، ځکه چه د اهل مدینه دپاره د بیت المقدس استقبال د کعبې استدبار لره او د هغې استدبار د کعبې استقبال لره مستلزم وو، ځکه چه د مدینې منورې نه بیت المقدس په شمال کښ دي او کعبه ترې په جنوب کښ ده، که د مدینې منورې اوسیدونکو ته د بیت المقدس طرف ته د مخ کولو او شا کولو اجازت ورکړې شوې وې نو د کعبې استدبار او استقبال به ضرور لازمیدو. (۳)

د دې نه علاوه د سيدنا ابو ايوب انصاري رضی اللہ عنہ روايت د سيدنا معقل رضی اللہ عنہ د روايت په مقابله کښ اصح دي، بل هغه صريح او معلوم السبب هم دي، په دې وجه به ترجيح د سيدنا ابو

ايوب انصاري رضی اللہ عنہ روايت ته وي. والله اعلم

هر چه د ابو عوانه اسفرائني رضی اللہ عنہ تعلق دي، چه وائي چه د استقبال او استدبار قبله دا حکم د اهل مدینه او د هغې په جهت کښ د اوسیدونکو سره خاص دي، د باقي خلقو چه د هغوی قبله مشرق يا مغرب طرف ته وي د هغوی دپاره استقبال او استدبار جائز دي، پس د هغوی د سيدنا ابو ايوب انصاري رضی اللہ عنہ د حديث الباب د يو طريق نه دي چه په هغې کښ ارشاد دي:

﴿ اذا قل احدكم الغائط فلا يستقبل القبلة، ولا يوليها ظهره، شرفوا او غيروا ﴾ (۴)

(۱) الحديث. اخرجه ابوداؤد، في كتاب الطهارة. باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة رقم ۱۰. وابن ماجه. في كتاب الطهارة. باب النهي عن استقبال القبلة بالغائط والبول رقم ۳۱۹.

(۲) اوگوري: بذل المجهود ج ۱ ص ۱۹۹. كتاب الطهارة. باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة (۳) پورته حواله

(۴) صحيح البخاري. كتاب الوضوء. باب لا تستقبل القبلة بغائط ولا بول الا عند البناء ... رقم ۱۴۴. وكتاب الصلاة. باب قبله اهل المدينة واهل الشام والمشرق ... رقم ۳۹۴. وصحيح مسلم. كتاب الطهارة. باب الاستطابة رقم ۶۰۹. وسنن النسائي. كتاب الطهارة. باب النهي عن استدبار القبلة عند الحاجة. رقم ۲۱. وسنن ابی داؤد. كتاب الطهارة. باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة رقم ۹. وجامع الترمذی ابواب الطهارة. باب في النهي عن استقبال القبلة بغائط او بول. رقم ۸. وسنن ابن ماجه كتاب الطهارة وسننهما. باب النهي عن استقبال القبلة بالغائط والبول رقم ۳۱۸.

خو جمهور د حدیث بنیادی حکم د استقبال او استدبار قبله ممانعت عام گنری او (شهرقواو غریبا) لره د اهل مدینه سره خاص کوی، ځکه چه د اهل مدینه قبله په جنوب کښ ده، د مشرق او مغرب طرف ته نه ده.

قوله: قال رسول الله ﷺ اذا اتى احدكم الغائط، فلا يستقبل القبلة ولا يوها

ظهرة: رسول الله ﷺ فرمائی: چه کله په تاسو کښ څوک د قضاء حاجت دپاره راشی نو هغه دې د قبلي طرف ته رخ نه کوی او نه دې د هغې طرف ته خپله شا راړوی.

(ولا يستقبل) کښ (لا) ناهیه ده او (القبلة) کښ الف لام عهدی دې، د دې منه مراد کعبه ده. (۱)

په (لا يوها) کښ (لا يول) ... دلایل تولیفة نهی صیغه ده، چه د هغې معنی د شا اړولو ده.

په مسلم شریف کښ د (ولا يوها ظهرة) په ځانې (ولا تستدبروها) الفاظ دی. (۲)

په مسلم شریف کښ د دې نه روستو د (يهول ولا غائط) اضافه هم ده. (۳) د دې (غائط) نه به نجاست خارجه مراد کولې شی او د (اذا انا احدكم الغائط) نه مراد به بيت الخلا او د قضاء حاجت ځانې وی. (۴)

بيا د (يهول او غائط) د قيد نه د سبب نهی پته لگی چه د دې علت احترام قبله ده، گویا د بلې اکرام دا دې چه د هغې طرف ته په نجاست سره مواجهت او نه موندلې شی، د دې تائید د سيدنا جابر رضی الله عنه د حدیث نه هم کیږی چه د هغې الفاظ داسې دی: (اذا اهرقنا الماء) (۵) بعض حضراتو د نهی علت کشف عورت وئیلې دې، که دا علت او منلې شی نو بيا به په يو حال کښ هم د قبلي طرف ته کشف عورت جائز نه وی، پس د بیبي سره د وطی په صورت کښ به هم قبلي ته مخ کول جائز نه وی. (۶)

د کشف عورت د علت کیدو يو قول د مالکیانو دې، کوم چه ابن شاش مالکی رحمه الله نقل کړې دې. (۷) کیدې شی چه د دې حضراتو دلیل هغه روایت وی په کوم کښ چه ارشاد دې:

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۲) اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹

(۳) پورته حواله

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۵) پوره حدیث داسې دی: (عن جابر بن عبد الله الأنصاري قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد نهانا عن أن نستدبر القبلة أو نستقبلها بفرجنا إذا أهرقنا الماء قال ثم رأيتُه قبل موته بعام يبول مستقبل القبلة. مسند احمد ج ۳ ص ۳۶۰، رقم ۱۴۹۳۳)

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۷) پورته حواله

(لا تستقبلوا القبلة بفرجکم، ولا تستدبروها) (۱)

یعنی پہ خپلو شرمگانو سره نه د قبلي طرف ته مه مخ کوئ او مه ورته شا کوئ.
خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه دا حدیث هم د قضاء حاجت په حال باندې معمول کول
پکار دی، چه په دواړو روایتونو کښ تطبيق پیدا شی. (۲) والله اعلم

(۱۲) بَابُ مَنْ تَبَرَّزَ عَلَى لِبْتَيْنِ

په دوه ښځو باندې د قضاء حاجت کولو حکم: (تبرأ) د باب تفعّل نه د (تغوّط) یعنی قضاء
حاجت کولو په معنی کښ دي. اصل کښ (تبرأ) خروج الی البزار یعنی د وسیع فضاء طرف
ته وتلو ته وئیلې شی، بیا مجازاً د قضاء حاجت دپاره استعمال شو. (۳)

(لبتین) د (لبنة) تشبیه ده. (لبنة) د لام په فتحې او د باء په کسرې سره لوستلې شی. دا
د لام په فتحې او د باء په سکون سره هم لوستل جائز دی، هم دغه شان ئې د لام په کسرې او
د باء په سکون سره هم لوستل صحیح دی. (۴)

علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چه کوم لفظ هم مفتوح الاول او مکسور الشانی وی په هغې کښ دا
درې واړه لغات صحیح دی، هم دغه شان که د هغه دویم یا دریم حرف د حروف حلقې نه وی
نو هغه د اول او ثانی په کسرې سره هم لوستلې شو لکه: (فَغْنٌ)، (فَغْدٌ)، (فَغْدٌ) او
(فَغْدٌ) هم لوستلې شی. (۵) (لبنة) کچه ښځې ته وئیلې شی چه په اور کښ نه وی پخ
کړې شوې، په اور کښ د پخولو نه پس ورته (آجُر) وئیلې شی. (۶)

د مخکښ باب سره مناسبت په مخکښ باب کښ د استقبال او استدبار قبله مطلقاً
ممانعت ذکر وو، په دې باب کښ د هغې تخصیص ذکر دې، دغه شان په دواړو کښ
مناسبت واضح دې. (۷)

د ترجمة الباب مقصد: شاه ولی الله رحمہ اللہ فرمائی چه امام بخاری رحمہ اللہ د (تبرأ علی لبنتين) جواز
بیانول غواړی. (۸)

(۱) اخرجه احمد فی مسنده من حدیث ابی ایوب الانصاری رضی اللہ عنہ ج ۵ ص ۴۱۹، رقم ۲۳۹۵۵، والطبرانی
فی معجمه ج ۴ ص ۱۴۱، احادیث رافع بن اسحاق بن طلحة مولى الشفاء، رقم ۳۹۳۲

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹

(۴) اوگوری. النهاية ج ۲ ص ۵۸۵، وتاج العروس ج ۳۶ ص ۸۷

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹، وتاج العروس ج ۹ ص ۴۵۰، ۴۵۹، مادة: فغذ

(۶) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹

(۷) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹

(۸) رسالة تراجم ابواب البخاری ص ۱۶

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ دے باب د لاندے چہ کوم روایت را ورلے شوے دے دا په اصل کنے د باب سابق سره متعلق روایت دے، خو چونکه دا روایت یوے مستقل مسئلے لره هم متضمن دے هغه دا چه د قضاء حاجت په وخت په شه اوچت ځانې باندې کیناستل پکار دی، چه د نجاست د لگیدلو نه بچ شی، په دے مسئله باندې د تنبیه کولو دپاره ئې د «پاب من تبهذ علی لبتون» باب قائم کړې دے، گویا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا بیانول غواړی چه ذکر شوې روایت د مخکنې باب په مضمون او مقصود باندې د مشتمل کیدو نه علاوه د قضاء حاجت دپاره د کیناستلو په ادب باندې هم مشتمل دے، دا یوه لویه فائده ده او دغه شان امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اکثر کوی. (۱)

حاصل دا دے چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په اصل کنے د مخکنې باب تخصیص کول غواړی، هم دغه شان د هغې سره سره په یوه فائده جدیده باندې متنبه کول غواړی.

خو حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دا د باب فی باب د قبیل نه منی او دا فرمائی چه لا د مخکنې باب مضمون نه دے ختم شوې، په اول باب کنے چه کوم تعمیم مقصود وو د هغې تخصیص د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود دے، خو چونکه دا حدیث یوې نوې فائده لره هم متضمن دے، په

دې وجه ئې په دې باندې نوې عنوان قائم کړو. والله اعلم
په مخکنې باب کنے دا خبره هم ذکر شوې ده چه ابن بطلان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما حدیث، هم دغه شان د دې قسم نور آثار مخې ته ردلو سره امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د «پاب لا تستقبل القبلة بفائط او بول الاعن الیئله جدا او دعوه» استثناء کړې ده. (۲)

خو په دې باندې اشکال دا وو چه بیا د ځانله ځانله ترجمه قاشمولو څه فائده نشته، ځکه چه دا تراجم خو دعاوی وی. د دې د لاندې چه کوم روایتونه راوړلې شی هغه د هغې دلیلونه وی، نو مطلب دا راوتلو چه دا ځانله ځانله مسائل دی، د دې ځانله ځانله دلائل ذکر کوی، حال دا چه د دې دلیل تعلق د مخکنې باب سره پیدا شو.

د دې جواب شاته ذکر شو چه «پاب من تبهذ علی لبتون» مستقل ترجمه نه ده، بلکه د تنبیه علی الفائدة په طور ترجمه قائم کړې شوې ده او د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما دا روایت د «لا تستقبل القبلة...» سره متعلق دے. والله اعلم

...

(۱) لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۲۴، ۲۵

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطلان ج ۱ ص ۲۳۸

١٤٥: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَانَ عَنْ غَزِيَّةٍ وَأَبِي بَرْزَاءٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ غَزَرٍ (١) أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا يَبْتَغِي الْمَقْدِسَ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ غَزَرٍ لَقَدْ ارْتَقَيْتَ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا فَرَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبَتَيْنِ مُسْتَقْبِلًا بَيْتَ الْمَقْدِسِ لِحَاجَتِهِ وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يَصَلُّونَ عَلَى أَوْرَاجِهِمْ فَقُلْتُ لَا أَدْرِي وَاللَّهِ قَالَ مَالِكٌ يَغْنَى الَّذِي يَصَلِّي وَلَا يَرْتَفِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَا حَقَّ بِالْأَرْضِ) (١٤٧، ١٤٨، ١٢٩٣٥)

رجال الحديث

- ① عبد الله بن يوسف : دا مشهور امام او محدث ابو محمد عبد الله بن يوسف تنيسی کلاعی دمشقی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب پدم الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب العلم کښ د باب لیلم العلم الشاهد الغائب د لاندې تفصیلاً تیر شوې دی. (٢)
- ② مالک : دا امام دار الهجرة مالک بن انس اصبحی مدنی رحمته الله دی، د هغوی حالات د کتاب پدم الوسی په دویم حدیث کښ او په کتاب الایمان، باب من البص الغفار من الفتن د لاندې تیر شوې دی. (٣)
- ③ یحیی بن سعید : دا مشهور تابعی محدث امام یحیی بن سعید انصاری مدنی رحمته الله دی. د هغه حالات هم د پدم الوسی د اولنی حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب الایمان کښ د باب سوم رمضان احتساباً من الایمان د لاندې لږ په تفصیل سره ذکر شوې دی. (٤)
- ④ محمد بن یحیی بن حبان : دا محمد بن یحیی بن حبان (بفتح الحاء والهاء الموحدة الشددة، وبعدها الف ودون) بن منفذ انصاری نجاری مدنی رحمته الله دی، ابو عبد الله ټی کنیت دی. (٥) دا د سیدنا حبان بن منفذ رحمته الله نمسی دی، د چا په باره کښ چه راخی چه هغه به په بیوع کښ

(١) قوله عن عبد الله بن عمر : الحديث اخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة. باب الاستطابة رقم ٦١٢ والنسائي في سننه، في كتاب الطهارة، باب الرخصة في البيوت رقم ٢٣. وابوداؤد في سننه في كتاب الطهارة باب الرخصة من ذلك رقم ١٢، والترمذي في جامعه في ابواب الطهارة باب ما جاء من الرخصة في ذلك رقم ١١، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة باب الرخصة في ذلك في الكنيف واباحته دون الصحاري، رقم ٣٢٢، ٣٢٣.

(٢) اوگورئ: كشف الباری ج ١ ص ٢٨٩، و ج ٤ ص ١١٣

(٣) اوگورئ: كشف الباری ج ١ ص ٢٩٠، ج ٢ ص ٨٠

(٤) اوگورئ: كشف الباری ج ١ ص ٢٣٨، و ج ٢ ص ٣٢١

(٥) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ٢٦ ص ٥٠٥، عو ٦٠٦

نقصان کولو، رسول الله ﷺ هغه ته تلقین او کړو چه کله هم یو څیز اخلې نو (لا غلابه) (۱) وایه. (۲) په ۴۷ هجری کښ وفات شوې دې. (۳)

دې د سیدنا ابن عمر، رافع بن خدیج، انس بن مالک، عبدالله بن محیریز او دخپل تره واسع بن حبان رضی الله عنه نه علاوه دا ډیرو حضراتو نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ امام ربیعۃ الرائی، لیث بن سعد، محمد بن عجلان، عمرو بن یحیی المازنی، ابن اسحاق او امام مالک رضی الله عنه وغیره دی. (۴)

امام ابن معین، امام ابو حاتم او امام نسائی رضی الله عنه هغه ته (ثقة) وئیلې دې. (۵)

امام ابن حبان رضی الله عنه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: (مدن ثقة) (۷)

امام واقدی رضی الله عنه فرمائی: (کانت له حلقۃ فی مسجد البینة، وکان یفتی، وکان ثقة کثیر الحدیث) (۸) یعنی په مسجد نبوی ﷺ کښ به د هغه باقاعده حلقه وه، هغه به فتوې ورکولې او ثقة وو، د هغه احادیث ډیر زیات دی.

حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی: (الامام الفقیه الحجة...) هم دغه شان هغه فرمائی: (وهو امام مجتهد علی ثقته) (۹) حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی (ثقة فقیه) (۱۰)

په ۱۲۱ هجری کښ د ۷۴ کالو په عمر کښ وفات شوې دې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ واسع بن حبان: دا واسع بن حبان بن منقذ انصاری نجاری مدنی رضی الله عنه دې. امام بغوی رضی الله عنه هغه په صحابه کرامو رضی الله عنه کښ شمار کولو سره لیکلې دی.

(۱) انظر صحيح البخارى ج ۱ ص ۲۸۴، كتاب البيوع، باب ما يكره، من الخداع فى البيع رقم ۲۱۱۷، وصحيح مسلم، كتاب البيوع، باب من يخدع فى البيع رقم ۳۸۶۰

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶

(۳) پورته حواله

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ، تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۶، ۶۰۷ و سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶، ۱۸۷

(۵) الجرح والتعديل ج ۸ ص ۱۴۲، رقم (۵۳۹/۱۳۸۵۶)، وتهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۹۴، ۹۵، تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۶) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۳۷۶، ۳۷۷

(۷) معرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۲۵۶، رقم ۱۶۵۹، وتعليقات تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۸) تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۹) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶، ۱۸۷

(۱۰) تقريب التهذيب ص ۵۱۲، رقم ۶۳۸۱

(۱۱) هذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۱) صحبته مقال (۱) یعنی د هغه په صحابی کیدو کښ کلام دې.

او عدوی رضی الله عنه فرمائی: ﴿ شهد بیعت الرضوان والشاهد بعدها، وقتل يوم الحرة ﴾ (۲)

یعنی د بیعت الرضوان صلح حدیبیه په موقع باندې حاضر وو.

ابو موسی مدائن رضی الله عنه هم هغه په صحابه کرامو کښ شمار کړې دې. (۳)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله په تقریب التهذیب کښ اول جزما ﴿ صحابي ابن صحابي ﴾ فرمائیږي دې،

بيا فرمائی ﴿ بل لکة ﴾ (۴)

او خپله په الاصابة کښ د عدوی تردید کولو سره لیکي: ﴿ قلت: وهذا غير الراوي فيها اذن، لانه

مشهور في التابعين، وحديثه في صحيح مسلم وقد فرق بينهما ابن فتحون في ذيل الاستيعاب ﴾ (۵)

یعنی عدوی چه د کوم سړی په باره کښ فرمائی هغه زما د خیال مطابق د دې راوی نه علاوه

بل سړې دې، ځکه چه د هغه سړی په تابعینو کښ شمار کیدل مشهور دی، د هغه احادیث په

صحيح مسلم کښ دی، ابن فتحون په ﴿ ذيل الاستيعاب ﴾ کښ د دواړو ترمینځه تفريق کړې دې.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله د واسع بن حبان رحمته الله تذکره په خپل کتاب الاصابة کښ په

القسم الرابع کښ هم کړې ده، په دې کښ هغه په امام بغوی رحمته الله باندې رد کړې دې، هغوی

چه کوم واسع بن حبان ته صحابی وئيلي دې، د هغه وهم ئې هلته بیان کړې دې. (۶)

علائ رضی الله عنه فرمائی: ﴿ ذكره الصفاق فيمن في صحبته نظر، ولا وجه لذلك، فانه تابعي قطعاً، قاله ابو زرعة

والجماعة ﴾ (۷)

یعنی هغه لره صفائی په هغه خلقو کښ شمار کړې دې چه د هغه په صحابی کیدو کښ کلام

دې. او حال دا دې چه د دې هیڅ بنیاد نشته، ځکه چه هغه قطعی طور سره تابعی دې،

ابوزرعه او هم دغه شان یو جماعت دغه شان وئيلي دي.

دې د سیدنا جابر، سیدنا رافع بن خدیج، سعد بن المنذر، عبدالله بن زید بن عاصم مازنی،

عبدالله بن عمر، قیس بن اقی صعصعه انصاری، وهب بن حذیفه غفاری او ابو سعید

خدری رضی الله عنه نه روایت کوی.

(۱) اوگوری: تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۱۰۲

(۲) الاصابة ج ۳ ص ۶۲۷، القسم الاول

(۳) اکمال تهذیب الکمال لمغلطانی ج ۱۲ ص ۱۹۸، رقم ۵۰۰۰

(۴) تقریب التهذیب ص ۵۷۹، رقم ۷۳۸۰

(۵) الاصابة ج ۳ ص ۶۲۷، القسم الاول

(۶) الاصابة ج ۳ ص ۶۴۶، القسم الرابع

(۷) جامع التحصيل فی احکام المراسيل ص ۲۹۵، رقم ۸۵۴

د هغه نه د هغه خوځې جان بن واسع بن محمد بن يحيى بن حبان رحمته الله عليه روایت کوي (۱)

امام ابو زرعه رحمته الله عليه فرماني: (مدني ثقه) (۲)

امام عجلي رحمته الله عليه فرماني: (مدني، تابعي، ثقه) (۳)

حافظ ابن حبان رحمته الله عليه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۴)

حافظ ذهبي رحمته الله عليه هم هغه ثقه شمار کړې دي. (۵)

د هغه احاديث د اصول سته ټولو حضراتو اخستلې دي. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبدالله بن عمر: د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما حالات په کتاب الايمان کښ د باب الايمان

وقول النبي صلى الله عليه وسلم بني الاسلام على خمس د لاندې تير شوې دي. (۷)

قوله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نه روایت دي چه هغه فرماني:

د (يقول) ضمير د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما طرف ته راجع دي نه د واسع بن حبان رحمته الله عليه طرف ته،

(۸) علامه کرمانی رحمته الله عليه دا د واسع بن حبان رحمته الله عليه طرف ته راجع کړې دي. (۹)

په صحيح مسلم کښ دي: «عَنْ عَمْرِو بْنِ حَبَّانٍ قَالَ كُنْتُ أَصِلُ إِلَى النَّسَّاجِدِ وَهَذَا اللَّهُ بْنُ عَمْرِو مَسْنَدُ

كَهْرَمَانَ الْقُبَّةِ فَلَمَّا أَقْبَضْتُ صَلَّيْتُ الصَّلَاةَ إِلَيْهِ مِنْ شَيْءٍ فَقَالَ هَذَا اللَّهُ يَقُولُ كَأَشْ» (۱۰)

يعني واسع بن حبان رحمته الله عليه فرماني چه ما په مسجد کښ مونځ کولو، او سيدنا عبدالله بن

عمر رضي الله عنهما د قبلي طرف ته شا کولو سره ناست وو، چه کله ما مونځ پوره کړو نو زه د خپل طرف

نه پاسيدم او دهغوی خواته ورغلم، سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما او فرمايل چه څه خلق وائي ..

د دي نه صراحة معلومه شوه چه د بخاری په روایت کښ د «انه كان يقول» ضمير سيدنا

عبدالله بن عمر رضي الله عنهما طرف ته راجع دي، د واسع طرف ته نه دي، د دي نه روستو چه په «فقال

(۱) د شيوخ او تلاميذ دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۳۹۷

(۲) تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۳۹۷

(۳) معرفة الثقات للعجلي ج ۲ ص ۳۳۸، رقم ۱۹۲۵

(۴) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۴۹۸

(۵) الكاشف ج ۲ ص ۳۴۶، رقم ۶۰۲۶

(۶) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۳۹۷

(۷) كشف الباري ج ۱ ص ۶۳۷

(۸) فتح الباري ج ۱ ص ۲۴۷

(۹) شرح الكرمانی ج ۲ ص ۱۹۰

(۱۰) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۱

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما لقد ارتقیئت کبش کومه فاه ده هغه د جواب دپاره نه ده بلکه سببیه ده، گویا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د هغه حضراتو قول د انکار په طور نقل کړو، بیا ئې د انکار د سبب دپاره د **(فقال عبدالله بن عمر: لقد ارتقیئت...)** ذکر کړو.

قوله: إِنْ نَأْسَا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ وَلَا بَيْتَ الْمَقْدِسِ: څه خلق وائی چه کله تاسو د خپل حاجت دپاره کینئ نو نه د قبلې طرف ته مخ کوئ او نه د بیت المقدس طرف ته.

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په دې سره هغه خلق مراد کړي دی کوم چه د عموم نهی قائل دی، لکه سیدنا ابو ایوب انصاری، سیدنا ابوهریره او سیدنا معقل اسدي رضی الله عنهم وغیره. (۱)
دې حضراتو به وئیل چه د قضاء حاجت په وخت کبش د کعبې استدبار او استقبال مطلقا ناجائز دې، سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د هغوی په مطلق دعوی باندې نکیر اوکړو او دلیل ئې دا پیش کړو چه ما خپله رسول الله صلی الله علیه و آله په کور کبش ناست د کعبې طرف ته شا کولو سره په قضاء حاجت کولو باندې لیدلي دي. معلومه شوه چه ممانعت مطلق او عام نه دي بلکه په دې کبش خصوصیت او قید دي، پس د ابن عمر رضی الله عنهما شمیر د تفصیل مذهب په قائلینو کبش کیږي، لکه چه په مخکین باب کبش تفصیل تیر شو.

قوله: لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتِ لَنَّا: زه یوه ورځ د خپل کور په چټ باندې او ختم

د دې نه معلومه شوه چه ابن عمر رضی الله عنهما د خپل کور چټ ته ختلې وو، او وړاندې په حدیث **(باب التبرؤ فی البيوت)** کبش هم دا حدیث راروان دي، په هغې کبش دی **(ارتقیئت فوق ظهر بیت حفصة)** (۲) یعنی زه د سیده حفصة رضی الله عنها د کور په چټ باندې او ختم، د دې نه معلومه شوه چه کور د سیده حفصة رضی الله عنها وو، نه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما.

حافظ ابن حجر او د هغه په اتباع کبش شیخ الاسلام زکریا انصاری او قسطلانی رحمهما الله فرمائی چه کیدي شي چه د مختلف زمانو په اعتبار سره دا نسبت کړي شوې وی، اول دا کور د سیده حفصة رضی الله عنها په قبضه کبش وو، روستو د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما په قبضه کبش راغلې وو، ځکه چه هغه د سیده حفصة رضی الله عنها حقیقي رور وو، د څه حاجب د نه کیدو د وجې نه به د سیده حفصة رضی الله عنها میراث د هغه طرف ته منتقل شوې وو، گویا د ماضی په نسبت سره د سیده حفصة رضی الله عنها طرف ته نسبت اوکړي شو او د مال په اعتبار سره ئې خپل خان طرف ته نسبت اوکړو. (۳)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، رقم ۱۴۸

(۳) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷، وتحفة الباری ج ۱ ص ۱۵۸، کتاب الوضوء، باب التبرؤ فی البيوت، وارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۸، کتاب الوضوء، باب التبرؤ فی البيوت.

خو په دې کښ اشکال دا دې چه دې ټولو شارحینو په ابواب الخمس کښ تلو سره دا تصریح کړې ده چه رسول الله ﷺ چه ازواج مطهرات ته کوم کورونه ورکړې وو هغه ئې د سکنې په طور ورکړې وو. هم دا وجه ده چه د هغوی د وفات نه پس دا کورونه د هغوی د وارثانو طرف ته منتقل نه شو. (۱)

لهذا صحیح جواب دا دې چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما چه د بیت اضافت سیده حفصه رضی الله عنها ته کړې دې هغه په حقیقت باندې حمل دې او چه خپل طرف ته ئې کړې دې نو هغه په مجاز باندې محمول دې، گویا خپل طرف ته ئې نسبت په دې وجه او کړو چه د خپلو خپلوانو څیز

مجازا خپل طرف ته منسوب کولې شی. والله سبحانه وتعالی اعلم
قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبَتَيْنِ مُسْتَقْبِلًا بَيْتَ

الْمُقَدَّسِ لِحَاجَتِهِ: ما رسول الله ﷺ اولیدو چه هغه د خپل حاجت دپاره په دوه ښځو باندې د بیت المقدس طرف ته مخ کړې ناست دي.

بعض حضرات د دې حدیث نه د استقبال او استدبار قبله په مطلقا جواز باندې استدلال کړې دي، پس د هغوی وینا ده چه په دې حدیث کښ دا حتمال دې چه هغه رسول الله ﷺ په ښکاره قضاء کښ لیدلې وی، او هر چه په «لبتین» باندې د لیدلو تعلق دې، پس دا د «بنا» په موجود کیدو باندې دال نه دي، ځکه چه عین ممکنه ده چه رسول الله ﷺ په «لبتین» باندې د زمکې نه د مرتفع کیدو دپاره ناست وی. (۲)

خو دا استدلال د خو وجو نه کمزورې دې اول په دې وجه د شرح معانی الآثار په یو روایت کښ «يقضي حاجته محجرا عليه» (۳) (یعنی ما رسول الله ﷺ اولیدو چه قضاء حاجت ئې فرمائیلو په داسې طریقہ چه په ښځو سره ئې پرده کړې وه) الفاظ راغلې دي.

هم دغه شان حکیم ترمذی رحمه الله په صحیح سند سره هم دا حدیث نقل کړې دي، چه د هغې الفاظ داسې دي: «فرايته في كنيف» (۴) ما رسول الله ﷺ په بیت الخلا کښ اولیدو.

(۱) اوگوری: فتح الباری ج ۶ ص ۲۱۱، کتاب فرض الخمس، باب ما جاء فی بیوت ازواج النبی ﷺ وما نسب من البيوت اليهن، وتحت الباری ج ۳ ص ۵۳۷، وارشاد الساری ج ۷ ص ۱۷، طبعة دار الكتب العلمية
(۲) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۳) شرح معانی الآثار ج ۲ ص ۳۷۰، کتاب الکراهة، باب استقبال القبلة بالفروج للغايط والبول تنبيه حافظ رحمه الله دا حدیث د ابن خزیمه په حوالې سره نقل کړې دي، لیکن احقر ته د تتبع او تلاش باوجود په صحیح ابن خزیمه کښي دا حدیث ملاؤ نه شو اوگوری: فتح الباری: ۲۴۷/۱.

(۴) نقله الحافظ عنه فی الفتح ج ۱ ص ۲۴۷، ولکنی لم اجدہ فی نوادر الاصول له، الا ان البيهقي اخرج عن ابن عمر: دخلت بيت حفصة، فحانت منى التفاتة، فرأيت كنيف رسول الله ﷺ مستقبلا القبلة انظر السنن الكبرى ج ۱ ص ۱۵۱، من الطبعة الجديدة، و ج ۱ ص ۹۳، من الطبعة القديمة، كتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك في الابنية، رقم ۴۴۲.

د ابن خزیمه په روایت کښ دی (فاشرفت علی النبی ﷺ وهو علی غلته) (۱)
د دې روایاتو نه معلومه شوه چه رسول الله ﷺ بالکل په ښکاره فضاء کښ نه وو ناست
بلکه په ابادئ کښ دننه ناست وو.

دویم: سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما خپله په ښکاره فضاء د استقبال قبله د ممانعت قائل دي،
مگر دا چه څه ساتر وی، لکه چه د ابوداؤد وغیره په روایت کښ تصریح ده. (۲) لهذا که
رسول الله ﷺ په ښکاره فضاء کښ وی نو عبد الله بن عمر رضی الله عنهما به هم د مطلقا جواز قائل وی،
د استقبال د ممانعت قول به ئی نه اختیارولی. (۳)

ابن القصار رحمه الله فرمائی چه دلته دا سوال پیدا کیدی شی چه سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما
قصدا رسول الله ﷺ ته څنگه او کتل؟ د دې د جواز څه صورت دې؟

خو د دې جواب دا دې چه ابن عمر رضی الله عنهما قصدا رسول الله ﷺ ته نه دی کتلی، بلکه ناخپی

ئی پرې نظر پریوتلی دي، لکه چه د بیهقی په روایت کښ دی: «فحات منی التفات» (۴)
یعنی زما توجه اتفاقی هغه طرف ته لاره. خو چه کله ئې بغیر د قصد نه په دې حال کښ
اولیدو نو هغوی او غوښتل چه دا کتل هم د شرعی فائدي نه خالی نه وی، دغه شان هغه دا
حکم شرعی مستنبط کولو سره بیان کړو او دغه شان کتل په دې وجه ممکن شو چه هغه د
رسول الله ﷺ شا ته کتل، د دې نه د هغه د اتباع سنت سخت شوق معلومیږی. (۵)

د ائمه ثلاثه استدلال او د احنافو جواب: د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دې حدیث نه ائمه ثلاثه په
دې خبره باندې استدلال کړې دي چه که یو سړې په ابادئ کښ قضاء حاجت کوی نو د هغه
دپاره د استقبال او استدبار گنجائش شته، که په ښکاره فضاء کښ وی نو بیا ورله گنجائش
نشته.

په مخکښ باب کښ په دې حدیث باندې کافی کلام تیر شوې دي، خو دلته د خلاصې په
طور د احنافو د ترجیح وجوه ذکر کولی شی.

① د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا روایت مبیح دي، او د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه روایت
محرم دي، د مبیح او محرم د تعارض په صورت کښ محرم ته ترجیح حاصله وی.

(۱) صحیح ابن خزیمه ج ۱ ص ۴۶، کتاب الوضوء، باب ذکر الخبر المفسر للخبرین، انما نهی عن استقبال
القبلة رقم ۵۹

(۲) عَنْ مُرْوَانَ الْأَصْفَرِ، قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عَمْرِوَ أَخِي رَاحِلَتَهُ مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ، ثُمَّ جَلَسَ يَقُولُ إِنَّهَا، فَقُلْتُ: يَا أَبَا
عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَلَيْسَ قَدْ نَهَى عَنْ هَذَا؟ قَالَ: بَلَى إِنَّمَا نَهَى عَنْ ذَلِكَ فِي الْقَضَاءِ، فَإِذَا كَانَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ الْقِبْلَةِ
شَيْءٌ يَشْتَرِكُ فَلَا تَأْسَ. السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم
۱۱، وانظر المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۲۵۶، کتاب الطهارة، رقم ۵۵۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۴) السنن الکبری ج ۱ ص ۱۵۱، من الطبعة الجديدة، و ج ۱ ص ۹۳، من الطبعة القديمة، کتاب الطهارة،
باب الرخصة فی ذلك فی الابنية، رقم ۴۴۲

(۵) اوگوری: شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۲۳۸، فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷، ۲۴۸

- ⑥ د ابن عمر رضی اللہ عنہما دا روایت فعلی دې، د ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ روایت قولی دې، د قولی او فعلی روایتونو په تعارض کښن قولی ته ترجیح حاصله وی.
- ⑦ د ابن عمر رضی اللہ عنہما په نقل کړی روایت کښن د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د یو فعل خاص ذکر دې، او قول عام دې، په فعل خاص کښن احتمالات کیدې شی، لهذا د هغې په مقابله کښن قول عام ته چه حیثیت ئې د قاعده کلیه په شان دې، هغې ته به ترجیح ورکولې شی.
- ⑧ حجت أفعال تشریعیه دی، نه عمومی أفعال، أفعال تشریعیه د ستر او خفاء سره نه شی ادا کیدلې، د ابن عمر رضی اللہ عنہما د بیان مطابق د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دا فعل د ستر سره وو، معلومه شوه چه دا تشریعی فعل نه دې.
- ⑨ په دغه شان روایت کولو کښن سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما متفرد دې، او د هغوی په مقابله کښن تقریباً د ټولو صحابه کرامو عمل هم هغه وو کوم چه سیدنا ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ بیان فرمائی، پس دهغوی په یو روایت کښن دی.

﴿فوجدنا مرايض قد بنيت قبل الكعبة، فكانت تحرف عنها وتستغفر الله﴾ (۱)

- یعنی مونږ داسې بیوت الخلاء بیا موندلې کومې چه قبله رخ جوړې شوې وې، پس مونږ به په هغې کښن کاره کیناستلو او په دې به موهم استغفار کولو.
- ⑩ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په فعل کښن دا هم احتمال دې چه د کشف په طور ئې بیت الله شریف مخې ته وی، په دې وجه هغه عین د جهت کعبه نه منحرف کیدو سره ناست وی، د کوم چه سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما ادراک اونکړې شو.
- ⑪ کیدې شی چه د استقبال او استدبار قبله جواز د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خصوصیت وی، چه د هغې دلیل دا دې چه په ﴿اذا اتيتم الغائط فلا تستقبلوا القبلة ولا تستدبروها﴾ کښن خطاب امت ته دې، لهذا امت له په دې باندې عمل پکار دې، پاتې شو د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فعل نو هغه د دې نه مستثنی دې.

- ⑫ حدیث د ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ معلوم السبب دې، د ممانعت وجه احترام قبله ده، ﴿فلا تستقبلوا القبلة ولا تستدبروها﴾ په دې باندې دال دې، او د ابن عمر رضی اللہ عنہما حدیث غیر معلوم السبب دې، نو اعتبار به د معلوم السبب وی نه د غیر معلوم السبب.
- ⑬ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فضلات طاهر دی، په داسې صورت کښن به احترام کعبه نه متاثر کیږی او اصل مناط هم دا احترام قبله ده.
- ⑭ د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نظر پرې ناخایه پریوتلې وو او د لږ وخت دپاره وو، ځکه چه په دې صورت کښن څوک په غور سره نه شی کتلې، نوپه دې کتلو کښنې غلطی ممکن ده، بله دا چه

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۹، والاحسان بترتيب صحيح ابن حبان، بتحقيق الارنؤوط ج ۴ ص ۲۶۳، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۱۴۱۶، والسنن الکبری للبيهقی ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة واستدبارها لغائط او بول، رقم ۴۳۳

په داسې حالت کښې یقینا چه کوم کس ته کتلې کيږي هغه په خپل وخت باندې برقرار نه شی پاتې کيدې، په دې وجه وئيلي کيدې شی چه رسول الله ﷺ به هم خپل هيئت بدل کړې وی.

چه د هغې نه ابن عمر رضی الله عنهما مخصوص جهت فهم کړلو (۱)، والله اعلم

قوله: وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَىٰ أَوْرَاقِهِمْ؟ کيدې شی چه ته د هغه خلقو نه ئې چه په خپلو کوناتو سره مونځ کوی.

د (قال) ضمير د ابن عمر رضی الله عنهما طرف ته راجع دې او د (لعلک) خطاب د واسع بن حبان سره دې (۲).

(اوراک) د (ورک) جمع ده کوناتې ته وئيلي شی (۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د ابن عمر رضی الله عنهما مقصد دا دې چه کوم سړي په خپل اوراک باندې مونځ کوی يعنی په سجده کښې خپل کوناتې د زمکې نه نه اوچتوی، لکه چه هغه د سنت نه ناخبره دې هم دغه شان هغه سړي هم د سنت نه نه دې خبر کوم چه مطلقا د استديار او استقبال نه منع کوی هغه هم د سنت نه ناخبره دې، حاصل دا شو چه آیا ته د هغه خلقو نه ئې کوم چه د سنت صلاة نه د ناخبرې سره سره د سنت استنجا نه هم ناخبره دې؟

خو حافظ ابن حجر رحمه الله د دې معنی تردید کړې دې، فرمائی چه اول خو په دې کښې تکلف دې، بيا واسع د ابن عمر رضی الله عنهما نه څه تپوس نه دې کړې چه د هغه طرف ته د ناخبرې څه نسبت اوکړې شی، د دې نه علاوه دا څه ضروري ده چه کوم سړي د سنت صلاة نه ناخبره وی هغه دې د سنت خلاف نه هم ناخبره وی. (۴)

په دې وجه حافظ رحمه الله فرمائی چه په اصل کښې د دې يوه بله معنی ده، کومه چه د مسلم شريف د روايت نه په فهم کښې راځي، امام مسلم رحمه الله روايت نقل کړې دې، واسع بن حبان رحمه الله فرمائی (كُنْتُ أَصِلُّ إِلَى التَّسْحِيدِ وَعَنْدَ اللَّهِ هُنَّ عَزَمُ مُسَيِّدٍ ظَهَرَهُ إِلَى الْقِبْلَةِ فَلَمَّا تَقَرَّبْتُ صَلَّيْتُ

انْصَرَفْتُ إِلَيْهِ مِنْ شَيْءٍ فَقَالَ عَنِ اللَّهِ يَقُولُ تَائِبٌ) (۵)

يعنی: ما په مسجد کښې مونځ کولو، او سيدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د قبلي طرف ته شا کولو سره ناست وو، چه کله ما مونځ پوره کړو نو زه د خپل طرف نه پاسيدم او د هغوی خوا ته ورغلم، سيدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما او فرمائيل چه څه خلق وائی ..

گویا ابن عمر رضی الله عنهما په هغه کښې د سجده په حالت کښې څه خبره اولیده، کومه چه ئې صحيح

(۱) دټول تفصيل دپاره اوگورئ: الكنز المتواری: ۲۷۸۳ و ۲۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸

(۳) قال المطرزی فی المغرب ج ۲ ص ۳۵۱: الورکان ... هما فوق الفخذین کالکتفین فوق العضدین

وکذلک فی المصابیح المنیر للفیومی ج ۲ ص ۲۵۶

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸

(۵) صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۱

طریقہ سرہ پہ فہم کنب نہ وہ راغلی، ﴿لعلک﴾ وٹیلو سرہ ترے ابن عمر رضی اللہ عنہما دے پہ بارہ کنب تپوس اوکرو۔

حاصل دے دا دے چہ عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما خلقو نہ دے استدبار او استقبال قبلہ مسئلہ تازہ تازہ اوریدلے وہ، دے ہن پہ بارہ کنب ہغوی او غوبستلہ چہ خپلو شاگردانو تہ صحیح مسئلہ بیان کری، خو ہغوی واسع تہ دے بیانولونہ مخکنب اول دے ہغہ دے یو عمل اصلاح اوکرو، دے ہن نہ روستو ئی ورتہ دا مسئلہ بیان کرے، او واسع ورتہ بیانولو سرہ دے مسئلے خبرہ کومہ چہ مرفوعا ثابتہ دے، اول بیان کرے او خپلہ خبرہ کومہ چہ مظنون دے ہغہ ئی روستو بیان کرے۔ (۱)

یا داسی وٹیلے کیدے شی چہ ابن عمر رضی اللہ عنہما واسع پہ مانخہ کنب خہ محسوس کرل او پہ ہن باندی ئی دے تنبیہ کولو ارادہ او فرمائیلہ، خو اول ئی ورتہ مرفوع حدیث واورولو او دے ہن نہ روستو ئی چہ پہ کومہ خبرہ تنبیہ کول غوبستل دے ہن طرف تہ ئی اشارہ او فرمائیلہ۔

﴿لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُسَلِّتُونَ عَلَىٰ آؤَارِكِهِمْ﴾ واللہ اعلم

پہ مذکورہ جملہ او حدیث مرفوع کنب مناسبت : پہ دے جملہ او حدیث مرفوع کنب مناسبت ہم پیدا کیدے شی : دے صورت دا دے چہ پہ اصل کنب چہ کوم خلق علی الاطلاق دے استدبار او استقبال نہ منع کوی غالباً پہ ہن کنب بعض غلاۃ دے حد نہ تجاوز کوی، داسی چہ ہغوی پہ مانخہ کنب پہ سجدہ کنب خپلہ شا او کوناتی نہ اوچتوی، پہ دے ویری سرہ چہ کہ سجدہ کونانو لہ اوچتولو سرہ اوکری شو نو دے قبلی استدبار بہ لازم شی، خکہ چہ پہ مانخہ کنب خلور حالتونہ دی، قیام، رکوع، سجود او قعود پہ دے کنب پہ درے حالتونو کنب خو استدبار نہ راخی، خو پہ سجدہ کنب دے استدبار امکان وی، لہذا دے دے نہ دے بیچ کیدو دپارہ بہ ئی پہ اوراک باندی سجدہ کولہ۔

اوس مطلب دا دے چہ ایا تہ ہم دے ہغہ غلاۃ نہ ئی کوم چہ مطلقاً دے استقبال او استدبار نہ منع کوی، تردی چہ پہ خپلو اوراک باندی سجدہ کوی۔ (۲) واللہ اعلم

قوله: فَقُلْتُ لَا أَذْرِي وَاللَّهِ ما عرض اوکرو قسم پہ اللہ ماتہ ہیخ علم نشتہ۔

دے واسع خیال چونکہ دے دے قسم خہ خیز طرف تہ نہ وو۔ پہ دے وجہ ہغہ اووی چہ ماتہ خو ہیخ علم نشتہ چہ زہ بہ دے ہغوی نہ یم یا نہ۔ (۳)

قوله: قَالَ مَا لِكَ يَغْنِي الْاِذْيَ يُصَلِّي وَلَا يَرْتَقِعُ عَنِ الْأَرْضِ يُسْجُدُ وَهُوَ لَا صِقْ

بِالْأَرْضِ : امام مالک رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دے دے نہ مراد ہغہ سرے دی، کوم چہ مونخ داسی کوی چہ دے زمکے نہ بالکل پاسیری نہ، یعنی سجدہ پہ داسی حال کنب کوی چہ کوناتی ئی پہ زمکہ پورے لگیدلے وی۔

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸

(۲) پورتنہ حوالہ

(۳) عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۸۱

دا امام مالک رحمہ اللہ د (الذین یصلون علی اوراکہم) تفسیر بیان او فرمائیلو.

حاصل دا دې چه امام مالک رحمہ اللہ فرمائی چه د (الذین یصلون علی اوراکہم) نه مراد هغه خلق دی کوم چه مونځ کوی او د سجدي په حالت کښ کونائی نه اوچتوی، په زمکه پورې لگیدلې سجده کوی. (۱)

د امام مالک رحمہ اللہ دا قول که د امام بخاری رحمہ اللہ نقل کړې شوی وی نو تعلیق دې او که د عبدالله بن یوسف تنیسی شیخ بخاری نقل کړې شوی وی نو د ذکر شوې سند د لاندې داخل دي. (۲) والله اعلم

(۱۳) بَابُ خُرُوجِ النِّسَاءِ إِلَى الْبِرَازِ

دا باب د زنانو د فضاء واسع طرف ته د وتلو په بیان کښ دي.

د لفظ براز تحقيق: (البراز) په باء موحده سره لوستلې شی، فضاء واسع ته وئیلې شی، د دې نه کنایه قضاء حاجت مراد اخستلې شی، لکه خلا وئیلو سره کنایه قضاء حاجت مراد اخستلې شی. (۳)

امام خطابي رحمہ اللہ فرمائی چه دا لفظ اکثر راویان د باء په کسري سره لولی، چه غلط دي، (براز) د باء په کسري سره خو د (مبارزت فی الحرب) (په جنگ کښ د مقابلي) دپاره استعمالیږي. (۴) خو نورو لغویانو دا تخطئه نه ده قبوله کړې، پس جوهری فرمائی چه:

(والبراز ایضا کنایه عن ثقل الغذا وهو الغائط) (۵) یعنی براز چه څنگه د مبارزت فی الحرب دپاره استعمالیږي هم دغه شان د قضاء حاجت دپاره هم استعمالیږي.

حافظ رحمہ اللہ فرمائی چه د (براز) بفتح الباء اطلاق په واسع فضاء باندې کیږي، که د دې نه خارج کیدونکې خیز مراد اخستلې شی نو دا به (اطلاق اسم المحل علی الحال) د قبیل نه وی

او که (براز) په کسري د باء سره وی نو نفس خارجه به ترې مراد اخلو. (۶) والله اعلم
د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ سره مناسبت ښکاره دي چه په مخکښ باب کښ د تبرز حکم راغلي دي او په دې باب کښ د براز حکم مذکور دي. (۷)

(۱) اوگوره: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۱

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۱

(۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۴) معالم السنن ج ۱ ص ۱۴. کتاب الطهارة، باب التغلی عند قضاء الحاجة

(۵) الصحاح ج ۳ ص ۶۸۴ قال الزبیدی: هكذا صرح به النووي في تهذيبه، وابن دريد. تاج العروس ج ۱۵

ص ۲۶، ۲۵

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۷) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۲

د ترجمه الباب مقصد : علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې ذکر شوې ترجمې سره دې خبرې طرف ته اشاره کوی چې زنانه به په شروع شروع کښ چې په کورونو کښ د بیت الخلا انتظام نه وو نهر وتلې، دغه شان هغوی ته د وتلو اجازت ورکړې شوې وو، روستو چې کله په کورونو کښ انتظام پیدا شو نو د زنانو د هغې دپاره وتل ممنوع شو، کوم چې په وړاندې باب کښ بیان کړې شوې دي. (۱)

شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې د زنانو دپاره چونکه ستر او حجاب مطلوب دې، پښ په قران کریم کښ دی : ﴿وَلَمَّا تَبَيَّنَ لَكُمْ تَكْرَهُنَّ الْأُولَى﴾ (۲) یعنی په خپلو کورونو کښ ایسارې اوسیرې، په جاهلیت اولی کښ چې به څنگه زنانه وتلې هغه شان بې پردې مه اوځی.

د دی تقاضه دا وه چې زنانه مطلقا د کورونو نه نه اوځی، نه د قضاء حاجت دپاره او نه د بل څه کار دپاره، لکه چې د وړاندې باب د حدیث الفاظ دا بیانوی : ﴿قَدْ أَفْنَانُ تَغْرَهْنِ لِحَاجَتِكُنَّ﴾ یعنی تاسو ته اجازت درکړې شوې چې د خپل حاجت دپاره وتلې شې، د دې حدیث د ظاهر نه معلومیږي چې زنانه مطلقا منع کړې شوې وې، د کوم چې اوس اجازت ورکولې شی. اوس د ترجمه الباب په ذریعه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د هغې جواز بیانول غواړی د دې تقریر په صورت کښ به د باب د اولنی حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت نه وی، خو په طور د تمهید او مقدمه دا حدیث دلته راوړلې شوې دې، د ترجمه الباب سره مناسب دویم حدیث دې، ځکه چې په حدیث کښ د آیت حجاب د نزول ذکر دې، غالبا د آیت کریمه نه مراد هم دا ﴿وَلَمَّا تَبَيَّنَ لَكُمْ...﴾ والا آیت دې، د دې آیت کریمه نه مخکښ د حجاب حکم نازل شوې وو، گویا د دې آیت کریمه د نازلیدو نه پس د زنانو وتل مطلقا منع شو او ظاهره دا ده چې د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ازواج هم د دې تکلیف او حرج عظیم اظهار اوکړو، په دې باندې د هغوی د حاجات ضروریه دپاره د وتلو اجازت ورکړې شو، چې د هغې ذکر د باب په دویم حدیث کښ دې (۳)

(۱) عمده القاری ج ۲ ص ۲۸۲

(۲) الاحزاب: ۳۳

(۳) اوگورئ: الكنز المتواری ج ۳ ص ۲۹

١٤٦: (حَدَّثَنَا يَعْنِي بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عَقِيلٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ (١) أَنَّ أَرْوَاحَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَّ يَخْرُجْنَ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَيَّنَتْ إِلَى الْمَنَاصِيرِ وَهُوَ صَعِيدٌ أَلْيَمٌ فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ائْتِ بِنِسَاءِكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجَةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً وَكَانَتْ امْرَأَةً طَوِيلَةً فَتَادَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْنَاكَ بِسَوْدَةَ حِرْصًا عَلَيَّ أَنْ يَنْزِلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ)

رجال الحديث

- ① يحيى بن بكير : دا ابو زكريا يحيى بن عبد الله بن بكير قرشي مخزومي مصري رحمته الله دي، د هغوى تذكرة په «پدم الوسى» د دريم حديث د لاندې تيره شوې ده. (٢)
- ② الليث بن سعد : دا امام ابو الحارث ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي مصري رحمته الله دي. د هغه حالات په پدم الوسى كښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دي. (٣)
- ③ عقييل : دا عقييل بن خالد بن عقييل ايلي رحمته الله دي، د هغه حالات په پدم الوسى كښ د دريم حديث د لاندې ډير مختصر او په كتاب العلم كښ د باب فضل العلم د لاندې لړ په تفصيل سره تير شوې دي (٤)
- ④ ابن شهاب : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري مدني رحمته الله دي، د هغوى حالات په «پدم الوسى» كښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دي. (٥)
- ⑤ عروة : دا د عائشې رضي الله عنها خورنې عروه بن الزبير رحمته الله دي، د هغه حالات مختصرا په پدم الوسى كښ د دويم حديث د لاندې او په تفصيل سره په كتاب الايمان كښ د باب احب الدين الى الله اودمه د لاندې تير شوې دي. (٦)

(١) قوله عن عائشة رضي الله تعالى عنها الحديث اخرجه البخارى ايضا فى صحيحه ج ١ ص ٢٦ فى نفس الكتاب والباب رقم ١٤٧، وفى ج ٢ ص ٧٠٧، كتاب التفسير، سورة الاحزاب، باب قوله : (يا ايها الذين اسوا لا تدخلوا بيوت النبى) رقم ٤٧٩٥، وفى ج ٢ ص ٧٨٨، كتاب النكاح، باب خروج النساء لحوانجهن رقم ٥٢٣٧، وفى ج ٢ ص ٩٢٢، كتاب الاستيذان، باب اية الحجاب رقم ٦٢٤٠، ومسلم فى صحيحه فى كتاب السلام، باب اباحة الخروج للنساء لقضاء الحاجة الانسان رقم ٥٦٦٨ - ٥٦٧٢

(٢) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٣

(٣) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٤

(٤) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٥، وج ٣ ص ٤٥٥

(٥) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٦

(٦) كشف البارى ج ١ ص ٢٩١، وج ٢ ص ٤٣٦

⑤ عائشه: د ام المومنین سیده عائشه رضی اللہ عنہا حالات په همدې الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې تیر شوي دي (۱)

قوله: أَنَّ أُرْوَاهُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَرَّ يَخْرُجُ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَرَّزَ إِلَى الْمَنَاصِعِ وَهُوَ صَعِيدٌ أَفِيحٌ: د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم بیبانی به د شپې د مناصع طرف ته وتلې او هغه فراخه میدان وو.

د مناصع، صعيد او افیح لغوی تحقیق: مناصع د منصع (بروزن مقعد) جمع ده، نصوع وئیلې شی خالص کیدو ته، وئیلې شی: (ایض ناصع) هم دغه شان وئیلې شی (اصغر ناصع) یعنې خالص سپین او خالص زیر.

(مناصع) د قضاء حاجت ځایونو ته وئیلې شی، ازهری لغوی فرمائی: (اری المناصع موضعا بعینه غارې المدينة، وکن التسماء یتوزن الیه باللیل) (۲)

یعنې زما په خیال مناصع د مدینې منورې نه بهر مخصوص ځانې دي، هلته به زنانه د شپې د قضاء حاجت دپاره وتلې.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه دا د بقیع په طرفونو کښ معروف ځایونه دي، داودی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه دې مقاماتو ته مناصع په دې وجه اوئیلې شو چه دلته انسان خالص یعنې یواځې کیرې (۳) والله اعلم

(صعيد) زمکې ته وئیلې شی. (۴) (افیح) دا د (فیح) نه د صفت صیغه ده، (الْفَيْحُ وَالْفَيْحُ: السعة والاتسار، والافیح والقیام: کل موضع واسم، يقال به افیح) (۵)
د (صعيد افیح) معنی شوه وسیع زمکه او فراخه میدان.

قوله: وهو صعيد افیح: یعنې مناصع یو فراخه زمکه وه، دا ممکنه ده چه عائشې رضی اللہ عنہا تفسیر بیان کړې وی، او دا هم کیدې شی چه دا تفسیر د عروه رحمته اللہ علیہ یا په لاندې راویانو کښ د چا طرف نه وی. (۶) امام زهری رحمته اللہ علیہ عام طور سره دغه شان تفسیر بیانوی، په دې وجه عین ممکنه ده چه د هغوی د طرف نه وی

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱

(۲) د دې ټولو تفصیلاتو دپاره اوگوری عمده القاری ج ۲ ص ۲۸۳. وناج العروس ج ۲۲ ص ۲۵۹

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۴) اوگوری: تاج العروس ج ۸ ص ۲۸۳

(۵) اوگوری: تاج العروس ج ۷ ص ۳۲

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

قوله: فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْجُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ

رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقَعَلُ: سیدنا عمر رضی اللہ عنہ به رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ته وئیل چه

یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خپلي بیبیانی په پرده کښ کړه، خو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم به داسې نه کول.

اصل کښ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د خپل طرف نه داسې کول نه غوښتل، په دې وجه ئې د وحی انتظار کولو.

قوله: فَخَرَجَتْ سُودَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي

عِشَاءً وَكَأَنَّ امْرَأَةً طَوِيلَةً: یس سوده بنت زمعه رضی اللہ عنہا د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم زوجه مطهره یوه شپه

د ماسخو تن په وخت او وتله، او هغه لوړه زنانه وه.

قوله: فَبَادَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْنَاكَ يَا سُودَةُ حُرْصًا عَلَيَّ أَنْ يَنْزِلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ

اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: سیدنا عمر رضی اللہ عنہ هغې ته آواز او کړو چه ای سوده! مونږ ته او پېژندلې! په

دې امید ئې اووې چه حجاب نازل شی.

مقصود دا وو چه په سیده سوده رضی اللہ عنہا باندې بده اولگی، هغه به رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ته عرض

او کړی او الله پاک به د حجاب حکم نازل کړی، ځکه چه د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم په ذهن کښ خو به دا

خبره راشی چه عمر خو هم دغه شان وئیلې وو، خو ممکنه ده چه نور خلق ورته په بد نظر او گوري.

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: الله پاک د حجاب آیت نازل کړو.

د آیت حجاب نه کوم آیت کریمه مواد دي: علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د حجاب په آیت

کښ درې احتمالات دي.

① کیدې شی چه دا آیت کریمه: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُدْعَىٰ لَكُمْ إِلَىٰ طَعَامٍ غَيْرِ

نَاطِلِينَ إِثَاءً وَلَكِنْ إِنْ دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْصَبُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ

فَيَسْتَفْهِيْ وَيَنْتَفِخُ مِنْهُنَّ فَكَانَ سَبَقُ شَرِّهِمْ مَتَاعًا قَالُوا هَلْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

وَقُلُوبُهُمْ) (۱) مراد وی.

ترجمه: ای ایمان والو! د نبی صلی اللہ علیہ وسلم کور ته مه ورځئ، مگر هغه وخت چه تاسو ته د خوراک

اجازت او کړې شی، په داسې طریقه چه د هغې د تیاری انتظار نه کوئ، خو چه کله تاسو

او غوښتلې شی نو بیا ځئ، بیا چه کله خوراک او کړئ نو پاسیرئ او ځئ او په خبرو کښ د

کیناستلو شوق مه کوئ، دا خبره په رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم باندې بده لگی، پس هغه ستاسو نه حیا

کوی او الله پاک د حق د بیانولو نه حیا نه کوی، (د اوس نه تاسو ته دا حکم کولې شی چه د

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم بیبیانی به ستاسو نه پرده کوی، نو چه کله تاسو د هغوی نه څه څیز غواړئ نو

د پردې نه بهر غواړئ دا ستاسو او د هغوی د زړونو دپاره ډیره پاکه خبره ده.

⑦ دویم احتمال دا دی چه د دې نه مراد د الله پاک ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ (۱) وی.

یعنی اې نبی ﷺ: خپلو بیبيانو، لونرو او د مومنانو زنانو ته اوایه چه رابنځته کړی په خپل ځان باندې خپلې څادرې، د دې نه به ئې زر پیژندگلو کیږی پس هغوی ته به تکلیف نه شی ورکولې.

⑧ دریم احتمال دا دی چه کیدې شی چه آیت کریمه: ﴿وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ یَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَیَحْظُنْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا یُبْدِیْنَ زینَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلَیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَیْ جُوهِرِهِنَّ﴾ (۲) مراد وی.

یعنی تاسو مسلمانانو زنانو ته اوایې چه خپلې سترگې بنځته ساتی او د خپلو شرمگاهونو حفاظت کوی او خپل ډول نه ښکاره کوی، مگر هغه چه د هغې نه ښکاره وی او خپلې لوبې دې په خپلو سینو باندې دپاسه اچوی.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د آیت الحجاب نه یا خو جنس مراد واخلئ نو دا ذکر شوې درې واړه آیتونه به کښ داخل وی او که عهد او منلې شی نو دې نه به یو آیت کریمه مراد وی. (۳)

خو صحیح دا ده چه د دې نه اولنې آیت کریمه مراد دې، ځکه چه د ابو عوانه په یو روایت کښ د دې تصریح موجود ده: ﴿فانزل الله الحجاب: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ﴾ (۴)

حافظ ابن کثیر رحمه الله هم دا حدیث د دې آیت کریمه د لاندې ذکر کړې دې. (۵)
د سیده سوده بنت جابر واقع د حجاب د نزول نه مخکښ شوې وه یا روستو؟ د دې نه پس دلته په دې ځان پوهه کړئ چه دا روایت امام بخاری رحمه الله په دوه طریقو سره نقل کړې دې:
یو په طریق د «ابن شهاب، عروا عن عائشة»

دویم طریق «شاه من عروا عن عروا عن عائشة»

د ابن شهاب په طریق کښ خو دا دی چه سیده سوده بنت جابر اووتله او عمر بن الخطاب رضي الله عنه پرې آواز اوکړو د دې نه روستو الله پاک د حجاب آیت نازل کړو. (۶)

(۱) الاحزاب: ۵۹

(۲) النور: ۳۱

(۳) اوگورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۲، ۱۹۳

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۴

احقر ته په مستخرج د ابو عوانه کښ د تنبیع او تلاش باوجود دا روایت ملاؤ نه شو، خو د سیدنا انس رضي الله عنه حدیث موجود دې، کوم چه د سیده زینب بنت جابر د ولیمې سره متعلق دې، اوگورئ: ج ۳ ص ۵۸. کتاب النکاح، باب الخبر الموجب اتخاذ الولیمة اذا بنی الرجل باهله ... رقم ۴۱۸۰.

(۶) اوگورئ حدیث الباب او هم دغه شان: کتاب الاستیذان باب آیت الحجاب رقم ۶۲۴۰

او د هشام په طریق کښ دی چه **(خرجت سودة بعد ما ضرب الحجاب)** (۱) یعنی سوده رضی الله عنه د حجاب د نازلیدو نه روستو او تله دغه شان په دواړو طریقو کښ تعارض راځي.

حافظ ابن کثیر رحمته الله فرمائي: **(هكذا وقع في هذه الرواية، والبشهور ان هذا كان بعد نزول الحجاب، كما رواه الامام احمد، والبخاري ومسلم)** (۲)

یعنی اگر چه د ابن شهاب په روایت کښ داسې راغلی دی، خو مشهوره دا ده چه دا د نزول حجاب نه روستو واقعه ده، لکه چه د امام احمد، بخاری او مسلم په روایت کښ دی. گویا ابن کثیر رحمته الله د هشام روایت ته د زهری په مقابل کښ ارجح وئیلې دې ځکه چه هغه زیات مشهور دي.

علامه کرمانی رحمته الله فرمائي چه کیدې شی دا واقعه دوه کرته پېښه شوې وی. (۳)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائي چه په دواړو ځایونو کښ د حجاب نه مراد جدا جدا معنی ده، دلته چه کوم **(احجب نسائك)** راغلې دې د دې معنی ده: **(امتنعن من الخروج من بيوتهن)** یعنی تاسو هغوی د کور د وتلو نه منع کړئ، ځکه چه سیدنا عمر رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه دا درخواست د نزول حجاب نه پس کوی، مطلب دا دي چه د حجاب الوجوه د نازلیدو نه پس د سیدنا عمر رضی الله عنه خواهش وو چه تره پابندی پرې اولگولې شی چه د هغوی په جوته هم د چا نظر نه پریوځي. په دې وجه هغه عرض او کړو **(احجب نسائك)** چه حضور صلی الله علیه و آله تاسو بیښانې په پرده کښ اوساتئ!

دویم احتمال دا دي چه **(احجب نسائك)** کښ د **(حجاب)** نه **(ستر الوجوه)** مراد وي او مطلب دا وي چه سیدنا عمر رضی الله عنه اول دا درخواست پیش کړو چه د ستر الوجوه حکم اوکړې شی، چه کله دا منظور شو نو د هغې نه روستو د سیدنا عمر رضی الله عنه دا خواهش وو چه د ازواج مطهرات په بدن باندې او د هغوی په جوته باندې هم د چا نظر او نه لگي، په دې وجه هغوی عرض او کړو چه دا اشخاص دي مستور کړې شی، خو د دې حکم نازل نه شو. (۴)

خو په دې کښ اشکال دا دي چه که دې ترتیب ته اوکتلي شی نو بیا به دا هم منو چه د سیده سوده رضی الله عنها دا واقعه دوه کرته پېښه شوې ده، لکه چه علامه کرمانی رحمته الله احتمالا ذکر کړې دي، چه یو کرت اووتله نو د مخ حجاب ئې نازل شو، په دویم کرت اووتله نو سیدنا عمر رضی الله عنه د حجاب الاشخاص په غرض سره هغې ته دوباره آواز ورکړو، خو حجاب الاشخاص نازل نه شو. خو په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې د **(قد اذن ان تخرجن لهما حجتن)** (۵) وحی غیر متلو نازله شوه.

(۱) اوگوری: کتاب التفسیر، سورة الاحزاب باب قوله **(لَا تَدْخُلُوا بيوْت النَّبِيِّ)** رقم ۴۷۹۵

(۲) تفسیر ابن کثیر ج ۶ ص ۵۵۴

(۳) شرح الکرماني ج ۱۷، ص ۵۴ کتاب التفسیر، سورة الاحزاب باب قوله **(لَا تَدْخُلُوا بيوْت النَّبِيِّ)**

(۴) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۵) د باب دویم حدیث

د تعدد دا قصه بعبیده معلومېږي چه د سیده سوده (رضی الله عنه) سره دې یو شان قصه دوه کرته پېښه شوې وی، پس وئیلې کیدې شی چه سیدنا عمر (رضی الله عنه) د ستر الوجوه خواهش ظاهرولو او رسول الله (صلی الله علیه و آله) ته به ئې (احببناک) وئیلو، رسول الله (صلی الله علیه و آله) به د الله پاک د حکم په انتظار کښ نه منلو. خو بیا الله پاک د دې حکم نازل کړو، د سیدنا عمر (رضی الله عنه) خواهش نور هم زیات شو چه د هغې جوئې هم ظاهرې نه شی او د جوئو د حجاب حکم هم اوشی، رسول الله (صلی الله علیه و آله) به د وحی په انتظار کښ هغه هم نه منله، تردې چه د سیده سوده (رضی الله عنه) د وتلو قصه پېښه شوه. په دې صورت کښ اگر چه تعدد د قصې لازم نه شو، خو په دې کښ اشکال دا دې چه په دې طریق کښ د سیده سوده (رضی الله عنه) د وتلو نه پس (فانزل الله الحجاب) ذکر دې، د دې معنی خو دا شوه چه روستو د حجاب الاشخاص حکم هم راغلو، لهذا د حافظ دا خبره به څنگه صحیح وی چه د حجاب الاشخاص حکم نازل نه شو بلکه د (قد اذن...) حکم راغلو؟

شیخ الحدیث (رحمته الله علیه) فرمائی چه په (بعد ما ضرب الحجاب) کښ د حجاب نه مراد حجاب الوجوه دې او په حدیث الباب کښ د (فانزل الله الحجاب) نه مراد (وقرن بیوتکن) والا آیت دې. گویا سیدنا عمر (رضی الله عنه) اول د حجاب الوجوه درخواست کړې وو، چه کله دا حکم اوشو او د هغې نه روستو سیده سوده اوتله نو د سیدنا عمر (رضی الله عنه) خواهش وو چه حجاب الاشخاص نازل شی. د هغې نه روستو د (وقرن بیوتکن) والا آیت کریمه نازل شو (۱) والله سبحانه وتعالى اعلم ﴿وَحَدَّثَنَا زَكَرِيَّا قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أَسَمَةَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ (ع) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَدْ أَذِنَ أَنْ تَخْرُجْنَ فِي حَاجَتِكُنَّ قَالَ هِشَامُ رَفَعِي الْبَرَّانَ﴾ (۴۵۱۷، ۴۹۳۹، ۵۸۸۲)

رجال الحديث

① زکریا: دلته زکریا مبهم دې، ددې نه مراد څوک دې؟ د دې د تعیین دپاره ځان پوهه کړې چه زکریا نومی د امام بخاری (رحمته الله علیه) براه راست څلور استاذان دی. یو زکریا بن عدی التیمی الکوفی دې، دا د امام بخاری (رحمته الله علیه) براه راست استاذ خو دې، خو په صحیح بخاری کښ ئې د هغه نه بغیر د واسطې نه روایت نه دې اخستلې، بلکه بالواسطه روایات ئې ترې اخستلې دې. (۳)

(۱) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۰

(۲) د دې حدیث د تخریج دپاره د مذکوره باب اولنې حدیث اوگورئ.

(۳) قال الذهبي: وعنه (ای روی عنه) الدارمی، وابو امیه والبخاری لکن فی صحیحہ بواسطه (والواسطه هو محمد بن عبدالرحیم المعروف بصاعقه، انظر صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۸۳، کتاب الوصایا، باب الوصیة بالنفل، رقم ۲۷۴۴، وج ۲ ص ۵۷۸، کتاب المغازی، باب غزوة احد، رقم ۴۰۴۲، الکاشف للذهبی ج ۱ ص ۴۰۵، رقم ۱۶۴۵.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ زکریا بن یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده هم د بخاری په رجال کښ شمار کړې دي (۱) خو په صحيح بخاری کښ د هغه روايت ثبوت ته نه دي رسيدلي، په دې وجه امام مزي رحمته اللہ علیہ د هغه تذکره نه ده کړې. (۲)

دريم زکریا بن یحییٰ بن صالح البلخی اللؤلؤی رحمته اللہ علیہ دي. (۳)

خلودم زکریا بن یحییٰ ابو السکین الطائي رحمته اللہ علیہ دي. (۴)

علامه عینی رحمته اللہ علیہ د حديث الباب په تذکره رجال کښ زکریا بن یحییٰ بن صالح البلخی تذکره کولو سره متعین کړې دي چه دلته بلخی مراد دي. (۵)

او حافظ رحمته اللہ علیہ په فتح الباری کښ په دې مقام باندې مبهمه شان خبره کړې ده چه دلته زکریا بن یحییٰ مراد دي، د بلخی یا طائي يا بل چا تعيین نه دي کړې (۶) خو په هدی الساری کښ هغوی لږ شان تفصيل ذکر کړې دي، چه د هغې حاصل دا دي چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په باب العیدین کښ «حدثنا کریا بن یحییٰ ابو السکین، حدثنا المحارب» په طریق سره حديث نقل کړې دي. (۷) او په «خروج النساء البراز» کښ ئې «حدثنا کریا قال حدثنا ابو اسامة» په طریق سره روايت راوړي دي (۸) دلته په طائي او بلخی کښ هر يو مراد کيدلي شی.

هم دغه شان امام بخاری رحمته اللہ علیہ په «باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا»، و «باب الجمعة»، او «باب الخیمة فی المسجد» او «باب مرجع النبی صلی اللہ علیہ وسلم من الاحزاب» کښ د «حدثنا کریا بن یحییٰ، حدثنا عبد الله بن

بکر» طرق ذکر کړې دي. (۹)

کلاباذی رحمته اللہ علیہ فرمانی چه په دې مقاماتو کښ بلخی مراد دي او ابو احمد بن عدی رحمته اللہ علیہ فرمانی چه زکریا بن یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده کوفی مراد دي، امام دارقطنی رحمته اللہ علیہ هم زکریا بن یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده کوفی د بخاری په رجال کښ شمار کړې دي

(۱) تقريب التهذيب ص ۲۱۶، رقم ۲۰۳۰، وتهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۳۵

(۲) انظر تعليقات تحرير تقريب التهذيب ج ۱ ص ۴۱۷، رقم ۲۰۳۰

(۳) اوگوري: الكاشف ج ۱ ص ۴۰۶، رقم ۱۶۴۹

(۴) اوگوري: الكاشف ج ۱ ص ۴۰۶، رقم ۱۶۵۲

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰

(۷) اوگوري: صحيح البخاری ج ۱ ص ۱۳۲، کتاب العیدین، باب ما يكره من حمل السلاح في العيد

والحرم رقم ۹۶۶

(۸) صحيح البخاری ج ۱ ص ۲۶، کتاب الوضوء، باب خروج النساء الى البراز رقم ۱۴۷

(۹) صحيح البخاری ج ۱ ص ۴۸، کتاب التيمم، باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا رقم ۳۳۶، و ج ۱ ص ۶۶ کتاب الصلاة، باب الخیمة فی المسجد للمرضی وغيرهم رقم ۴۶۳، و ج ۱ ص ۹۴، کتاب الاذان باب من قام الى جنب الامام لعل، رقم ۶۸۳، و ج ۱ ص ۵۵۲، کتاب المناقب، باب هجرة النبی صلی اللہ علیہ وسلم واصحابه الى المدينة، رقم ۳۹۰۱، و ج ۲ ص ۲۹۱، کتاب المغازی، باب مرجع النبی صلی اللہ علیہ وسلم من الاحزاب رقم ۴۱۲۲.

حافظ رحمہ اللہ فرمائی کہ یہ امکان ہے کہ وہ دے دے تو لو مقاماتو کتب د بلخی پہ خانی طائی مراد وی، (۱) خُکھہ کہ ہفہ ہم د ابن نمیر نہ روایت کوی۔

خود امام بخاری رحمہ اللہ د عیدین پہ ابواب کتب زکریا بن یحییٰ تہ (ابوالسکین الطائی) وٹیلو سرہ متعین او متمیز کول ددی خبریہ قریبہ دہ کہ پہ نورو مقاماتو کتب مراد طائی نہ دے (۲) پہ ظاہرہ کتب دلتہ طائی مراد نہ دے خُکھہ کہ محققینو تصریح کړې دہ کہ د طائی پہ صحیح بخاری کتب د عیدین والا حدیث نہ علاوہ بل یو روایت ہم نشته (۳)

ہم دغہ شان حافظ رحمہ اللہ پہ ہدی الساری کتب پہ یو مقام کتب تصریح کړې دہ کہ د ابو السکین طائی نہ امام بخاری رحمہ اللہ صرف یو حدیث اخستلې دے (۴) بہر حال دلتہ پہ بلخی او طائی کتب راجع بلخی دے طائی نہ دے، د طائی تذکرہ خوبہ ان شاء اللہ پہ خپل مقام کتب راشی، دلتہ د بلخی تذکرہ کولې شی۔

دا زکریا بن یحییٰ بن صالح بن سلیمان بن مطر البلخی اللؤلؤی دے، ہفہ تہ زکریا بن ابی زکریا ہم وٹیلې شی، د ہفہ کتب ابو یحییٰ دے، (۵) ابن منذہ د ہفہ کتب ابو محمد بیان کړې دے (۶) دے د ابو مطیع بلخی، الحکم بن المبارک، ابو اسامہ حماد بن اسامہ، خلف بن ایوب، سعید بن سلیمان، عبد اللہ بن نمیر، القاسم بن الحکم العرنی، ابوبکر محمد بن ابی عتاب الاعین او وکیع بن الجرح رحمہ اللہ نہ روایت حدیث کوی۔

د ہفہ نہ امام بخاری، احمد بن سیار مروزی، اسماعیل بن محمد بن ابی کثیر القاضی، جعفر بن محمد بن الحسن الفریابی، عبد الصمد بن سلیمان بلخی او ابو سعد یحییٰ بن منصور هروی رحمہ اللہ حدیث نقل کوی۔ (۷)

قتیبہ بن سعید رحمہ اللہ د خپلو شاگردانو پہ بارہ کتب فرمائی: (فتیان خراسان اربعہ، زکریا بن یحییٰ اللؤلؤی، والحسن بن شجاع، وعبد اللہ بن عبد الرحمن السمرقندی، ومحمد بن اسماعیل البخاری) (۸)

(۱) جزم بذلک صاحب الزهره، ومال الی ذلک الباجی فی رجال البخاری، قاله الحافظ فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۱، کتاب التیم، باب اذا لم یجد ماء ولا ترابا

(۲) اوگوری: ہدی الساری ص ۲۳۱، الفصل السابع فی تبیین الاسماء المهملة التي یكثر اشتراكها

(۳) قال ابن رجب: زکریا بن یحییٰ أبو السکین الطائی الکوفی، روی عنه البخاری هذا الحدیث، ولم یرد عنه فی ((کتابہ))، ولم یرجح له أحد من أهل الكتب الستة سواء. فتح الباری لابن رجب ج ۸ ص ۴۵۵، ابواب العیدین، باب ما یرکھ من حمل السلاح فی العید والحرم، رقم ۹۶۷

(۴) ہدی الساری ص ۴۰۳، الفصل التاسع فی سیاق اسماء من طعن فیہ من رجال هذا الكتاب

(۵) تہذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۸

(۶) اکمال تہذیب الکمال ج ۵ ص ۷۰، رقم ۱۶۷۶

(۷) تہذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۸، ۳۷۹

(۸) اوگوری: تذکرہ الحفاظ ج ۲ ص ۵۱۷، ۵۱۸، وتہذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۹

یعنی د خراسان با کماله شخصیات خلور دی، دهغوی نه یو زکریا بن یحیی لؤلوی دی.
حافظ ذهبي رحمته الله د هغه په باره کښ فرمائی: (الحافظ، الفقيه، الحجة، ابو یحیی الهلثی، احد الاعلام) (۱)

هم دغه شان فرمائی: (امام مصنف فی السنة) (۲)

مسلمه بن قاسم اندلسی رحمته الله فرمائی: (ثقة) (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: (ثقة حافظ) (۴)

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او ليکلې ئې دي

(وكان صاحب سنة وفضل، ممن يرد على اهل الهدم) (۵)

یعنی د سنت پابند وو، صاحب فضيلت وو او په اهل بدعت به ئې رد کولو
په ذی الحجة یا محرم ۲۳۰ یا ۲۳۲ هجری کښ وفات شوې دي (۶) مغلطانی رحمته الله د ابن

حبان رحمته الله نه د ۲۳۵ هجری قول هم نقل کړې دي. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

⑦ ابو اسامة: دا ابو اسامة حماد بن اسامة بن زيد قرشي کوفي رحمته الله دي. د هغه حالات په

کتاب العلم باب فضل من علم وعلم د لاندې تیر شوې دي. (۸)

⑧ هشام بن عروه: دا هشام بن عروه بن الزبير بن العوام قرشي اسدي مدني رحمته الله دي، د هغه

حالات په کتاب بدء الوحي کښ د دویم حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب الايمان کښ د باب

احب الدين الى الله دومه د لاندې تفصيلاً تیر شوې دي. (۹)

⑨ عروه: دا مشهور تابعی عروه بن الزبير بن العوام قرشي اسدي مدني رحمته الله دي د هغه

حالات مختصراً په بدء الوحي کښ د دویم حدیث د لاندې او په تفصيل سره په کتاب الايمان

کښ د باب احب الدين الى الله دومه د لاندې تیر شوې دي. (۱۰)

(۱) اوگوري: تذكرة الحفاظ ج ۲ ص ۵۱۷

(۲) الكاشف ج ۱ ص ۴۰۶

(۳) اكمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۷۰

(۴) تقريب التهذيب ص ۲۱۶، رقم ۲۰۳۱

(۵) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۵۴، رقم ۱۳۲۹۹

(۶) تهذيب الكمال ج ۹ ص ۳۷۹

(۷) اكمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۷۰

(۸) كشف الباری ج ۳ ص ۴۱۴

(۹) كشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، ج ۲ ص ۴۳۲

(۱۰) كشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، ج ۲ ص ۴۳۶

⑤ عائشة: دام المومنین سیده عائشه رضی الله عنہا حالات په پدم الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې تیر شوې دې. (۱)

قوله: قَدْ أَذِنَ أَنْ تَخْرُجْنَ فِي حَاجَتِكُنَّ: تاسو ته د خپل حاجت د پوره کولو اجازت درکړې شو.

دا حدیث په کتاب التفسیر کښ په تفصیل سره را روان دې. (۲)
حاصل دا دې چه د حجاب د حکم د نازلیدو نه پس سیده سوده رضی الله عنہا د حاجت دپاره اووتله، سیدنا عمر رضی الله عنہ د هغې په لیدو باندې آواز ورکړو چه ته پیژندلې کیرې، پتیدې نه شې، هغه واپس راغله او رسول الله صلی الله علیه و آله ته ئې شکایت اوکړو، هغه وخت دا حکم نازل شو چه زنانو ته د خپل حاجت دپاره د وتلو گنجائش دې.
د احادیثو نه مستنبط شو فوائد: د دې ذکر شوی باب د احادیثو نه علماء کرامو ډیر فوائد مستنبط کړې دې چه د هغې نه خو دا دی:

① یوه دا چه د سیدنا عمر رضی الله عنہ د مقام او مرتبې نه ظاهریږي چه د هغه په موافقت کښ آیتونه نازل شو، علامه عینی رحمته الله علیه په دې مقام باندې د سیدنا عمر رضی الله عنہ موافقات ذکر کړې دې. (۳)

② د دې نه یوه خبره دا مستنبط کړې شوې ده چه ضروره د سرو د زنانو سره په لاره کښ خبرې اترې جائز دی

③ دریمه فائده دا بیان کړې شوې ده چه انسان خپلې مور ته هم وعظ او نصیحت کولې شی، سیده سوده رضی الله عنہا ام المومنین ده، سیدنا عمر رضی الله عنہ هغې ته نصیحت اوکړو.

④ څلورمه فائده ئې دا ذکر کړې ده چه که د خیر خواهی اراده وی نو په نصیحت کښ لږه شان سختی هم جائز ده.

⑤ د دې حدیث نه معلومه شوه چه عمر رضی الله عنہ رسول الله صلی الله علیه و آله ته درخواست اوکړو چه «احبب لسلام» چه تاسو امهات المومنین ته د حجاب حکم اوکړئ. رسول الله صلی الله علیه و آله باوجود د دې چه خیر په حجاب کښ دې د وحی انتظار اوکړو، چه کله وحی نازل شوه نو رسول الله صلی الله علیه و آله بیا حکم ورکړو، معلومه شوه چه رسول الله صلی الله علیه و آله به په امور شرعیه کښ د وحی انتظار کولو.

⑥ یوه فائده ترې دا مستنبط کړې شوې ده چه زنانو دپاره څنگه چه د بول براز د حاجت دپاره د وتلو اجازت ورکړې شوې دې، هم دغه شان د بل څه ضرورت دپاره هم ورله د وتلو گنجائش دې، پس د رسول الله صلی الله علیه و آله په زمانه کښ به په عیدین وغیره کښ زنانو وتلې، خون

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱ تا ۲۹۵

(۲) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۷۰۷. کتاب التفسیر. سورة الاحزاب. باب قوله: «یا ایها الذین امنوا لا تدخلوا بیوت النبی» رقم ۴۷۹۵

(۳) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۴، ۲۸۵

صبا چونکه د سختې فتنې دور دې، فساد عام دې، په دې وجه د ضرورت شدیدې شرعیه نه بغیر د وتلو اجازت نه شی ورکولې کیدې. (۱) والله اعلم

قوله: قال هشام: یعنی البراز: هشام رضی الله عنه فرمائی (چه حاجت دپاره د وتلو نه مراد، د قضاء حاجت دپاره وتل مراد دي.

دا «قال هشام» یا خو د امام بخاری رحمته الله علیه د طرف نه تعلیق دې، یا د امام بخاری رحمته الله علیه د شیخ ابو اسامه مقوله ده. (۲) والله اعلم وعلیه اتم واحکم

(۱۳) بَابُ التَّبَرُّزِ فِي الْبُيُوتِ

د مخکنې باب سره مناسبت: د دې باب د مخکنې باب سره مناسبت ښکاره دې، په مخکنې باب کېن «غروم الی البراز» ذکر شوې دې او په دې باب کېن «تبرز فی البیوت» (۳)

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د دې باب مقصد بیان کړې دې چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې ترجمه الباب سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په خروج النساء الی البراز کېن استمرار پاتې نه شو، بلکه په کورونو کېن چه کله بیوت الخلا، جوړې کړې شوې نو بهر ته د وتلو د ضرورت نه کیدو د وجې ازواج مطهرات رضی الله عنهن ته استغناء حاصله شوه، خاص ضرورت که پیښ شی نو هغه جدا خبره ده. (۴)

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه په شروع کېن چه کله په کورونو کېن بیت الخلا، نه وې جوړې شوی. ازواج مطهرات او نورې زنانې به د قضاء حاجت دپاره بهر وتلې او چه کله بیت الخلا جوړه شوه نو ممانعت او کړې شو، الا لضرورة شرعیة. (۵)

شیخ الحدیث رحمته الله علیه هم د دې حضراتو بیان کړې غرض لره راجع کولو سره فرمائیلې دی چه د دې حضراتو د بیان حاصل دا راوخی چه تبرز فی البیوت مندوب دې، ځکه چه په دې سره به تستر کېن زیات مدد ملاویرې، زما په نزد د ترجمې غرض هم دا راجع دې، امام بخاری رحمته الله علیه د دې اولویت طرف ته اشاره کولو دپاره دا باب «باب غروم النساء الی البراز» نه پس راوړې دې، هر چه د خروج د جواز تعلق دې، پس هغه د مخکنې حدیث «قد اذن» نه معلوم شوي دي. (۶)

(۱) د دې ټولو فوائدو دپاره اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۴، ۲۸۵. وفتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰.

(۲) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۳. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۱۸۵

(۶) اوگورئ: الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۳

شیخ الحدیث رحمہ اللہ مزید فرمائی کہ امام بخاری رحمہ اللہ د (فانزل الله اية الحجاب) والا روایت نہ پس دا باب متصلاً راوړې دې، په دې کښ دې طرف ته اشاره ده چې په کورونو کښ د بیوت الخلاء تیاری د آیت حجاب د نزول نه پس شوې ده. والله اعلم

حضرت گنگوہی رحمہ اللہ فرمائی چې چونکه په کورونو کښ د قضاء حاجت کولو په صورت کښ د نجاست سره قرب او ملاپست دې، کیدې شی چې څوک د دې وجې نه د کراهت په توهم کښ پریوځی، په دې وجه د داسې توهم د تردید دپاره امام بخاری دا باب قائم فرمائیلو سره د دې جواز بیان فرمائیلې دې، خو چونکه نظافت او طهارت شرعاً مطلوب دې، په دې وجه د کور نه دا نجاست زر تر زره د لرې کولو فکر کیدل پکار دی. داسې چې په دې کښ تکثیر ته هم خبره او نرسېږی، د دې اهتمام کول پکار دی. (۱)

د دې وجوهاتو نه علاوه زما خیال دا دې چې امام بخاری رحمہ اللہ دلته دوه ترجمې قائم کړې دي، یو باب خروج النساء الی البراء او دویم باب التبرؤ الی البیوت... په دې دواړو کښ امام بخاری رحمہ اللہ د دواړو صورتونو جواز بیان کړې دې، یعنی د قضاء حاجت دپاره بهر هم تلې شی او په کورونو کښ ئې هم کولې شی

خو امام بخاری رحمہ اللہ په باب خروج النساء الی البراء کښ خاص طور د زنانو ذکر کړې دې، په دې وجه د هغوی معامله په ستر باندې مبنی ده او د هغوی دپاره په «وقتی بیوتکن» (۲) کښ د قرار فی البیوت حکم دې، نو کیدې شی چې څوک دا خیال اوکړی چې هغوی قضاء حاجات دپاره د بهر تلو اجازت نشته، په دې وجه ئې خاص طور د زنانو خروج الی البراء ثابت فرمائیلې دې او چې کله د زنانو دپاره د وتلو جواز راوتلو نو د سرو دپاره په طریق اولی ثابت شو

او امام بخاری رحمہ اللہ په دې ترجمه کښ باب التبرؤ الی البیوت فرمائیلې دې، په دې کښ ئې د یو صنف قید نه دې لگولې، بلکه د دې الفاظ ئې عام ساتلې دي، چې دا معلومه شی چې تبرؤ فی البیوت صرف د زنانو دپاره نه دې، بلکه سړی هم په کور کښ قضاء حاجت کولې شی، پس په حدیث الباب کښ هم دا روایت دې او چې کله په کور کښ قضاء حاجت کولې شی نو زنانه، چې د چا معامله په ستر باندې مبنی ده، په درجه اولی کولې شی، امام بخاری رحمہ اللہ ترجمه عام ساتلو سره د سرو دپاره په کور کښ قضاء حاجت لره نصاً او د زنانو دپاره قضاء حاجت اولویة ثابت کړې دې. والله اعلم

(۱) اوگورئ: لایع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۳، ۳۴

(۲) الاحزاب: ۳۳

۱۴۸/۱۲۷: (حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ عِيَاضٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يُحْيَى بْنِ حَبَّانَ عَنْ وَائِلِ بْنِ حَبَّانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ (۱) قَالَ ارْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِ نَبِيٍّ حَفْصَةً لِبَعْضِ حَاجَتِي فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْبِضُ حَاجَتَهُ مُسْتَدِيرًا لِقَبْلَةٍ مُسْتَقْبِلَ الشَّامِ)

رجال الحديث

- ① ابراهيم بن المنذر: دا ابراهيم بن المنذر بن المغيرة قرشي اسدی حزامی مدنی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم (باب من سئل علما وهو مشغول في حديثه) د لاندې تیر شوې دی. (۲)
- ② انس بن عیاض: دا انس بن عیاض بن ضمره اللیثی المدنی رحمته الله دی. (۳) د هغه د نیکه نوم بعض حضراتو هم دا ضمهر وئیلې دي او بعض (جمدة) او بعض (عبدالرحمن) وئیلې دي. (۴) ابو ضمهر د هغه کنیت دي. (۵)
- دا د شریک بن ابی نمر، ابو حازم، ربیع، هشام بن عروه، موسی بن عقبه، سهیل بن ابی صالح، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم، عبید الله بن عمر رحمته الله وغیره ډیرو حضراتو نه روایت کوی
- د هغه نه په روایت کونکو کښ امام احمد، امام شافعی، عبدالله بن وهب، عبدالله بن مسلمه قعنی، علی بن المدینی، قتیبه بن سعید، ابراهیم بن المنذر، امام حمیدی، عبدالله بن نمیر، یونس بن عبد الاعلی او زبیر بن بکار رحمته الله وغیره دی. (۶)
- ابن سعد رحمته الله فرمائی: (وكان ثقة كثر الحديث) (۷)
- امام یحییٰ بن معین رحمته الله فرمائی: (ثقة) (۸)
- هم دغه شان هغه فرمائی: (صحيح) (۹)
- امام ابو زرعه او امام نسائی رحمهما الله فرمائی: (لا بأس به) (۱۰)

- (۱) قدر تخریج هذا الحديث قبل باب في باب من تبرز على ليتنين، فعد اليه ان شئت
- (۲) كشف الباری ج ۳ ص ۵۸
- (۳) عمد القاری ج ۲ ص ۲۸۶
- (۴) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۴۹
- (۵) پورته حواله
- (۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۴۹ تا ۳۵۱
- (۷) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۴۳۶
- (۸) وذلك فيما رواه الدوري عنه، انظر تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۵۱
- (۹) وذلك فيما رواه اسحاق بن منصور عنه، انظر تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۵۱
- (۱۰) تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۵۱

علامه باجی رحمۃ اللہ علیہ د امام ابو زر رحمۃ اللہ علیہ نہ (ثقة) نقل کرې دې. (۱)

مسلمه بن قاسم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (پسری، ثقة) (۲)

ابن شاهین رحمۃ اللہ علیہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کرې دې. (۳)

ابن عدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ابوضمرة، ثقة) (۴)

امام مالک رحمۃ اللہ علیہ د هغه ډیر تعریف کرې دې (۵)

یونس بن عبد الاعلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ما رايت احدا لقينا احسن خلقا ولا اسم بعلمه من انس بن

عیاض، ولقد قال لنا مرة: والله! لو تهيأ ان احدكم بكل ما عندى في مجلس واحد لحدثكم به) (۶)

یعنی ما چه د خومره خلاق نه علم حاصل کرې دې، په هغوی کښ ما د انس بن عیاض رحمۃ اللہ علیہ نه زیات خوش اخلاقه او خپل علم لره ډیر زیات خورونکي نه دې لیدلې، یو کرت هغه او فرمائیل: قسم په الله! که زما په وس کښ دا خبره وه چه څه ما سره دی هغه په یو مجلس کښ زه تاسو ته درکړم نو دا به مې هم کرې وو.

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کرې دې. (۷)

د هغه وفات امام ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ۱۸۰ هجری بیان کرې دې. (۸) ابن منجويه هم یو قول دا نقل کرې دې. (۹) او عبد الرحمن بن ابراهيم د حیم وائی چه په ۱۹۹ هجری کښ هغه وفات شوې دې. (۱۰)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او نور محققین فرمائی چه په ۲۰۰ هجری کښ هغه وفات شوې دې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبید الله: دا امام عبید الله بن عمرو بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دې. (۱۲)
دا ام خالد بنت خالد صحابیه رضی اللہ عنہا نه روایت کوی، د هغې نه علاوه د سالم بن عبد الله بن

(۱) التعديل والتجريح ج ۱ ص ۳۹۱، رقم ۱۰۰

(۲) اكمال تهذيب الكمال ج ۲ ص ۲۷۸، رقم ۶۰۲

(۳) اكمال تهذيب الكمال ج ۲ ص ۲۷۹، رقم ۶۰۲

(۴) تاريخ مدينة دمشق ج ۹ ص ۳۳۱

(۵) نقله مغطاني عن كتاب الثقات لابن شاهين، انظر اكمال تهذيب الكمال ج ۲ ص ۲۷۹

(۶) تاريخ مدينة دمشق ج ۹ ص ۳۳۱

(۷) اوگورئ: الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۷۶، رقم ۶۷۹۸

(۸) اوگورئ: الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۷۶، ومشاهير علماء الامصار ج ۱ ص ۴۲

(۹) اوگورئ: رجال مسلم لابن منجويه ج ۱ ص ۶۷

(۱۰) تاريخ مدينة دمشق ج ۹ ص ۲۳۲

(۱۱) اوگورئ: التاريخ الكبير ج ۲ ص ۳۲

(۱۲) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶، وتهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۴

عمر، قاسم بن محمد و نافع، سعید مقبری، حبیب بن عبد الرحمن، عطاء بن ابی رباح، عمرو بن شعیب، زهري، وهب بن کيسان، عبدالله بن دینار، عبد الرحمن بن القاسم، ثابت البنانی، ابو الزناد، سهیل بن ابی صالح او عمرو بن دینار رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت کوی۔
د هغه نه په روایت کونکو کښن ابن جریج، معمر، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، شعبه، عبدالله بن نمیر، علی بن مسهر، عبدالله بن المبارک، ابن الماجشون، معتمر بن سلیمان، یحیی بن سعید انصاری، یحیی القطان او ابو اسحاق فرازی رحمہم اللہ وغیرہ ډیر حضرات دي. (۱)

د یحیی بن سعید مخکښ چه کله دا اوښلې شو چه «مالک اثبت لی دافع من عبیدالله بن عمر» نو هغه خفه شو او وي فرمائیل: «هو اثبت من عبیدالله؟»
آیا مالک د عبدالله په مقابلہ کښن اثبت دي؟ داسې نه ده! (۲)
امام احمد رحمہم اللہ عبید الله بن عمر ته په امام مالک او ایوب (سختیانی) رحمہم اللہ باندې ترجیح ورکولو سره فرمائی: «عبیدالله اثبتهم، واحفظهم، واكثرهم رواية» (۳)
امام ابن معین رحمہم اللہ فرمائی: «عبیدالله بن عمر من الثقات» (۴)
امام ابو زرعه او امام ابو حاتم رحمہما الله فرمائی: «ثقة» (۵)
امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی «ثقة، ثبت» (۶)
ابن حبان رحمہم اللہ هغه په کتاب الثقات کښن ذکر کړې دي او فرمائی:
«وکان من سادات اهل المدينة، واشراف قریش، فضلا، وعلماء، وعبادۃ، وشرافا، وحفظا واتقاناً» (۷)
ابن منجويہ رحمہم اللہ هم بعینہ هم دا الفاظ ذکر کړې دي. (۸)
احمد بن صالح رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة، ثبت، مامون، ليس احد اثبت لي حديث دافع منه» (۹)
ابن خلفون رحمہم اللہ هغه په کتاب الثقات کښن ذکر کړي دي او ابن النمیر، ابن عبد الرحیم او ابو جعفر السبتي رحمہم اللہ وغیرہ نه ئې هم د هغه توثیق نقل کړې دي. (۱۰)
ابن شاهین رحمہم اللہ په خپل کتاب الثقات کښن فرمائی: «عبیدالله بن عمر، عن القاسم بن محمد،

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۴ تا ۱۲۷

(۲) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۷

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۲۶، رقم ۱۵۴۵

(۶) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۸

(۷) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱۴۹

(۸) رجال صحيح مسلم ج ۲ ص ۱۲، ۱۳، رقم ۱۰۲۶

(۹) اکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۵۴

(۱۰) پورته حواله

والقاسم بن محمد عن عائشة مشبه بالذهب (۱) دا سند پیللی شوی سره زر دی.
امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی: (عبدالله بن عمر عن القاسم بن محمد عن عائشة، الذهب المشبه بالدر) (۲)

امام عجلې رحمته الله فرمائی: (مدنی، ثقة، ثبت) (۳)

حافظ خلیلی رحمته الله فرمائی: (حافظ، متقن، متفق علیه، روى عنه الاثمة الکبار) (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: (ثقة، ثبت، قدمه احد بن صالح على مالك في نافع، وقدمه ابن معين في القاسم عن عائشة، على الزهري عن عروة عنها) (۵)

یعنی هغه ثقه او ثبت دي، احمد بن صالح دنافع په روایاتو کښ هغه ته په امام مالک رحمته الله باندې فوقیت ورکړې دي، او امام ابن معین د قاسم عن عائشه په سند سره روایت شوي احادیثو ته د زهري عن عروه عن عائشه په سند سره نقل شوي احادیثو باندې ترجیح ورکړې ده.

تنبيه: صاحب ترجمه عبيد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب قرشي مدني عمري دي، او د هغه مشر رور عبد الله بن عمر بن حفص بن عمر دي، دې هم د صحيح مسلم او د سنن اربعة په راويانو کښ دي، دواړو ته عمري ونيلې شى، په دوى کښ عبيد الله مصغرا ثقه او متقن دي، او عبد الله مكبرا ضعيف دي (۶)

په ۱۴۵ يا ۱۴۷ هجري کښ وفات شوي دي. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

② محمد بن يحيى بن حبان: دا محمد بن يحيى بن حبان بن منقذ نجارى مدنى رحمته الله دي د هغه حالات په كتاب الوضوء باب من تبل على لبنتين کښ تير شوي دي.

③ واسع بن حبان: دا واسع بن حبان بن منقذ نجارى مدنى رحمته الله دي. د هغه حالات هم په كتاب الوضوء باب من تبل على لبنتين کښ تير شوي دي.

④ عبد الله بن عمر رضى الله عنهما: د سيدنا عبد الله بن عمر رحمته الله حالات په كتاب الايمان کښ

د باب الايمان وقول النبي صلى الله عليه وسلم بنى الاسلام على خمس د لاندې تير شوي دي. (۸)

(۱) تاريخ اسماء الثقات لابن شاهين ص ۱۶۳، رقم ۹۴۶

(۲) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۸

(۳) الثقات للمجلې ج ۲ ص ۱۱۲، رقم ۱۱۶۶

(۴) الارشاد فى معرفة علماء الحديث: ج ۱ ص ۲۹۳، رقم ۱۳۸

(۵) تقريب التهذيب ص ۳۷۳، رقم ۴۳۲۴

(۶) تقريب التهذيب ص ۳۱۴، رقم ۳۴۸۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۹

(۸) كشف البارى ج ۱ ص ۶۳۷

قوله: **الرَّقِيعُ فَوْقَ ظَهْرِ يَدَيْ حَفْصَةَ لِبَعْضِ حَاجَتِي** **فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْضِي حَاجَتَهُ مُسْتَدْبِرَ الْقِبْلَةِ مُسْتَقْبِلَ الشَّامِ**: سیدنا عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی کہ زہ د خپلو بعض کارونو دپاره د سیدہ حفصہ رضی اللہ عنہا د کور په جهت باندې او ختمل. ما رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم اولیدو چه هغه د قبلې طرف ته شا کړې او د شام طرف ته مخ کړې قضا، حاجت فرمائی

په دې روایت کښ د **(فوق ظهريت حفصة)** تصریح ده، هم د دې باب په وړاندې روایت کښ **(علی ظهريت)** الفاظ راغلې دی د داسې تعارض دفعیه مونږ په تیر شوی باب **(باب من تبلد علی لبنتين)** کښ د **(لقد ارتقيت يوما علی ظهريت لنا)** په تشریح کښ کړې ده چه د هغې حاصل دا دې چه د سیدہ حفصہ رضی اللہ عنہا طرف ته نسبت حقیقی دې او خپل طرف ته نسبت نې مجازی دې.

د حدیث پوره تشریح شاته په باب من تبلد علی لبنتين د لاندې تیر شوي دي
 ۱۴۸: **(حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ قَالَ أَخْبَرَنَا يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ حَبَّانَ أَنَّ عَمَّهُ وَاسِعَةَ بْنَ حَبَّانَ أَخْبَرَتْ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرِو أَخْبَرَهُ (۱) قَالَ لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِ بَيْنَتَا فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لِبْنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ يَدَيْ الْمَقْدِسِ)** (۱۴۵ ر)

رجال الحديث

① يعقوب بن ابراهيم : دا ابويوسف يعقوب بن ابراهيم بن كثير بن زيد بن افلاح العبدی الدورقي رحمته اللہ علیہ دې. د هغه حالات په کتاب الايمان کښ د باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الايمان د لاندې سير شوي دي (۲)

② يزيد بن هارون : دا يزيد بن هارون بن زاذي يا زاذان بن ثابت سلمی واسطی رحمته اللہ علیہ دې. ابو خالد د هغه کښت دې. د هغه نيکه زاذان د ام عاصم د زوجه عتبه بن فرقد مولى وو، هغې هغه لره ازاد کړې وو. دې د عاصم الاحول، يحيى بن سعيد الانصارى، سليمان التيمي، حميد الطويل، عمرو بن علقمه، عبدالله بن عون، شعبه بن الحجاج، سعيد بن ابى عروبہ، محمد بن اسحاق او قيس بن الربيع رحمته اللہ علیہم وغيره ډيرو حضراتو نه روایت کوي.
 د هغه نه په روایت کونکو کښ امام علی بن المدینی، امام احمد، ابوبکر بن ابی شيبه، زهير بن حرب، محمد بن عبدالله بن نمير، عباس الدوري، يعقوب الدورقي، امام دارمي، احمد بن الفرات، او ابو قلابه الرقاشی رحمته اللہ علیہم وغيره حضرات دي. (۳)

(۱) قد مر تخریج هذا الحديث تحت باب من تبرز علی لبنتين بيسط وتفصيل.

(۲) كشف الباری: ۱۱۲.

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۲ تا ۲۶۶. وسیر اعلام

- امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: () کان حافظا متقنا للحديث، صحيح الحديث من حجاج بن ارطاة، قاهر لها، حافظا (۱) امام يحيى بن معين رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۲)
- امام على بن المديني رحمہ اللہ فرمائی: (هو من الثقات) (۳)
- ہم دغہ شان ہغہ فرمائی: () مارایت رجلا قاطع حفظ من يريدين هارون (۴)
- امام عجلي رحمہ اللہ فرمائی: () ثقة، ثبت في الحديث، وكان متعبدا متسككا، حسن الصلاة جدا، كان قد عسى (۵)
- امام ابو زرعة رحمہ اللہ د ابن ابى شيبه رحمہ اللہ نہ نقل كوى: () مارایت اتقن حفظا من يريدين هارون (۶)
- امام ابو زرعة رحمہ اللہ فرمائی: () والاتقان اكثر من حفظ السواد (۷) يعنى هغہ تہ چہ سردا د حفظ حديث ملكه حاصله وه دې نہ ہم زیات د هغہ اتقان وو.
- امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة، امام، صدوق، لايسال عن مثله) (۸)
- هشيم رحمہ اللہ فرمائی: () ما بالمرين مثل يريدين هارون (۹)
- ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: () كان ثقة، كثير الحديث (۱۰)
- امام نووي رحمہ اللہ فرمائی: () وهو احد الائمة المشهورين بالحديث والفقه والصلاح (۱۱)
- ہم دغہ شان ہغہ فرمائی: () واجمعوا على توثيقه وجلالته وحفظه وامامته (۱۲)
- امام ابن حبان رحمہ اللہ ہغہ پہ کتاب الثقات کنش ذکر کرې دې او ليکلې ئې دى:
- () كان من خيار عباد الله تعالى ممن يحفظ حديثه (۱۳)

(۱) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۲۶۶

(۲) پورته حواله

(۳) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۲۶۷

(۴) پورته حواله

(۵) الثقات للمجلى ج ۲ ص ۳۶۸، رقم ۲۰۳۹

(۶) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۲۶۷

(۷) پورته حواله

(۸) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۵۹، رقم ۱۲۵۷

(۹) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۲۶۷، والمراد بالمرين الكوفة والبصرة... كما قال المحقق "السير" ج ۹ ص ۳۶۰

(۱۰) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۱۴

(۱۱) تهذيب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۱۶۳، رقم ۲۶۰

(۱۲) پورته حواله

(۱۳) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۳۲، رقم ۱۱۸۲۳

- زکریا بن یحیی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: کنا اسمہ ان یزید من احسن اصحابنا صلاة، واعلمہم بالنسۃ (۱)
- د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ نہ تپوس اوکړې شو «یزید بن ہارون له فقہ؟» یعنی آیا یزید بن ہارون رحمۃ اللہ علیہ فقہ وو؟ وې فرمائیل: (نعم! ماکان الطنہ، واذکاۃ والہمہ) (۲)
- زعفرانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ما رایت عیذا من یزید) (۳)
- زیاد بن ایوب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ما رایت له کتابا قطولا حدیثا الا حفتا) (۴)
- یعنی ہغہ بہ ہمیشہ حدیث پہ یادو اورولو، کتاب بہ ئې مخې ته نہ کیخودلو.
- یعقوب بن شیبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقة، وکان یعد من الامرین بالمعروف والنہی عن المنکر) (۵)
- یعنی ہغہ فقہ دې او شمیر ئې پہ امر بالمعروف او نہی عن المنکر والو کښ کیږی.
- ابن قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقة) (۶)
- یزید بن ہارون رحمۃ اللہ علیہ بہ عبادت ډیر زیات کولو، عفان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:
- (ما رایت عالما احسن صلاة من یزید بن ہارون، یقوم کانه اسطوانة، یصل بین الظهر والعصر، و بین المغرب والعشاء، لم یکن یفتقر عن صلاة اللیل والنہار، هو و شیم معروفان بطول صلاة اللیل والنہار) (۷)
- حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (الامام، القدوة، شیخ الاسلام..... الحافظ) ہم دغه شان ہغہ فرمائی:
- (وکان راسا العلم والعمل، ثقة، حجة، کبر الشان) (۸)
- د یزید بن ہارون د حفظ او اتقان پہ بارہ کښ پہ ذکر شوې اقوالو باندې تاسو خبر شوی، د دې باوجود چونکہ ہغہ پہ اخی عمر کښ نابینا شوې وو، پہ دې موقع باندې بہ چه یو سری د ہغہ نہ داسې حدیث تپوسلو کوم چه بہ ہغہ ته معلوم نہ وو نو خپلې وینخې ته بہ ئې فرمائیل، چه ہغہ ئې د کتاب نہ راویاسی او وریاد ئې کړی، پہ دې وجہ بعض دا عیب شمار کولو سرہ کلام کوی، پس یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ تردې وئیلې دی چه:
- (یزید لیس من اصحاب الحدیث، لانه لایبھی ولا یبال عن روی) (۹)

(۱) تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۳۶۸

(۲) پورتنی حوالہ

(۳) پورتنی حوالہ

(۴) پورتنی حوالہ

(۵) پورتنی حوالہ

(۶) پورتنی حوالہ

(۷) تہذیب الکمال ج ۲ ص ۲۶۰

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۳ ص ۳۵۸

(۹) تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۳۶۸

یعنی په یزید کښ د علماء حدیث خصوصیت نشته، ځکه چه هغه به تمیز نه کولو او د هغه به پرواه نه وه چه د چا نه روایت کوی.

د دې وجه دا ده چه متقدمینو به د معمولی تساهل نه هم احتراز کولو، چونکه د دې واقعی نه لازمیرې چه هغه به په خپله وینزه باندې اعتماد کولو او ظاهره ده چه په هغې کښ هغه اقرار او پوځ والې نه شی کیدې چه د اجزاء ترمنځه تمیز کولو سره حدیث راوباسی او وریاد ئې کړی. په دې وجه په دې عمل باندې تنقید شوې دې.

خو حقیقت دا دې چه دا عمل هیڅ قابل تللین و تضعیف نه دې، د هغه د دې عمل د وجې نه د هغه یو حدیث ته متکلم فیه نه دې وئیلې شوې (۱) د دې نه علاوه په دې امت کښ د زنانو او وینزو نه څومره داسې تیرې شوې دی د چا صلاحیتونه چه د پسخیدو قابل وو، که هغه خپله وینزه د دې قابله گڼلې وی نو په دې کښ د کلام او نقد کولو څه معنی؟

پس حافظ ذهبي رحمه الله فرمائی: «ما بهذا العمل بأس مما امانت من يلقنه، ويريد حجة بلامثنية» (۲) یعنی په دې عمل کښ هیڅ باک نشته، چه کله تلقین کونکې د امانت په صفت سره متصف وی. یزید بغیر د استثناء نه علی الاطلاق حجت دې.

هم دغه شان د امام یحیی بن معین رحمه الله نه نقل دی: «سماع یزید من ابن ابی عروبة ضعيف» (۳) یعنی د یزید د سعید بن ابی عروبه نه سماع ضعیف ده. حافظ ذهبي رحمه الله په دې سلسله کښ فرمائی:

«انما الضعف فيها من قبل سعيد بن ابی عروبة، لانه سمع منه بعد التفرغ» (۴)

یعنی په یزید کښ هیڅ ضعف نشته، دا ضعف د سعید بن ابی عروبه د تغیر او اختلاط د وجې نه دې، ځکه چه د یزید سماع د سعید بن ابی عروبه نه د ابن ابی عروبه د تغیر نه پس شوې ده.

۲۰۶ هجری کښ په واسط کښ وفات شوې دې. (۵) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ یحیی: دا امام یحیی بن سعید الانصاری رحمه الله دې. د هغه حالات هم د پده الوسی د اولنی حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب الایمان کښ د باب صومر مغان احتسابها من الایمان د لاندې لږ د تفصیل سره ذکر شوې دی (۶)

(۱) پس خپله د ابن معین رحمه الله نه د هغوی په باره کښ توثیقات منقول دی، او گورئ: معرفة الرجال عن یحیی بن معین لابن محرز ج ۱ ص ۱۰۴، رقم ۴۸۴

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۳

(۳) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۲

(۴) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۳

(۵) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۹

(۶) او گورئ: كشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، و ج ۲ ص ۲۲۱

⑤ محمد بن یحیی بن حبان : د هغه حالات اوس شاته په کتاب الوضو کښ د باب من تبله علی لبتین د لاندې تیر شوي دی

⑥ واسع بن حبان : د هغه حالات هم په کتاب الوضو کښ د باب من تبله علی لبتین د لاندې تیر شوي دی.

⑦ عبد الله بن عمر : د سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښ د باب الایمان وقل النبی صلی الله علیه و آله بنی الاسلام علی خمس د لاندې تیر شوي دی. (۱)

قوله: لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِيْتَنَا: سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه زه یوه ورځ د خپل کور جهت ته او ختم.

قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لَبَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ: ما رسول الله صلی الله علیه و آله اولیدو په دوه ښخو باندې د بیت المقدس طرف ته رخ کولو سره په ناسته اولیدو.

په دې روایت کښ صرف د «مستقبل بیت المقدس» الفاظ دي، او د دې نه په مخکښ روایت کښ د «مستدير القبلة» الفاظ هم وو، په اولنی روایت کښ هغه تاکید ا ذکر کړې شوي دي، په دویم روایت کښ صرف په یوه جمله باندې اکتفاء کړې شوي ده، ځکه چه کوم سرې د بیت المقدس طرف ته مخ کولو سره کینی هغه به لازما د قبلي طرف ته شا کوی.

په اول روایت کښ د «مستهل الشام» الفاظ دي، او په دې روایت کښ د «مستقبل بیت المقدس» الفاظ دي، دا روایت بالمعنی دي، دواړه په یو جهت کښ دي. (۲) والله اعلم وعلیه اتم واحکم

⑤ باب الاستنجاء بالماء

د مخکښ باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دي، ځکه چه په مخکښ باب کښ باب د «تبله» یعنی د «تغسل حاجات» ذکر دي او په دې باب کښ د استنجاء ذکر دي. (۳)

د ترجمة الباب مقصد : حافظ ابن حجر، علامه عینی او نورو شارحینو رحمهم الله لیکلي دي چه امام بخاري رحمهم الله په دې باب کښ په هغه خلقو باندې رد کړې دي، چا چه به استنجاء بالماء ته مکروه وئيله. هم دغه شان په هغه خلقو باندې هم رد دي چا چه به دا دعوی کوله چه د

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷

(۲) اوگورنی: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶، ۲۸۷.

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۷

رسول الله ﷺ نه په اوبو سره استنجاء كول ثابت نه دی. (۱)
 د استنجاء بالماء په حكم كښ د علماء گرامو اختلاف : اتمه اربعه او جمهور په دې متفق دي
 چه د استنجاء دپاره د اوبو استعمال نه صرف جائز بلكه مستحب دي. (۲)
 خو د بعض حضرات صحابه او تابعين ﷺ نه د دې قولا يا فعلا انكار منقول دي.
 پس امام ابن ابی شيمه رحمه الله د سيدنا حذيفه رضي الله عنه په باره كښ نقل كړي دي چه كله د هغه نه د
 استنجاء بالماء په باره كښ تپوس او كړي شو نو وې فرمائيل : (اذن لا تزال يدي في متن) (۳)
 يعنى بيا خو به زما لاس هميشه بدبويه وي.
 هم دغه شان د ابن عمر رضي الله عنهما په باره كښ امام نافع رحمه الله فرمائي :
 (وكان ابن عمر لا يستنجي بالماء) (۴) يعنى ابن عمر رضي الله عنهما به په اوبو باندې استنجاء نه كوله.
 سيدنا عبدالله بن الزبير رضي الله عنه يو سړې اوليدو چه د استنجاء دپاره ئې اوبه استعمالولې نو
 وې فرمائيل : (ما كنا نفعله) (۵)
 د سلمه بن الاكوع رضي الله عنه په باره كښ د هغه مولی يزيد فرمائي : (ان سلمة كان لا يستنجي
 بالماء) (۶)

د اسود او عبد الرحمن بن يزيد رحمهما الله په باره كښ نقل دي :

(كان الاسود وعبد الرحمن بن يزيد يدخلان الخلاء، فينتحيان بالحجارة، ولا يردان عليها، ولا يسان ماء) (۷)
 يعنى اسود او عبد الرحمن بن يزيد به بيت الخلاء ته لاړل، په كانړو سره به ئې استنجاء
 او كړه او د بل خيز اضافه به ئې نه كوله او نه به ئې اوبه استعمالولې.

۱ ، اوگورئ فتح الباری : ۲۵۱۱۱ ، وعمدة القاری : ۲۸۷/۲ ، وتحفة الباری : ۱۵۹۱۱ ، وارشاد الساری :
 ۲۳۸۱۱ ، والكنز المتواری : ۳۴۱۳ .

۲) اوگورئ : بدائع الصنائع ج ۱ ص ۱۸۳ ، فصل فی سنن الوضوء ، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۶۹ كتاب
 الطهارة ، باب ما يرفع الحديث وما حكم الخبث المطلق ، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۱۰۰ ، والانصاف
 ج ۱ ص ۱۰۴ ، ۱۰۵ .

۳) المصنف لابن ابی شيبه ج ۲ ص ۱۷۱ ، كتاب الطهارة ، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة ،
 رقم ۱۶۴۶

۴) المصنف لابن ابی شيبه ج ۲ ص ۱۷۵ ، كتاب الطهارة ، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة ،
 رقم ۱۶۵۹

۵) المصنف لابن ابی شيبه ج ۱ ص ۴۱۹ ، كتاب الطهارة ، باب من كان اذا بال لم يمس ذكره بالماء ، رقم
 ۵۹۶ ، ج ۲ ص ۱۷۲ ، كتاب الطهارة ، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة ، رقم ۱۶۵۳

۶) المصنف لابن ابی شيبه ج ۲ ص ۱۷۵ ، كتاب الطهارة ، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة ،
 ۱۶۵۷

مصنف لابن ابی شيبه ج ۲ ص ۱۷۱ ، كتاب الطهارة ، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة ،
 ۱۶۴۷

د امام سعید بن المسیب رحمته الله مخکین چه کله د استنجاء بالماء ذکر اوکړې شو نو هغه اوفرمائیل: ﴿ذلک ظهور النساء﴾ (۱)

هم دغه شان هغه به فرمائیل: ﴿انما ذلک وضوء النساء﴾ (۲) یعنی دا خو د زنانو د طهارت طریقه ده، د سرو نه ده.

حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن التبر رحمته الله په حوالې سره نقل کړې دی چه امام مالک رحمته الله د دې خبرې نه انکار کړې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله د استنجاء دپاره د اوبو استعمال کړې وی. (۳)
دغه شان یې د ابن حبيب مالکی نه نقل کړې دی چه هغوی به د استنجاء بالماء نه منع کوله، ځکه چه اوبه د مطعوماتو څنې دي. (۴)

د دې دواړو نقلونو څه حیثیت دي؟ د دې جائزه به مونږ وروستو اخلو!
د جمهور علماء گرامو دلائل: خو حقیقت دا دې چه استنجاء بالماء نه صرف د جمهور صحابه کرام او تابعین، بلکه خپله د رسول الله صلی الله علیه و آله نه هم ثابت ده.

① سنن النسائي، جامع ترمذی، مسند احمد، او په صحيح ابن حبان وغيره کتب د سیده عائشه رضی الله عنها نه روایت دي: ﴿مَنْ أَرَادَ أَنْ يَسْتَنْجِيَ بِالنَّجَسِ، فَلْيَأْسَخِيهِمْ مَنَّهُ، إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَفْعَلُهُ﴾ (اللفظ للنسائي) (۵)

یعنی عائشې رضی الله عنها څه زنانو ته اوفرمائیل چه خپلو خاوندانو ته په اوبو سره د استنجاء کولو او پاکي حاصلولو حکم کوئ، ماله براه راست د وئیلو نه بجای راځي، او رسول الله صلی الله علیه و آله به خپله داسې کول.

② سیدنا انس رضی الله عنه په حدیث الباب کتب د رسول الله صلی الله علیه و آله د استنجاء دپاره د اوبو استعمالول بیان کړی دی، پس په دې روایت کتب ډیر طرق دی، په دې د الفاظو د فرق سره قدر مشترک هم دا دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله د استنجاء نه پس اوبه استعمال کړې.

① المصنف لابن ابی شیبې ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۴۸

② الموطاء، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء رقم ۶۴

③ فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

④ حواله بالا.

⑤ سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۴۶، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۱۹، و مسند احمد ج ۶ ص ۹۵، رقم ۲۵۱۴۶، و ج ۶ ص ۱۱۳، رقم ۲۵۳۳۲، و ج ۶ ص ۱۱۴، رقم ۲۵۳۴۷، و ج ۶ ص ۱۲۰، رقم ۲۵۴۰۲، و ج ۶ ص ۱۳۰، رقم ۲۵۴۹۸، و ج ۶ ص ۱۷۱، رقم ۲۵۸۹۲، و ج ۶ ص ۲۳۶، رقم ۲۶۵۲۲، و صحيح ابن حبان ج ۴ ص ۲۹۰، رقم ۱۴۴۳، بتحقيق الارنؤوط، و مسند ابی یعلی، ج ۸ ص ۱۲، رقم ۴۵۱۴، و ج ۸ ص ۲۷۲، رقم ۴۸۵۹، بتحقيق حسين سليم اسد، و المصنف لابن ابی شیبې ج ۲ ص ۱۶۵، کتاب الطهارة، باب من كان يقول اذا خرج من الغائط فليستنج بالماء، رقم ۱۶۲۹، و ۱۶۳۰

پس به صحیح بخاری کنس صراحت دی:

﴿كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَلَا خَيْلَ أَنَا وَعَلَاهُ إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ وَعَنْتُهُ يَسْتَسْقِي بِأَيْمَانِهِ﴾ (۱)
یعنی رسول الله ﷺ به د حاجت دیاره تشریف آورلو، ما او یو هلك به د اوبو لوښې او همسا راواخستله. رسول الله ﷺ به په اوبو سره استنجاء كوله.

⑤ به صحیح ابن خزيمة كښ د سيدنا جرير رضی الله عنه نه روايت دي: ﴿أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْغَيْضَةَ فَتَقَفَ حَاجَتُهُ، فَأَتَاهُ جَرِيرٌ بِإِدَاوَةٍ مِنْ مَاءٍ فَاسْتَسْقَى بِهَا قَالَ: وَمَسَحَ يَدَهُ بِالْتُرَابِ﴾ (۲)

یعنی رسول الله ﷺ ځنگل ته داخل شو. قضاء حاجت ئې اوکړو، جرير ورله د اوبو لوښې راوړلو. په هغې باندې استنجاء او فرمائيله. جرير رضی الله عنه فرماني چه رسول الله ﷺ خپل لاس به خاوره باندې او مړلو.

⑥ په سنن ابن ماجه او صحيح ابن حبان كښ د سيدنا ابو هريره رضی الله عنه روايت دي:

﴿أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَقَفَ حَاجَتُهُ ثُمَّ اسْتَسْقَى مِنْ تَوْرٍ، ثُمَّ دَلَكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ﴾ (۳)

یعنی رسول الله ﷺ قضاء حاجت نه پس په یو لوښی سره استنجاء اوکړه، بیا ئې خپل لاس مبارک په زمکه باندې او مړلو.

⑦ هم دغه شان په سنن ابن ماجه او صحيح ابن حبان كښ د سیده عائشه رضی الله عنه روايت دي:

﴿مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - حَرَّمَ مِنْ غَائِطٍ فَكَانَ إِلَّا مَسَحَ مَاءً﴾ (۴) یعنی ما رسول الله ﷺ همیشه د قضاء حاجت نه پس د اوبو په استعمالولو باندې لیدلې دي.

⑧ په سنن ابی داؤد او جامع ترمذی كښ د سيدنا ابو هريره رضی الله عنه روايت دي:

﴿عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: تَوَكَّلْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي أَهْلِ قُبَاءَ { فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا } [التوبة:

۱۰۸] قَالَ: كَانُوا يَسْتَجِيرُونَ بِالْمَاءِ، فَنَزَلَتْ فِيهِمْ هَذِهِ الْآيَةُ﴾ (۵)

(۱) اوگورئ: صحيح البخارى ج ۱ ص ۲۷، كتاب الوضوء، باب حمل الغزوة مع الماء فى الاستنجاء رقم ۱۵۲

(۲) صحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۴۷، كتاب الوضوء باب ذلك اليد بالارض وغسلهما بعد الفراغ من الاستنجاء بالماء، رقم ۸۹، والسنن لابن ماجه، كتاب الطهارة وسننها، باب من ذلك يده بالارض بعد الاستنجاء، رقم ۳۵۹، هم دغه شان اوگورئ: سنن النسائي، كتاب الطهارة، باب ذلك اليد بالارض بعد الاستنجاء رقم ۵۱

(۳) سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة، باب من ذلك يده بالارض بعد الاستنجاء، رقم ۳۵۸، وصحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان ج ۴ ص ۲۵۱، كتاب الطهارة، بالاستنطابة رقم ۱۴۰۵

(۴) سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۳۵۴، وصحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان ج ۴ ص ۲۸۸، رقم ۱۴۴۱

(۵) سنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب فى الاستنجاء بالماء رقم ۴۴، وجامع الترمذی، ابواب التفسير، سورة التوبة رقم ۳۱۰۰

یعنی دا آیت مبارکه ﴿فیه رجال..... الخ﴾ په هغه مسجد کښ داسې خلق دی چه طهارت خوښوی، دا د اهل قبا په باره کښ نازل شوي دي، رسول الله ﷺ فرمائی هغوی به په ابو باندې استنجا کوله نو د هغوی په باره کښ دا آیت کریمه نازل شو.

② په سنن ابن ماجه، په المنتقى لابن الجارود او المختارة: کښ د سيدنا ابو ايوب، سيدنا جابر او سيدنا انس رضی الله عنہم نه روايت دي چه رسول الله ﷺ تپوس او کړو!

﴿يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ، إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَتَىٰ عَلَيْكُمُ الظُّهُورُ، فَمَا ظُهُورُكُمْ؟ قَالُوا: كَتُمْنَا لِسْلَاةً، وَنَقْشِلُ مِنْ الْجَنَابَةِ، وَنَسْتَسْتَعِي بِالْمَاءِ. قَالَ: فَهَؤُلَاءِ، فَعَلَيْكُمْوُ﴾ (۱)

یعنی اې د انصارو ډلې! الله پاک د طهارت په سلسله کښ ستاسو تعريف کړي دي، اخر هغه ستاسو طهارت څنگه وي؟ هغوی عرض او کړو چه مونږ د مانځه دپاره اودس کوو، د جنابت نه غسل کوو او په ابو ب سره استنجا کوو، رسول الله ﷺ او فرمائیل! بالکل هم دا اصل سبب دي، پس دا لازم او نیسی.

د صحابه کرام رضی الله عنہم آثار هم په دي باندې په کثرت سره شاهد دي!

پس د سيدنا حذیفه، سيدنا رافع بن خديج، ابو اسيد، ابو ذر غفاری، عمر بن الخطاب او انس بن مالک رضی الله عنہم نه استنجا بالماء منقول ده. (۲)

د منکړينو د دلائلو جائزه: هر چه د بعض صحابه کرام رضی الله عنہم د قول يا فعلا انکار تعلق دي، پس د هغوی په مقابله کښ بل طرف ته د صحابه کرام رضی الله عنہم يو لوثي تعداد موجود دي. دويمه خبره دا ده چه د دي حضراتو قولی يا فعل انکار په دي باندې محمول کيدې شی چه د دي حضراتو د متيازو نه پس فوراً په ابو ب سره د استنجا کولو څه باقاعده معمول نه وو، خو هغوی مطلقاً د استنجا بالماء انکار نه کولو.

بيا په دي حضراتو کښ د څو کسانو نه د انکار سره سره اثبات، يعنی استنجا بالماء هم ثابت ده، لکه چه د سيدنا حذیفه رضی الله عنہ نه نقل دی، د هغه بيبي سیده فريعه رضی الله عنها فرمائی:

﴿كان حذيفة يستسقي بالماء﴾ (۳) يعنی سيدنا حذیفه رضی الله عنہ به په ابو ب سره استنجا کوله هم دغه شان ابن عمر رضی الله عنہم چه د هغه نه انکار منقول دي. هغه نافع رضی الله عنه ته فرمائی:

﴿جربناه، فوجدناه صالحاً﴾ (۴)

(۱) سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة، باب الاستنجا بالماء رقم ۳۵۵، والمنقى لابن الجارود ج ۱ ص ۴۷، ۴۸، كتاب الطهارة باب الاستنجا بالماء رقم ۴۰، والمختارة للضياء المقدسی ج ۶ ص ۲۱۹، مسند انس بن مالک رقم ۲۲۳۱

(۲) د دي ټولو آثار دپاره اوگورئ المصنف لابن ابی شيبه ج ۲ ص ۱۶۵، ۱۶۷، كتاب الطهارة، باب من كان يقول اذا خرج من الغائط فليستنج بالماء رقم ۱۶۳۱، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸ او ۱۶۳۹.

(۳) المصنف لابن ابی شيبه ج ۲ ص ۱۶۵، كتاب الطهارة باب من كان يقول اذا خرج من الغائط فليستنج بالماء رقم ۱۶۳۱، هم دغه شان اوگورئ، الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۴۹، جامع ابواب الاستنجا

(۴) الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۴۸، كتاب الطهارة، جامع ابواب الاستنجا

یعنی مونرد اوبو د استعمالولو تجربه او کره نو ډیره فائده منده مو بیا موندله.
هر چه د سعید بن المسیب رضی الله عنه د انکار تعلق دې پس په هغې کښ یو احتمال خو دا دې چه
هغه په هغه حضراتو باندې نکیر کړې دې کوم چه د استنجاء بالا حجار نه انکار کوی، گویا
د غلو نه د منع کولو دپاره ئې دا تعبیر اختیار کړې دې.
ابن نافع رضی الله عنه فرمائی چه د سعید بن المسیب رضی الله عنه مقصود دا دې چه صرف د اوبو استعمال
د زنانو عمل دې، او سړی اوبه او کانړی څنگه چه دواړه جمع کولې شی، هم دغه شان صرف
په کانړو باندې اکتفاء هم جائز ده. (۱)

قاضی فرمائی چه د هغه په نزد د زنانو په حق کښ د کانړو استعمال متعذر دې، په دې وجه
به هغوی اوبه استعمالوی، د سړو دپاره چونکه د لوتو استعمال متعذر نه دې، په دې وجه
هغوی به دې باندې اکتفاء کولې شی. (۲)

هر چه د امام مالک رضی الله عنه او د ابن حبيب مالکی رضی الله عنه د قول تعلق دې، پس د مالکیانو مشهور
عالم علامه خطاب رعینی مالکی رضی الله عنه فرمائی: ﴿وهذان النقلان غریبان، والمنقول عن ابن حبيب انه
منع الاستجمار مع وجود الماء بل لا اعرههما الى المذهب﴾ (۳)

یعنی دا دواړه خبرې کومې چه حافظ ابن حجر رضی الله عنه په فتح الباری کښ نقل کړې دي، دا
غریب اقوال دي. بلکه د ابن حبيب رضی الله عنه نه د دې برعکس منقول دی چه د اوبو په موجودگي
کښ د کانړو استعمال ممنوع دې.
خو علامه جزولی غالباً د قاضی عیاض په حوالې سره بعض علماء کرامو رضی الله عنهم طرف ته
نسبت کولو سره دا خبره نقل کړې ده چه:

﴿لا يجوز الوضوء، ولا الاستجمار بالماء العذب، لانه طعام، كما لا تزال النجاسة بالطعام﴾ (۴)

یعنی په خوړو اوبو سره اودس او استنجاء جائز نه ده، ځکه چه دا اوبه مطعوم څیز دې. دا
بعینه هم داسې ده لکه چه په یو مطعوم څیز سره نجاست لره نه شی زائل کولې
خو علامه خطاب مالکی رضی الله عنه فرمائی چه دا قول د غریب کیدو سره سره د اجماع هم مخالف
دې. (۵) حاصل دا دې چه:

① د کومو صحابه کرامو او تابعینو رضی الله عنهم نه چه انکار ثابت دې، دهغوی تعداد ډیر کم او د
مجوزینو تعداد ډیر زیات دې.

② د کومو حضراتو نه چه انکار منقول دې، هغوی د څه مصلحت په بنیاد د دې نه انکار
کړې دې، مثلاً خلقو لره د غلو نه بچ کول، مطلقاً انکار مقصود نه دې.

(۱) المنتقى ج ۱ ص ۳۵۰، جامع الوضوء

(۲) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۰

(۳) مواهب الجلیل ج ۱ ص ۴۱۱، کتاب الطهارة، فصل فی اداة قضاء الحاجة

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

۵) په هغوی کښ د ډیرو حضراتو نه رجوع ثابت ده.

۶) په هغوی کښ د بعض طرف ته دا نسبت غلط دې. والله اعلم
د اوبو او کانرو جمع کولو حکم: په دې خبره باندې د ائمه اربعه اتفاق دې چه کانري او اوبه جمع کول افضل دی، (۱)

پس په یو روایت کښ راغلې دی چه کله آیت کریمه ﴿فِيَوْمَ رَجُلٌ يَحْمِلُونَ أَثْمًا يَتَكَلَّمُونَ﴾ (۲) نازل شو نو رسول الله ﷺ د هغوی نه د دې تعریف د سبب په باره کښ تپوس او کړو نو هغوی جواب ورکړو: ﴿أَنَادَتِهِمُ الْحَجَارَةُ بِالْمَاءِ﴾ (۳) یعنی مونږ د کانرو نه پس اوبه استعمالوو. والله اعلم

۱۴۹: ﴿حَدَّثَنَا أَبُو الزَّيْدِ هَاشِمُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ وَأَسْمَاءَ عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَرْثُومَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (۴) يَقُولُ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجَىءْنَا وَغَلَّامَةً إِذَا وَدَّعَ مَاءً يَعْنِي يَسْتَنْجِي بِهِ﴾ (۱، ۱۵۰، ۱۵۱، ۲۱۴، ۲۷۸)

(۱) قال ابن عابدين: ثم اعلم أن الجمع بين الماء والحجر أفضل ويليه في الفضل الاقتصاد على الماء ويليه الاقتصاد على الحجر وتحصل السنة بالكل وإن تفاوت الفضل. رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۸. كتاب الطهارة. مطلب: اذا دخل المستنجى في ماء قليل.

وقال الخطاب الرعيني المالكي: ومعنى الكلام المصنف (ونذب جمع ماء وحجر، ثم ماء) أن الجمع بين الماء والحجر مستحب فإن لم يجمع ولا بد فالاقتصاد على الماء أفضل من الاقتصاد على الأحجار... مواهب الجليل ج ۱ ص ۴۱۱. كتاب الطهارة. فصل في اداب قضاء الحاجة.

وقال النووي: أما حكم المسألة فقال أصحابنا يجوز الاقتصاد في الاستنجاء على الماء ويجوز الاقتصاد على الأحجار والأفضل أن يجمع بينهما. المجموع ج ۲ ص ۱۰۰. كتاب الطهارة قال المرداوي: الصحيح من المذهب: أن جمعهما مطلقا أفضل وعليه الأصحاب. (الانصاف ج ۱ ص ۱۰۴، باب الاستنجاء. ۲) التوبة: ۱۰۸

(۳) رواه البزار في مسنده، انظر مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۱۲. كتاب الطهارة. باب الجمع بين الماء والحجر. رقم ۱۰۵۳. ونصب الراية ج ۱ ص ۲۱۸. كتاب الطهارة. فصل في الاستنجاء. رقم ۹۱۵. والتلخيص الحبير ج ۱ ص ۳۲۳. كتاب الطهارة. باب الاستنجاء رقم ۱۵۱.

امام نووي رحمه الله وغيره د دې حديث نه انكار كړې دې او ويلي يې دي چه د جمع بين الماء والحجارة په باره كښ هيڅ حديث نه دې موجود. اوگوري: المجموع ج ۲ ص ۱۰۰، خو علامه زيلعي او حافظ ابن حجر رحمهما الله فرمائي چه يا خو دا د امام نووي رحمه الله خطائي ده يا هغه په دې وجه انكار كړې دي چه دا حديث ضعيف دې. اوگوري: نصب الراية ج ۱ ص ۲۱۸. والتلخيص الحبير ج ۱ ص ۲۱۲

(۴) قوله انس بن مالك رضي الله عنه: الحديث أخرجه البخاري أيضا في صحيحه ج ۱ ص ۲۷. كتاب الوضوء. باب من حمل معه الماء لظهوره. رقم ۱۵۱. وباب حمل العنزة مع الماء في الاستنجاء. رقم ۱۵۲. ج ۱ ص ۳۵. كتاب الوضوء باب ما جاء في غسل البول. رقم ۲۱۷. ج ۱ ص ۷۱. كتاب الصلاة. باب الصلاة الى العنزة. رقم ۵۰۰. و مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالماء من التبرز. رقم ۶۲۰. والنسائي في سننه. في كتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالماء رقم ۴۵ و ابوداؤد في سننه. في كتاب الطهارة. باب في الاستنجاء بالماء رقم ۴۳.

رجال الحديث

① ابو الوليد هشام بن عبد الملك : دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالىسى باهلى بصرى عليه السلام دې. د هغه حالات مختصر په كتاب الايمان باب علامة الايمان حب الانصار د لاندې

او تفصيلا كتاب العلم باب اثم من كذب على النبي عليه السلام د لاندې تير شوې دې. (۱)
 ② شعبة : دا امام شعبه بن الحجاج عتكي بصرى عليه السلام دې. د هغه حالات په كتاب الايمان

باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويعد د لاندې تير شوې دې. (۲)

③ ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه : دا ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه بصرى عليه السلام دې. د ابو ميمونه نوم منيع دې، دا ابو معاذ د سيدنا انس يا سيدنا عمران بن حصين عليه السلام مولى وو. (۳)
 دې د سيدنا انس، سيدنا جابر بن سمره او سيدنا عمران بن حصين عليه السلام نه روايت كوي، حافظ ذهبي عليه السلام فرمائي چه د هغه حديثونه كوم چه د عمران بن حصين عليه السلام نه روايت شوې دى، غالبا هغه مرسل دى، د دوى نه علاوه د حسن بصرى، وهب بن عمير، ابو برده بن ابي موسى اشعري، ابورافع الصائغ او ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف عليه السلام نه هم روايت كوي.
 د هغه نه په روايت كونكو كښ خالد النخاء، روح بن القاسم، شعبه، حماد بن سلمه، عبد الله بن بكر مزني او د هغه خپل خوڼي ابراهيم بن عطاء بن ابي ميمونه او روح بن عطاء بن ابي ميمونه عليه السلام دى. (۴)

امام يحيى بن معين، امام ابو زرعه او امام نسائي عليه السلام فرمائي : (ثقة) (۵)

امام عجلي عليه السلام فرمائي : (ثقة) (۶)

ابن حبان عليه السلام هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دې. (۷)

يعقوب بن سفيان عليه السلام هم د هغه توثيق كړې دې. (۸)

خو امام ابو حاتم عليه السلام فرمائي : (صالح، لا يحتج بهديثه) (۹)

امام ابو حاتم عليه السلام غالبا د هغه د قدرى كيدو د وجې نه (لا يحتج بهديثه) فرمايلي دى.

(۱) اوگورئ : كشف البارى ج ۲ ص ۳۸، و ج ۴ ص ۱۵۹

(۲) كشف البارى ج ۱ ص ۶۷۸

(۳) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۱۷، ۱۱۸

(۴) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ : تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۱۸، وسير اعلام النبلاء ج ۶

ص ۴۷

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۱۸، والجرح والتعديل لابن ابى حاتم ج ۶ ص ۳۳۷، رقم ۱۸۶۲

(۶) معرفة الثقات للعجلي ج ۲ ص ۱۳۷، رقم ۱۲۴۲

(۷) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۰۳

(۸) تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۲۱۶

(۹) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۳۷، رقم ۱۸۶۲

د هغه د قدری کیدو تصریح دیرو خلقو کړې ده، پس حماد بن زید، امام بخاری، ابن سعد او جوزجانی رحمتهما الله وغیره تصریح کړې ده «کان یری القدر» (۱) یعنی هغه به د قدریه رائي لرله، بلکه جوزجانی رحمتهما الله خو تردې فرمایلي دي چې «کان راسا القدر» (۲) یعنی دا د قدریه د مشرانو نه وو، خو حافظ ذهبی رحمتهما الله فرمائي: «بل قدری صغير» (۳)

دا فی نفسه ثقه دي، لکه چه علماء کرامو د دې تصریح کړې دي، خو په هغوی کښ د قدری کیدو عیب وو، پس په دې وجه مضرنه دي چه نه دا داعیه وه او نه د هغه د مشرانو نه بیا په صحیح بخاری کښ خو صرف د هغه هم دا یو حدیث د استنجا، راغلي دي، بل حدیث نشته. (۴) لهذا دا د هغه د مذهب د تائید والا حدیث هم نه دي، هم دا وجه ده چه اصحاب سته کښ د امام ترمذی نه علاوه ټولو د هغه احادیث اخستلي دي. (۵) والله اعلم، رحمه الله تعالی رحمة واسعة

⑤ سیدنا انس رضی الله عنه: د سیدنا انس رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان، باب من الایمان ان یحب لایحیه مایحب لنفسه.... د لاندې تیر شوي دي. (۶)

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجْبَىٰ أَنَا وَعَلَامٌ مَعَنَا إِذَا دَاوَةً مِنْ مَاءٍ: رسول الله ﷺ چه به کله د حاجت دپاره وتلو نو زه او یو هلك به راغلو او مونږ سره به د اوبو یو لوښې وو.

(اداة): د څرمنې وړوکی لوښی ته وئيلې شی، چه په هغې کښ اوبه اخستلې شی. (۷)

(اجبى انا وعلام): دلته د غلام نه څوک مراد دي؟

د رسول الله ﷺ په خدمت کونکو کښ سیدنا عبدالله بن مسعود، ابوهريره او جابر رضی الله عنهم مخکښ مخکښ وو، لهذا په دې کښ د هر یو احتمال دي.

خو په عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد کولو کښ خو دا استبعاد دي چه دلته د «علام» لفظ وئيلې شوې دي کوم چه د کم عمره هلك دپاره استعمالیږي، او ابن مسعود رضی الله عنه خو مشرانو صحابه کرامو رضی الله عنهم کښ دي.

(۱) اوگورئ: تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۲۱۶

(۲) میزان الاعتدال ج ۳ ص ۷۶، رقم ۵۶۵۰

(۳) پورته حواله

(۴) هدى السارى ص ۲۴

(۵) پورته حواله

(۶) كشف الباری ج ۲ ص ۴

(۷) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

او؛ که په هغه باندې مجازا د غلام اطلاق کړې شوي نو دا ممکنه ده چه غلام د خادم په معنی کښ واخستلې شی. (۱) خو په دې کښ اشکال دا دې چه د دې روایت په دویم طریق کښ «وغلام منا» (۲) الفاظ راغلې دي، د دې نه معلومېږي چه هغه انصاری وو، او سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مهاجر وو، مگر دا چه دلته هم دا تاویل اوکړې شی چه د «منا» نه مراد د «من الانصار» په ځانې «من المسلمین» واخستلې شی.

خو «منا» لره د «من الانصار» په ځانې د «من المسلمین» په معنی باندې محمول کولو کښ دا خرابی ده چه د اسماعیلی په روایت کښ د «منا» په ځانې کښ د «من الانصار» تصریح راغلې ده. (۳) که د اسماعیلی دا روایت په تصرف باندې محمول نه کړې شی (چه راوی «منا» اوریدلې وو هغه د دې معنی «انصار» اوگنړله، په دې وجه د «منا» په ځانې «من الانصار» روایت کړې دي نو د «من المسلمین» تاویل نه چلېږي.

بهر حال د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه باوجود د دې چه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم خادم او صاحب الوساذه والمطهرة والنعلین کیدو، د سیدنا انس رضی الله عنه په دې روایت کښ د هغه مراد کیدل بعید دی.

د امام ابو داؤد رحمته الله علیه په یو روایت کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې:

«كان النبي صلی الله علیه و آله وسلم اذا اتي الخلاء اتبعه بأمي تور او ركوة، فاستسجى» (۴)

یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم چه به کله بیت الخلاء ته تشریف یوړلو نو ما به هغه ته په لوبښی کښ اوبه یوړلې. رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم به پرې استنجاء کوله.

د دې حدیث په بناء باندې د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه هم مراد کیدې شی، په داسې صورت کښ د «منا» نه مراد «من عدم النبي صلی الله علیه و آله وسلم» مراد اخلي.

سیدنا ابوهریره رضی الله عنه لره د مراد کیدو تائید د بخاری شریف د هغه حدیث نه کیږي چه په هغې کښ سیدنا ابوهریره رضی الله عنه فرمائي: «انه كان يحبل مع النبي صلی الله علیه و آله وسلم اداوة لوضوئه وحاجته» (۵)

یعنی هغه به د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم سره د اودس اوبه او د استنجاء اوبه اوړلې. او د غلام اطلاق به په معنی د خادم وی.

هم دغه شان په مسلم شریف کښ د سیدنا جابر رضی الله عنه اوږد حدیث ذکر شوي دي، په هغې کښ دی: «سما مع رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم حتى نزلنا واديا اقيم، فلذهب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم يقض حاجته، فاتبعته باداة

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

(۲) صحيح البخاری ج ۱ ص ۲۷، كتاب الوضوء، باب من حمل معه الماء لطهوره، رقم ۱۵۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

(۴) سنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب الرجل يدلك يده بالارض اذا استنجى، رقم ۴۵

(۵) صحيح البخاری ج ۱ ص ۵۴۴، كتاب مناقب الانصار، باب ذكر الجن، رقم ۳۸۶۰

(۱) من ماء

یعنی مونر د رسول الله ﷺ سره روان شو، تردې چه یو فراخه میدان ته تلو سره مونر پراؤ اوکړو، رسول الله ﷺ د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو، زه د اوبو یو لوبنې اخستلو سره په هغه پسې روان شوم.

د دې روایت په بنیاد وئیلې کیدې شی چه د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښ د غلام نه مراد سیدنا جابر رضی الله عنه وی، خصوصاً د دې وجې نه چه سیدنا جابر رضی الله عنه انصاری دې. والله اعلم

قوله: یعنی یستنجی به: یعنی رسول الله ﷺ به په هغه اوبو سره استنجاء کوله. د ترجمه الباب صراحة اثبات هم د دې جملې نه دي.

مهلبي رحمه الله د ابو محمد اصلي رحمه الله نه نقل کړی دی چه د دې حدیث نه په استنجاء بالماء باندې استدلال کول واضح نه دی، ځکه چه (یعنی یستنجی به) د سیدنا انس رضی الله عنه قول نه دي، بلکه دا د ابو الولید طيالی قول دي، د دې قرینه دا ده چه په راروان باب کښ د (سلمان بن حرب عن شعبة) په طریق سره هم دا روایت راروان دي، په هغې کښ د (یستنجی به) الفاظ نشته، لهذا په دې حدیث کښ چه کوم د اوبو اوړلو ذکر دي، ممکنه ده چه هغه د اودس دپاره وی. (۲)

هم دغه شان عبد الملك البوني رحمه الله دا وئیلې دی چه (یستنجی به) د عطاء بن ابي ميمونه ادراج دي. د سیدنا انس رضی الله عنه قول نه دي، لهذا دا مرسل دي، چه حجت نه دي. (۳)
خو حقیقت دا دي چه د استنجاء دا قول د سیدنا انس رضی الله عنه دي او د هغې فاعل رسول الله ﷺ دي، گویا انس رضی الله عنه دا تصریح فرمائی چه رسول الله ﷺ د استنجاء دپاره اوبه اخستلې وي. د دې خبرې صراحت په ډیرو روایتونو کښ شته!

پس په صحیح بخاری کښ د (محمد بن جعفر عن شعبة) په طریق کښ د (یستنجی بالماء) تصریح موجود ده. (۴)

هم دغه شان د (روح بن القاسم، عن عطام بن ابی ميمونه عن انس) په طریق کښ د (كان النبي ﷺ اذا تبول لحاجته اتيمته بماء فيغسل به) (۵) یعنی رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره

(۱) صحیح مسلم، کتاب الزهد والرفاق، باب حدیث جابر الطویل، وقصة ابی اليسر، رقم ۷۵۱۸

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۴۰، ۲۴۱، کتاب الوضوء، باب الاستنجاء بالماء

(۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۷

(۴) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب حمل العزرة مع الماء فی الاستنجاء

۱۵۲، هم دغه شان اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، ۶۲۰

(۵) صحیح بخاری ج ۱ ص ۳۵، کتاب الوضوء، باب ما جاء فی غسل البول، رقم ۲۱۷، هم دغه شان

اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، رقم ۶۲۱

تشریف اوړلو نو ما به هغه ته اوبه راوړلې، رسول الله ﷺ به هغه استعمالولې، الفاظ راغلې دي. اسماعیلی د «ابن مروزق عن شعبه» په طریق سره «فاطلقت انا وعلامن الانصار، معنا ادا وة فیها ماء، یستنجی به منها النبی ﷺ» (۱) یعنی زه او د انصارو یو هلك روان شو، مونږ سره به لوبښی وو، چه په هغې کښ به اوبه وې، رسول الله ﷺ به په هغې سره استنجاء کوله، الفاظ نقل کړي دي.

په مسلم شریف کښ د «عالم الحذاء، عن عطاف، عن انس» په طریق سره د «فخر، حلینا، وقد استنجی بالماء» الفاظ راغلې دي. (۲)

د دې روایاتو د صراحت نه د اصیلی او د ابو عبد الملك البونی د خبرو مکمل تردید کیږي او ثابتیږي چه استنجاء بالماء د رسول الله ﷺ نه ثابت ده او دا چه دا د انس رضی الله عنه قول دي، کوم چه هغه د رسول الله ﷺ عمل ته کتلو سره نقل فرمایلې دي. والله اعلم

حاصل دا چه دلته صرف د لفظ «یعنی» اضافه خو د ابو الولید هشام ده، باقی د استنجاء حکایت د سیدنا انس رضی الله عنه دي چه هغه د رسول الله ﷺ د استنجاء کولو عمل نقل فرمایلې دي. والله اعلم

①۶ بَابُ مَنْ حَمَلَ مَعَهُ الْمَاءَ لَطَهْرَهُ

د مخکښ باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دي، په اول باب کښ د استنجاء بالماء ذکر دي، په دې باب کښ د حمل الماء للاستنجاء والظهور تذکره ده

د ترجمة الباب مقصد د امام بخاری رحمه الله د ترجمة الباب نه غرض دا دي چه که د چا د طهارت اوبه یو سړي د خان سره یوسی نو په دې کښ هیڅ باک نشته، دغه شان اعانت او استعانت دواړه جائز دي.

کیدي شی چه امام بخاری رحمه الله دا وئیل غواړي چه که یو سړي د استنجاء دپاره لار شی نو خان سره دي لري اوبه یوسی، چه د استنجاء نه پس لاس وغیره وینځي. حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرماني چه امام بخاری رحمه الله دلته دا بیان کړی دی چه انسان دي د خان سره اوبه یوسی چه زر طهارت حاصل کړي.

خو په دې باندې اشکال دا دي چه امام بخاری رحمه الله خو دا خبره په «باب وضع الماء عند الغلاء» کښي بیان کړي ده چه انسان دي په اوبو سره استنجاء او کړي، دغه شان به ترجمه مکرر شی؟ حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرماني چه دا ترقی ده د ادنی نه اعلی ته، ځکه چه امام بخاری رحمه الله خو اول دا بیان کړي وو چه که یو سړي د قضاء حاجت دپاره لار شی نو د بیت

الخلاء نہ بھر دی اوبہ کیردی، چہ زر ترزہ فراغت حاصل کری، دہ نہ روستو ترقی کوی او وائی چہ غورہ دا دہ چہ انسان د خپل خان سرہ اوبہ یوسی، چہ ہم هلته طہارت حاصل کری. (۱) واللہ اعلم

قوله: وَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ فرمائی:

سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ: د ہغہ نوم عویمیر یا عامر دی، د پلار پہ نوم کنس ئی اختلاف دی، مالک، عامر، ثعلبہ، عبد اللہ، زید، دا مختلف اقوال دی. (۲)
امام اصمعی رحمہ اللہ فرمائی چہ د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ نوم عامر بن مالک دی، خلقو بہ ہغہ نہ عویمیر وئیلو. (۳)

عمرو بن علی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ ما د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ پہ اولاد کنس د چا نہ تیوس اوکرو نو ہغوی اووی چہ د ہغہ نوم عامر بن مالک دی، عویمیر ئی لقب دی. (۴)
ہغہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ علاوہ د سیدنا زید بن ثابت او ام المومنین سیدہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نہ روایت کوی.

د ہغہ نہ پہ روایت کونکو کنس سیدنا انس، سیدنا فضالہ بن عبید، سیدنا ابن عباس، سیدنا ابو امامہ، سیدنا عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ وغیرہ لوئ لوئ صحابہ کرام دی. د ہغوی نہ علامہ ترپ پہ تابعینو کنس جبیر بن نفیر، زید بن وہب، ابو ادريس خولانی، علقمہ بن قیس، قیسہ بن ذؤیب، سعید بن المسیب، عطاء بن یسار، معدان بن ابی طلحہ د ابو الدرداء رضی اللہ عنہ بیبی ام الدرداء او خوئی بلال بن ابی الدرداء رضی اللہ عنہ دی. (۵)

د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ پہ دور کنس د دمشق قاضی وو. (۶)
سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ د بدر پہ موقع باندی اسلام قبول کرو، د احد پہ موقع باندی جہاد کنس شریک وو، د احد پہ موقع ئی پہ خانلہ دیز زبردست کردار ادا کرو، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ دی موقع او فرمائیل: **(لعم الفارس عرس)** (۷)

د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ دور کنس د قرآن کریم پہ جمع کونکو کنس سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ ہم وو (۸)

(۱) اوگورئ: الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری ج ۳ ص ۲۵

(۲) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۴۶۹، ۴۷۰، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۵

(۳) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۴۷۰.

(۴) پورتنہ حوالہ

(۵) د شیوخ او تلامذہ دپارہ اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۴۷۰ تا ۴۷۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۲

ص ۳۳۶

(۶) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۶

(۷) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۴۷۲، ۴۷۳، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۳۸، ۲۳۹

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۳۹

د هغه د اسلام قبلولو واقعه اصحاب سیر لیکلي ده چه هغه به په خپل کور کښ د یو بت عبادت کولو، سیدنا عبد الله بن رواحه او سیدنا محمد بن مسلمه رضی الله عنهما د هغه کور ته لاړل او هغه بت ئې مات کړو.

چه کله ابو الدرداء رضی الله عنه کور ته راغلو نو د بت ټکرې به ئې راجمع کولې او وئیل به ئې ای بنه! تا خپله دفاع وړې او ننگه؟ ام الدرداء رضی الله عنه اوئیل که دې بت چاته ضرر یا فائده رسولې شوې یا ئې د بل چا دفاع کولې شوې نو د ځان دفاع به ئې هم کړې وې.

ابو الدرداء رضی الله عنه خپلې بیبي ته د غسل د اوبو تیارولو حکم اوکړو، غسل کولو نه پس ئې جامې واغوستلې او رسول الله صلی الله علیه و آله ته راغلو، سیدنا عبد الله بن رواحه رضی الله عنه د هغه په لیدو باندي رسول الله صلی الله علیه و آله ته عرض اوکړو چه یا رسول الله! دې زمونږ په تلاش کښ راروان دې. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: نه! دې د مسلمانیدو دپاره راغلې دې، زما رب ماسره د هغه د مسلمانیدو وعده کړې ده، پس هغه مسلمان شو. (۱)

ابن اسحاق رضی الله عنه فرمائی چه صحابه کرام رضی الله عنهم به فرمائیل: «اتبعنا للعلم والعمل ابو الدرداء» یعنی په مونږ کښ د علم او عمل زیاته تابعداري کونکې سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه دې. (۲)
سیدنا معاذ بن جبل رضی الله عنه فرمائی چه علم د څلور کسانو نه حاصل کړئ، یو د عویمر ابو الدرداء، دویم د سلمان نه، دریم د عبد الله بن مسعود نه او څلورم د عبد الله بن سلام رضی الله عنه نه. (۳)

سیدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی چه په خلقو کښ درې کسان علماء دی، یو په عراق کښ دې او یو په شام کښ دې او یو په مدینه کښ! د عراق والا عالم نه مراد خپله عبد الله بن مسعود رضی الله عنه دی او د شام د عالم نه مراد سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه دې، فرمائی چه د شام والا عالم د عراق والا عالم محتاج دی او بیا دا دواړه علماء د مدینې د عالم سیدنا علی رضی الله عنه د علم محتاج دی (۴)

سیدنا ابو ذر رضی الله عنه به سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه ته فرمائیل: «ما حلفت ورقاء ولا اقلت غصاء اعلم منك يا ابا الدرداء» یعنی ای ابو الدرداء! ستا نه لوئې عالم نه زمکې اوچت کړې دې او نه پرې اسمان سورې کړې دې. (۵)

مسروق رضی الله عنه فرمائی چه ما د صحابه کرامو رضی الله عنهم علمونه په شپږو کسانو کښ منحصر بیا موندل! سیدنا عمر، سیدنا علی، سیدنا ابی، سیدنا زید، سیدنا ابو الدرداء او سیدنا ابن مسعود رضی الله عنهم، بیا د دې شپږو واړو علمونه په دوه کسانو یعنی سیدنا علی او سیدنا ابن

(۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۴۰، ۲۴۱

(۲) پورته حواله

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۴۲، ۳۴۳

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۴۳

(۵) پورته حواله

مسعود رضی اللہ عنہ کتب راجع شوې دی. (۱)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ به فرمائیل: «حدثنا عن العاقلین» یعنی د دوه عقل مندو نه روایت بیانوی! تپوس اوشو چه د دوه عقل مندو نه څوک مراد دی؟ وې فرمائیل: سیدنا معاذ او سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ. (۲) رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د هغه په باره کتب فرمائی: «حکیم امتی هوس» (۳) یعنی زما د امت حکیم عویمر دی.

د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ نه د حکمت او نصیحت ډیر اقوال منقول دی، د هغې د تفصیلاتو دپاره دې تاریخ د ابن عساکر او سیر اعلام النبلاء طرف ته رجوع اوکړې شی. (۴)
د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ نه یو سل یو کم اتیا (۱۷۹) احادیث روایت شوې دی، چه په هغې کتب دوه احادیث متفق علیه دی، په درې احادیثو کتب امام بخاری او په اته احادیثو کتب امام مسلم متفرد دی. (۵)

سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ په ۳۲ هجری کتب وفات شوې دي. (۶) رضی الله عنه وارضاه
قوله: أَلَيْسَ فِيكُمْ صَاحِبُ التَّعْلِيلِ وَالظُّهُورِ وَالْوَسَادِ؟ آیا په تاسو کتب د تعلیل،
ابو او تکیه والا نشته؟

دا جمله سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ علقمه بن قیس رضی اللہ عنہ ته فرمایلي وه، علقمه د کوفې نه شام ته لاړو، هلته ئې د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ سره ملاقات اوشو، هغه ترې تپوس اوکړو چرته نه راغلي ئې؟ عرض ئې اوکړو زه د کوفې یم، په دې موقع باندې هغوی دا ارشاد اوفرمایلي: (۷) د دې نه مراد سیدنا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دي.

ابن مسعود رضی اللہ عنہ ته صاحب التعلیل په دې وجه وئيلي شی چه هغه به د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سره وو، چه کله به ئې نعلین شریفین ویستلي، هغه به ئې اوچتولو نه پس کیخودلې او چه کله به روان شو نو ورته به ئې واچولې، هم دغه شان به ئې د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د اودس اوبه راوړلې او اودس به ئې ورته کولو او د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تکیه به ئې ځان سره ساتله، هم په دې وجه ورته صاحب الطهور والوسادهم وئيلي شی (۸)

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) رواه الطبرانی فی المعجم الاوسط، کذا فی جامع الاحادیث للسيوطی ج ۴ ص ۲۳۴، رقم ۱۱۳۰۲، ورواه الطبرانی فی مسند الشاميين ج ۲ ص ۸۸، رقم ۹۶۷

(۴) اوگورئ: تاریخ دمشق لابن عساکر، ۹۳/۴۷ تا ۲۰۱، رقم ۵۴۶۴، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۵، ۳۵۳

(۵) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۷، و خلاصة الخزرجی ص ۲۹۹، و تهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۲۲۸

(۶) الکاشف ج ۲ ص ۱۰۳، رقم ۴۳۲۲

(۷) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۲۹، ۵۳۱، کتاب فضائل اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم (المناقب) باب مناقب عمار وحذیفه رضی اللہ عنہ، رقم ۳۷۴۲، ۳۷۴۳، و باب مناقب عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ رقم ۳۷۶۱

(۸) اوگورئ: فتح الباری ج ۷ ص ۹۱، کتاب المناقب، باب مناقب عمار وحذیفه رضی اللہ عنہ

په بعض نسخو کښې د «الوساد» په ځانې «السواد» په تقدیم د سین سره راغلې دي. (۱) د دې معنی د راز ده، هغه ته صاحب السواد په دې وجه وئیلې شی چې هغه د رسول الله ﷺ یو قسم راز دار وو، رسول الله ﷺ ارشاد فرمائیلې وو: «اذنک علی ان یرفع الحجاب، وان تسمع سوادی، حتی انهاک» (۲)

یعنی ماته ستا د راتلو د اجازت علامت دا دې چې پرده اوچته وی او ته زما د راز خبرې واورې، تردې چې زه تا منع کړم.

امام بخاری رحمه الله د لفظ «الطهور» نه خپله مدعا اخذ کړې ده او دې خبرې طرف ته یې اشاره کړې ده چې رسول الله ﷺ به د استنجاء دپاره د خپل ځان سره اوبه اوړلې. والله اعلم

۱۵۰: «حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ هُوَ عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَيْمُونَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَا (۳) يَقُولُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعَنَا إِذَا دَاوَمَ مَاءً» (۴) (۱۴۹)

رجال الحديث

① سليمان بن حرب: دا ابو ايوب سليمان بن حرب بن بجيل ازدي بصري رحمه الله دی، د هغه حالات په کتاب الايمان کښې د باب من کر، ان يعود فی الکفر کما یکر، ان یلقی فی النار من الايمان د لاندې تیر شوې دی. (۴)

② شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج عتکی بصري رحمه الله دی. د هغه حالات په کتاب الايمان کښې د باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه وید، د لاندې تیر شوې دی. (۵)

③ سيدنا ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه: د هغه حالات هم په مخکښ باب باب الاستنجاء بالماء کښې تیر شوې دی.

④ سيدنا انس رضي الله عنه: د سيدنا انس رضي الله عنه حالات هم په کتاب الايمان باب من الايمان ان يحب لاجيه مايحب لنفسه د لاندې تیر شوې دی. (۶)

فوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعَنَا

(۱) پورته حواله

(۲) صحيح مسلم، كتاب السلام، باب جواز جعل الاذن رفع الحجاب، او غيره من العلامات، رقم ۵۶۶۶

(۳) قد مر تخريجه هذا الحديث في الباب السابق

(۴) كشف الباری ج ۲ ص ۱۰۵

(۵) كشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۶) كشف الباری ج ۲ ص ۴

مَعْنَا إِدَاوَةِ مِرِّ مَاءٍ: رسول الله ﷺ چه به کله د خپل قضاء حاجت دپاره تشریف اورلو نو به او زموږ په انصار کېږي هلك به هغه پسې شو. مونږ سره به د اوبو لوبښې وو. مقصود د استنجاء او طهارت اوبه دی. چه مونږ به هغه اورلې او رسول الله ﷺ به هغه استعمالولې، چه د هغې تصریح په وړاندې روایت کېږي موجود ده، په شاته روایت کېږي هم تفصیل تیر شوې دې.

دلته دا خبره هم یاد ساتئ چه د اسماعیلی په یو طریق کېږي د «تهته وانا غلام» الفاظ راغلې دي، خو خپله اسماعیلی دې ته غلط وئیلې دي او فرمائی چه صحیح «تهته انا غلام» الفاظ دي. (۱)

①۵ بَابُ حَمْلِ الْعَنْزَةِ مَعَ الْمَاءِ فِي الْإِسْتِجَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دې. په دواړو بابونو کېږي د استنجاء بالماء ذکر دې. مقصد د توجه الباب: امام بخاری رحمه الله دا بیانول غواړي چه که څوک د استنجاء دپاره ځی او د اوبو سره همسا یا نیزه ځان سره یوسی نو دا د سنت نه ثابت دی، ځکه چه رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره تشریف اورلو نو سیدنا انس رضی الله عنه او د هغه سره یو بل هلك به د اوبو لوبښې او نیزه د ځان سره اورله.

د لفظ «عنزة» تحقیق: «عنزة» د عین او نون په فتحې سره دې، ورې نیزې ته وئیلې شی، هم دغه شان هر هغه همسا ته وائی چه په هغې باندې د اوسپنې وغیره سوکه جوړه شوې وی (۲) خوارزمي رحمه الله لیکلې دي چه دا نیزه نجاشی رحمه الله رسول الله ﷺ ته د هدیه په طور رالیرلې وه. رسول الله ﷺ چه به کله بهر مونځ کولو نو دا به ئې مخې ته ښخه کړه، د رسول الله ﷺ نه روستو د خلفاء طرف ته دا منتقل کیده. (۳)

ابن سعد رحمه الله لیکلې دي چه د رسول الله ﷺ په خدمت کېږي نجاشی رحمه الله درې نیزې لیرلې وې. یوه رسول الله ﷺ خپل ځان سره اوساتله، یوه ئې سیدنا علی او بله ئې سیدنا عمر رضی الله عنهما ته ورکړې وه (۴)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲، و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۲

(۳) مفتاح العلوم للخوارزمي ص ۷۲، ۷۳. الفصل السابع في الفاظ يكثر ذكرها في الفتوح.

(۴) الطبقات لابن سعد ج ۳ ص ۲۳۵

۱۵۱: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (۱) يَقُولُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَجْمَلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِذَا وَهُوَ مِنْ مَاءٍ وَعَنْزَةٌ يَسْتَجِمِي بِالمَاءِ... تَابَعَهُ النَّخَعِيُّ وَشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ الْعَنْزَةِ عَصَا عَلَيْهِ زَبْرٌ) ار ۱۱۴۹

— رجال الحديث —

① محمد بن بشار : دا مشهور محدث محمد بن بشار بن عثمان عبادي بصري رحمته الله دي، د هغه لقب بندار دي، د هغه حالات په كتاب العلم كښ د باب ماكان النبي عليه السلام يتخولهم بالمعطة والعلم كيلانفرواد لاندې تير شوې دي. (۲)

② محمد بن جعفر : دا هم مشهور محدث ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي رحمته الله دي، د غندر په لقب سره معروف دي، د هغه حالات په كتاب الايمان د باب ظلم دون ظلم د لاندې تير شوې دي. (۳)

③ شعبه : د امام شعبه بن الحجاج رحمته الله حالات په كتاب الايمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاندې تير شوې دي (۴)

④ عطاء بن ابي ميمونه : د هغه حالات اوس تير باب سره پيوست باب باب الاستنجاء بالماء كښ تير شوې دي.

⑤ سيدنا انس بن مالك رضي الله عنه : د سيدنا انس رضي الله عنه حالات هم په كتاب الايمان باب من الايمان ان يحب اخيه ما يحب لنفسه لاندې تير شوې دي. (۵)

قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَجْمَلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِذَا وَهُوَ مِنْ مَاءٍ وَعَنْزَةٌ يَسْتَجِمِي بِالمَاءِ: رسول الله عليه السلام به بيت الخلا ته تلو، ما او يو هلك به د اوبو لوبښي او نيزه واخستله او ورپسې به تلو، په اوبو سره به رسول الله عليه السلام استنجاء كوله.

د خلا، يا بيت الخلا، نه مراد دلته فراخه ميدان دي. (۶)
د نيزې اخستلو حكمتونه. د نيزې اخستلو ډير مقاصد كيدې شي!

(۱) د دې حديث تخريج د مخكين باب سره پيوست د باب الاستنجاء بالماء د لاندې تير شوې دي.

(۲) كشف الباری ج ۳ ص ۲۵۸

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۲۵۰

(۴) كشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۵) كشف الباری ج ۲ ص ۴

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲

- ① کیدی چه په دې وجه ئې اوړی چه دا بنځه کړې شی او په دې باندې کپړه اچولو سره پرده او کړې شی.
- ② کیدی شی چه که د کانړی وغیره د ماتولو ضرورت پېښ شی یا زمکه کنستلو سره نرمول وی نو دا عمل او کړې شی.
- ③ دا هم ممکنه ده چه مدینه منوره کثیر الهوام والحشرات وه، کیدی شی چه د مار، لړم وغیره نه د تحفظ په غرض سره ئې خان سره ساتله.
- ④ دا هم امکان دې چه د رسول الله ﷺ عادت مبارکه د استنجاء نه پس اودس کولو سره د تحية الوضوء کولو وو، ممکنه ده چه د سترې د جوړولو دپاره ئې اوړله. (۱) والله سبحانه وتعال اعلم

قوله: تَابِعَهُ النَّضْرُ وَشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ: نضر بن شمیل او شاذان اسود بن عامر د شعبه نه روایت کولو سره د محمد بن جعفر متابعت کړې دې.

د دې دواړو متابعتونو نه په ظاهره کښ تائید او تقویت مطلوب دې. (۲) په «تابعه» کښ د مفعول ضمیر د محمد بن جعفر رحمته الله علیه طرف ته راجع دې. (۳)

د دواړو متابعتونو تخریج: په دې دواړو متابعتونو کښ د اولنې متابعت تخریج امام نسائی رحمته الله علیه کړې دې: (أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا الْعُمَرُ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْثُوكَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَكْثَرَ بْنَ مَالِكٍ، يَقُولُ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ أَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعِيَ نُغْوِي إِذَا دَخَلْنَا مِنْ مَاءٍ فَيَسْتَنْجِي بِالنَّاءِ) (۴)

یعنی چه کله به رسول الله ﷺ خلا ته داخلیدو نو زه او زما په شان یو هلك په د اوبو لوبښی خان سره اوړلو، رسول الله ﷺ به په اوبو سره استنجاء فرمائیل.

د دویم متابعت تخریج خپله امام بخاری رحمته الله علیه په صحیح بخاری کښ کړې دې:

(حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَاتِمٍ بْنِ بَرِيمٍ قَالَ حَدَّثَنَا شَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْثُوكَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَكْثَرَ بْنَ مَالِكٍ قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِيَحَاجَّتِهِ تَرْغُتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعَنَا عَكَارًا أَوْ عَسَا أَوْ عَزْرًا وَمَعَنَا إِذَا دَخَلْنَا إِذَا دَخَلْنَا مِنْ حَاجَّتِهِ نَأْتِيهِ الْإِذَا دَخَلْنَا) (۵)

یعنی رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو نو زه او یو هلك به په رسول الله ﷺ پسې شاته تلو، مونږ سره به لخته، همسا یا نیزه وه او مونږ سره به د اوبو

(۱) او گوړی: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۳

(۲) او گوړی: شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۹۸

(۳) او گوړی: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۳

(۴) سنن النسائي. كتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالماء. رقم ۴۵

(۵) صحيح البخاری ج ۱ ص ۷۱. كتاب الصلاة. باب الصلاة الى العنزة. رقم ۵۰۰

لویسی وو، چه کله به د حاجت نه فارغ شو نو مونږ به رسول الله ﷺ ته لویښې ورکړو.
نضر بن شمیل: دا مشهور محدث او نحوی نضر بن شمیل بصری رحمته الله علیه دی، أبو الحسن ثی
کبیت دی. (۱)

هغه د حمید الطویل، عبدالله بن عون، هشام بن عروه، هشام بن یونس، یونس بن ابی
اسحاق، ابن جریج، اسرائیل، شعبه، حماد بن سلمه، سعید بن ابی عروه رحمته الله علیه وغیره
حضراتو نه روایت کوي.

د هغه نه په روایت کونکو کښ یحیی بن یحیی نیشاپوری، اسحاق بن راهویه، یحیی بن
معین، علی بن المدینی، بیان بن عمرو، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمی، محمود بن
غیلان رحمته الله علیه وغیره حضرات دي. (۲)

امام یحیی بن معین رحمته الله علیه فرمائی: (ثقة) (۳)

امام علی بن المدینی رحمته الله علیه فرمائی: (من الثقات) (۴)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرمائی: (ثقة صاحب سنة) (۵)

ابن المبارک رحمته الله علیه فرمائی: (ذاك احد الاحدثين، لم يكن احد من اصحاب الغلیل يدانيه) (۶)
یعنی هغه په نایاب خلقو کښ دي؛ د خلیل بن احمد په شاگردانو کښ څوک د هغه په خوا هم
نه دی تیر شوی.

عباس بن مصعب رحمته الله علیه فرمائی: (كان النضر بن شميل إماماً في الحديث وهو أول من أظهر
السنة بمرود جميع خراسان، وكان أروى الناس من شعبة، وأخبرهم كتباً كثيرة لن يسبقه إليها أحد، وكان دلي
قضاء مرو) (۷)

یعنی نضر بن شمیل د عربیت او حدیث امام وو، صرف هم هغه د ټولو نه اول د مرو او
خراسان په ټولو علائقو کښ د صحیح عقائد اظهار اوکړو، د امام شعبه رحمته الله علیه نه په روایت
کونکو کښ د ټولو نه مخکښ وو، هغه ډیر داسې کتابونه لیکلي دي کوم چه د هغه نه
مخکښ چا هم نه دی لیکلي، هغه د مرو قاضی هم پاتې شوې دي.

ابوبکر بن منجويي رحمته الله علیه فرمائی: (وكان من فصحاء الناس وعلماهم بالأدب وأيام الناس) (۸)

(۱) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۷۹، ۳۸۰

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۸۰ تا ۳۸۲

(۳) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۸۲

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۸۳

(۷) پورته حواله

(۸) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۸۴

یعنی په خلقو کښ فصیح او د ادب او تاریخ د علماء نه وو.

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «کان ثقة، ان شاء الله، صاحب حدیث» (۱)

ابن حبان هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۲)

خو امام عقیلی رحمته الله هغه په کتاب الضعفاء کښ ذکر کړې دي. (۳)

خو حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «ثقة، حجة، محتج بهی الصالح، ولولا ان العقيل ذكره ما ذكرته» (۴)

یعنی دې ثقة او حجت دي، په صحاح کښ د هغه نه احتجاج کړې شوي دي، که هغه عقیلی د هغه تذکره په خپل کتاب الضعفاء کښ نه وې کړې نو ما به د هغه ذکر په دې خپل کتاب کښ نه کولو.

د هغه نه اصحاب د اصول سته احادیث اخستلي دي. (۵) د هغه وفات د ذوالحجه په اخری

ورځ په ۲۰۳ هجری کښ شوې دي او د محرم په اولنی تاریخ باندې دفن کړې شو. (۶) رحمه

الله رحمة واسعة

شاذان: دا اسود بن عامر نزيل بغداد دي. ابو عبد الرحمن ئې کنیت دي، شاذان ئې لقب

دي. (۷) هغه د شعبه، حماد بن سلمه، حماد بن زید، سفیان ثوري، حسن بن صالح او جریر

بن حازم رحمته الله وغيره ډيرو حضراتو نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ امام احمد بن حنبل، ابوبکر بن شيبه، عثمان بن ابی شيبه،

علي بن المدیني، ابو ثور، عمرو الناقد، ابو کريب، امام دارمی او حارث بن ابی اسامه رحمته الله

وغيره حضرات دي (۸)

امام ابن معين رحمته الله فرمائی: «لا بأس به» (۹)

امام ابن المدیني رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۱۰)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «صدوق، صالح» (۱۱)

(۱) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۷۳

(۲) کتاب الثقات ج ۹ ص ۲۱۲

(۳) الضعفاء الكبير للعقيلي ج ۴ ص ۲۹۳، رقم الترجمة ۱۸۸۸

(۴) میزان الاعتدال ج ۴ ص ۲۵۸، رقم ۹۰۶۷

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۸۴

(۶) پورته حواله

(۷) تهذيب الكمال وتعليقاته ج ۳ ص ۲۲۶، رقم ۵۰۳، والجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۲۰، رقم ۱۰۷۹

(۸) د شيوخ او تلامه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۲۶، ۲۲۷

(۹) تاريخ الدارمي ص ۱۳۱، رقم ۴۱۵

(۱۰) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۲۱، رقم ۱۰۷۹

(۱۱) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۲۰، رقم ۱۰۷۹

- ابن سعد رحمته الله فرمائی: (۱) صالح الحديث (۲)
ابن جبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)
حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: (۳) شای، ثقة (۳)

د هغه وفات په ۲۰۸ هجري کښې شوې دې (۴) رحمه الله رحمة واسعة
قوله: الْعَزَّةُ عَصَا عَلَيْهِ رُحْمٌ : عززه هغه همساء ده، چه د هغې په سر باندې د اوسپنې نوکه
لگیدلې وي. (۵)
دا عبارت په اکثر نسخو کښې نشته صرف د کریمه په نسخه کښې دې. (۶)

⑸ بَابُ النَّهْيِ عَنِ الْإِسْتِجَاءِ بِالْيَمِينِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دې چه دا
تول ابواب د امور استنجاء سره متعلق دي. (۷)
د ترجمة الباب مقصد: د ترجمة الباب مقصد واضح دې چه په بنی لاس سره د استنجاء
صانعت بیانول مقصود دی.

د امام بخاری رحمته الله تعبیر: امام بخاری رحمته الله (النهي عن الاستنجاء) او فرمائیل، دا ئي او نه وئیل
چه دا استنجاء تحریمی ده یا تنزیهی ده، ځکه چه د امام بخاری رحمته الله مخکښ دا خبره نه ده
واضح شوې. یا ئي په دې وجه نه ده متعین کړې چه د نهی نه مراد خو تحریم دې، پس
فرمائی: (باب نهی رحمته الله علی التحريم، وكذلك امره) (۸)

خو د دې نه د نهی تنزیهی مراد کولو دپاره قرینه صارفه ضرورت دې، او هغه نشته، په دې
وجه هغوی مطلقاً د نهی تعبیر او فرمائیلو، په تحریم یا تنزیه کښې ئې د څه تعیین نه دې
کړې. (۹) والله اعلم

د استنجاء باليمين په باره کښې د فقهاء کرامو مذاهب: په دې باندې خو د ټولو اتفاق دې چه
استنجاء باليمين مکروه ده

(۱) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۳۶

(۲) کتاب الثقات ج ۸ ص ۱۳۰، رقم ۱۲۵۷۸

(۳) تاریخ الاسلام ج ۵ ص ۳۶۵، رقم ۵۲۵۱، الطبقة الحادية والعشرون

(۴) پورته حواله

(۵) الزج بالضم الجديدة التي في اسفل الرمح، مختار الصحاح ص ۱۱۳، مادة: زجج

(۶) فتح الباری ج ۲ ص ۲۵۲

(۷) عمدة القاری: ۱۲، ۲۹۴.

(۸) قاله البخاری في صحيحه ج ۲ ص ۱۰۹۴، کتاب الاعتصام، باب نهی رحمته الله علی التحريم، وكذلك امره

(۹) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

بیا شوافع او حنابلہ واثی چه دا کراحت تنزیہی دی. (۱) په احتافو کنش صاحب د در مختار واثی چه مکروه تحریمی دی. (۲) ظاهریه واثی چه دا کار حرام دی. (۳) په شوافعو کنش ورته هم څه حضراتو حرام وئیلې دی، خو امام نووی رحمہ اللہ فرمائی چه د هغه حضراتو اقوالو او اشاراتو لره اعتبار نشته.

دا ټوله خبره په هغه وخت کښ ده چه کله انسان بغیر د عذر نه ښې لاس استعمالوی، که عذر وی نو د ښې لاس استعمال بغیر د کراحت نه جائز دي. (۴)

په ښې لاس باندې استنجاء کولو سره به استنجاء کیږي یا نه؟ که یو سړی په ښې لاس باندې استنجاء اوکړه نو جمهور علماء فرمائی چه استنجاء خو ئې اوشوه، او بعض ظاهریه واثی چه استنجاء ئې هم نه کیږي. (۵)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ هم دا قول د بعض حنابلہ نه نقل کړې دي. (۶) خو د هغه شیخ المذهب موفق او د هغه شاگرد شمس الدین مقدسی د دې هیڅ تصریح نه ده کړې، خو مرداوی یو قول د حنابلہ دا هم نقل کړې دي. (۷)

هم دغه شان علامه عینی رحمہ اللہ د حنابلہ سره سره د شوافع هم د یو جماعت طرف ته د عدم جواز او عدم صحت نسبت کړې دي. (۸)

خو امام نووی رحمہ اللہ او حافظ رحمہ اللہ د دې نسبت نه دي کړې، او دا خبره خو معلومه ده (واصحاب الامام اعراف بذهب الامام) یعنی د یو امام خپل اصحاب د خپل امام مذهب لره د نورو نه ښه پیژنی والله اعلم

۱۵۲: ﴿ حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ قُضَّالَةَ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ الدَّسْتَوَائِي عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

(۱) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۹، قبیل باب الفسل، والانصاف ج ۱ ص ۱۰۳

(۲) الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۲۵۰، وانظر البحر الرائق ج ۱ ص ۴۲۰، ۴۲۱

(۳) نیل الاوطار ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب نهی المتخلی عن استقبال القبلة واستدبارها

(۴) اوگورئ: البحر الرائق ج ۱ ص ۴۲۱، والمجموع ج ۲ ص ۱۱۰، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۳

(۵) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۳

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

(۷) الانصاف ج ۱ ص ۱۰۳

(۸) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۶

(۹) قوله (عن ابیه) ای ابی قتاده رضی الله عنه. والحديث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۱ ص ۲۷.

فی کتاب الوضوء، باب لا یسک ذکره بيمينه اذا بال، رقم ۱۵۴، و ج ۲ ص ۸۴۱، کتاب الاشریة، باب

التنفس فی الاناء رقم ۶۳۰، ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء باليمين، رقم

۶۱۳-۶۱۵، وفی کتاب الاشریة، باب کراهة التنفس فی نفس الاناء، واستحباب التنفس ثلاثا خارج الاناء رقم

۵۲۸۵، والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء ... (بقیه یرصفحه آتنده

إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمَسْ ذِكْرَةَ يَمِينِهِ وَلَا يَمَسْ يَمِينِهِ ﴿١٥٣﴾ (۵۳.۷)

رجال الحديث

① معاذ بن فضاله : دا معاذ بن فضاله (فتح الغام) (۱) الزهراني البصري رحمته الله دې بعض حضراتو ورته د «زهران» په ځانې «طفاوى» وئيلې دې، او بعض حضراتو ورته «قرش» وئيلې دې. ابو زيد د هغه كښت دې. (۲)

هغه د هشام دستواڼى، حفص بن ميسره صنعانى، خالد بن حميد، خليل بن مرة، ربيع بن صبيح، سفيان ثوري، عبد الله بن لهيعة، ابو شريح، عمر بن قيس مكى او يحيى بن ايوب مصرى رحمته الله نه احاديث روايت كوي.

د هغه نه په روايت كونكو كښ عبد الله بن وهب (وهو اكبر منه) امام بخارى، احمد بن منصور رمادى، ابو قلابه عبد الملك بن محمد الرقاشى، عبيد الله بن جرير بن جبلة، ابو حاتم الرازى، محمد بن يحيى ذهلى، يعقوب بن شيبة، يعقوب بن سفيان او محمد بن سنان رحمته الله وغيره دي (۳)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: (ثقة، صدوق) (۴)

امام عجلي رحمته الله فرماني: (بصري، ثقة) (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: (ثقة) (۶)

ابن حبان رحمته الله هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دې. (۷)

د ۲۱۰ هجري نه پس هغه وفات شوې دې. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

.....بقیه از صفحہ گذشته) بالیمین رقم ۴۷، ۴۸، و ابو داؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهية مس الذکر بالیمین فی الاستبراء رقم ۳۱، و الترمذی فی جامعه، فی کتاب الطهارة، باب ما جاء فی کراهة الاستنجاء بالیمین رقم ۱۵، وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهة مس الذکر بالیمین و الاستنجاء بالیمین. رقم ۳۱۰، واحد فی مسنده ج ۴ ص ۳۸۳، رقم ۱۹۶۳۹

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

(۲) اوگورئی: تهذیب الکمال ج ۲۸ ص ۱۲۹، رقم ۶۰۳۴

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئی، تهذیب الکمال ج ۲۸ ص ۱۲۹، ۱۳۰

(۴) الجرح و التعديل ج ۸ ص ۲۸۷، رقم ۱۱۳۹/۱۴۴۴۶

(۵) الثقات للمجلي ج ۲ ص ۲۸۳، رقم ۱۷۴۰

(۶) تقريب التهذيب ص ۵۳۶، رقم ۶۷۳۸

(۷) الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۷۷

(۸) تقريب التهذيب ص ۵۳۶، رقم ۶۷۳۸

- ⑦ هشام : دا ابوبکر هشام بن ابو عبدالله سنبرصری دستوائی رضی الله عنه دی. د هغه حالات په کتاب الایمان باب زیاده الايمان وقصاهه د لاندې تیر شوې دی. (۱)
- ⑧ یحیی بن ابی کثیر: دا مشهور امام یحیی بن ابی کثیر طائنی یمامی (رح) دی. ددوی حالات په کتاب العلم کبې د "باب کتابه العلم" لاندې تیر شوی دی. (۲)
- ⑨ عبدالله بن ابی قتاده : دا د مشهور صحابی سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه خوئی عبدالله بن ابی قتاده انصاری سلمی مدنی رضی الله عنه دی، د هغه کنیت ابو ابراهیم یا ابو یحیی بیانولې شی. (۳)
- هغه د سیدنا جابر او خپل والد محترم سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه نه روایت حدیث کوی. د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه دوه خامن ثابت بن عبدالله بن ابی قتاده، یحیی بن عبدالله بن ابی قتاده، امام یحیی بن ابی کثیر، حصین بن عبد الرحمن سلمی، زید بن اسلم، ابو حازم سلمه بن دینار، عثمان بن عبدالله بن مواهب او محمد بن قیس مدنی رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۴)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: (وكان ثقة، قليل الحديث) (۵)

امام نسائی رضی الله عنه فرمائی: (ثقة) (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: (تابع ثقة) (۷)

د ولید بن عبد الملك په دور خلافت کښ په ۹۵ هجری کښ هغه وفات شوې دی. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

⑩ ابیه: (سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه): دا صحابی رسول، فارس رسول رضی الله عنه سیدنا ابو قتاده انصاری رضی الله عنه دی. (۹)

د هغه نوم حارث بن ربیع دی، صحیح قول هم دا دی، بعض حضراتو نعمان او بعض عمرو وئیلې دي. (۱۰)

هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه علاوه د سیدنا عمر او سیدنا معاذ رضی الله عنه نه هم روایت کوی.

(۱) کشف الباری ج ۲ ص ۴۵۶

(۲) کشف الباری: ۲۶۷/۴.

(۳) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۵ ص ۴۴۰، ۴۴۱

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ. تهذیب الکمال ج ۱۵ ص ۴۴۱

(۵) طبقات ابن سعد ج ۵ ص ۲۷۴

(۶) تهذیب الکمال ج ۱۵ ص ۴۴۱

(۷) الثقات للعجلې ج ۲ ص ۵۱، رقم ۹۴۹

(۸) اوگورئ: طبقات ابن سعد ج ۵ ص ۲۷۴. وتهذیب الکمال ج ۱۵ ص ۴۴۲

(۹) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

(۱۰) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۴۹. وطبقات ابن سعد ج ۶ ص ۱۵

د هغه نه په روایت کونکو کښ سیدنا انس رضی الله عنه د هغه خوښي عبدالله بن ابی قتاده. د هغه مولی نافع. سعید بن المسیب. عطاء بن یسار. ابو سلمه بن عبد الرحمن. علی بن رباح. عبدالله بن رباح. عبدالله بن معبد الزماني. عمرو بن سلیم الزرقی او معبد بن مالک رضی الله عنه وغیره حضرات روایت کوی (۱)

سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه لره بعض حضراتو د اهل بدر نه شمار کړې دي (۲) خو محققین فرمائی چې هغه په بدر کښ نه دي شریک شوي. (۳) خو په احد. خندق او نورو جنگونو کښ شریک شوي دي (۴)

رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی: «غیر فرساتا الیوم ایاقتاده، وغیر رجال تاسلمه» (۵) یعنی زموږ په شهبورانو کښ د ټولو نه بهترین ابو قتاده دي او په پیاده کسانو کښ سلمه رضی الله عنه دي

نو ګرځ مسعده نومي یو سړی څه فساد او ګرو. سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه په هغه پسې شو او مقابلو کولو سړي هغه مړ کړ. چې کله واپس راغلو نو رسول الله صلی الله علیه و آله ورته دعا اوکړه: (

اللهم بارک له فی شجرة وبشره) او هم دغه شان ئې او فرمائیل: (الله وجهک) (۶)

یعنی ای الله! د هغه په ویشتو او بدن کښ برکت واچوه، ته دي هیشه کامیاب ئې

سیدنا ابو سعید خدری رضی الله عنه فرمائی: (اعین من هو غیر منی ابو قتاده...) (۷)

یعنی ماته خدیث واورولو هغه چا چې زمانه غوره دي یعنی ابو قتاده رضی الله عنه

یو ګرځ رسول الله صلی الله علیه و آله سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه ته دعا اوکړه: (حفظک الله بها حفظت نبیه) (۸)

یعنی الله تعالی دي ستا حفاظت اوکړی، لکه څنگه چې تاد الله د نبی حفاظت اوکړو.

د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه د وفات په باره کښ اختلاف دي چې په کوم کال شوې دي امام ابو

الحجاج مزی رحمه الله دوه اقوال نقل کړې دي. یو د ۲۸ هجری دي، دویم د ۵۴ هجری دي. (۹)

امام واقدی رحمه الله فرمائی چې د هغه وفات په کوفه کښ په ۵۴ هجری کښ شوې دي. هغه

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او ګورئ تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۵، ۱۹۵، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۹

(۲) قاله الحاكم ابو احمد، تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۵

(۳) او ګورئ. الاصابة ج ۴ ص ۱۵۸

(۴) تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۵، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۵۴

(۵) صحيح مسلم، کتاب الجهاد، باب غزوة ذي قرد وغيرها رقم ۴۶۷۸

(۶) المستدرک على الصحيحين ج ۳ ص ۴۸۰، رقم ۶۰۳۲

(۷) صحيح مسلم، کتاب الفتن، باب لا تقوم الساعة حتى يمر الرجل بقبر الرجل، فيتمني ان يكون مكان الميت، رقم ۷۳۲۱

(۸) صحيح سلم، کتاب المساجد، باب قضاء الصلاة الفائتة، واستحباب تعجيل قضائها، رقم ۱۵۶۲

(۹) تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۶

وخت د هغه عمر اویا کاله وو. په دې سلسله کېن زموږ د اهل علم ترمینځه هیڅ اختلاف نشته. خو د کوفې والا وائی چه په کوفه کېن کله د هغه وفات اوشو نو سیدنا علی (علیه السلام) په هغه باندې جنازه اوکړه

خو د ٣٨ هـ والا قول ته شاؤ وئیلې شوې دي، ځکه چه د اکثر حضراتو قول دا دي چه د هغه وفات په ٥٤ هجری کېن شوې دي. د دې تائید د دې خبرې نه هم کیږی چه امام بخاری (رحمه الله) د هغه تذکره په تاریخ اوسط کېن د هغه حضراتو ترمینځه کړې ده څوک چه د ٥٠ او ٦٠ هجری ترمینځه وفات شوې دی او هغه په خپل سند سره دا هم نقل کړي دی چه مروان چه د سیدنا معاویه (رضی الله عنه) گورنر وو. سیدنا ابو قتاده (رضی الله عنه) راوغوښتلو او ابو قتاده (رضی الله عنه) ته یې هغه ځایونه نه تخبه کړل چرته چه د رسول الله (صلی الله علیه و آله) جنگونه شوې وو. (١) والله اعلم

د سیدنا ابو قتاده (رضی الله عنه) نه تقریبا یو سل اویا ١٧٠، احادیث روایت شوې دي. د هغې نه یولس احادیث متفق علیه دي. په دوه احادیثو کېن امام بخاری او په اته احادیثو کېن امام

مسلم (رحمه الله) متفرد دي. (٢) رضي الله عنه وارضاه

قوله: إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسُ فِي الْأَنَاءِ: رسول الله (صلی الله علیه و آله) وفرمائیل: چه کله په تاسو کېن څوک څکل کوی نو په لوبښی کېن دې ساه نه اخلی.

(فلا يتنفس) په جزم سره لوستلې شوې دي او په رفع سره هم. که په جزم سره وی نو نهی ده، که رفع سره وی نو نفی ده. کومه چه د نهی په معنی کېن ده. (٣)

رسول الله (صلی الله علیه و آله) داسې د اوبو څکلو نه منع فرمائیلې ده چه په هم هغه لوبښی کېن ساه واخستلې شی او هغه د خولې نه جدا نه کړې شی. د دې ممانعت وجه یا خو دا ده چه دا د حیواناتو یا څاروو طریقه ده، یا د دې وجه دا ده چه په اوبو کېن د ساه اخستلو نه دا خطر ده چه د ساه د گندگۍ د وجې نه د اوبو لطافت ختم نه شی. دا هم کیدې شی چه د ساه اخستلو سره د پوزې نه څه څیز راوځی او په اوبو کېن پریوځی (٤)

د دوه روایتونو ترمینځه تعارض او د هغې دفعیه د بخاری په دې روایت کېن (فلا يتنفس في الأناء) راغلي دي. په صحیح مسلم کېن هم دغه شان دی (٥) او په ابوداؤد کېن (فلا يشرب

نفسا واحدا) (٦) راغلي دي.

سوال دا دي چه رسول الله (صلی الله علیه و آله) د صحیحینو د روایت مطابق فرمائیلې دی یا د ابوداؤد

(١) د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب التهذيب ج ١٢ ص ٢٠٤، ٢٠٥

(٢) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٩٤، خلاصة الخزرجی ص ٤٥٧

(٣) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٩٥

(٤) اوگورئ: عمدة القاری ج ٢ ص ٢٩٥

(٥) صحیح مسلم. کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء باليمين. رقم ٦١٣ و ٦١٥

(٦) سنن ابی داؤد. کتاب الطهارة، باب کراهية مس الذکر باليمين فی الاستبراء، رقم ٣١

الفاظ صحیح دی؟

پہ دواو روایتونو کنس داسی تطبیق کیدی شی چہ رسول اللہ ﷺ دواوہ جملی ارشاد فرمائیلی وی، صحابہ کرام رضی اللہ عنہم دواوہ جملی نقل او فرمائیلی، خو روستو تلو سرہ بعض راویانو یوہ جملہ نقل او فرمائیلہ او نورو بعض راویانو بلہ جملہ، (کل روی مالم یروہ الاخر)

دویم جواب دا دی چہ د یحیی بن ابی کثیر رضی اللہ عنہ قول شاگردان «فلا یتنفس فی الاناء» نقل کوی، او د ہفہ صرف یو شاگرد ابان العطار «فلا یشرب نفسا واحدا» نقل کوی، لہذا د ابان روایت د اکثریت د مخالفت د وجہ نہ شاو او مرجوح دی.

دریم جواب دا ورکری کیدی شی چہ د دواو روایتونو ترمینخہ تطبیق ورکری کیدی شی، پہ داسی طریقہ چہ د ابان روایت بالمعنی دی، د «فلا یشرب نفسا واحدا» مطلب دا دی چہ داسی دی نہ خکی چہ گویا پہ یو ساء نہی خکل غواری چہ لوئنی د خولی نہ بالکل نہ جدا

کوی او لوئنی نہی پہ خولی پوری نیولی دی او اوبہ خکی او ساء ہم پکنس اخلی. واللہ اعلم پہ یوہ ساء باندی د خکلو حکم: پاتی شوہ پہ یوہ ساء باندی د خکلو حکم، پس ابن عباس، طاؤس او عکرمہ رضی اللہ عنہم فرمائی چہ پہ یوہ ساء خکل جائز نہ دی مکروہ دی.

ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی: «هو شرب الشيطان» (۱)

او سعید بن المسیب او عطاء بن ابی رباح رحمہما اللہ پہ یوہ ساء باندی د خکلو اجازت ورکری دی. (۲)

امام ترمذی رضی اللہ عنہ د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ روایت نقل کری دی: «لا تشربوا واحدا کشرہ البعیر ولکن اشربوا مشق وثلاث، وسوا اذا اتم شربتم، واحدا اذا اتم رفعتم» (۳)

یعنی د اوبی پہ شان پہ یوہ ساء خکل مہ کوئی، بلکہ پہ دوه درے درے ساء گانو کنس خکی، چہ کلہ خکی نو د اللہ پاک نوم اخلی او بسم اللہ وایئ او چہ کلہ نہی او خکی نو د اللہ پاک شکر ادا کوئی او الحمد للہ وایئ.

سعید بن المسیب او عطاء د سیدنا ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ د یو روایت نہ استدلال کوی:

«ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم دہی من التفم فی الشراب، فقال رجل القذا اراہا فی الاناء، فقال: اہرقہا، فقال: فان لا یرى من نفس واحد! فابن القدام اذن عن فیک» (۴)

یعنی نبی کریم ﷺ پہ خکلو کنسب د پوکی وھلو نہ منع او فرمائیلہ، یو سری عرض او کرو

(۱) التہمید لابن عبد البر ج ۳ ص ۳۹۳، ہم دغہ شان او گورئ: عمدۃ القاری ج ۲۱ ص ۲۰۱، کتاب الاشربہ، باب الشرب بنفسین او ثلاثہ

(۲) پورتنہ حوالہ جات

(۳) جامع الترمذی، کتاب الاشربہ، باب ما جاء فی التنفس فی الاناء، رقم ۱۸۸۵

(۴) جامع الترمذی، کتاب الاشربہ، باب ما جاء فی کراہیہ التنفس فی الشراب رقم ۱۸۸۷

چه که په اوبو کښې څه بهرې اووینم نو هغه په پوکی و هلو سره نه اخوا کوم؟ رسول الله ﷺ اوفرمائیل: پوکی مه وهن دا توښې کره، هغه سړی عرض اوکړو چه زه په یوه ساه کښن نه مېریم. رسول الله ﷺ اوفرمائیل بیا لوبښې د خپلې خولې نه جدا کره، یعنی ساه بهر واخله او بیا بیاله خولې سره اولگوه او دوباره اوڅکه.

دا حدیث د دې خبرې دلیل دی چه په یوه ساه باندې څکل جائز دی، ځکه چه رسول الله ﷺ په (فان لا روی من نفس واحد) باندې نکیر او نه فرمائیلو! که دا ناجائز وې نو رسول الله ﷺ به صفا فرمائیلې وو چه په یوه ساه باندې څکل بالکل جائز نه دی.

عمر بن عبدالعزیز رحمته الله فرمائی چه! په یوه ساه باندې د څکلو چه کوم ممانعت دې د هغې مطلب دا دې چه انسان په لوبښې کښ خوله اولگوی، په لوبښې کښ ساه اخلی او اوبه څکی، لکه چه خاړوی او درندگان څکی او که د لوبښې نه بهر ساه واخستلې شی نو بیا هیڅ باک نشته او که څوک ساه نه اخلی، په یوه ساه ئې اوڅکی نو هیڅ باک پکښ نشته. (۱)

قوله: وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمَسُّ ذِكْرًا يَمِينِهِ: او چه کله بیت الخلا ته ځی نو خپله شرمگاهه دې په خپل ښی لاس سره نه مس کوی.

د (ذکر) په حکم کښ (دېر) او (فرع امرأه) هم دې، رسول الله ﷺ یو ذکر کړو د دې نه د بل حکم په خپله معلوم شو. (۲)

د مس الذکر باليمين حکم: مس ذکر باليمين بالاتفاق مکروه دي، خو ظاهره وائی چه ممانعت تحریمی دې او شافیه وائی چه تنزیهی دې، علامه عینی رحمته الله د جمهورو طرف ته د کراهت تنزیهی نسبت کړې دې. (۳)

قوله: وَلَا يَمَسُّ يَمِينِهِ: او نه دې په خپل ښی لاس باندې استنجاء کوی.

د غائط په صورت کښ دې په گس لاس سره په لوټه باندې صفا کړی.

د استنجاء فی البول طریقه: که متیازې کوی نو د استنجاء په څه صورت وی؟

دلته یو صورت دا دې په یو لور دیوال یا کانری سره دې په گس لاس باندې ذکر اونیسې او صفا دې کړی.

دویم صورت دا دې چه د پوندې یا خپې یا د دواړو غټو گوټو ترمینځه دې کانرې ږدلو سره په گس لاس باندې صفا کړی.

دریم صورت دا دې چه په ښی لاس کښ دې کانرې اونیسې او په گس لاس کښ نیولو سره دې په کانرې باندې صفا کړی او ښی لاس دې حرکت نه کوی بلکه په خپل ځانې دې وی.

(۱) عن مینون بن مهران، قال: رأی عمر بن عبد العزيز وأنا أشرب، فجعلت أقطع شرابي وأنتفس، فقال: إنما نهی أن ینتفس فی الإناء، فإذا لم تنتفس فی الإناء، فاشربه إن شئت بنفس واحد. المصنف لابن ابی شیبہ ج ۱۲ ص ۲۹۳. کتاب الاشرية، باب من رخص فی الشرب بالنفس الواحد رقم ۲۴۶۴۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۴

(۳) اوگورئی: عمده القاری ج ۲ ص ۲۹۶. وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۵۱

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی ہے ہم دا صحیح دے

یو خلوم صورت دا ہم دے ہے کہ پہ گس لاس سرہ دے کانہی اونسی او پہ بنی لاس سرہ دے ذکر اونسی او گس لاس تہ دے حرکت ورکری خو دا صحیح نہ دے. خکہ چہ پہ دے کیں مس الذکر بالیمین بلا عذر لازمیری. حال دا چہ پہ حدیث شریف کیں چہ خنگہ د استنجا بالیمین ممانعت راغلی دے، دغہ شان پکنیں د مس ذکر بالیمین ممانعت ہم راغلی دے (۱) د امام خطابی رحمہ اللہ اشکال او د هغی جواب: امام خطابی رحمہ اللہ فرمائی ہے پہ دے حدیث کیں دودہ حکمونہ دی، یو د مس ذکر ممانعت او دویم د استنجا بالیمین ممانعت او پہ دے دواو کیں تعارض دے، خکہ چہ کہ یو سرے پہ بنی لاس سرہ استنجا نہ کوی نو د مس الذکر بالیمین ارتکاب لازمیری او کہ خوک مس الذکر بالیمین نہ کوی نو تمسح بالیمین لازمیری. خکہ چہ کہ پہ گس لاس سرہ کانہی نیسی نو پہ بنی لاس سرہ بہ ذکر نیول وی او کہ پہ بنی لاس سرہ کانہی نیسی نو پہ دے صورت کیں بہ مسح بالیمین لازمیری حاصل دا چہ پہ دواو کیں د یو ارتکاب ضرور لازمیری!

امام خطابی رحمہ اللہ دے اشکال جواب دا ورکوی چہ د استنجا دپارہ دے د یو لوئی کانہی. چہ د هغی د خوزیدو احتمال نہ وی، دیوال یا د لوری زمکی استعمال اوکری چہ ذکر نیولو سرہ پہ هغی باندی اوچ کری او کہ پہ عامہ لوته یا کانہی وغیرہ سرہ د استنجا ضرورت راشی نو د هغی صورت بہ دا وی چہ خپل مقعد د زمکی سرہ یو خانی کری او ممسوح لره بہ دواو یوندو سرہ اونسی. خپل اندام دے پہ گس لاس سرہ اونسی او پہ هغی سرہ دے اوچ کری. دغہ شان دے بنی لاس بیج کری

امام خطابی رحمہ اللہ خپله د فقیہ ابو علی بن ابی ہریرہ نہ نقل کری دی چہ هغه د علامہ محاملی مجلس تہ حاضر شو. هلته د اصفهان یو لوئی عالم راغلی وو. ابن ابی ہریرہ ورتہ ہم دا اشکال پیش کرو. خو هغه عالم پہ حیرت کیں پریوتلو او هغه بیان نہ کری شوه، تردی چہ ما هغوی تہ طریقه اوخودله (۲)

خو دا صورت اگر چہ لوئی لوئی علماء کرامو لیکلے دے خو مستبعد شان صورت معلومیری.

خلیل احمد سہارنپوری رحمہ اللہ پہ دے باندی دا اشکال کری دے چہ دے حضراتو تہ معلومہ نہ دہ چہ خہ اشکال پینش شوے دے. زمونره خو بوداگان. خوانان تردی چہ ماشومان ہم پہ استنجا کولو باندی پوهیری چہ پہ گس لاس باندی لوته اونسی او د حشفہ نہ لاندی حصہ بہ گوته باندی دباؤ کری د متیازو قطرہ راوخی او هغه اوچہ شی (۳)

غالباً دے حضراتو تہ بہ پہ دے وجہ اشکال پینش شوے وی چہ اصل کیں زمونر پہ علاقه کیں چہ د استنجا کولو کومہ طریقه دہ هغه د هغوی پہ نزد نہ وه، هغوی بہ موضع استنجا لره

(۱) اوگورئ: المجموع شرح المہذب ج ۲ ص ۱۱۰، و شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۴۷

(۲) اوگورئ: معالم السنن ج ۱ ص ۳۳، ۳۴، مطبوعہ مع مختصر المنذری و تہذیب ابن القیم

(۳) بذل المجهود ج ۱ ص ۲۶۹

په کاترو سره اوچولو په دې اوچولو کښ امرار الحجر علی الذکر لازمیږي او دا اوچول په یو لاس سره ناممکن دی.

هم دغه شان که څوک کاتري سره استنجا کوي نو هلته دپاؤ کولو سره نې اوچول ناممکن دی. ځکه چې کاتري فوري طريقي سره متيازې نه جذب کوي، هلته خو اوچول لازمي وي والله سبحانه و تعالی اعلم

۱۹) بَابُ لَا يُمْسِكُ ذَكَرَهُ يَمِينُهُ إِذَا بَالَ

د تير باب سره مناسبت: مخکښ باب د استنجا باليمين سره متعلق وو. په دې باب کښ د «امساك ذکر باليمين عند الاستنجا» ذکر دی. په دواړو بابونو کښ مناسبت بالکل ښکاره دي. د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چې امام بخاري رحمته الله په دې باب کښ فرماني چې انسان دي د متيازو کولو په وخت خپل ذکر نه نیسي. ځکه چې په حديث کښ د مس الذکر باليمين ممانعت دي، بيا د مس الذکر باليمين د ممانعت په باره کښ دوه قسم روايتونه دي.

په بعض کښ خو د «اذا بال» قيد دي او په بعض کښ نشته. پس په مخکښ باب کښ د «اذا بال الخلاء فلا يمس ذكره يمينه» الفاظ دي، په هغې کښ د «اذا بال» قيد نشته. او د دې باب په روايت کښ دي «اذا بال احذكم فلا ياخذن ذكره يمينه» په دې روايت کښ تاسو وينئ چې د «اذا بال» قيد موجود دي.

امام بخاري رحمته الله په ترجمه الباب کښ قيد لگولو سره دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چې روايت مطلقه به په روايت مقيده باندې محمول کولې شي. لهذا د مس ذکر باليمين دا حکم به د بول د وخت سره مقيد وي. نه مطلقاً (۱)

بعض علما کرام فرماني چې مطلق لره په مقيد باندې هغه وخت حمل کولې شي چې کله قيد احترازي او که قيد اغلبي وي. يعنی د کثير الوقوع کيدو د وجې نه هغه ذکر کړي شوي وي لکه چې دلته هم دغه شان دی نو بيا مطلق په مقيد باندې نه شي محمول کولې. بلکه په داسې صورت کښ د روايات مقيده نه د مطلق حکم راوځي. ځکه چې د متيازو حالت د ضرورت حالت دي او د حاجت وخت دي، چې کله د حاجت په وخت د د مس ذکر نه منع کړي شوي ده نو بغير د ضرورت نه به د مس ذکر باليمين اجازت څنگه ورکولې شي. (۲)

ابن ابی جرير دلته دا اشکال کړي دي چې حاجت د بول سره خاص نه دي، ځکه چې د حاجت مواقع نورې هم دي. د بول تخصيص په دې وجه کړي شوي دي چې په حديث کښ د استنجا لسمين نه منع کړي شوي ده او قاعده دا ده چې بعض وخت چې کله د يو څيز نه منع کولې شي

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۴

(۲) پورته حواله

نو کوم شیز چه د هغه سره نزدې وی د هغې نه هم منع کوی، یعنی په لاس سره د ذکر نیول هغه هم ممنوع دی، په ښی لاس سره د نیولو اجازت نشته، د دې نه علاوه باقی حالات په اصل اباحت باندې دی. (۱)

پس د سیدنا طلق بن علی رضی الله عنه په حدیث کښ دی چه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه د مس ذکر په باره کښ تپوس او کړې شو نو رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: «هل هو الا مضغة منك او بضة منك» (۲)

یعنی دا هم ستا یوه تکره ده. والله سبحانه وتعالی اعلم
 ۱۵۳: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ (۳) عَنْ الثَّوْمِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذِكْرَهُ يَمِينِهِ وَلَا يَسْتَمِي يَمِينِهِ وَلَا يَنْفَسُ فِي الْإِنَاءِ) (۱۵۲)

رجال الحديث

- ① محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد ضبی فریابی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه و آله یتخلوهم بالبوطة والعلم کیلا ینفروا د لاندې تیر شوې دی. (۴)
 - ② الاوزاعی: دا امام مجتهد عبدالرحمن بن عمرو اوزاعی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب الغرومی طلب العلم د لاندې تیر شوې دی. (۵)
 - ③ یحیی بن ابی کثیر: دا مشهور محدث امام یحیی بن ابی کثیر طائی یمامی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب کتابه العلم د لاندې تیر شوې دی. (۶)
 - ④ عبدالله بن ابی قتاده رحمته الله: د هغه حالات اوس د مخکښ باب د لاندې تیر شوې دی.
 - ⑤ سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه: د هغه حالات هم د مخکښ باب د لاندې تیر شوې دی.
- قوله: عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ: امام یحیی بن ابی کثیر ته مدلس وئیلی شوې دي، خو مونږ مخکښ د هغه د حالات بیانولو د لاندې واضحه کړې ده چه د هغه تدلیس مضر نه دي. (۷)

(۱) پورته حواله

(۲) اخرجه النسائی فی کتاب الطهارة، باب ترک الوضوء من ذلك، رقم ۱۶۵، وانظر السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة من ذلك، رقم ۱۸۲، والصحيح لابن حبان، کتاب الطهارة، باب نواقض الوضوء وصححه ابن حزم فی المجلد ج ۱ ص ۲۳۸

(۳) الحديث مر تخريجه فی الباب السابق

(۴) كشف الباری ج ۳ ص ۲۵۲

(۵) كشف الباری ج ۳ ص ۴۰۸

(۶) كشف الباری ج ۴ ص ۲۶۷

(۷) اوگوری: كشف الباری ج ۴ ص ۲۶۸/۲۶۹

په دې حديث كښ دلته اگر چه عنعنه ده، خو ابن خزيمه رحمه الله په خپل صحيح كښ يو روايت د حديث سره نقل كړې دې. (۱)

هم دغه شان ابن المنذر رحمه الله هم په الاوسط كښ د حديث صراحت كړې دې. (۲)

لهذا كه د هغه تدليس مضر هم وي نو دلته به په اتصال باندې محمول وي. والله اعلم
قوله: إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذِكْرَهُ بِمِثْلِهِ: چه كله په تاسو كښ خوك متيازي كوي نو خپل ذكر دې په ښي لاس باندې نه نيسي.

د (فلا يأخذن) په نون تاكيد سره صرف د ابو ذر رحمه الله په نسخه كښ دې. (۳) د هغه نه علاوه په باقي نسخو كښ (فلا يأخذن) بغير د نون تاكيد نه دې او هم دا په ترجمه الباب كښ د راغلي لفظ (لايسك) عين مطابق دې. (۴)

د مسلم په يو روايت كښ د (لايسكن احدكم ذكره بميسته) الفاظ راغلي دي. (۵)
 خو د اسماعيلي په روايت كښ د (لايس) لفظ راغلي دي، پس هغه په امام بخاري رحمه الله باندې اعتراض كړې دې چه لفظ د (مس) عام دې او امساك خاص دې، د عام لفظ مطابق ترجمه پكار وه.
 خو دا اشكال خپله په اسماعيلي باندې كيږي په امام بخاري باندې نه، ځكه چه د امام بخاري رحمه الله روايت د هغه د ترجمې عين مطابق دې. (۶) والله سبحانه وتعال اعلم

قوله: وَلَا يَسْتَنْجِي بِمِثْلِهِ: او په ښي لاس سره دې استنجا نه كوي.

قوله: وَلَا يَتَنَقَّسُ فِي الْأَنْعَاءِ: او په لوښي كښ دې ساه نه اخلي.

دا (لا) نافية ده او د ماقبل نه جدا يوه مستقل جمله ده. او كه (لا) ناهيه وي نو بيا هم دا نه لازميږي چه د معطوف عليه قيد هم په هغې كښ ملحوظ وي اوداسې اوښلي شي چه د بول كولو په حالت كښ په لوښي كښ ساه وانخستلې شي، بلكه دا يو مستقل حكم دې، چه د هغې د حالت بول سره هيڅ تعلق نشته. (۷)
 د دې جملي د ماقبل جملو سره مناسبت: دلته د استنجا د آدابو بيان شروع دې، په ظاهره

(۱) صحيح ابن خزيمه ج ۱ ص ۴۳، كتاب الطهارة، باب النهي عن الاستطابة باليمين، رقم ۷۹

(۲) الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۳۹، كتاب اداب الوضوء، باب مس الذكر باليمين رقم ۲۸۹

(۳) اوگورئ: الجامع الصحيح للبخاري برواية ابى ذر الهروي ج ۱ ص ۹۳

(۴) فتح الباري ج ۱ ص ۲۵۴

(۵) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب النهي عن الاستنجا باليمين رقم ۶۱۳

(۶) فتح الباري ج ۱ ص ۲۵۵

(۷) پورته حواله

کښنې د شرب او تنفس فی الاناء سره هیڅ تعلق نشته!
خو ویلې کیدی شی چه د اهل ایمان په باره کښ غالبه دا ده چه هغه د رسول الله ﷺ په هر
عمل کښ اقتدا کول غواړی او د رسول الله ﷺ معمول وو چه کله به ئې متیازې کولې نو
اودس به ئې کولو. بیا دا هم ثابت ده چه رسول الله ﷺ د اودس نه پس بچ شوې اوبه ځکلي
دی. صاحب ایمان به د رسول الله ﷺ په اقتداء کښ هم دغه شان کوی. نو رسول الله ﷺ
ددې معاملې په ذهن کښې ساتلو سره د شرب ادب هم بیان کړو چه په لوبښی کښ دې ساه
وانخستلی شی. (۱) والله اعلم

۲۵) بَابُ الْإِسْتِجَاءِ بِالْحَجَارَةِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د ماقبل سره مناسبت د ابواب استنجاء په اعتبار
سره بالکل ظاهر دي.

د ترجمة الباب مقصد: د ترجمة الباب په مقصد باندې د خان پوهه کولو نه مخکښ په دې
خان به کړه چه د جمهور علماء کرامو مسلك دا دي چه په استنجاء کښ افضل خو دا ده
چه حجر - ماء (کانړی او اوبه) دواړه جمع کړی. د دې نه روستو افضل اکتفاء بالماء ده. بیا
د دې نه روستو د اکتفاء بالحجر درجه ده. (۲)

په شیعه گانو کښ د فرقه زیدیه او قاسمیه وینا ده چه د اوبو په موجودگي کښ اکتفاء
بالاحجار صحیح نه دي. (۳)

امام - حنری رحمه الله ترجمه مطلق ذکر کولو سره د دویم قول تردید کړې دي او دا ئې ثابت کړې
ده چه رسول الله ﷺ په کانړو باندې اکتفاء کړې ده او په دې روایت کښ هیڅ تعرض نشته
چه اوبه وي یا نه وي، لهذا چه کله د اوبو د نیشته والی قید په روایت کښ نشته نو
استنجاء بالاحجار به مطلقاً جائز وي. (۴)

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد زیاته غوره دا ده چه امام بخاری رحمه الله دا
بیانول غواړی چه استنجاء په حقیقت کښ مطهر او امر تعبدی دي لکه چه شوافع او جنابله
وانی. یا مقلل نجاست او امر معقول دي. لکه چه احناف او مالکیان وائی. (۵)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۵

(۲) اوگوری: رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۸

(۳) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۸

(۵) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۸

۱۵۴: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمَكِّيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ بْنُ عَمْرٍو النَّكَّيُّ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۱) قَالَ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَتِهِ فُكَّرَ لَا يَلْتَمِيتُ قَدْ نَوْتُ مِنْهُ فَقَالَ ابْغِضِي أَخْبَارَ اسْتَنْفِضِي بِهَذَا أَوْعَمُوهُ وَلَا تَأْتِيَنَّ بِعَظْمٍ وَلَا رُؤْبٍ فَأَتَيْتُهُ بِأَخْبَارٍ بِطَرَفٍ ثِيَابِي قَوَّضْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ فَلَمَّا قَضَى أَتْبَعَهُ يَهْدً (۲) (۱۳۲۴۷۱)

رجال الحديث

① احمد بن محمد المکی : دا احمد بن محمد بن الوليد بن عقبه مکی ازرقی رحمته الله دي، د هغه کتبت ابو الوليد يا ابو محمد دي، دا د صاحب اخبار مکه علامه ابو الوليد محمد بن عبدالله ازرقی رحمته الله نيکه دي. (۲)

هغه د امام مالك، سفيان بن عيينه، عمرو بن يحيى سعدی او امام شافعی رحمته الله نه روايت حديث كوي.

د هغه نه په روايت كونكو كښ امام بخاری، امام ابو حاتم رازی، يعقوب فسوی، عبدالله بن احمد بن ابی مسيره، او د هغه نمسي ابو الوليد ازرقی رحمته الله وغيره حضرات دي. (۳)

امام ابن سعد رحمته الله فرمائي: (ثقة، كثير الحديث) (۴)
امام ابو حاتم رازی، ابو عوانه اسفرائيني، حافظ ذهبي او حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائي (ثقة) (۵)

امام ابن حبان رحمته الله هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دي (۶)
په ۲۱۷ هجري يا ۲۲۲ هجري كښ وفات شوې دي. بعض حضراتو ۲۱۲ هجري ته د وفات كال ونيولې دي، كوم چه په ظاهره كښ صحيح نه دي. (۷) والله اعلم
تبيين: هم د هغه په نوم كښ شريك يو بل راوی دي، د هغه نوم احمد بن محمد بن عون القواس دي، هغه د بقي بن مخلد، مطين او محمد بن علي الصائغ وغيره استاذ دي.

(۱) قوله: عن ابی هريرة الحديث اخرجه البخاری فی صحيحه ج ۱ ص ۵۴۴ كتاب المناقب. باب ذكر الجن رقم ۳۸۶۰

(۲) اوگورئی تهذيب الكمال ج ۱ ص ۴۸۰

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئی تهذيب الكمال ج ۱ ص ۴۸۰، ۴۸۱

(۴) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۵۰۲

(۵) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۴، رقم ۱۲۸، وتهذيب الكمال ج ۱ ص ۴۸۱، والكاشف ج ۱ ص ۲۰۳، رقم ۸۴

وتهذيب التهذيب ج ۱ ص ۷۹، رقم ۱۳۴، وتقريب التهذيب ص ۸۴، رقم ۱۰۴

(۶) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۷، رقم ۱۲۰۳۵

(۷) اوگورئی: الكاشف ج ۱ ص ۲۰۳، رقم ۸۴، وتقريب التهذيب ص ۸۴، رقم ۱۰۴، و الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۷، رقم ۱۲۰۳۵، وطبقات الشافعية الكبرى ج ۲ ص ۴۶، رقم ۹

بعض حضراتو دا دواړه شخصیات یو کړې دي، خو حقیقت دا دې چه دا دواړه جدا جدا شخصیات دي. (۱) والله اعلم

⑦ عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو المکی : دا عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو بن سعید بن العاص بن امیه قرشی اموی رضی الله عنه دی، د هغه کنیت ابو امیه دي. (۲)
هغه د خپل پلار یحیی بن سعید بن عمرو او د خپل نیکه سعید بن عمرو رحمهما الله نه روایت کوي.

د هغه نه په روایت کونکو کښ سفیان بن عیینه، روح بن عباد، ابو النضر هاشم بن القاسم، احمد بن محمد ازرقی، موسی بن اسماعیل رضی الله عنه وغیره دي. (۳)

امام ابن معین رضی الله عنه فرمائی : (صالح) (۴)

هم دغه شان فرمائی : (لا پاس به) (۵)

امام دارقطنی رضی الله عنه فرمائی : (ثقة) (۶)

ابن حبان رضی الله عنه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۷)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرمائی : (صالح) (۸)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی : (ثقة) (۹)

ابن عدی رضی الله عنه د هغه تذکره په خپل کتاب الکامل کښ کړې ده، خو د هغه په حق کښ ئې د ضعف څه خبره نه ده کړې، بلکه صرف دوه احادیث ئې ذکر کړې دي، چه په هغې کښ هغه متفرد دي، ظاهره ده چه دومره خبره د ضعف باعث نه شی کیدي، او حال دا چه توثیق ئې ثابت شده دي. (۱۰) رحمه الله رحمة واسعة

⑧ عن جده : دا سعید بن عمرو بن سعید بن العاص بن امیه قرشی اموی رضی الله عنه دي، ابو عثمان ئې کنیت دي، ابو عنبسه هم ورته ويلي شی، په اصل کښ د مدینې منورې دي، د

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الکمال ج ۱ ص ۷۹، ۸۰، رقم ۱۳۵

(۲) تهذيب الکمال ج ۲۲ ص ۲۹۴، رقم ۴۴۷۴

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الکمال ج ۲۲ ص ۲۹۵

(۴) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۹۸۵، رقم ۱۱۱۹

(۵) تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۰۴، رقم ۱۹۹

(۶) پورته حواله

(۷) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۴۸۱، رقم ۱۴۵۴۹

(۸) الکاشف ج ۲ ص ۹۱، رقم ۴۲۵۱

(۹) تقريب التهذيب ص ۴۲۸، رقم ۵۱۳۸

(۱۰) الکامل لابن عدی ج ۵ ص ۱۲۲، رقم ۱۲۸۸، وهدي الساری ص ۴۳۲، وتهذيب التهذيب ج ۸ ص

۱۰۴، رقم ۱۹۹

خیل پلار سره په دمشق کښ اوسیدو، د والد د قتل کیدو نه پس هغه د خپل کور والو سره عبدالملک بن مروان حجاز ته لېږلې وو، روستو دې په کوفه کښ اوسیدو. (۱)
 هغه د رسول الله ﷺ نه مرسله روایت کوی، په صحابه کرامو ﷺ کښ د سیدنا عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو، د خپل والد محترم عمرو بن العاص، معاویه، ابوهریره او عائشه ﷺ وغیره نه روایت حدیث کوی.
 د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه خامن اسحاق بن سعید، خالد بن سعید، عمرو بن سعید او نمسی عمرو بن یحیی بن سعید شامل دی، د هغوی نه علاوه پکښ اسود بن قیس، بکر بن الأسود، خالد بن سلمه، السائب او امام شعبه ﷺ وغیره حضرات شامل دی. (۲)

امام ابو زرعه او امام نسائی ﷺ فرمائی: (ثقة) (۳)

امام ابو حاتم ﷺ فرمائی: (صدوق) (۴)

کنانی د ابو حاتم نه د هغه په باره کښ (ثقة) نقل کړې دی. (۵)

حافظ ذهبی ﷺ فرمائی: (وكان ثقة، نبیلا، من كبار الاشراف) (۶)

حافظ ابن حجر ﷺ فرمائی: (ثقة) (۷)

ابن حبان ﷺ هغه په «کتاب الثقات» کښ ذکر کړې دی. (۸) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑥ حضرت ابوهريره رضى الله عنه: د حضرت ابوهريره (رض) حالات په «کتاب الايمان» کښې د

باب امور الايمان - لاندې تیر شوی دی. (۹)

قوله: اتَّبَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَّتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَفِتُ: سیدنا

ابوهريره ﷺ فرمائی چه زه په رسول الله ﷺ پسې روان شوم، رسول الله ﷺ د خپل حاجت

دپاره وتلې وو، رسول الله ﷺ به یو خوا بل خوا نه متوجه کیدو.

د نبی کریم ﷺ عادت شریف دا وو چه په تلو کښې به ئې اخوا دیخوا نه کتل، دا د حیا او

وقار په وجه وو.

(۱) اوگوری: تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۱۸، ۱۹، رقم ۲۳۳۲

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۱۹

(۳) پورته حواله

(۴) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۴۸، رقم ۲۰۹

(۵) تهذیب التهذیب ج ۴ ص ۶۸ رقم ۱۱۵، والتعديل والتجريح للباحی ج ۳ ص ۱۰۹۱، رقم ۱۲۸۵

(۶) تاریخ الاسلام ج ۸ ص ۱۱۶

(۷) تقریب التهذیب ص ۲۳۹، رقم ۲۳۷۰

(۸) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۳۵۳، رقم ۸۰۶۹

(۹) کشف الباری: ۶۵۹

قوله: فَلَنُوتُ مِنْهُ : زه رسول الله ﷺ ته نزدی شوم؛

قوله: فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ : رسول الله ﷺ او فرمائیل زما دپاره کانړې راوړه یا د کانړو په لټون کېن زما مدد او کړه؛

(ابن عبّاس) یا خو مجرد دې او همزه وصلیه ده، د (بني عبّاس) معنی د طلب کولو ده او د تلاش کولو ده. وثیلې شی (بغيتك الشئ، ای طلبته لك) او یا دا مزید فیه یعنی د باب افعال نه دې. په دې صورت کېن به همزه قطعی وی، د دې معنی به وی: په طلب کېن مدد کول او اعانت کول. پس وثیلې شی: (ابغيتك الشئ: ای اعنته علی طلبه) یعنی ما د هغه په طلب کېن معاونت او کړو. (۱)

دلته اگر چه په دواړه طریقو لوستلې شوې دی، خو په مجرد سره لوستل ئې اولی دی، ځکه چه د اسماعیلی په روایت کېن د (اتقی) الفاظ راغلې دی. (۲)

قوله: أَسْتَفِضُّ بِهَا : چه زه په هغه کانړو او لوټو باندې استنجاء او کړم.

قرآن مجید فرمائی چه (استفاض) د (نقص) نه اخستلې شوې دي، د دې معنی یو څیز ته د حرکت ورکولو او سنبولو ده، چه د هغې دپاسه نه دوره پاسیږی، دلته د (استففض) په ځانې (استظف) کیدل پکار دی، خو روایت (استففض) دي. (۳)

خو حافظ ابن حجر مجید فرمائی چه (استففض) چه کوم په روایت کېن راغلې دي هغه بالکل صحیح دي، پس په قاموس کېن دی (استففضه: استخراجه وبالحجر استسقى) (۴) او په حقیقت کېن د مطرزی د کلام نه اخستلې شوې دي پس هغه فرمائی:

(الاستففاض: الاستخراج، ویکی په عن الاستنجاء، ومنه حدیث ابن مسعود: اتقی بثلاثة أحجار استففض بها، والقاب والصاد وغير المعجزة تصحیف) (۵)

یعنی د استففاض معنی د یو څیز ویستل دی او په دې سره د استنجاء طرف ته اشاره ده، دا په استففض قاف او صاد مهمله سره لوستل تصحیف او غلطی ده. (۶)

قوله: أَوْحَوْهُ : یا ئې د دې په شان او فرمائیل؛

(۱) اوگوری: تاج العروس ج ۳۷ ص ۱۸۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

(۳) پورته حواله

(۴) القاموس المحيط ص ۴۸۶، ماده نقص

(۵) المغرب ج ۲ ص ۳۱۹

(۶) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

د اسماعیلی په روایت کښ د (استغی) الفاظ دی، په دې وجه کیدې شی چه د (نحوه) نه همداراز وی. او یو راوی دا په تردد سره روایت کړې وی. (۱)

قوله: وَلَا تَأْتِنِي بَعْظُمُ وَلَا رَوْثُ: او هډوکي او غوښیان مه راوړه!

رسول الله ﷺ چه کله دا او فرمائیل چه زما دپاره کانړی راوړه نو فوراً ئې ورسره دا هم اووې چه هډوکي او غوښیان مه راوړه! کیدې شی چه ابوهریره رضی الله عنه دا خیال کړې وو چه د کانړی ذکر هسې د مثال دپاره کړې شوې دې، گینې هر اوج خیز مراد دې، رسول الله ﷺ د دې وهم

د دفع کولو دپاره (وَلَا تَأْتِنِي بَعْظُمُ وَلَا رَوْثُ) او فرمائیل.

د دې نه په طور د مفهوم معلومه شوه چه د دې نه علاوه په باقی ټولو خیزونو سره استنجاء کیدې شی، په دې کښ د اهل ظواهر تردید کیږی چه وائی چه د استنجاء بالجامد جواز صرف د حجر سره مخصوص دې. د دې نه علاوه په باقی جامدات سره استنجاء جائز نه ده. سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د رسول الله ﷺ نه نقل کړی دی!

(دې ان یستغی یروث او عظم، وقال انه لا يطهران) (۲)

یعنی رسول الله ﷺ په غوښیانو یا هډوکي سره د استنجاء کولو نه منع فرمائیلې ده، او فرمائیلې ئې دې چه دا دواړه خیزونه پاکول نه کوی.

امام دارقطنی رحمته الله د دې حدیث د نقل کولو نه پس فرمائی: (استانده صحیح) (۳)

محقق ابن الهمام رحمته الله دې روایت ته کتلو سره دا خبره لیکلې ده چه د دې نه معلومیږی چه په کومو خیزونو سره استنجاء کولی شی، مثلاً کانړی هغه مطهر دی، ځکه چه که مطهر نه وې. نو په دې سره به د استنجاء اجازت نه شو ورکولی. (۴)

خو د دې په سند کښ سلمه بن رجاء راوی دې. (۵)

امام ابن عدی رحمته الله په الکامل کښ هم د هغه د ترجمې د لاندې دا روایت ذکر کړې دې او لیکلې ئې دې: (وسلمه بن رجاء غیر ما ذکرته من الحديث، واحاديشه افراد وغرائث، ويحدث عن قوم

باحاديث لا يتابعهم عليه) (۶)

یعنی د سلمه بن رجاء د ذکر شوې احادیثو نه علاوه هم څه روایتونه دی، د هغه احادیث غریب او د افرادو د قبیل نه دی، دې د مختلف خلقو نه داسې احادیث راوړی چه د هغوی متابعت نه شی کولی.

(۱) پوره حواله

(۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۸ کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۲.

(۳) پوره حواله

(۴) فتح القدیر ج ۱ ص ۲۱۴، فصل فی الاستنجاء

(۵) اوگورئ: سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۸ کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۲

(۶) الکامل لابن عدی ج ۳ ص ۳۳۲

امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی: (لیس بشئ) (۱)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (ضعیف) (۲)

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: (ینفرد عن الثقات باحدیث) (۳)

خوا امام ابو زرعة رحمہ اللہ فرمائی: (صدوق) (۴)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: (ماہدیتہ پاس) (۵)

ابن حبان رحمہ اللہ ہفہ پہ کتاب الثقات کنس ذکر کرې دې. (۶)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ ہفہ پہ خپل کتاب من تکلم فیہ وهو موثق کنس ذکر کرې دې. (۷)

دې ټولو اقوالو باندې نظر کولو نه پس وئیلې کیدې شی چه د هغه دا حدیث د حسن درجې نه ښکته نه دې.

صرف په کانړې سره استنجاء کولې شی یا هر نجاست لرې کونکې باندې استنجاء صحیح ده؟ دلته یوه مسئله واورئ، ایا کوم خیزونه چه جامد وی او نجاست لرې کونکې وی ایا په هغې ټولو سره استنجاء کیدې شی یا که صرف په کانړې سره به کولې شی؟
د داؤد ظاهري طرف ته نسبت کولې شی چه صرف په حجر سره جائز ده، ځکه چه په حدیث کنس صرف په حجر سره استنجاء کول مذکور دی.

جمهور علماء کرام فرمائی چه د عظم او روث نه علاوه چه کوم خیزونه طاهر او قالع للنجاسة وی، په هغه ټولو سره استنجاء جائز ده، خو روث او عظام یا د هغې نه علاوه چه کوم خیزونه د هغې په حکم کنس وی، په هغې سره استنجاء جائز نه ده. (۸)

د جمهورو دلیل حدیث الباب دې چه په هغې کنس رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم اول او فرمائیل: (ابغی احجارا، استغفص بها) یعنی زما دپاره د استنجاء دپاره کانړې راوړه. بیا ئې د دې نه روستو او فرمائیل: (ولاتاتنی بعظم ولا روث) یعنی هډوکې او غوشتیان مه راوړه!

هم دغه شان په بل حدیث کنس دی: (کان یا مریثا لثة احجار، و دمی عن الروث والرمة) (۹)

(۱) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۱۶۰، رقم ۷۰۵

(۲) الضعفاء للنسائي ص ۴۷، رقم ۲۴۲، تهذيب السنن ج ۴ ص ۱۲۷، رقم ۲۴۸

(۳) پورته حواله

(۴) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۱۶۰، رقم ۷۰۵

(۵) پورته حواله

(۶) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۸۶، رقم ۱۳۴۷۳

(۷) ذکر من تکلم فیہ وهو موثق ص ۹۲، رقم ۱۴۲

(۸) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۱۳

(۹) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة رقم ۴۰

یعنی رسول الله ﷺ او فرمائیل چه په دې کانړو باندې استنجا کول پکار دی او په غوښانو او زړو هډوکو باندې ئې د استنجا نه منع او فرمائیله.

د دې احادیثو نه صفا معلومېږي چه د حجر نه علاوه په نورو جامد خیزونو باندې استنجا کیدلې شی، ګینې د روڅ او عظام نه د منع کولو هېڅ معنی نه پاتې کیږي.

هم دغه شان ابن مسعود رضی الله عنه چه د رسول الله ﷺ دپاره کله دوه کانړې او د سپیاکې ټکره راوړه نو رسول الله ﷺ کانړې واخستل او سپیاکه ئې گزار کړه او وې فرمائیل: ﴿هَذَا رِکْسٌ﴾ (۱) چه دا ناپاکه ده.

د دې نه معلومه شوه چه د دې د رد کولو وجه د دې ناپاکي ده، نه غیر حجر کیدل. (۲)

په کومو خیزونو سره چه استنجا جائز نه ده د هغې علت: روڅ او عظام او کوم خیزونه چه د دې په حکم کېن دی په هغې سره استنجا جائز نه ده د دې علت دا بیان کړې شوې دې چه دا طعام الجن دې، په احادیثو باندې د نظر کولو نه معلومېږي چه عظم طعام الجن دې او روڅ د هغوی د څاروو خوراک دې، هم دغه شان د ابو نعیم د روایت نه معلومېږي چه بعض روڅات خو طعام الجن دې او بعض د هغوی د څاروو دپاره دی.

د دې نه معلومه شوه چه څنگه انسان په یو مطعوم خیز سره استنجا نه کوی، هم دغه شان د جنات او حیوانات په مطعوماتو سره هم استنجا کول منع دی.

هم دغه شان چه کوم خیز مطعوم وی هغه قیمتي وی، لهذا د دې ځانې نه دا نتیجه راوتله چه کوم قیمتي خیز وی په هغې سره به استنجا نه شی کولې.

بله دا چه په هډوکي سره بعض وخت د زخمی کیدو خطر وی، د دې نه معلومه شوه چه کوم خیزونه مضر دی په هغې سره استنجا کول جائز نه دی.

بیا بعض وخت په هډوکي کېن غوړوالې وی، په هغې کېن د نجاست د جذب کولو یا ختمولو خاصیت نه وی، لهذا داسې خیز چه په هغې سره نجاست نه ختمېږي په هغې سره استنجا صحیح نه ده.

هم دغه شان "روڅ" د جمهور علما کرامو په نزد ناپاک دې نو د دې نه معلومه شوه چه کوم خیز ناپاک وی په هغې سره استنجا کول جائز نه دی. (۳)

د عظم او روڅ د جناتو د خوراک کیدو تحقیق: اوس شاته ذکر راغلي دې چه د عظم او روڅ د راوړلو نه چه رسول الله ﷺ منع فرمائیلې ده، د دې علت د هغه خیزونو د د جناتو خوراک کیدل دی، پس په دې کېن په بعض طرق کېن منقول دی چه کله رسول الله ﷺ ﴿ابغی احمارا استفض بها، ولا تأتني بعظم ولا روڅ﴾ او فرمائیل نو سیدنا ابوهریره رضی الله عنه تپوس او کړو ﴿ما بال العظم والروڅ﴾ یعنی د عظم او د روڅ د ممانعت څه وجه ده؟ رسول الله ﷺ ارشاد او فرمائیلو:

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب لا یستنجی بروت رقم ۱۵۶

(۲) اوګوری: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۱۳

(۳) د تفصیل دپاره اوګوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

﴿ها من طعام الجن، وانه اتان وفد من نصیبین، ونعم الجن، فسالوا الزاد، فدمعت الله لهم لایروا بعظم

ولا برؤیة الا وجدوا علیها طعاما﴾ (۱)

یعنی دا دواړه څیزونه د جناتو خوراک دي، ماته د مقام نصیبین د جناتو وفد راغلو او دا څه ښه جنات دي؛ هغوی زما د خپل خوراک په باره کښ تپوس او کړو نو ما د الله پاک نه دعا او کړه چه دا خلق چه کله هم په یو هډوکی یا روټ باندې تیریری نو په هغې دې هغوی ته خوراک ملاویږی.

خلاصه دا ده چه جناتو د رسول الله ﷺ نه د خوراک سوال کړې وو، رسول الله ﷺ د هغوی دپاره دعا کړې وه چه په کوم عظم او روټ باندې چه دوی تیریری په هغې باندې دې خوراک بیا مومی، یعنی په هډوکی باندې غوښه او په روټ کښ دې ورته غله یا گیا ملاویږی، حاصل دا چه عظم او روټ د جناتو خوراک دي.

په دې روایت کښ خو اجمال دي، چه د هغې نه په ظاهره دا معلومیږی چه عظم او روټ دواړه د جناتو خوراک دي، خو کیدې شی چه عظم طعام جن وی او روټه د دواب جن خوراک وی.

امام مسلم رحمه الله د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دي، چه په هغې کښ د جناتو د وفد سره د ملاقات ذکر دي، په هغې کښ دا هم دی چه:

﴿لکم کل عظم ذکر اسم الله علیه، یقع فی یدیکم اوف مایکون لحما، وکل یعرة علف لدوابکم﴾ (۲)

یعنی هر هغه هډوکې چه په هغه باندې د الله پاک نوم اخستلې شوې وی هغه به ستاسو لاسونه ته د غوښې نه ډک راځی او هره سوتې به ستاسو د څاروو دپاره گیا جوړیږی. والله اعلم د مسلم شریف او د ترمذی شریف د روایت تعارض اود هغې دفعیه: اوس چه مونږ د مسلم کوم روایت ذکر کړې دي په دې کښ الفاظ داسې دی چه ﴿لکل عظم ذکر اسم الله علیه﴾ (۳) خو دا روایت امام ترمذی رحمه الله راوړې دي، په هغې کښ ﴿کل عظم لم یذکر اسم الله علیه﴾ (۴) الفاظ راغلي دي.

د اول حدیث نه معلومیږی چه د جناتو خوراک هغه هډوکی دی چه په هغې باندې بسم الله لوستلې شوې وی، یعنی مذبوحه څاروی وی او د دویم حدیث نه معلومیږی چه هغه هډوکی به خوراک جوړیږی چه په هغې باندې بسم الله نه وی لوستلې شوې، یعنی غیر مذبوحه مردار څاروی وی، دغه شان د یو روایت په الفاظو کښ اختلاف راغلو.

اصل خبره دا ده چه د دې روایت مدار په داؤد بن ابی هند باندې دي، هغه د شعبی نه نقل

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۴۴. کتاب المناقب، باب ذکر الجن رقم ۳۸۶۰

(۲) صحیح مسلم. کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن. رقم ۱۰۰۷

(۳) پورته حواله

(۴) جامع الترمذی، ابواب التفسیر باب ومن سورة الاحقاف ۳۵۶۷

کوی، هغه د علقمه نه او هغه د ابن مسعود رضی الله عنه نه.

پیا د داؤد بن ابی هند نه روایت کونکې عبد الاعلی بن عبد الاعلی، ابن ابی زائده، وهیب بن خالد، یزید بن زریع، اسماعیل بن ابراهیم، ابن ابی عدی او بشر بن المفضل دي.

د دوی نه ابن ابی زائده خو صرف **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** نقل کوی، نور الفاظ نه نقل کوی. (۱)

او د عبد الاعلی نه محمد بن مثنی جدا جدا روایتونو کښې دواړو طریقو سره نقل کوی. (۲) هم دغه شان د اسماعیل بن ابراهیم نه هم دواړه قسم الفاظ منقول دي. (۳)

د هغه نه علاوه وهیب بن خالد، یزید بن زریع، ابن ابی عدی او بشر بن مفضل صرف د **(کل عظم لم یذکر اسم الله عليه)** الفاظ نقل کوی. (۴) نور الفاظ نه نقل کوی.

د امام مسلم رحمته الله علیه د طرز نه معلومېږي چه هغه صرف د **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** الفاظ راجح گنځي، په دې وجه هغه د ټولو نه اول دا حدیث د **(محمد بن الشقی، عن عبد الاعلی بن عبد الاعلی، عن داؤد بن ابی هند، عن الشعبي، عن علقمة، عن ابن مسعود)** په طریق سره مفصلاً نقل کړې دي.

د دې نه روستو ئې د **(عن علي بن حجر، عن اسماعيل بن ابراهيم، عن داؤد)** په طریق سره هم دا روایت نقل کړې دي نو د دې الفاظ ئې مختصراً ذکر کړل او په اول سند ئې احاله او کړه، خو په دواړو کښې ئې لږ شان فرق او کړو چه په اول روایت کښې پوره حدیث مرفوع وو، او په دویم روایت کښې ئې یوه حصه موقوف منقول ده، کومه چه امام مسلم رحمته الله علیه **(وقال الشعبي)**

(۱) د ابن ابی زائده روایت ابن خزيمة په خپل صحیح کښې ج ۱ ص ۴۴. کتاب الوضوء. باب ذکر العلة التي من اجلها زجر عن الاستنجاء بالعظام والروث. رقم ۸۲. کښې، بیهقي په دلائل النبوة کښې ج ۲ ص ۲۲۹. جماع ابواب المبعث. باب ذکر اسلام الجن کښې، ابن حبان په خپل صحیح ج ۴ ص ۲۸۰. کتاب الطهارة. باب الاستطابة رقم ۱۴۳۲ کښې او امام احمد په خپل مسند ج ۱ ص ۴۳۶. رقم ۴۱۴۹ کښې تخریج کړې دي.

(۲) د عبد الاعلی **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** روایت په صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن. رقم ۱۰۰۷ کښې او د هغوی روایت **(کل عظم لم یذکر اسم الله عليه)** په مستخرج ابی نعیم علی صحیح مسلم ج ۲ ص ۶۹ کتاب الصلاة، باب کیف کان سبب النزول **(قل اوحی الی ...)** رقم ۹۹۶ کښې کتلې کیدې شی.

(۳) د اسماعیل بن ابراهیم روایت **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** په صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن. رقم ۱۰۰۸. مسند احمد ج ۱ ص ۴۳۶. رقم ۴۱۴۹. او په دلائل النبوة ج ۲ ص ۲۲۹ کښې کتلې کیدې شی، او د هغه بل روایت **(کل عظم لم یذکر اسم الله عليه)** سنن الترمذی (ابواب التفسیر، باب ومن سورة الاحقاف رقم ۳۵۶۷. کښې تخریج کړې شوې دي.

(۴) د وهیب، یزید، ابن ابی عدی او بشر بن المفضل روایتونه په مستخرج ابی نعیم ج ۲ ص ۶۹ کښې تخریج کړې شوې دي.

ونیلو سره واضحہ کړې ده. (۱)

اوس که په (ذکر اسم الله عليه) او (لم یذکر اسم الله عليه) کښ د هغوی په نزد اختلاف معتبر وي نو هغوی چه څنگه د نورو اختلافاتو طرف ته اشاره کړې ده، دې اختلاف طرف ته به ئې هم اشاره کړې وي، د دې نه معلومه شوه چه هغوی صرف (کل عظم ذکر اسم الله عليه) اوزیدلې دي او هم دا د هغوی په نزد راجع دي.

د دې دواړو روایتونو د تعارض په سلسله کښ د ټولو نه اول ابن العربی رحمته الله کلام فرمائیلې دي پس هغه فرمائی : (فاما المؤمن منهم طعامه ما ذکر اسم الله عليه والبروث علف دوابهم، واما الکافر طعامه ما لم یذکر اسم الله عليه) (۲)

یعنی د جناتو نه د اهل ایمان طعام هغه دي چه په هغې باندې د الله پاک نوم اخستلې شوې وي او روڅ د هغوی د څاروو گیا ده، او په هغوی کښ د کفارو طعام هغه دي چه په هغه باندې د الله پاک نوم اخستلې شوې وي.
د ابن العربی تلمیذ ابو القاسم سهیلی رحمته الله دا قول نقل کولو سره فرمائی :

(وهذا قول صحيح، تعضده الاحادیث) (۳)

یعنی دا قول صحیح دي، احادیث د دې تائید کوي.
علامه بدر الدین شبلی صاحب په اکام المرجان او امام نووی رحمته الله وغیره هم دغه شان جمع کړې ده. (۴)

صاحب د سیرت حلبیه هم دا تعارض هم دغه شان لري کړې دي. (۵)
خو حضرت شاه صاحب رحمته الله فرمائی چه دا جمع او تطبیق مفید نه دي، ځکه چه دا حدیث یو دي او د الفاظو اختلاف د راویانو په اختلاف باندې بناء دي، لهذا یا خو به داسې وئیلې شی چه د مسلم شریف روایت د ترمذی په روایت باندې ارجح دي، یا دې بیا د محدثینو په یو بل اوصول باندې عمل او کړې شی. چه د هغې نه په داسې مواقع باندې د تطبیق کار اخستلې شی او هغه اصول دي : (حفظ کل مالم یحفظه الاخر) یعنی بعض وخت داسې کیږي چه رسول الله صلی الله علیه و آله دوه خبرې ارشاد فرمائیلې وي، یو راوی ته یوه خبره یاد پاتې شوې وي، هغه هغه روایت کړې وي، بل راوی ته بله خبره یاد پاتې شوې وي نو هغه ئې روایت کړې وي، په حقیقت کښ دواړه خبرې په خپل خپل ځانې صحیح وي.

دلته به هم رسول الله صلی الله علیه و آله دا ارشاد فرمائیلې وي چه په هډوکی باندې که د الله پاک نوم

(۱) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۸، ۱۰۰۷

(۲) عارضة الاخوانی ج ۱۲ ص ۱۴۳، ۱۴۴، ابواب التفسیر، تفسیر سورة الاحقاف

(۳) الروض الانف ج ۱ ص ۲۶۳، خروج النبی صلی الله علیه و آله الی الطائف، فصل فی ذکر وفد جن نصیبین

(۴) اوگوره : اکام المرجان ص ۵۶، وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۱۷۰

(۵) السیرة الحلبیه ج ۱ ص ۳۶۱، و ۳۶۲، باب ذکر خروج النبی صلی الله علیه و آله الی الطائف

واخستلی شی یا نه؛ په دواړو صورتونو کېن به هغه د جناتو خوراک وی. یو راوی اوله خبره روایت کړه او بل راوی بله خبره.

حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه فرماني چه د تطبيق بين الروايات په سلسله کېن د «حفظ کل مال» یفظه (الآخر) دا اصول ډیر مفید دي، خو محدثینو دا د اصول حدیث په کتابونو کېن نه دي ذکر کړي، خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په فتح الباری کېن په مختلف مقاماتو کېن د دې ذکر کړېدې او د دې نه ئې کار اخستلی دي. (۱)

په ممنوع څیزونو باندې د استنجا حکم: په کومو څیزونو مثلاً عظم او روڼه باندې د استنجا نه منع راغلې ده، آیا په هغې باندې به د استنجا کولو په صورت کېن استنجا اوشی یا نه؟

د احنافو، مالکیانو او په حنابلہ کېن به د ابن تیمیہ رحمته الله علیه په نزد د تحریم باوجود استنجا اوشی. او د شوافعو او حنابلہ په نزد به استنجا نه کیږي.

شوافع او حنابلہ په حدیث شریف کېن وارد نهی د تحریم دپاره منی.

احناف وائی چه هغه ټول څیزونه کوم چه جامد وی او نجاست ختمونکې وی، په هغې سره به د استنجا سنت ادا شی، خو د کومو څیزونه چه په احادیثو کېن ممانعت راغلې دي په هغې سره استنجا مکروه تحریمی ده، ځکه چه د هغې په استعمال کېن د حدیث مخالفت دي، خو چونکه د استنجا حقیقت قلع نجاست دي او هغه په دې سره حاصلیږي په دې وجه استنجا خو ادا شوه، خو د نهی د مخالفت د وجې نه د کراهت تحریمی ارتکاب لازم شو.

(۲) والله اعلم بالصواب

قوله: فَأَتَيْتُهُ بِأَخْيَارِ بَطْرِفِ ثِيَابِي فَوَضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ: پس ما هغوی ته په خپله لمن کېن کانړی راوړل او د هغوی خواته مې کیخودل او د هغه ځانې نه مې خپل مخ واړول!

قوله: فَلَمَّا قَضَىٰ أَتْبَعَهُ بِهِرٌ: چه کله رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فارغ شو نو هغه ئې استعمال کړل.

قوله: قَضَىٰ: ای قضی حاجته: (اتبعه): د باب افعال نه دي، همزه قطعی ده، دا د

استنجا نه کنایه ده والله اعلم

بَابُ لَا يُسْتَجَىٰ بِرَوْثٍ

د مخکین باب سره مناسبت: په دواړو بابونو کېن مناسبت بالکل واضح دي، په مخکین باب کېن دا بیان کړې شوې وه چه په کومو کومو څیزونو سره استنجا کول پکار دی او په

(۱) معارف السنن ج ۱ ص ۱۲۶، ابواب الطهارة، باب کراهية ما يستنجى به

(۲) د تفصيل دپاره اوگورئ: البحر الرائق ج ۱ ص ۲۵۵، وحاشية الدسوقي ج ۱ ص ۱۱۴، والمغنی ج ۱

کو مو خیزونه سره نه، په دغه ممنوعه خیزونو کېښ د روښ ذکر هم کړې شوې وو، اوس امام بخاری رحمته الله صراحة په دې باندې باب منعقد کړو. (۱)

مقصد ترجمه الباب: د امام بخاری رحمته الله مقصد غالباً هم دا دې چې «روښ» باندې استنجا، کول صحیح نه ده.

مونږ شاته په دې سلسله کېښ د مذاهبو تفصیل بیان کړې دې، د هغې حاصل دا دې چې حنابلہ او شافعیہ په دې باندې د استنجا، د عدم صحت قائل دی، او احناف او مالکیان په کراحت تحریمی سره د دې خبرې قائل دی چې استنجا، به یې صحیح شی.

۱۵۵: (حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ قَالَ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ قَالَ لَيْسَ أَبُو عُبَيْدَةَ ذَكَرَهُ وَلَكِنْ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْأَسودَ عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ (۲) يَقُولُ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَابِطُ فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْثَمَثُ الثَّالِثُ فَلَمْ أَجِدْهُ فَأَخَذْتُ رِوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَالْقَى الرِوْثَةَ وَقَالَ هَذَا رِغْسٌ)

رجال الحديث

① ابو نعيم: دا مشهور محدث امام ابو نعيم الفضل بن دكين الملائى الكوفى الاحول رحمته الله

دې. د هغه حالات په کتاب الايمان کېښ د باب فضل من استعمله لدينه د لاندې تير شوې دې. (۳)

② زهير: دا زهير بن معاويه بن حديج بن الرحيل بن زهير بن خيثمه جعفى کوفى رحمته الله دې.

د هغه حالات هم په کتاب الايمان کېښ د باب الصلاه من الايمان د لاندې تير شوې دې. (۴)

③ ابى اسحاق: دا ابو اسحاق عمرو بن عبدالله بن عبيد سبيعى کوفى رحمته الله دې. د هغه حالات هم د ذکر شوې کتاب او باب د لاندې تير شوې دې. (۵)

④ عبدالرحمن بن الاسود: دا عبدالرحمن بن الاسود بن يزيد بن قيس نخعى کوفى رحمته الله دې. د هغه کنييت ابو حفص دې، بعض حضراتو يې ابوبکر کنييت بيان کړې دې. (۶)

هغه د سيدنا عمر رضي الله عنه زمانه موندلې ده، هغه د سيدنا انس، ابو الشعثاء، عبدالله بن الزبير، عائشه رضي الله عنها، علقمه بن قيس او محمد بن زيد رضي الله عنه وغيره نه روايت حديث کوي.

(۱) عمدة القارى ج ۲ ص ۳۰۱

(۲) قوله عبدالله الحديث اخرجه النسائى فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب الرخصة فى الاستطابة بحجرين.

رقم ۴۲. و الترمذى فى جامعه، فى ابواب الطهارة، باب الاستنجا بالحجرين، رقم ۱۷، و باب الرخصة فى الاستطابة بحجرين رقم ۴۲، و ابن ماجه فى سننه فى كتاب الطهارة و سننهما، باب الاستنجا بالحجارة و النهى

عن الروث و الرمة، رقم ۳۱۴

(۳) كشف البارى ج ۲ ص ۶۶۹

(۴) كشف البارى ج ۲ ص ۳۶۷، ۳۷۰

(۵) كشف البارى ج ۲ ص ۳۷۰ تا ۳۷۵

(۶) اوگورئى: تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۰

هغه ته په روایت کونکو کښن امام اعمش، ابو اسحاق السبعي، ابو اسحاق شيباني، اسماعيل بن ابی خالد، کليپ بن شهاب، عاصم بن کليپ، مالک بن مغول او محمد بن اسحاق رحمهم الله وغيره ډير حضرات شامل دي. (۱)

ابن سعد رحمهم الله هغه د کوفي په فقهاء کښن شمار کړې دي. (۲)

امام يحيى بن معين، امام عجلي او امام نسائي رحمهم الله فرمائي: (ثقة) (۳)

ابن خراش هغه ته ثقه وئيلي دي او فرمائي: (من خيار الناس) (۴)

ابن حبان رحمهم الله په کتاب الثقات کښن ذکر کړې دي. (۵)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرمائي: (من العلماء العاملين) (۶)

هم دغه شان هغه فرمائي: (الفيقه الاماميين الامام) (۷)

د عبد الرحمن بن الاسود رحمهم الله د عبادت مخصوص ذوق وو. مالک بن مغول د يو سري نه نقل کړی دی چه هغه اوليدل چه عبد الرحمن بن الاسود د جمعي د مانځه نه مخکښ شپږ پنځوس رکعتونه اوکړل. (۸)

د حج دپاره لارو، د هغه په يوه خپه کښن تکليف پيدا شو، د بلې خپې په اسره ئې تر سحره پورې مونځ کولو او د ماسخوتن په اودس ئې د سحر مونځ اوکړو. (۹)

روزي به ئې دومره په کثرت سره نيولې چه وئيلې شې چه د هغه ژبه توره شوې وه. (۱۰)
په رمضان کښن به ئې دولس ترويحي ورکولې او د هرې ترويحي ترمينځه به ئې ځانله دولس دولس رکعتونه کول. روزانه به ئې هره شپه دريمه حصه قران لوستلو، د اختر په شپه ئې هم د جماعت کولو معمول وو او فرمائيل به ئې چه دا د اختر شپه ده. (۱۱)

د حج او د عمرې شوق او ذوق ئې دومره وو چه اتيا حجونه او عمرې ئې کړې وې او د هر يو دپاره به ئې مستقل سفر کولو. (۱۲)

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۰، ۵۳۱

(۲) طبقات ابن سعد ج ۶ ص ۲۸۹

(۳) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۲

(۴) پورته حواله

(۵) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۷۸، رقم ۳۹۳۶

(۶) الكاشف ج ۱ ص ۶۲۱، ۶۲۱

(۷) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۱

(۸) پورته حواله

(۹) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۲

(۱۰) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۱

(۱۱) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۲

(۱۲) پورته حواله

د مرگ په وخت ئې ژړل، تپوس ترې اوشو د څه د وجې نه ژاړئ؟ وې فرمائیل د قران او د مونځ په باره کښې مې افسوس دې چه حق ئې ادا نه شو، پس د تلاوت کولو دوران کښې وفات شو. (۱)

امام شعبی رحمته الله فرمائی چه علقمه، اسود او عبدالرحمن د داسې کورنۍ سره تعلق ساتی کومه چه الله پاک د جنت دپاره پیدا کړې ده. (۲)

په ۹۹ هجری کښې وفات شوې دې. (۳) رحمه الله رحمة واسعة
 ⑤ ایبه : دا مشهور تابعی اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمته الله دې، د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب من ترك بعض الاختيار مخافة ان يقصر فهم بعض الناس عنه، فيقعوا في اشد منه د لاندې تیر شوې دی. (۴)

ابن التين رحمته الله هغه د اسود بن یزید په ځانې الاسود بن عبد یغوث الزهري منلي دې، کوم چه صریح غلطی ده، ځکه چه اسود زهري خو مسلمان شوې هم نه وو، پاتې لا دا چه د عبدالله بن مسعود رحمته الله نه روایت او کړی. (۵)

⑥ عبد الله : د سیدنا عبدالله بن مسعود رحمته الله حالات په کتاب الايمان کښې د باب قلم دون قلم د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: ليس ابو عبيدة ذكره، ولكن عبد الرحمن بن الاسود عن ايبة: يعني ابو عبيدة دا نه دې ذکر کړې، خو عبد الرحمن بن الاسود د خپل پلار نه نقل کوی.
 د ابو اسحاق د دې کلام مطلب ابن دقيق العيد رحمته الله خو دا بیان کړې دې چه هغه د ابو عبيده نه دا روایت نقل کوی. بلکه د عبد الرحمن بن الاسود نه ئې نقل کوی.
 د حافظ ابن حجر رحمته الله وغيره شراح بخاری را ئې دا ده چه د ابو اسحاق مطلب دا دې چه! زه اگر چه دا روایت د ابو عبيده نه هم نقل کوم، خو اوس فی الحال ئې د ابو عبيده نه نه روایت کوم بلکه د عبد الرحمن بن الاسود نه ئې نقل کوم.
 او غالبا د دې وجه دا ده چه ابو عبيده علی الصحيح د خپل پلار سیدنا عبدالله بن مسعود رحمته الله نه سمع نه ده کړې، لهدا د هغه روایت منقطع دې، د هغه انقطاع د وجې نه ئې هغه پریخودلو او په بل طریق سره، چه موصول وو روایت ئې ذکر کړو.
 دا حدیث د هغه روایاتو نه دې په کوم باندې چه دارقطنی وغيره ناقدین فن اعتراض کړې دې او دې ته ئې منتقد وئیلې دې.

(۱) پورته حواله

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۲

(۳) تفریب التهذيب ص ۳۶۹. رقم ۳۸۰۳

(۴) کشف الباری ج ۴ ص ۵۵۳

(۵) فتح الباری: ۲۵۷۱۲.

(۶) کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۷

په دې حديث باندې محدثانه حيثيت سره دوه اعتراضات کړې شوې دي:

اول اعتراض: دا دې چه د دې په سند کېن اضطراب دي:

د دې حديث د اضطراب خلاصه دا ده چه په دې کېن مدار اسناد ابو اسحاق السبيعي دي او دا حديث د هغه ډير شاگردان روايت کوي.

① شريك، ② سفيان ثوري، ③ زهير، ④ يوسف بن ابی اسحاق، ⑤ ابو مریم، ⑥ يزيد بن ابی عطاء، ⑦ معمر، ⑧ ابو شيبه، ⑨ شعبه، ⑩ ورقاء، ⑪ سليمان بن قرم، ⑫ عمار بن رزيق، ⑬ ابراهيم الصائغ، ⑭ اسراييل، ⑮ عبدالرحمن بن دينار، ⑯ محمد بن جابر، ⑰ صباح بن المزني، ⑱ روح بن مسافر، ⑲ زكريا بن ابی زائده، ⑳ ابو الاحوص، ㉑ سفيان بن عيينه، ㉒ ابو سنان، ㉓ مالك بن مغول، ㉔ جريج، ㉕ علي بن صالح.

په دې حديث کېنې په دوه طريقو سره اضطراب دي: يو دا چه د عبدالله بن مسعود رضي الله عنه او د ابو اسحاق تر مينځ يوه واسطه ده يا دوه واسطې دي؟

زهير او شريك (په يو طريق کېن)، د يوسف بن ابی اسحاق، ابو مریم، ابو حماد الحنفي او يزيد بن عطاء دوه واسطې نقل کوي، په دوی کېن د يزيد بن ابی عطاء نه سوا باقي حضرات د ابو اسحاق نه (عن عبد الرحمن بن الاسود، عن ابيه، عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنه) نقل کوي.

او يزيد بن عطاء (عن عبد الرحمن بن الاسود عن ابيه وعلقه عن عبدالله) روايت کوي.

د ذکر شوي پنځو شاگردانو نه علاوه ئې باقي ټول شاگردان يوه واسطه نقل کوي.

بيا په دې کېن اختلاف دي چه هغه يوه واسطه څوک دي؟

شريك (په بل طريق کېن)، سفيان ثوري او اسراييل (د يو طريق مطابق) دا واسطه ابو عبيده بيانوي.

معمر، ابو شيبه، شعبه، ورقاء، سليمان بن قرم، عمار بن رزيق، ابراهيم الصائغ، عبدالرحمن بن دينار، محمد بن جابر، صباح المزني، روح بن مسافر، شريك (د دويم طريق مطابق) او اسراييل (د دويم طريق مطابق) دا واسطه علقمه بن قيس گڼي.

ابو الاحوص، سفيان بن عيينه، زكريا بن ابی زائده (د يو طريق مطابق) او اسراييل (د دويم طريق مطابق) دا واسطه عبدالرحمن بن يزيد بيانوي.

ابوسنان دا واسطه هيبه بن مریم بيانوي، او مالك بن مغول، جريج، زكريا بن ابی زائده (د دويم طريق مطابق)، يوسف بن ابی اسحاق (د دويم طريق مطابق)، شريك (د څلورم طريق مطابق) او علي بن صالح دا واسطه اسود بيانوي. (۱) د لاندې نقشي نه دا خبره نوره هم ذهن ته راتلې شي!

(۱) د دې حديث د ټولو طرقو او اضطراباتو د تفصيل دپاره اوگورئ: الالتزامات والتتبع على الصحيحين للدارقطني ۲۲۷ تا ۲۳۰. مسند عبدالله بن مسعود رضي الله عنه رقم ۹۴. والعلل الواردة في الاحاديث للدارقطني ج ۵ ص ۲۳ تا ۳۹

سیدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه

ابوعبیدة بن عبد الله بن مسعود	الاسود	الاسود وعقبة	عقبة بن قیس	عبد الرحمن بن یزید	هیثم بن مریم	الاسود
ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق
① شریک	زهر	یزید بن عطاء	معم	زکریا بن ابی زائده	ابوستان	مالک بن مغول
سفیان ثوری	ابو مریم		ابوشیه	ابوالاحوص	② زکریا بن ابی زائده	
① اسرائیل	⑦ شریک		ورقاء	سفیان بن عیینه	② یوسف بن ابی لحاق	
	① یوسف بن ابی لحاق		سلیمان بن قمر	③ اسرائیل	④ شریک	
	ابو حماد الحنفی		عمار بن رزق		علی بن صالح	
			ابراہیم الصانع			
			عبد الرحمن بن دینار			
			محمد بن جابر			
			صلح بن المزی			
			روح بن مسافر			
			⑤ شریک			
			⑥ اسرائیل			
			شعبه			

امام ترمذی رحمہ اللہ د دې روایت د لاندې فرمائی چه د دې حدیث په باره کښ چه ما د امام بخاری رحمہ اللہ نه تپوس او کړو نو هغوی په خوله هیڅ جواب رانکړو، خو غالباً د هغوی په نزد د زهیر روایت اصح وو، هم په دې وجه هغوی په خپل صحیح کښ دا روایت نقل کړې دې.

هم دغه شان هغه فرمائی چه ما د امام دارمی علیه السلام نه هم تبوس اوکړو هغوی هم څه فیصله اونکړه.

امام نسائی رحمته الله هم غالبا د زهیر روایت راجع کړی، هم په دې وجه هغوی هم د هغه د طریق اخراج کړې دي. (۱)

امام ترمذی رحمته الله فرمائی چه د زهیر په مقابله کېږ د اسرائیل روایت زما په نزد اشبه او اصح دي، ځکه چه یو څو اسرائیل د ابو اسحاق په احادیثو کېږ د ټولو نه اثبات دي، بیا قیس بن الربیع د هغه متابعت هم کړې دي، د اسرائیل اثبات کیدل د دې نه هم ښکاره دی چه عبدالرحمن بن مهدی رحمته الله فرمائی چه ما د سفیان ثوري نه د ابو اسحاق په طریق سره نقل کړې شوې روایات په دې وجه پریخودل چه دا روایات ماته د اسرائیل عن ابی اسحاق په طریق سره ملاؤ شوې دي، اسرائیل هغه احادیث د سفیان په مقابله کېږ اتم روایت کوی.

هم دغه شان امام ترمذی رحمته الله فرمائی چه د ابو اسحاق په روایاتو کېږ زهیر زیات مضبوط راوی نه دي ځکه چه د هغه سماع د ابو اسحاق نه بالکل په اخری عمر کېږ شوې وه، او د ابو اسحاق حافظه په اخری عمر کېږ متغیر شوې وه.

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی چه کله تاسو د زانده او زهیر نه احادیث واورئ نو بیا د بل چا نه د اوریدلو پرواه مه کوئ، خو که زهیر د ابو اسحاق نه روایت کوی نو د هغې هغه مقام نه دي. (۲)

د امام دارقطنی رحمته الله په شان امام علل د دې حدیث د طرق نقل کولو نه پس لیکي:

«ولی النفس منه شيء لکثرة الاختلاف عن ابی اسحاق» (۳) یعنی په دې حدیث کېږ کثرت اختلاف ته کتلو سره په زړه کېږ یو بې اطمینانی او تردد شان دي.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د دې حدیث څومره طرق هم دي، په هغې کېږ د ائمه کرامو کلام ته کتلو سره معلومېږی چه په دې کېږ راجع دوه طرق دي، یو د اسرائیل روایت، کوم چه د «اسرائیل عن ابی اسحاق عن ابی عبيدة عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنه» روایت دي او دویم طریق د

زهیر دي کوم چه «زهیر عن ابی اسحاق عن عبدالرحمن بن الاسود عن ابيه الاسود عن عبدالله» روایت دي. بیا د دې دواړو طرقو تر مینځه د اضطراب معامله پاتې کېږی، پس د تحقیق نه پس دا هم منتفی کېږی، ځکه چه اضطراب هلته متحقق کېږی چرته چه وجه اضطراب مساوی وی چه په هغې کېږ یو ته په بل باندې ترجیح ورکول ممکن نه وی، که یو ته پکېږ ترجیح ورکړی شی پس هم هغه مقدم دي، د مرجوح د وجې نه صحیح معلول کیدې نه شی.

هم د دې اضطراب د متحقق او مضر کیدو دپاره دا هم ضروری ده چه د وجه اختلاف د

(۱) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی الاستطابة بحجرین، رقم (۴۲).
(۲) اوگوری: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۷، وعلل الترمذی الكبير ص ۲۸، ۲۹، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۱

(۳) الالتزام والتبعية ص ۲۲۹

مساوی کیدو سره د قواعده محدثین مطابق جمع او تطبیق هم متعذر وی.
دلته چه څومره هم روایتونه دي په هغې کښې سوا د دې دوه طرقو نه د ټولو په سندونو کښې
کلام دي، چه هر کله هم دا دوه طرق پاتې شو نو اوس مونږ د زهیر طریق ته ترجیح ورکوو، د
ترجیح وجوه لاندې لیکلې شي.

- ① یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق په دې روایت کښې د زهیر متابعت کړې دي.
- ② هم دا روایت په معجم طبرانی کښې د «یحیی بن ابی زائدة، عن ابيه عن ابی اسحاق» په سند سره
نقل دي، چه په هغې کښې د زهیر متابعت موندلې شي.
- ③ هم دغه شان د زهیر په شان امام ابن ابی شیبې رحمته الله د «لیث بن ابی سلیم، عن عبدالرحمن بن
الاسود عن ابيه عن ابن مسعود» روایت نقل کړې دي، په دې طریق کښې لیث بن ابی سلیم اگر چه
ضعیف الحفظ دي، خو په استشهاد کښې د هغه روایات معتبر دي.
- ④ بیا که د زهیر د روایت په سیاق باندې غور او کړې شي نو معلومیږي چه ابو اسحاق به
اول «ابوعبیده عن عبدالله» روایت کولو، بیا ئې روستو د دې نه عدول او کړو او د «عبدالرحمن
بن الاسود عن ابيه عن عبدالله» په طریق سره ئې نقل کوي، دا ددې خبرې صراحت دي چه هغه ته
دواړه سندونه په ذهن کښې دي، د دې باوجود د یو سند نه اعراض کولو سره بل سند ذکر
کوي. د دې مطلب دا شو چه یا خو هغه ته محسوس شوې ده چه ماته د ابو عبیده نه د دې
حدیث سماع نه ده حاصله، یا ورته دا وریاد شو چه د ابو عبیده د خپل والد محترم نه سماع
حاصل نه ده، یا په دې وجه هغه د ابو عبیده د سند نه اعراض او کړو چه ابو اسحاق په هغې
کښې د تدلیس نه کار اخستلې وو او په زهیر والا طریق کښې تدلیس نه وو. (د تدلیس متعلق
تفصیل به وړاندې راشي، بهر حال د هغه سند نه ئې اعراض کولو سره داسې سند ذکر کړو
چه په هغې کښې سند هم متصل دي او تدلیس هم پکښې نشته.
هر چه د ابوحاتم، ابو زرعه (۱) او د هغوی په اتباع کښې د امام ترمذی رحمته الله د اسرائیل روایت
لره د راجع کولو تعلق دي، پس امام ترمذی رحمته الله د هغې په وجوه ترجیح کښې یوه خو دا خبره
کړې ده چه د اسرائیل متابعت قیس بن الربیع کړې دي.
د دې جواب دا دي چه د زهیر متابعت قاضی شریک کړې دي او قاضی شریک د قیس بن
الربیع نه اوش دي.
- د دې نه علاوه مونږ دلته د اسرائیل روایت ته غیر ثابت نه وایو بلکه د زهیر روایت لره
ارجح ثابتول مقصود دی.

هر چه د اسرائیل د «زهیر بن اسحاق» په مقابله کښې د اثب کیدو تعلق دي، نو که دا خبره
تسلیم هم کړې شي نو بیا هم د اسرائیل په دې روایت کښې د ابو عبیده او د هغه د والد
محترم سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ترمنځه انقطاع خو مسلم ده، او حال دا چه د زهیر په

طریق کتب اتصال سند دې، انقطاع نشته.

خو د امام ترمذي رحمه الله يو اعتراض پاتې کيږي او هغه دا چې زهير د ابو اسحاق نه په اخري عمر کښ سماع کړې وه، تر هغه وخته پورې د هغه په حافظه کښ تغير راغلې وو. پس د دې جواب دا دې چې دا خبره په خپل ځاني د مسلم کيدو باوجود مونږ ته د قرائنو نه معلومه شوه چې په دې روايت کښ د ابو اسحاق نه په (عن عبدالرحمن بن الاسود، عن ابيه عن عبدالله) ونيلو کښ هيڅ غلطۍ نه ده شوې، ځکه چې متابعات او شواهد په دې گواه دي.

دلته دويم اعتراض دا کولې شي چې د ابو اسحاق سبيعي رحمه الله شمار په مدلسينو کښ دي، شاته مونږ ذکر کړل چې دا ممکنه ده چې ابو اسحاق د ابو عبيده په طريق کښ د تدليس نه کار اخستلی وي، ځنګه چې هلته د تدليس امکان دي، د زهير په طريق کښ هم د تدليس امکان شته. پس امام حاکم رحمه الله په خپل کتاب معرفة علوم الحديث کښ د ابو ايوب سليمان بن داؤد شاذکوني رحمه الله په حوالې سره نقل کوي، هغه فرماني چې د زهير په طريق کښ د ابو اسحاق تعبير (ليس ابو عبيد ذكراه ولكن عبدالرحمن بن الاسود عن ابيه) کښ يو مخفي تدليس دي، چې هغه داسې او نه ونيل چې (ولكن عبدالرحمن بن الاسود ذكراه عن ابيه) هغه فرماني: (ما سمعت بتدليس اصعب من هذا ولا احق) ما ددې نه زيات د تعجب نه ډک او پټ تدليس نه دي اوريدلي. (۱)

د دې جواب دا دې چې د ابو اسحاق د مدلس کيدو د وجې نه دا احتمال ضرور وو چې په دې کښ تدليس وي، خو امام بخاري رحمه الله د متابع ذکر کولو سره د دې تدليس احتمال بالکل ختم کړو، ځکه چې په هغې کښ د حديث صراحت موجود دې پس فرماني (وقال ابراهيم بن يوسف عن ابيه، عن ابن اسحاق حدثني عبدالرحمن) د دې حديث د صراحت نه پس د زهير د طريق نه د تدليس شبه ختميږي. په دې باندې دا ونيلې کيدې شي چې د ابراهيم بن يوسف په باره کښ د علماء کرامو ډير کلام دې پس!

امام يحيى بن معين رحمه الله فرماني: (ليس بشي)

امام نسائي رحمه الله فرماني: (ليس بالقوي)

امام جوزجاني رحمه الله فرماني (ضعيف الحديث)

خو ځنګه چې يو طرف ته په هغه باندې کلام دي نو بل طرف ته د هغه توثيق هم کړې شوې

دې پس: امام ابو جاتم رحمه الله فرماني: (حسن الحديث، يكتب حديثه)

امام دارقطني رحمه الله هغه ته ثقه ونيلې دي، ابن عدی رحمه الله فرماني:

(له احاديث صالحه، وليس بهنكر الحديث، يكتب حديثه)

ابن المدینی رحمہ اللہ فرمائی: (یس کا قوی مایکون) (۱)

ہم دا فیصلہ کن خبرہ دہ چہ دا د ډیر اعلیٰ درجہ قوی خو نہ دې، خو د هغه د احادیثو اعتبار کیدلې شی او په متابعات او شواهد کښ هغه راوړلې کیدې شی، هم دا وجه ده چہ امام بخاری رحمہ اللہ په دې مقام کښ د هغه طریق راوړې دې، گویا دا د دې خبرې صراحت دې چہ هغه د هغه په نزد داسې دې چہ د هغه د تجدید صراحت قابل اعتبار او مقبول دې. دلته د تدلیس د منتفی کیدو دویم دلیل دا دې چہ امام اسماعیلی رحمہ اللہ په خپل مستخرج

کښ چہ کله دا حدیث ذکر کړو نو د (امام یحیی القطان من زهیر) په طریق سره ئې نقل کړو، په دې سره هغه د ابو اسحاق په دې حدیث کښ په تدلیس نه کولو باندې استدلال کړې دې پس هغه فرمائی: (لان یحیی بن سعید لا یرضی ان یاخذ من زهیر مالیس بسام لشیخه) یعنی یحیی بن سعید القطان رحمہ اللہ د زهیر نه صرف هم هغه روایت قبلوی کوم چہ هغه د خپل شیخ ابو اسحاق نه اوریدلې وی، تدلیس لره نه قبلوی (۲)

اوس سوال دا دې چہ یحیی القطان داسې روایات نه اخلی د دې علم څنگه اوشو؟ د دې جواب دا دې چہ یا خو به یحیی القطان په څه موقع باندې د دې تصریح کړې وی، او یا د امام اسماعیلی خپله استقراء او تتبع ده، چہ د هغې په نتیجه کښ هغه دې خبرې ته اوریدو چہ هغه د تدلیس والا روایات نه قبلوی (۳) والله اعلم

قوله: أَنَّ سَمْعَ عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَايَطُ: اسود بن یزید رحمہ اللہ د عبداللہ بن مسعود رحمہ اللہ نه واوریدل چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د قضاء حاجت دپاره تشریف پورلو!

قوله: فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْثَمَسْتُ الثَّلَاثَ فَلَمْ أَجِدْهُ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ماته حکم اوکړو چہ زه هغوی دپاره درې کانړی راوړم، ما دوه کانړی اومندل، دریم مې اولتولو خو او مې نه موندلو.

قوله: فَلَمْ أَجِدْهُ: ضمیر سره د کشمېنی په روایت کښ دې په باقی روایاتو کښ بغیر د ضمیر نه دې (۴)

قوله: فَأَخَذْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا: ما د خاشنرو یوه تکره واخستله او هغه مې رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ته راوړه.

(۱) دا ټول اقوال د تهذیب التهذیب ج ۱ ص ۱۸۳ نه اخستلې شوې دي.

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

(۳) د پوره بحث دپاره اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وهدي الساری ص ۳۴۶ تا ۳۴۸، الفصل الثامن من سياق الحديث التي انتقدها عليه حافظ عصره، ابو الحسن الدارقطني وغيره من النقاد، الحديث الاول، من كتاب الطهارة.

(۴) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

د ابن خزیمه په یو روایت کښ دې سره د «روثه حمار» اضافه هم ده، یعنی دا خاشنه د خر وو (۱)

تیمی رضی الله عنه فرماني چه روث د اس، خچر او خر سره مختص دي. (۲)

قوله: فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَالْقَمِي الرُّوثَةَ: رسول الله ﷺ دواړه کانړی واخستل او خاشنه ئې گزار کړل.

قوله: وقال هذا ركس: رسول الله ﷺ او فرماتیل: دا رکس دي.

(رکس) کیدې شی د (رکس) په معنی کښ وی، پس د امام ابن ماجه: و امام ابن خزیمه په روایت کښ (رکس) راغلې دي. (۳)

کیدې شی چه د (رکس) په معنی وی، دې ته رکس گویا په دې وجه اوئیلې شو چه دا د مطعوم کیدو د حالت نه گویا د غیر مطعوم طرف ته واپس شو، یا د طهارت نه د نجاست طرف ته واپس شو، یا د مطعوم کیدو نه د روثه طرف ته واپس شو. (۴)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني: «الرکس طعام الجن» (۵) یعنی رکس د جناتو خوراک ته وائی. د امام نسائي رضی الله عنه دا تفسیر د هیڅ لغت نه نه دي ثابت، که دا معنی د لغت نه ثابته شوې و: نو ټول اشکال به ختم شوې وي.

خو حضرت گنگوهي رضی الله عنه فرماني چه د امام نسائي رضی الله عنه د دې ارشاد «الرکس طعام الجن» مطلب دا نه دي چه د رکس هم دا معنی ده، بلکه مطلب دا دي چه په روث سره چه د استنجاء نه کوم ممانعت راغلې دي د هغې دوه وجې دي، یو د هغه رکس یعنی نجس کیدل او دویم د هغې سبب دهغې طعام الجن کیدل دي، لکه چه په روایت کښ راغلې دي!

(لا تستنجوا بالروث ولا بالعظام فانه اذا احوالکم من الجن) (۶) یعنی په روث او هډوکی سره استنجاء مه کوئ، ځکه چه دا ستاسو د روڼو جناتو خوراک دي. په دې صورت کښ په امام نسائي رضی الله عنه باندې هیڅ اشکال نه راځی چه هغه د رکس تفسیر

(۱) د حدیث شریف پوره الفاظ دي: اراد النبي صلى الله عليه وسلم أن يتبرز فقال: انتنن بثلثة أحجار فوجدت له حجرتين وروثه حمار، فأمسك الحجرين وطرح الروث، وقال: هي ركس، صحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۳۹ وجماع ابواب الاداب المحتاج اليها في اتیان الفاظ والبول الى الى الفراغ منها: باب أعداد الاحجار للاستنجاء عند اتیان الفاظ رقم ۷۰

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

(۳) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالعجارة والنهي عن الروث والرمه، رقم ۳۱۴ وصحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۳۹، رقم ۷۰

(۴) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وعمدة القاری ج ۲ ص ۳۰۳

(۵) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الرخصة في الاستطابة بحجرين، رقم ۴۲

(۶) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب کراهية ما يستنجى به رقم ۱۸

داسی څنگه بیان کړو چه په لغت کښن ئې څه اصل نشته، د جواب حاصل دا دې چه امام نسائی رحمته الله علیه د رکس لغوی معنی نه ده بیان کړې او نه ئې د هغې د رجس او نجس په معنی کښن د کیدو نه انکار کړې دې بلکه د هغه مطلب خو صرف دا دې چه په هغې کښن دننه رکسیت یعنی دنجاست کیدوسره سره د طعام الجن کیدو صفت هم موجود دې. (۱) والله اعلم د استنجاء دپاره څومره (کانړی، لوتې، اخستل پکار دی: یوه مسئله خو دا ده چه استنجاء واجب ده یا نه؟ دا مسئله وړاندې په «باب الاستنجاء و ترا» د لاندې راروانه ده.

دویمه مسئله دا ده چه د استنجاء دپاره کم از کم څومره کانړی یا لوتې اخستل پکار دی؟ دا مسئله مختلف فیه ده!

امام شافعی، امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن راهویه، ابو ثور او ابن المنذر رحمته الله علیهم فرمائی چه کم از کم درې کانړی کیدل پکار دی.

بیا امام شافعی، اسحاق او ابو ثور رحمته الله علیهم فرمائی چه درې مسحات کافی دی، هم دا د امام احمد رحمته الله علیه هم مشهور مذهب دې.

ابن المنذر او ابن حزم رحمهما الله فرمائی چه درې کانړی ضروری دی، هم دا د امام احمد رحمته الله علیه یو روایت دې. (۲)

امام ابن حزم د امام سعید بن المسیب او حسن بصری رحمته الله علیهم نه هم دا نقل کړې دی. (۳) خو د امام حسن بصری رحمته الله علیه نه نقل کول ئې صحیح نه دی، ځکه چه په مصنف کښن د حسن بصری رحمته الله علیه نه نقل دی چه!

(لایس اذا كان الحجر مظلماً له حروف ان تعرفه وتقلبه فتستنجي به) (۴)

یعنی په دې خبره کښن هیڅ باک نشته چه که لوتې کانړې وی، او د هغې څو مخونه وی نو هغه اړولو سره استنجاء او کړه.

امام ابو حنیفه، امام مالک او داؤد ظاهری رحمته الله علیهم فرمائی چه مقصود انقاء ده او هم دا واجب ده: (۵)

امام ابو حنیفه رحمته الله علیه چه ترڅو پورې نجاست د مخرج نه متجاوز شوي نه وی نو استنجاء ته

(۱) اوگورئ: الفیض السمالی علی سنن النسائی مع حاشیه ص ۷۸، ۷۹

(۲) د مذاهب د تفصیل دپاره اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۴، مذاهب العلماء فی عدد الاحجار، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۱۲، والمحلّی ج ۱ ص ۹۵ تا ۹۸

(۳) اوگورئ: المحلّی ج ۱ ص ۹۹

(۴) المصنف لابن ابی شیبه ج ۱ ص ۱۵۶، کتاب الطهارة، باب ما کره ان يستنجی به، ولم یرخص فیه، رقم ۱۶۶۸

(۵) اوگورئ: الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۲۴۶، فصل الاستنجاء والتلقین فی الفقه المالکی ج ۱ ص ۲۷، باب فی الاستنجاء واداب الاحداث، وحاشیه الدسوقي ج ۱ ص ۱۷۶، فصل نذب لقاضی الحاجه، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۲، باب الاستطابة والحدث، مسالة رقم ۲۰۷

واجب نه، سنت وائی او چه کله نجاست د مخرج نه د درهم په مقدار متجاوز شی نو واجب ورته وائی او چه کله د دې نه زائد شی نو بیا ورته فرض وائی.

په کوم صورت کښ چه استنجا فرض یا واجب کیږي په هغه صورت کښ د امام صاحب په نزد د احجار یا مسحات نه هیڅ تحدید واجبې نشته، بلکه مقصود انقاء ده. (۱)

خو په کومو روایاتو کښ چه د (ثلاث) وغیره عدد راغلې دي، امام صاحب رحمته الله علیه هغه په استحباب باندې محمول کوي.

د قائلین ایجاب تثلیث دلائل: د ایجاب تثلیث قائلینو په خپل مذهب باندې ډیر دلائل پیش کړي دي. کوم چه په کتب حدیث کښ مشهور او معروف دي.

① د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه امام نسائی، امام ابوداؤد، امام احمد، امام بزار او امام ابن حبان رحمهم الله د استنجا په باره کښ حدیث نقل کړي دي.

(وکان یامر بثلاثة احجار) (۲) یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله به د درې کانرو اخستلو حکم فرمایلو.

د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دا روایت په سنن ابن ماجه کښ (وامر بثلاثة احجار) په صحیح ابن خزيمة کښ په (ولایستهی بدون ثلاثة احجار) او په سنن کبری د بیهقی کښ په (ولیستهم

بثلاثة احجار) الفاظو سره راغلې دي. (۳)

② د سیدنا سلمان فارسی رضی الله عنه روایت چه په صحیح مسلم او سنن اریعه کښ دي؛

(هذان نستعمل القبله لغائط او بول، اوان نستسعی یمین، اوان نستسعی باقل من ثلاثة احجار) اللفظ لمسلم... (۴)

① قال ابن عابدين نقلا عن الاختيار: أن الاستنجا على خمسة أوجه اثنان واجبان أحدهما غسل نجاسة المخرج في الفسل من الجنابة والحيض والنفاس كي لا تشيع في بدنه والثاني إذا تجاوزت مخرجها يجب عند محمد قل أو أكثر وهو الأحوط لأنه يزيد على قدر الدرهم وعندهما يجب إذا جاوزت قدر الدرهم لأن ما على المخرج سقط اعتباره والمعتبر ما وراءه والثالث سنة وهو إذا لم تتجاوز النجاسة مخرجها. والرابع مستحب وهو ما إذا بال ولم يتغوط فيفسل قبله. والخامس بدعة وهو الاستنجا من الريح. رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۶

② سنن النسائي، كتاب الطهارة، باب النهي عن الاستطابة بالروث، رقم ۴۰، وسنن أبي داؤد، كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۸، ومسند احمد ج ۲ ص ۲۵۰، رقم ۷۴۰۳، مسند أبي هريرة، ومسند البزار ج ۱۵ ص ۳۵۶، وصحيح ابن حبان ج ۴ ص ۲۸۸، ذكر الاستطابة بثلاثة احجار لمن اراده، رقم ۱۴۴۰

③ اوگورئ: سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجا بالحجارة والنهي عن الروث والرمه، رقم ۳۱۳، وصحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۴۳، كتاب الوضوء، باب النهي عن الاستطابة بدون ثلاثة احجار، رقم ۸۰، والسنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۹۱، كتاب الطهارة، باب النهي عن استقبال القبلة رقم ۴۴۱، ج ۱ ص ۱۰۲، باب وجوب الاستنجا بثلاثة احجار رقم ۵۰۹

④ صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۶، وسنن النسائي، ... (بقية برصفحه آئنده)

دا مضمون د نورو صحابه کرامو رضی الله عنہم نه هم ثابت دي چه رسول الله ﷺ د درې کانړو حکم فرمائيلې دي او د درې نه کم استعمالولو نه ئې منع فرمائيلې ده، د دې نه معلومه شوه چه د درې عدد واجب دي.

د فریق مخالف دلائل: کوم حضرات چه وائی چه مقصود انقاء ده او د درې عدد واجب نه دي بلکه مستحب دي د هغوی دلائل دا دي:

① د سيدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه حديث الباب، کوم چه امام بخاری رحمته الله عليه دلته ليکلي دي، سيدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه ته رسول الله ﷺ د درې کانړو د راوړلو حکم اوکړو، هغه دوه کانړي او يو روته راوړه، رسول الله ﷺ روته اوغورخوله او کانړي ئې واخستل. ددې نه معلومه شوه چه په دوه کانړو باندې اکتفاء جائز ده.

امام طحاوی، امام ترمذی او امام نسائی رضی الله عنہم هم په دې بنياد د دې نه استدلال کړې دي.

امام ترمذی رحمته الله عليه په دې باندې ترجمه قائم کړې ده: «باب ما جاء في الاستنجاء بالحجرين» او امام

نسائی رحمته الله عليه ترجمه منعقد کړې ده «باب الرخصة في الاستطابة بحجرين» (۱)

امام خطابی رحمته الله عليه فرمائی چه د دې نه استدلال صحيح نه دي، ځکه چه کيدې شی رسول الله ﷺ سره دريم کانړي موجود وو. (۲)

امام طحاوی رحمته الله عليه فرمائی چه که د رسول الله ﷺ سره دريم کانړي موجود وو نو ابن مسعود رضی الله عنه ته به ئې د لتولو دپاره ولې وئيل؟ د لتون حکم ورکول د دې خبرې دليل دي چه چرته رسول الله ﷺ وو هلته کانړي نه وو او دوه کانړي ئې واخستل، د دريم امر ئې ورته او نه فرمائيلو، معلومه شوه چه د درې عدد واجب نه دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرمائی چه امام طحاوی رحمته الله عليه غافل پاتې شو او دا دعوی ئې اوکړه چه رسول الله ﷺ د دريم کانړي مطالبه اونکړه، ځکه چه امام احمد، دارقطنی او بیهقی رضی الله عنہم په

طریق د «معبر عن ابن اسحاق، عن علقمة عن ابن مسعود» هم دا حديث نقل کړې دي په دې کتب دی

چه «فالق الروثة وقال انها ركس اثنتي بحجر» (۴)

....بقية از صفحه گذشته) كتاب الطهارة، باب النهى عن الاكتفاء في الاستطابة، رقم ۴۱، و باب النهى عن الاستنجاء باليمين، رقم ۴۹، وسنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۷، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، رقم ۱۶، وسنن ابن ماجة، كتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالحجارة والنهي عن الروث والرمة، رقم ۳۱۶

(۱) اوگورزی: شرح معانی الآثار، كتاب الطهارة، باب الاستجمار، سنن النسائي، كتاب الطهارة، باب الرخصة في الاستطابة بحجرين رقم ۴۲، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء في الاستنجاء بالحجرين، رقم ۱۷

(۲) اعلام الحديث للخطابی ج ۱ ص ۲۴۸، ۲۴۹

(۳) شرح معانی الآثار، كتاب الطهارة، باب الاستجمار

(۴) مسند احمد ج ۱ ص ۴۵۰، مسند عبدالله بن مسعود رضی الله عنه، رقم ۴۲۹۹، وسنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۵، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱ ص ۱۴۸، والسنة الكبرى... (بقية بر صفحه آئنده)

یعنی رسول اللہ ﷺ روئے بگزار کره او وی فرمائیل دا رکس دی، یو کانری راوړه. حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د معمر متابعت ابو شبیه واسطی کړې دې، دارقطنی هغه روایت کړې دې. (۱)

هم دغه شان د دوی دواړو متابعت عمار بن رزیک کړې دې، کوم چه احد الثقات دې. (۲)
خو د ابو شبیه د متابعت هېڅ فائده نشته، هغه خو د امام ابوبکر بن ابی شبیه نیکه دې، د هغه نوم ابراهیم بن عثمان دې، کوم چه سخت ضعیف بلکه منکر الحدیث دې. (۳)

هر چه د عمار بن رزیک د متابعت تعلق دې، پس د هغه متابعت بالسند ذکر خو په جامع الترمذی کښ موجود دې، خو متابعت مذکوره په متن کښ هم شته یا نه؟ حافظ صاحب صرف دعوی کړې ده، پیش ئې نه کړې شوه، که د دې لفظ په ذکر کولو کښ متابعت وې نو امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ به پرې ضرورت تنبیه فرمائیلې وې او حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ به د دې مخرج ضرور پیش کړې وې او دا به ئې بیان کړې وې چه د عمار روایت جرته دې؟ اصل کښ حافظ صاحب دا اولیدل چه کله امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ د دې روایت سندونه بیان کړل او اضطراب ئې ذکر کړو نو دا ئې او فرمائیل: «وروی معمر وعمار بن رزیک من ابی اسحاق من علقمة من عبدالله» (۴)

د دې نه حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ دا خیال او کړو چه کله د معمر په الفاظ کښ «انها رکس، اتفق بجر» دې نو د عمار په الفاظو کښ به هم دا وی، حالانکه دا ضروری نه ده.

هر چه د معمر د روایت تعلق دې نو اگر چه هغه د ثقات نه دې، خو بعض وخت هغه د خپلو ملگرو خلاف بعض داسې خبرې او کړی چه په هغې باندې محدثین نقد کوی، بلکه علامه ابن تیمیه رحمۃ اللہ علیہ په خپله فتاوی کښ په یو ځانې کښ تردې پورې لیکلې دی چه!

﴿قُلْ لَوْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ الْحَدِيثَ إِلَّا نِسْيَانُ الْوَفَى، أَوْ مَغْفِرٌ لِّكَانَ نِسْمَةُ النِّسْيَانِ إِلَى مَغْفِرٍ أَقْلَ بِإِثْقَالِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالرِّجَالِ، مِمَّنْ كَثُرَ الدَّلِيلُ عَلَى نِسْيَانِ مَغْفِرٍ، وَكَانَ اتَّفَقَ أَهْلُ التَّحْقِيقِ بِالْحَدِيثِ عَلَى أَنَّ مَغْفِرًا كَثِيرًا لَفَطَ عَلَى الْوَفَى﴾ (۵)

یعنی په حدیث کښ که په زهری یا معمر کښ دچا د نسیان معامله وی نو د معمر طرف ته د نسیان نسبت کول زیات غوره دی، د ټولو اهل علم په دې اتفاق دې، د دې نه علاوه د معمر

...بقیه از صفحه گذشته) للبهقی ج ۱ ص ۱۰۸، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بما یقوم مقام الحجاره فی الانقاء دون ما نهی عن الاستنجاء به، رقم ۵۳۸

(۱) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۶ کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۲/۱۴۸

(۲) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

(۳) اوگوری: الجرح والتعديل ج ۱ ص ۱۱۵، رقم ۳۴۷

(۴) اوگوری: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بجرین رقم ۱۷

(۵) مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه ج ۲۱ ص ۴۸۴، ۴۹۵، باب اذا وقعت الفارة فی السمن الجامد او الذنب، والفتاوی الکبری ج ۱ ص ۲۴۷، کتاب الطهارة، باب اذا وقعت الفارة فی السمن الجامد او الذنب.

په نسیان باندې ډیر دلائل موجود دی، د علم حدیث د علماء کرامو په دې اتفاق دې چه معمر د زهری په احادیثو کښ ډیره زیاته غلطی کوی.

د دی نه یس خان یوهه کړی چه دا روایت د ابو اسحاق باقی شاگردان مثلا زهیر، اسرائیل، مالک بن مغول، زکریا بن ابی زانده او یونس بن ابی اسحاق وغیره نقل کوی، څوک دا زیادت نه نقل کوی، صرف یواځې معمر ئې نقل کوی یا ابو شیبه د هغه متابعت کوی، نو دا روایت به شاذ وی، کوم چه د محدثینو په نزد مقبول نه دې، لهدا دې لره به اعتبار نه وی. غالباً هم په دې وجه ابو الحسن بن القصار مالکی رحمته الله دا فرمائیلي دی چه په بعض احادیثو کښ د دریم کانړی راورلو ذکر شته خو دا ثابت شوي احادیث نه دی. (۱)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دوه کانړو باندې اکتفاء نه ده فرمائیلي بلکه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه ئې د دریم کانړی مطالبه اوکړه، یا داسې اوایی چه رسول الله صلی الله علیه و آله چه په اول کرت د درې کانړو مطالبه اوکړه نو هم دا د درې کانړو د وجوب دپاره کافی ده، په دې وجه ئې دوباره حکم ورنکړو، یا ئې په دې وجه مکرر حکم ورنکړو چه رسول الله صلی الله علیه و آله د حجرین په اطراف باندې اکتفاء او فرمائیله، ځکه چه د حجر واحد په اطراف سره که درې کرته مسح اوکړې شی نو دا د درې کانړو قائم مقام دې. (۲)

اصل کښ دا ټوله خبره هغه وخت تسلیم کیدې شی چه کله دا خبره ثابته شی چه د درې کانړو د استعمال حکم ایجابی دې، حال دا چه په دلیل سره دا ثابته ده چه دا ایجابی نه دې، بلکه استحبابی دې، د دې دلیل وړاندې راروان دې.

① امام نسائی، امام ابو داؤد او امام احمد رضی الله عنه د سیده عائشه رضی الله عنها نه مرفوع روایت کړې دې چه: (اذا ذهب احدکم الی الغائط فليذهب معه بثلاثة احجار، فليستطب بها، فانها تجزئ عنه) (۳)

یعنی چه کله په تاسو کښ څوک د قضاء حاجت دپاره ځی نو خپل ځان سره دې درې کانړی یوسی، په هغې سره دې استنجاء اوکړی، ځکه چه دادرې کانړی به داستنجاء دپاره کافی شی.

② په مسند الشاشی کښ د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه نه روایت دې:

(اذا تغوط احدکم فليمسح بثلاثة احجار، فان ذلك طهارة) (۴)

یعنی چه کله په تاسو کښ څوک قضاء حاجت کوی نو په درې کانړو سره دې اوکړی، ځکه چه هم دا د هغه طهارت دې.

(۱) اوگورئ: شرح الکرماني ج ۲ ص ۲۰۵

(۲) پورته حواله اوگورئ

(۳) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الاجتزاء فی الاستطابة بالحجارة دون غيرها، رقم ۴۴، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، رقم ۴۰، ومسند احمد، ج ۶ ص ۱۰۸، رقم ۲۵۲۸۰، وج ۶ ص ۱۳۳، رقم ۲۵۵۲۶، مسند السيدة عائشه رضی الله عنها

(۴) مسند الشاشی ج ۲ ص ۲۸ رقم ۱۱۴۱

د طبرانی په روایت کښ د (فلیتسم بثلاثة احجار، فان ذلك كافيه) (۱) الفاظ راغلې دي، يعنې دا درې کانري د استنجاء دپاره کافي دي

د دې ټولو روايتونو په اخر کښ (فانها تجزئ عنه)، (فان ذلك طهره) او (فان ذلك كافيه) جملې دا بيانوي چه اصل مقصود انقاء ده او هيڅ عدد مخصوص بالذات نه دي، لهذا چرته چه د تثليث حکم کړې شوې دې هلته دا مقصد دې چه دا عدد د انقاء دپاره کافي دي.

⑤ امام ابوداؤد، امام دارمی، ابن ماجه، بیهقي او طحاوی رحمهم الله وغيره د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه مرفوع حديث نقل کړې دي: (ومن استجبر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج) (۲)

يعنې څوک چه استنجاء کوي نو په طاق عدد کانرو دې اوکړي، چا چه په طاق عدد استنجاء اوکړه نو ښه نې اوکړل، او که په طاق عدد کښ نې نه کوي نو هيڅ باک نشته.

خوپه دې باندې اشکال ډاکړې شوې دي چه په دې کښ حصين حبرانی دې کوم چه مجهول دي!

د دې جواب دا ورکړې شوې دي چه د هغه په باره کښ امام ابوزرعه فرمائی: (شيخ) (۳)

ابن حبان رحمهم الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۴)

په دې حديث باندې دويم اشکال دا کړې شوې دي چه د هغه استاذ ابو سعيد هم دغه شان

دي. پس امام ابوزرعه فرمائی: (لا عرله) (۵)

علامه عيني رحمهم الله د دې جواب دا کړې دي چه دا ابوسعيد الخير دې کوم چه صحابی دي،

(۶) امام ابوداؤد رحمهم الله د دې تصريح کړې ده. (۷)

خو تحقيق دا دي چه ابو سعيد يو مستقل راوی دي او ابو سعيد الخير بل راوی دي، دواړه

يو نه دي. (۸) خو ابوسعيد د چا نه چه حصين حبرانی روايت کوي هغه هم امام ابن حبان په

کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۹)

(۱) المعجم الكبير للطبرانی ج ۴ ص ۱۷۴، رقم ۴۰۵۵، والمعجم الاوسط ج ۳ ص ۲۸۰، رقم ۳۱۴۶

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنار فی الخلاء رقم ۳۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة وسنننا،

باب الارتداد للغائط والبول، رقم ۳۳۷، ومسند احمد ج ۲ ص ۳۷۱، مسند ابی هريره رضى الله عنه، رقم

۸۸۲۵، والسنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۹۴، کتاب الطهارة، باب الاستنار عند قضاء الحاجة، رقم ۴۵۸،

وسنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۷، کتاب الطهارة، باب التستر عند الحاجة رقم ۶۶۲ وشرح مشکل الآثار

للطحاوی ج ۱ ص ۱۲۷، رقم ۱۳۸، وشرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب الاستجمار برقم ۷۴۲

(۳) کتاب الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۲ ص ۲۰۰، رقم ۸۶۷

(۴) کتاب الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۱، رقم ۷۴۱۱

(۵) تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۵۵۳

(۶) شرح سنن ابی داؤد للعيني ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب الاستنار فی الخلاء

(۷) سنن ابی داؤد کتاب الطهارة و باب الاستنار فی الخلاء رقم ۳۵

(۸) اوگورئ: التلخيص الحبير ج ۱ ص ۱۷۹، ۱۸۰، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء، رقم ۱۲۳

(۹) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۵۶۸، رقم ۶۲۸۸

واضحہ دی وی چه هغه ابو سعید هم وئیلی شوی دی او ابو سعد هم. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله د هغه حدیث ته التلخیص الحبر کنس معلول وئیلی دی، (۲) خو په فتح الباری کنس ئی لیکلې دی چه دا حدیث حسن دی. (۳) امام نووی رحمته الله په شرح المذهب کنس هم دا خبره لیکلې ده. (۴) ابن حبان رحمته الله د دې تصحیح فرمائیلې ده. (۵)

امام بیهقی رحمته الله فرمائی: «وهذا ان صح فانبا اراد والله اعلم وترايكون بعد الثلاث» (۶)

یعنی که دا حدیث صحیح وی نو د «من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج» تعلق د درې عدد نه روستو دي. د درې د عدد سره نه دي.

ځکه چه د درې عدد خو بهر حال واجب دي او اختیار په ما فوق الثلاث کنس ورکولې شی که په درې کانړو سره طهارت حاصل نه شی بلکه د درې نه د زیاتو ضرورت وی او اتفاقاً په جفت عدد باندې طهارت حاصل شی نوطاق عدد استعمالول مخیر فیہ دی، که کوی یانه کوی. امام بیهقی رحمته الله د دې دلیل دا پیش کوی چه سیدنا ابو هریره رضی الله عنه مرفوعاً روایت کوی:

«اذا استجبر احدكم فليوتر، فان الله وتر يحب الوتر اما ترى السماوات سبعاً والارض سبعاً، والطواف، وذكر

اشياء» (۷)

یعنی کله چه په تاسو کنس څوک استنجاء کوی نو په طاق عدد کنس دي کوی، ځکه چه الله پاک یو دي، طاق عدد خوښوی، گوري نه چه اسمانونه اووه دی، زمکی اووه دی، د طواف چکري اووه دی، دغه شان ئی نور څیزونه هم ذکر کړل.

حافظ ابن الترمذی رحمته الله فرمائی چه د امام بیهقی رحمته الله دي حدیث لره په مافوق الثلاث باندې حمل کول بغیر د دلیل نه دی او که دا خبره اومنلې شی چه د دې دلیل په رنرا کنس دا لازمیږي چه د درې د عدد نه پس دي ایتار مستحب وی، حال دا چه د شوافع په نزد که په درې کړتو کنس طهارت حاصل شی نو اضافه نه صرف دا چه مستحب نه ده بلکه بدعت ده او که په درې کړتو کنس صفائی حاصله نه شی نو اضافه واجب ده، هم دغه شان ذکر شوي حدیث سربتقدیر صحت. په دي خبره دال نه دي چه د وتر اطلاق په مافوق الثلاث باندې کیږي، بلکه په دي کنس د وتر په افرادو کنس د یو فرد ذکر کړې شوي دي، که په حدیث کنس مذکور د «سهم» عدد ملحوظ وی نو بیا به وئیلی شی چه استنجاء په اووه کانړو سره کول

(۱) اوگوری: تحفة الاشراف ج ۱۰ ص ۴۵۵، رقم ۱۴۹۳۸

(۲) التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۷۹، ۱۸۰، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء، رقم ۱۲۳

(۳) قال الحافظ لزيادة في أبي داود حسنة الاسناد فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

(۴) شرح المذهب ج ۲ ص ۹۵

(۵) اوگوری: صحيح ابن حبان ج ۴ ص ۲۵۷، ۲۵۸، کتاب الطهارة، باب ذكر الامر بالاستتار لمن اراد

البراز رقم ۱۴۱۰

(۶) السنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۱۰۴، باب الايتار في الاستنجاء

(۷) پورته حواله رقم ۵۱۹

واجب دی، خُکه چه په حدیث کُبن د اووه ذکر دې. (۱) والله اعلم وعلیه اتم واحکم
قوله: وَقَالَ اِبْرَاهِيمُ بْنُ يُوْسُفَ عَنْ أَبِي اسْحَاقَ حَدَّثَنِی عَبْدُ الرَّحْمَنِ: یعنی دا حدیث خُگنه چه د ابو اسحاق نه زهیر روایت کوی هم دغه شان ئې یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق د خپل نیکه ابو اسحاق نه روایت کوی، په دې طریق کُبن هغه د زهیر په شان «لیس ابو عبیده ذکر»، «لیکن عبدالرحمن» نه وائی، بلکه «حدیثی عبدالرحمن» وائی. د دې متابعت د ذکر کولو مقصد: د دې متابعت د ذکر کولو مقصد هم واضح دې چه ابو اسحاق سبیعی به تدلیس کولو، امام بخاری رحمته الله دې متابعت ذکر کولو سره دا خبره بیان کړه چه دلته تدلیس نشته، بلکه د تحدیث صراحت دې. په دې سره دهغه خلقو تردید او شوچه هغوی وائی چه ابو اسحاق په دې حدیث کُبن د تدلیس نه کار اخستلې دې. (۲) په دې حدیث کُبن د تدلیس متعلق بحث مونږ شاته ذکر کړې دې.

رجال الحديث

- ① ابراهیم بن یوسف: دا ابراهیم بن یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبیعی الکوفی رحمته الله دې. (۳)
 هغه د خپل والد یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق، د خپل نیکه ابو اسحاق او عبدالجبار بن العباس شیبی نه روایت حدیث کوی.
 د هغه نه ابو کریب، محمد بن العلاء، شریح بن سلمه تنوخی، اسحاق بن منصور سلولی او ابو غسان مالک بن اسماعیل رحمته الله وغیره روایت کوی. (۴)
 امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی: «لیس پشې» (۵) امام نسائی رحمته الله فرمائی: «لیس بالقوی» (۶)
 امام جوزجانی رحمته الله فرمائی «ضعیف الحدیث» (۷)
 امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «حسن الحدیث، یکتب حدیثه» (۸)
 ابن عدی رحمته الله فرمائی: «له احادیث صالحه، ولیس پښکر الحدیث، یکتب حدیثه» (۹)

(۱) اوگورئ: الجوهر النقی فی الرد علی البیهقی بهامش السنن الکبری ج ۱ ص ۱۰۴

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

(۳) تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۴۹

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۵۰

(۵) تاریخ ابن معین روایة الدورى ج ۱ ص ۲۳۰، رقم ۱۴۸۹

(۶) تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۵۰

(۷) المصدر السابق. ولم اجد في احوال الرجال المطبوع

(۸) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۴۸ او رقم ۴۸۷

(۹) الكامل في ضعفاء الرجال ج ۱ ص ۲۳۷، رقم ۶۹

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۱)

امام دارقطني رحمته الله: (ثقة) (۲) امام ابو داؤد رحمته الله فرماني: (ضعيف) (۳)

ابن المديني رحمته الله فرماني: (ليس كالقوي مايكون) (۴)

د ابراهيم بن يوسف په باره کښ د ائمه جرح والتعديل اقوال ستاسو مخي ته دي. بعض حضراتو ورته مطلقا ثقة وئيلې دي او بعض ورته مطلقا ضعيف وئيلې دي، خو صحيح خبره هم هغه ده کومه چه ابن المديني رحمته الله فرماني: (ليس كالقوي مايكون) يعنى هغه ډير مضبوط خو نه دي، خو في الجملة د هغه روايات قابل قبول دي.

هر چه په بخاري کښ د هغه د زواياتو د تخريج تعلق دي، پس دا احاديث ډير کم دي او متابعه دي. (۵)

⑥ ابيه: دا يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي رحمته الله دي، کله ئې د نيکه طرف ته نسبت کولو سره نوم يوسف بن ابي اسحاق هم اخستلې شي. (۶)

هغه د خپل والد اسحاق بن ابي اسحاق، د خپل نيکه ابو اسحاق سبيعي، امام شعبي، محمد بن المنکدر، عبدالله بن محمد بن عقييل او عمار الدهني رحمته الله نه روايت حديث کوي.

د هغه نه په روايت کونکو کښ د هغه خوئي ابراهيم بن يوسف، د هغه د تره خامن اسرائيل بن يونس بن ابي اسحاق، عيسى بن يونس بن ابي اسحاق او سفيان بن عيينه رحمته الله وغيره حضرات روايت کوي. (۷)

سفيان بن عيينه رحمته الله فرماني: د ابو اسحاق په اولاد کښ د هغه نه زيات احفظ نشته. (۸)

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او فرماني: (كان احفظ ولد ابي اسحاق، مستقيم الحديث على قلته) (۹)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: (يكتب حديثه) (۱۰) امام دارقطني رحمته الله فرماني: (ثقة) (۱۱)

(۱) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۶۱ رقم ۱۲۲۵۲

(۲) تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۱۶۰، رقم ۳۳۳

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئي: هدي الساري ص ۲۴۹

(۶) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۴۱۱

(۷) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئي: تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۴۱۱، ۴۱۲

(۸) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۴۱۲

(۹) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۳۶، رقم ۱۱۸۴۱

(۱۰) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۲۱۸، رقم ۹۰۹

(۱۱) تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۳۵۹، رقم ۶۹۶

حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: (حافظ) (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: (ثقة) (۲)

خو عقیلی رحمته الله و نیلی دی چه (یخالف حدیثه) (۳) یعنی هغه په خپلو احادیثو کښ مخالفت کوی خو هغه خپله د دې جواب کړې دې چه (لعله ان من منصور بن وردان) (۴) یعنی دا مخالفت کیدې شی چه د یوسف بن ابی اسحاق د طرف نه نه وی، بلکه د هغه د شاگرد منصور بن وردان د طرف نه دې.

حافظ ابن حجر رحمته الله د امام عقیلی رحمته الله د دې جرح نقل کولونه پس لیکي (وهذا امر مردود) (۵) د هغه نه اصحاب د اصول سته احادیث اخستلې دی. (۶) په ۱۵۷ هجری کښ هغه وفات شوې دې. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ ابو اسحاق: دا ابو اسحاق السبعي رحمته الله حالات په کتاب الايمان کښ د باب الصلاة من الايمان د لاندې تیر شوې دی. (۸)

⑥ عبدالرحمن: دا عبدالرحمن بن الاسود رحمته الله دې. د هغه حالات هم شاته هم په دې باب کښ تیر شوې دی.

⑦ بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً

د مخکښ باب سره مناسبت: امام بخاری رحمته الله د استنجا د ابواب نه فارغ شو، د دې نه روستو د اودس بیان شروع کوی. (۹)

د ترجمة الباب مقصد: د ترجمة الباب مقصد د اودس د فرضيت مقدار بيانول دی چه په اودس کښ اندمونه کم از کم يو کرت وينخل فرض دی.

حضرت شيخ الحدیث رحمته الله فرمائی چه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه يو يو کرت، دوه دوه کرته او درې درې کرته وينخل ثابت دی، امام بخاری رحمته الله په دې کښ د هر يو په جواز باندې باب قائم کړې دې او دا تنبيه ئې هم کړې چه درې درې کرته وينخل اکمل او اعلى درجه ده، او په

(۱) الکاشف للذهبي ج ۲ ص ۳۹۸، رقم ۶۴۲۶

(۲) تفریب التهذیب ص ۶۱۰، رقم ۷۸۵۶

(۳) کتاب الضعفاء للعقیلی ج ۲ ص ۱۵۵۳، رقم ۲۰۸۴

(۴) پورته حواله

(۵) هدی الساری ص ۶۳۳

(۶) پورته حواله

(۷) تفریب التهذیب ص ۶۱۰، رقم ۷۸۵۶

(۸) کشف الباری ج ۲ ص ۳۷۰ تا ۳۷۵

(۹) اوگوری: عمدة القاری ج ۳ ص ۲

دوه یا یو کرت باندې اکتفاء کول جائز دی. (۱)

واضحہ دې وی چې دا حدیث دلته مجمل دي، شاته په باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة د لاندې دا حدیث د ابن عباس رضی اللہ عنہما په تفصیل سره تیر شوې دي. (۲)

۱۵۶: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۲) قَالَ تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً»

رجال الحديث

① محمد بن يوسف دا محمد بن يوسف فريابی دي يا بيکندي دي؟ حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ په فريابی باندې جزم کړې دي او د بيکندي کيدو نفی ئې کړې ده، هم دغه شان ئې د هغه په شيخ کنې په سفیان ثوري کيدو باندې جزم کړې دي او فرمائي چې ابوداؤد او اسماعيلي په خپل روايت کنې تصريح کړې ده چې سفیان ثوري رحمته اللہ علیہ د زيد بن اسلم نه سماع کړې ده. (۴)

خو علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ دلته دواړه احتمالات ذکر کړې دي چې د محمد بن يوسف نه مراد فريابی هم کيدې شي او بيکندي هم، هم دغه شان سفیان ثوري هم کيدې شي او ابن عيينه هم. هم دغه شان هغه فرمائي که فريابی وي نو شيخ به سفیان ثوري وي، ځکه چې فريابی اکثر د ثوري نه روايت کوي، اگر چې سفیان بن عيينه هم د هغه شيخ دي او که بيکندي وي نو د سفیان نه به عيينه مراد وي ځکه چې بيکندي هم د هغه نه روايت کوي، او زيد بن اسلم د دواړو سفیانين شيخ دي. (۵)

علامه عيني رحمته اللہ علیہ د کرمانی تائيد کولو سره فرمائي چې جزم کول صحيح نه دي، کرمانی چې کوم احتمالات ذکر کړې دي هغه عين ممکن دي. (۶)

د محمد بن يوسف فريابی رحمته اللہ علیہ حالات په کشف الباری کنې په کتاب العلم کنې د باب ماکان النبي ﷺ يتخولهم بالمعظلة والعلم كيلا ينفروا د لاندې تير شوې دي. (۷)

د محمد بن يوسف بيکندي رحمته اللہ علیہ حالات هم په کتاب العلم باب متى يصح سماع الصغير؟ د لاندې

(۱) اوگورئ: الكنز المتواری علی لامع الدراری ج ۳ ص ۴۳

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وعمدة القاری ج ۳ ص ۲

(۳) قوله عن ابن عباس رضي الله عنهما، الحديث اخرجه النسائي في سننه، في كتاب الطهارة، باب الوضوء مرة مرة، رقم ۸۰، وباب مسح الاذنين رقم ۱۰۱، وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب الوضوء مرة مرة، رقم ۱۳۸، والترمذي في جامعه، في ابواب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء مرة مرة، رقم ۴۲، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة، وسننها، باب ما جاء في الوضوء مرة مرة، رقم ۴۱۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

(۵) شرح الكرمانی ج ۲ ص ۲۰۶

(۶) عمدة القاری ج ۳ ص ۲

(۷) کشف الباری ج ۳ ص ۲۵۲

تیر شوې دی. (۱)

⑦ سفیان : که دا امام سفیان ثوري رحمته الله وی نو د هغه حالات په کتاب الایمان پاپ علامه المنافق کښ تیر شوې دي. (۲)

او که سفیان بن عیینه رحمته الله وی نو د هغه حالات په کتاب پدم الوسی کښ د پومبی حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب العلم کښ د پاپ قول المحدث حدثنا او اخبنا او انا هاد د لاندې تفصیلا ذکر شوې دي. (۳)

⑧ زید بن اسلم : دا مشهور مفسر او محدث تابعی زید بن اسلم قرشی مدنی رحمته الله دي، د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د پاپ کفران العشر وکفر د لاندې تیر شوې دي. (۴)

⑨ عطاء بن یسار : دا امام عطاء بن یسار الهلالي المدنی رحمته الله دي. د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د پاپ کفران العشر وکفر د لاندې تیر شوې دي. (۵)

⑩ ابن عباس : د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات په پدم الوسی کښ د څلورم حدیث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الایمان کښ د پاپ کفران العشر وکفر د لاندې تیر شوې دي. (۶)

قوله: قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً: سیدنا ابن عباس رضی الله عنه فرماني

چه رسول الله صلی الله علیه و آله یو یو کرت اودس اوکړو «یعنی د اودس اندامونه یو یو کرت وینخل» یو یو کرت اودس کول فرض دی او د دې په فرضیت د امت اجماع ده، بعض حضراتو تثلیث واجب کړې دي، صاحب د الابانه د ابن ابی لیلی رحمته الله نه دا نقل کړی دی، خو دا باطل مذهب دي، د هیڅ عالم نه دا په صحیح طریقې نه دي منقول، که وی نو هم قابل قبول نه دي، ځکه چه د اجماع او احادیث صحیحه خلاف دي. (۷)

امام بخاري رحمته الله په دې ترجمه الباب او بیا د دې حدیث شریف په ذریعه د داسې خلقو ترديد کړې دي د چا طرف ته چه د تثلیث د وجوب نسبت کولې شی. دا حدیث د مصنف په مدعا باندې صراحة دلالت کوي.

(۱) کشف الباری ج ۳ ص ۳۷۸

(۲) کشف الباری ج ۲ ص ۲۷۸

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، وج ۳ ص ۱۰۲

(۴) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۳

(۵) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۴

(۶) اوگوری: کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، وج ۲ ص ۲۰۵

(۷) اوگوری: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۳۷

قوله: مرة مرة: مفعول مطلق هم کیدی شی، یعنی «توضاء وضوءاً مرة مرة» او کیدی شی چه دا ظرف وی، یعنی «توضاء فی وقت واحد» (۱)

تفصیلی حدیث شاته د «باب غسل الوجه بالیدین من غرلة واحدة» د لاندې ذکر شوې دي.

(۲۲) بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ

دا باب د اودس په اندامونو کښ هر یو لره دوه دوه کرته د وینځلو په بیان کښ دي. د شاته باب نه د دې مناسبت بالکل واضح دي، مخکښ یو یو کرت د اودس د اندامونو د وینځلو حکم وو او اوس ئې دا باب قائم او فرمائیلو چه دوه دوه کرته هم وینځلې شی. مقصود ترجمه د ترجمة الباب مقصد بالکل واضح دي چه په اودس کښ دوه دوه کرته وینځلو باندې اکتفاء کول جائز دي.

۱۵۷: ﴿حَدَّثَنَا حَبِيبُ بْنُ عَيْسَى قَالَ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ حَزْمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ (ر) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ﴾

رجال الحديث

① حسين بن عيسى : دا حسين بن عمران طائي بسطامي (۳) دامغانی رحمته الله دي، ابو علي د هغه كنييت دي. (۴)

هغه د ازهر بن سعد بن السمان، ابو ضمهر انس بن عياض، جعفر بن عون، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفيان بن عيينه، عبدالله بن يزيد المقرئ، عبد الصمد بن عبد الوارث، عبيدالله بن موسى. عفان بن مسلم. د خپل پلار عيسى بن حمران، قبيصه بن عقبه، امام وكيع، يزيد

(۱) اوگورئ: عمدة القارى ج ۳ ص ۳

۲، قوله: عن عبدالله بن زيد: الحديث، من أفراد البخارى، لم يخرج غير، انظر العمدة: ۱۳، ۴، وتحفة الأشراف: ۱۴، ۳۴۰.

(۳) بسطامى ضبطه ابن خلكان بفتح الباء الموحدة، انظر وفيات الاعيان ج ۲ ص ۵۳۱. ترجمة ابى يزيد البسطامى. وكذلك ضبطه السمعاني اولا، وقال هذه النسبة الى بسطام، وهى بلدة يقومس مشهورة، ثم ضبطه بكسر الباء وقال هذه نسبة الى بسطام وهو اسم رجل ... انظر الانساب للسمعاني ج ۱ ص ۳۵۱، ۳۵۳. قال محققه: وفى معجم البلدان ان اسم البلدة بسطام بالكسر، وكذا فى اللباب، وجزم بان الصواب: البسطامى بالكسر سواء اكان نسبة الى البلد ام الى الجذ، وجرى فى المشتبه على التفرقة وتبعه التصير اما التوضيح فتعقبه بانه تبع شيخه الفرضى التابع لابن السمعاني، وذكر تعقب اللباب .. انظر التعليقات على الانساب للسمعاني ج ۱ ص ۳۵۳

د قال بن الجزرى فى اللباب ص ۱۵۳ بعد ذكر الضبطين: فيا ليت شعري! اى فرق بين الاسمين، حتى يجعل احدهما مفتوحا والاخر مكسورا، انما الجميع المكسور، لانه اسم اعجمى. عرب بكسر الباء ...

(۴) اوگورئ: عمدة القارى ج ۳ ص ۴، وتهذيب الكمال ج ۶ ص ۴۶۰

بن هارون او یونس المؤدب رحمہ اللہ وغیرہ حضرات نہ روایت حدیث کوی د هغه نه په روایت کونکو کښ امام بخاری، امام مسلم، امام ابو داؤد، امام نسائی، احمد بن سلمه، احمد بن محمد بن سريج، امام ابو حاتم الرازی، امام محمد بن اسحاق بن خزيمه او يحيى بن محمد بن يحيى الذهلي رحمہم اللہ وغیرہ ډیر حضرات دي. (۱)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: (صديق) (۲)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: (من كبار المحدثين وثقاتهم، من ائمه اصحاب العربية) (۳)

امام نسائی او امام دارقطنی رحمہم اللہ فرمائی: (ثقة) (۴)

ادريسي رحمہ اللہ فرمائی: (كان عالما فاضلا كثير الحديث) (۵)

حافظ ذهبي رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة من ائمه العربية) (۶)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (صديق، صاحب حديث) (۷)

خو په دې باندې تعقب کړې شوې دې چه امام نسائی، دارقطنی، حاکم او ابن حبان رحمہم اللہ د هغه توثيق کړې دې او امام بخاری او مسلم رحمہم اللہ په خپل خپل صحيح کښ روایات اخستلي دي لهندا هغه ته (ثقة) وئيل پکار وو. (۸)

ابن حبان رحمہ اللہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۹)

په ۲۴۷ هجري کښ هغه وفات شوې دې (۱۰) رحمه الله رحمة واسعة

⑦ یونس بن محمد: دا یونس بن محمد بن مسلم البغدادی المؤدب رحمہ اللہ دې، ابو محمد ئي کنيت دې، د حرمي په نسبت سره معروف دي. (۱۱)

دا د داؤد بن ابی الفرات، صالح المري، حماد بن زيد، حماد بن سلمه، نافع بن عمر جمحي، فليح بن سليمان، ليث بن سعد، مفضل بن فضاله، معتمر بن سليمان، او سلام بن ابی مطيع رحمہم اللہ وغیرہ نه روایت کوی.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال ج ۶ ص ۴۶۰، ۴۶۲

(۲) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۶۰، رقم ۲۷۱

(۳) تهذيب الكمال ج ۶ ص ۴۶۲

(۴) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۱۳، رقم ۶۶۱

(۵) پورته حواله اوگوری

(۶) الکاشف ج ۱ ص ۳۳۵، رقم ۱۱۰۲

(۷) تقييد التهذيب ص ۱۶۸، رقم ۱۳۴۰

(۸) اوگوری: تحرير تقييد التهذيب ج ۱ ص ۲۹۱، رقم ۱۳۴۰

(۹) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۱۸۸، رقم ۱۲۹۰۵

(۱۰) پورته حواله

(۱۱) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۵۴۰، ۵۴۱

د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه خوښې ابراهیم بن یونس او احمد بن یونس، علی بن المدینی، ابوبکر بن ابی شیبې، عثمان بن ابی شیبې، عبدالله المسندی، ابو خېشمه، حجاج بن الشاعر، حسین بن عیسیٰ بسطامی، عبد بن حمید او عباس دوری رحمتهما وغیره دی. (۱)

امام ابن معین رحمته فرمائی: (ثقة) (۲)

يعقوب بن شبيب رحمته فرمائی: (ثقة، ثقة) (۳)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: (صدوق) (۴)

ابن حبان رحمته هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۵)

حافظ ذهبي رحمته فرمائی: (الامام، الحافظ، الثقة) (۶)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: (ثقة، ثبت) (۷)

هغه په ۲۰۷ هجري کښ وفات شوې دي. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ فليح بن سليمان: دا فليح بن سليمان بن ابی المغيرة خزاعي اسلمی مدني رحمته دي. د هغه نوم عبد الملك دي، فليح ئې لقب دي.

د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب من سئل عالما وهو مشغول في حديثه د لاتدي تير شوي دي. (۹)

⑥ عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم: دا عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم مدني انصاري رحمته دي، ابو محمد ئې کنيت دي، ابوبکر ئې هم کنيت ذکر کړې شوې دي. (۱۰)
دي د سيدنا انس رضي الله عنه نه علاوه، د حميد بن نافع، سالم بن عبدالله بن عمر، عباد بن تميم انصاري، ابو الزناد عبدالله بن ذکوان، امام زهري، د خپل پلار ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم، د پلار د ترور عمرة بنت عبد الرحمن او ام عیسیٰ الجزار رحمتهما وغیره نه روایت کوي. دهغه نه په روایت کونکو کښ اسماعيل بن عليه، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، ابو اويس مدني، عبدالله بن لهيعه، عبد الملك بن جريج، فليح بن سليمان، امام مالك، امام

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۵۴۱، ۵۴۲

(۲) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي رحمته ص ۲۲۸، رقم ۸۷۶

(۳) تاريخ بغداد ج ۱۴ ص ۳۵۱

(۴) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۲۴۶، رقم ۱۰۳۳

(۵) الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۲۸۹، رقم ۱۶۴۸۹

(۶) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۳

(۷) تريب التهذيب ص ۶۱۴، رقم ۷۹۱۴

(۸) پورته حواله

(۹) كشف الباری ج ۳ ص ۵۵

(۱۰) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۳۴۹

- زهری (وهو من شیوخه ایضا) هشام بن عروه او یحیی بن ایوب مصری رحمته و غیره حضرات دی. (۱)
- امام مالک رحمته فرمائی: «کان کثیر الحدیث، وکان رجل صدق» (۲)
- امام احمد رحمته فرمائی: «حدیثه شفاء» (۳)
- امام یحیی بن معین او ابو حاتم رحمته فرمائی: «ثقة» (۴)
- امام نسائی رحمته فرمائی: «ثقة، ثبت» (۵)
- ابن سعد رحمته فرمائی: «کان ثقة، کثیر الحدیث، عالیا» (۶)
- امام دارقطنی رحمته فرمائی: «من الثقات الرفعاء» (۷)
- امام عجلی رحمته فرمائی: «مدین، تابعی، ثقة» (۸)
- ابن عبد البر رحمته فرمائی: «کان من اهل العلم، ثقة، فقیها، محدثا، مأمونا، حافظا، وهو حجة فیما نقل وحمیل» (۹)

ابن حبان رحمته هغه په کتاب الثقات کنس ذکر کړې دي. (۱۰)

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «حجة» (۱۱)

- په ۱۳۵ هجری کنس د اويا کالو په عمر باندې وفات شوې دي. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة
- ⑤ عباد بن تمیم: دا عباد بن تمیم بن غزیه انصاری مدنی رحمته دي، د هغه حالات (هم په دي جلد کنس، په کتاب الوضوء کنس د باب لا یتوضأ من الشک حتی یتقون د لاندې تیر شوې دي.
- ⑥ عبدالله بن زید رحمته: دا سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم انصاری مازنی مدنی رحمته دي. د هغه حالات هم په کتاب الوضوء کنس د باب لا یتوضأ من الشک حتی یتقون د لاندې تیر شوې دي.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۳۵۰، ۳۵۱

(۲) الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۵ ص ۱۷، رقم ۷۷

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۳۵۱

(۶) تعلیقات تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۳۵۱

(۷) سنن الدارقطنی ج ۳ ص ۱۳۰، کتاب الصیام، باب النية فی الصیام، رقم ۲۲۱۶

(۸) الثقات للعجلی ج ۳ ص ۲۳، رقم ۸۶۱

(۹) التمهید لابن عبد البر ج ۱۷ ص ۱۵۵، حدیث مالک عن عبدالله بن ابی بکر بن حزم

(۱۰) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱۰، رقم ۸۷۷۹

(۱۱) الکاشف ج ۱ ص ۵۴۱، رقم ۲۶۵۴

(۱۲) الکاشف ج ۱ ص ۵۴۱، رقم ۲۶۵۴، وتقريب التهذيب ص ۲۹۷، رقم ۳۲۳۹

عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم : دلته په بعض نسخو کښ هم دغه شان دی، پس د هروی په نسخه کښ پوره نوم دي، (عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم) پس د عمده القاری په نسخه کښ پوره نوم موجود دي او علامه عینی رحمته الله علیه په شرح کښ تصریح کړې ده چه په بعض نسخو کښ لفظ (محمد) د مینځه نه ساقط شوي دي. (۱) فتمه

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ : رسول الله صلی الله علیه و آله دوه دوه کرته اودس اوکړو. یعنی په اودس کښ ئې هغه اندامونه چه وینځلې شی دوه دوه کرته وینځل. په اودس کښ د تثلیث غسل حیثیت: په اودس کښ یو کرت وینځل خو فرض دی، د هغې نه روستو سنت دی یا دواړه جدا جدا دي؟

په دي سلسله کښ مختلف اقوال منقول دي!

① یو قول دا دې چه اول کړت فرض دی، دویم کړت سنت دې او دریم کړت اکمال دې.

② دویم قول دا دې چه اول کړت فرض دې، باقی دواړه سنت دي.

⑤ دریم قول دا دې چه اول کړت وینځل خو فرض دی، دویم کړت سنت دی او دریم کړت نفل دی. ⑥ څلورم قول دا دې چه دویم کړت نفل دی او دریم کړت سنت دی.

⑤ ابوبکر الاسکاف رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ درہ واپہ کرتے وینخلئی فرض دی۔

⑤ ابن الهمام رحمته الله په فتح القدير کښ فرمائي چې حق خبره دا ده چه په دويم او دريم کړت وينځلو مرتبه مجموعه سنت واحده دې، صاحب د البحر الرائق هم دا قول اختيار کړې دې او د دې علت ئې دا بيان کړې دې چه دويم کړت يا دريم کړت وينځلو لره مستقل د سنيت سره نه شی موصوف کيدې، چه ترڅو پورې يو د بل سره ضم نه کړی شی.

④ صاحب السراج الرواح فرمائی ہے کہ اول کرب فرض دی او دویم او دریم کرت وینخل نی د صحیح قول مطابق سنت مؤکده دی.

په التهر الفائق کښ د دې تائيد کړې شوي دي او فرمائي هم دا مناسب خبره ده، ځکه چې په

سنیت باندې د رسول الله ﷺ عمل (تواضع مرتین مرتین) نه استدلال کولی شی، چه په هغې

باندې دا ارشاد دې چه: ﴿هَذَا وَهُوَ مِنْ يُضَافُ لَهُ الْاَجْرُ مَرَّتَيْنِ﴾ (۷) يعنى دا هغه اودس دې په کوم چه دوچند اجر ورکولى شى.

(۱۰) اوگوری: صحیح البخاری ج ۱ ص ۴۳، طبع طوق النجاة، تحقیق زهیر بن ناصر الناصر، وعمدة القاری

ج ۳ ص ۴

(٢) وَعَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً ثُمَّ قَالَ هَذَا وَضُوءٌ مِنْ لَا تَقْبَلُ لَهُ صَلَاةٌ إِلَّا بِهِ ثُمَّ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ قَالَ هَذَا وَضُوءٌ مِنْ يَضَاعَفُ لَهُ الْأَجْرُ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ تَوَضَّأَ ثَلَاثًا ثَلَاثًا ثُمَّ قَالَ هَذَا وَضُوءِي وَوضُوءُ الْمُرْسَلِينَ مِنْ قَبْلِي. السنن الكبرى للبيهقي ج ١ ص ٨٠. كتاب الطهارة. باب فضل التكرار في الوضوء. رقم ٣٨٣. وسنن الدارقطني ج ١ ص ٨٠. كتاب الطهارة. باب وضوء رسول الله صلى الله عليه

۴. سلم رقم ۴

او په درې درې کرته وینځلو باندې ئې اوفرمائیل: ﴿هَذَا وَضُوءٌ وَضُوءُ الْأَنْبِيَاءِ مِنْ قَبْلِي﴾ (۱) یعنی دا زما اودس دې او زما نه د مخکښ انبیاء علیهم السلام اودس دې.

اوگورئ: رسول الله صلی الله علیه و آله په دوه دوه کرته وینځلو باندې د مستقل جزء زیرې ورکړو، د دې نه معلومه شوه چه دا مستقل سنت دې، نه جزء دست، چه په دې باندې دې بالکل اجر مرتب

نه شی. (۲) والله اعلم

د ترجمه الباب په ثبوت باندې اشکال او د هغې جواب: امام بخاری رحمته الله علیه دلته ترجمه قائم کړې

د: ﴿باب الوضوء مرتین مرتین﴾ او د هغې د لاندې ئې د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه روایت ذکر

کړې دې. ﴿ان النبی صلی الله علیه و آله توضا مرتین مرتین﴾ د دې نه د ترجمه الباب اثبات واضح دې، خو په

دې باندې اشکال دا دې چه د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه یو روایت وړاندې تفصیلی راروان

دې په هغې کښ دې چه: ﴿قد علمنا فارقاً من عمل یذیه، ففعل مرتین، ثم مضى واستتر ثلاثاً، ثم قبل

وجه ثلاثاً، ثم غسل یدیه مرتین مرتین الى المرقون﴾ (۳)

یعنی عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه ته چه کله دا خواش نیکاره کړې شو چه هغه شان اودس

اوبنائی څنگه چه به رسول الله صلی الله علیه و آله کولو نو هغه اوبه راطلب کړې، په خپلو دواړو لاسونو

باندې ئې اوبه واپولې، او هغه ئې دوه کرته وینځل، بیا ئې درې کرته خوله کښ اوبه

واچولې او پوزه ئې صفا کړه، بیا ئې خپله پوزه درې کرته وینځله، بیا ئې دوه دوه کرته د

څنگلو پورې لاسونه وینځل

په دې روایت مفصله باندې د نظر اچولو نه دا معلومېږي چه په اندامونو کښ تفریق کړې

شوې دې، بعض دوه کرته او بعض درې کرته وینځلې شوې دی، لهدا د مؤلف ترجمه نه

ثابتېږي.

د دې جواب دا دې چه د مصنف رحمته الله علیه دا عادت دې چه څنگه هغه د روایت بعض طرق ته

اشاره کولو سره خپله مدعا اخذ کوی، هم دغه شان بعض وخت صرف د هم هغه الفاظو نه

استدلال کولو سره خپله مدعا اخذ فرمائی کوم چه د هغه مخې ته وی.

داسې معلومېږي چه امام بخاری رحمته الله علیه د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه دا روایت مختصره د

راتلونکې روایت مطوله نه جدا او مستقل گنړی، پس په ابوداؤد او ترمذی کښ د سیدنا

(۱) اوگورئ: السنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۸۰ کتاب الطهارة. باب فضل التكرار في الوضوء. رقم

۳۸۴، ومسند الطيالسي ج ۳ ص ۴۴، رقم ۲۰۳۶

(۲) دا ټول تفصیل په: السعایه ج ۱ ص ۱۳۱. البحث السادس في شرح قوله تثليث الغسل نه اخستلې

شوې دې، هم دغه شان اوگورئ: فتح القدیر ج ۱ ص ۳۱، ۳۲، والبحر الرائق ج ۱ ص ۲۴. ورد المختار

على البدر المختار ج ۱ ص ۸۷

(۳) صحيح البخاری ج ۱ ص ۳۱. کتاب الوضوء. باب مسح الراس كله. رقم ۱۸۵

ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دی (ان النبی صلی الله علیه و آله توضا مرتین مرتین) (۱) نو کیدی شی چه خنکه ابوهریره رضی الله عنه وضوء مرتین مرتین نقل کوی، هم دغه شان ئی عبدالله بن زید رضی الله عنه هم نقل کوی اودا واقعه جدا وی اوپه کوم حدیث کنب چه تفریق اعضاء مذکور دې هغه جدا وی. والله اعلم د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه په حدیث کنب تفریق اعضاء یعنی په یو اودس کنب بعض اندامونه دوه دوه کرته او بعض درې درې کرته وینخل مذکور دی، د دې نه علماء کرامو په دې خبره باندې دا استدلال کړې دې چه دغه شان په اندامونو کنب تفریق کیدلې شی، پس امام ترمذی، امام بیهقی او ابو اسحاق شیرازی رحمهم الله وغیره دا استدلال کړې دې، امام نووی رحمهم الله لیکلې دی چه په دې باندې اجماع ده. (۲)

قاضی عیاض رحمهم الله فرمائی چه په یو اودس کنب د رسول الله صلی الله علیه و آله نه یو شان یا (مرتین) یا (ثلاث مرات) وینخل ثابت دی، خو په یو اودس کنب چه په داسې طریقه تفریق وی چه بعض اندامونه دوه دوه کرته وینخلې شی او بعض درې کرته وینخلې شوې وی دا د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ثابت نه دی. دا د راوی د طرف نه خه نقصان راغلې دې او کله راوی هغه ذکر کړې دې او کله ئی ساقط کړې دې، یا دا د راوی په نسیان باندې محمول دې. (۳)

خو ابو عبدالله رحمهم الله ابی رحمهم الله فرمائی چه د راوی د طرف نه به دا ترک او نسیان هله منلې کیدې چه هغه خه عدد نه ذکر کولې، چه هر کله هغه باقاعده عدد ذکر کوی، نو بیا د راوی د طرف نه د اسقاط او نسیان خه احتمال پاتې کیږی، خصوصا چه کله د عبدالله بن زید رضی الله عنه د دې حدیث په راویانو کنب هیڅ اختلاف نشته. (۴) والله اعلم

۳۳) باب الوضوء ثلاثاً ثلاثاً

د ترجمه سابقه سره مناسبت او د ترجمه مقصد: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضحه دې او د ترجمه الباب مقصد هم واضح دې چه د اودس اندامونه درې ځله وینخل د اودس کمال دې، د دې بیانول مقصود دی.

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین، رقم ۱۳۶، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الوضوء مرتین مرتین، رقم ۴۳

(۲) اوگورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب فیمن يتوضا بعض وضوءه مرتین وبعضه ثلاثا رقم ۴۷، والسنن الکبری للبيهقی ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب توضوء بعض الاعضاء ثلاثا وبعضها اثنين وبعضها واحدة، رقم ۳۸۲، والمهذب مع شرح المجموع ج ۱ ص ۴۳۸.

(۳) اکمال المعلم بفوائد مسلم ج ۲ ص ۱۴، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله

(۴) اکمال اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۸

١٥٨: (حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَوْسِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ أَبِي شِهَابٍ أَنَّ عَطَاءَ بْنَ يَزِيدَ أَخْبَرَهُ أَنَّ مُمَرَّاتَ مَوْلَى عُمَانَ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ رَأَى عُمَانَ بْنَ عَفَّانَ (١) دَعَا بِأَنَاءٍ فَأَفْرَغَ عَلَى كَفِّهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ فَغَسَّلَهَا ثُمَّ أَدْخَلَ يَمِينَهُ فِي الرِّئَاءِ فَمَغَمَصَ وَاسْتَنْشَقَ ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْبُرُوقَيْنِ ثَلَاثَ مِرَارٍ ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ تَوَضُّؤَ وَضُوءِي هَذَا لَمْ صَلِّ رَكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ)

رجال الحديث

- ① عبد العزيز بن عبد الله الاويسى : دا عبد العزيز بن عبد الله بن يحيى بن عمرو بن اويس قرشى اويسى مدنى رحمته الله دې . دهغه حالات په كتاب العلم كښ د باب العرس على الحديث د لاندې تير شوې دى . (٢)
- ② ابراهيم بن سعد : دا ابراهيم بن سعد بن عبد الرحمن بن عوف زهرى قرشى مدنى رحمته الله دې . دهغه حالات مختصراً په كتاب الايمان كښ د باب تفاضل اهل الايمان فى الاعمال د لاندې او په تفصيل سره په كتاب العلم كښ د باب ما ذكر فى ذهاب موسى صلى الله عليه وسلم فى البحر الى الغمر د لاندې تير شوې دى . (٣)
- ③ ابن شهاب : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهرى مدنى رحمته الله دې . دهغوى حالات په (بهذه الوسى) كښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دى . (٤)
- ④ عطاء بن يزید : دا ابو محمد يا ابو يزيد عطاء بن يزيد الليثى ثم الجندعى المدنى ثم الشامي رحمته الله دې . دهغه حالات په كتاب الوضوء كښ د باب لا تستقبل القبلة بفائط او بول الاعتدالينامچدار او نحوه ... د لاندې تير شوې دى .

(١) قوله : عثمان بن عفان الحديث اخرجه البخارى فى صحيحه ج ١ ص ٢٨ فى نفس الكتاب والباب ، رقم ١٦٠ ، وفى ج ١ ص ٢٨ ، كتاب الوضوء ، باب المضمضة فى الوضوء ، رقم ١٦٤ ، وفى ج ١ ص ٢٥٩ ، كتاب الصوم ، باب السواك الرطب واليابس للصائم ، رقم ١٩٣٤ ، وفى ج ٢ ص ٩٥٢ ، كتاب الرقاق ، باب قول الله تعالى (ان وعد الله حق فلا تفرنكم الحياة الدنيا) رقم : ٤٤٢٢ ، ومسلم فى صحيحه ، كتاب الطهارة ، باب صفة الوضوء وكماله ، رقم ٥٥٠ ، ٥٥١ ، والنسائى فى سننه ، فى كتاب الطهارة ، صفة الوضوء ، باب المضمضة والاستنشاق رقم ٨٤ ، وباب باى اليدين يتمضمض ؟ رقم ٨٥ ، وابوداؤد فى سننه ، فى كتاب الطهارة ، باب صفة وضوء النبي صلوات الله عليه رقم ١٠٦ - ١١٠

٢) كشف البارى ج ٤ ص ٤٨

٣) كشف البارى ج ٢ ص ١٢٠ ، وج ٣ ص ٣٣٣

٤) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٦

⑤ **حمران مولى عثمان** : دا حمران بن ابان بن خالد بن عبد عمرو بن عقيل بن عامر نمرى (۱) تمرى رحمته الله دې. د پلار نوم ئې اېبى يا آبا هم بيان كړې شوې دې.

دې د عين النمر نه قيد كېدو سره د مسيب بن نجبه په حصه كښ راغلي وو، د هغه نه سيدنا عثمان رحمته الله اخستلو سره ازاد كړې وو، په دې وجه ورته حمران مولى عثمان وئيلې شى. (۲)
د هغه ملاقات د سيدنا ابوبكر او سيدنا عمر رحمتهما الله سره هم شوې دې، خو هغه د خپل مولى سيدنا عثمان او سيدنا معاويه بن ابى سفیان رحمتهما الله نه روايت حديث كوى.

د هغه نه په روايت كونكو كښ ابو وائل شقيق بن سلمه (وهومن القرانه)، ابو صخره جامع بن شداد محاربى، بكير بن عبدالله الاشج، حضرت حسن بصرى، عروه بن الزبير، معاذ بن عبدالرحمن التميمى، معبد جهنى، ابو التياح يزيد بن حميد ضبعى او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رحمته الله وغيره ډير حضرات دى. (۳)

حافظ ابن عبد البر رحمته الله فرماى : (وكان حمران احد العلماء الجلة، اهل الوداعة والراى والشرف بولائه ولسبه) (۴)

يعنى حمران د جليل القدر علماء كرامو نه دې، اهل وجاهت، صاحب رائي او د خپل ولاء او نسب په اعتبار سره د اوچتي درجي مالک وو.

حافظ ذهبي رحمته الله فرماى : (ثقة نبيل) (۵)

هم دغه شان فرماى : (حجة... قال الحاكم: تكلم فيه بما لا يؤثر فيه، قلت: هو ثبت) (۶)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماى : (ثقة) (۷)

ابن حبان رحمته الله هغه په خپل كتاب الثقات كښ ذكر كړې دى. (۸)

خو امام بخارى رحمته الله هغه په خپل كتاب الضعفاء كښ ذكر كړې دې. (۹)

(۱) قال ابن سعد : نزل البصرة. وادعى ولده انه من النمر بن قاسط. سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۱۸۴

(۲) اوگورئى : تهذيب الكمال ج ۷ ص ۳۰۱

(۳) د شيخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئى : تهذيب الكمال ج ۷ ص ۳۰۱، ۳۰۲

(۴) التمهيد لما فى الموطاء من المعانى والاسانيد ج ۲۲ ص ۲۱۱. قال محققه فى نسخة : الاجلة مكان الجلة والوجاهة مكان الوداعة. هذا، وان ابن عبد البر قال : وحمران مولى عثمان هو حمران بن اعين بن خالد وهو خطأ. والصحيح حمران بن ابان، واما حمران بن اعين فهو راو اخر. اخو عبد الملك بن اعين. انظر التقریب ص ۱۷۹ وغيره.

(۵) ذكر اسماء من تكلم فيه وهو موثق ص ۷۲. رقم ۹۵

(۶) الرواة الثقات المتكلم فيهم بما لا يوجب ردهم. ص ۸۸ رقم ۳۱

(۷) تقريب التهذيب ص ۱۷۹. رقم ۱۵۱۳

(۸) الثقات لابن حبان ج ۴ ص ۱۷۹. رقم ۳۳۷۱.

(۹) ميزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۰۴ رقم ۲۲۹۱

هم دغه شان ابن سعد رحمته فرمائی: «وكان كثير الحديث، ولم اراهم يحتجون بحديثه» (۱) یعنی هغه کافی احادیث روایت کوی. زه اهل علم نه وینم چه د هغه په احادیثو سره به احتجاج کوی.

حقیقت دا دې چه د هغه په احادیثو باندې د شیخین نه علاوه اصحاب سنن اربعه احتجاج کړې دي، امام بخاری رحمته اگر چه هغه په الضعفاء کښ ذکر کړې دي، خو د جرح څه وجه ئې نه ده ذکر کړې، هم دغه شان ابن سعد هم یوه مهم خبره کړې ده، د جرح سبب ئې نه دي واضح کړې، او حال دا دې چه خپله د امام بخاری رحمته سره د اصول سته ټولو مصنفینو په هغه احتجاج کړې دي او د ابن عبدالبر، ابن حبان، حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمته توثیقات

او تعدیلات موجود دی، په دې وجه به هغه ثقه گنلې شی. والله اعلم
غالباً هم دا وجه ده چه حافظ ابن حجر رحمته د هدی الساری په هغه فصل کښ د هغه بالکل ذکر نه دي کړې په کوم کښ چه هغه دصحيح بخاری په متکلم فيه راویانو باندې کلام کړې دي (۲)

① عثمان رحمته: دا امير المؤمنين سيدنا عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف قرشي (اموی) رحمته دي ابو عمرو، ابو عبدالله او ابو لیلی ئې کښتونه بیانولې شی. ذوالنورین ئې لقب دي.

د مور نوم ئې اروی بنت کریز بن ربیع بن حبیب بن عبد شمس بن عبد مناف وه، دا د رسول الله صلی الله علیه و آله د ترور لور ده.

د عثمان رحمته نیا (د مور د طرف نه) ام حکیم البیضاء بنت عبد المطلب ده، کومه چه د رسول الله صلی الله علیه و آله ترور ده. (۳)

(۱) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۸۳

(۲) د تحرير تقريب التهذيب مصنفين د حافظ ابن حجر رحمته په کلام «ثقة» باندې تبصره کولو سره لیکي: بل صدوق في احسن اقواله، فما وجدت احدا وثقه سوى ابن حبان والذهبي، وقال ابن سعد: لم اراهم يحتجون بحديثه. و اورد البخاری في الضعفاء. قلت (القائل صاحبا التحرير): ويظهر من جماع ترجمته ان الرجل لم يكن امينا، الامانة التي تؤدي الى توثيقه توثيقا مطلقا، فلعل هذا هو الذي تبين للبخاری، على ان البخاری ومسلما قد احتجا به في الصحيح. تحرير تقريب التهذيب ج ۱ ص ۳۲۱، ۳۲۲

خو د هغه حالات کوم چه اصحاب تراجم ذکر کړې دي د هغې د مطالعه کولو نه معلومیږي چه په هغه باندې یو محدث یا اصحاب جرح وتعدیل نه چا هم څه جرح نه ده کړې، هر چه د (لم یکن رجلا امینا) تعلق دي، پس غالباً د دې نه د هغه واقعي طرف ته اشاره ده کوم چه اصحاب سیر ذکر کړې ده چه سیدنا عثمان رحمته د خپل یو مرض په موقع باندې وصیت لیکلې وو او په هغې کښ ئې سیدنا عبدالرحمن بن عوف رحمته خپل خلیفه نامزد کړې وو، هغه وخت سیدنا عبدالرحمن بن عوف رحمته حج له تلې وو. روستو چه کله هغه راغلو نو حرمان دا راز هغه ته بیان کړو، سیدنا عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو.

عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو. خو د دې واقعي په روایت حدیث کښ د عدالت او ضعف په اعتبار سره په ظاهره کښ هیڅ اثر نشته، که یقیني دا خبره مؤثر وي نو امام بخاری رحمته به د هغه نه ځانې په ځانې په خپل صحیح کښ ولې احتجاج کولې. والله اعلم

(۳) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۴۴۵، ۴۴۶

سیدنا عثمان رضی الله عنه په شروع شروع کښ مسلمان شوې وو، د حبشي او مديني منوري دواړه هجرتونه ئې کړې دي، رسول الله ﷺ اول خپله لور سیده رقيه رضی الله عنها د هغه په نکاح کښ ورکړه، د هغې د وفات کیدو نه پس ئې بله لور سیده ام کلثوم رضی الله عنها د هغه په نکاح کښ ورکړه. (۱)

هغه د رسول الله ﷺ سیدنا ابوبکر او سیدنا عمر فاروق رضی الله عنهما نه د حدیث روایت کوي. د سیدنا عثمان رضی الله عنه نه په روایت کونکو کښ د هغه په خامو کښ ابان، سعید، عمرو او په غلامانو کښ د جمران نه علاوه ابو صالح، ابو سهله، (دغه شان) مروان بن الحکم، عبدالله بن مسعود، زید بن ثابت، عمران بن حصین، ابو قتاده، ابوهریره، انس بن مالک، السائب بن یزید، سلمه بن الاکوع، ابو امامه الباهلی، ابو امامه سهل بن حنیف، طارق بن شهاب، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن الزبیر او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنهم ورحمهم الله جميعا.... وغیره ډیر حضرات شامل دي. [حواله بالا]

سیدنا عثمان رضی الله عنه ذیل د واقعي نه شپږ کاله زوستو پیدا شوې دي، د حبشه طرف ته ئې د خپلې بی بی سیده رقيه رضی الله عنها سره د ټولو نه مخکښ هجرت اوکړو، روستو نور حضرات په هغوی پسې لاړل، بیا ئې د مديني منوري طرف ته هجرت اوکړو، په بدر کښ د شریکیدو دپاره تیار وو چه د سیده رقيه رضی الله عنها د بیماري د وجې نه رسول الله ﷺ هغه پاتې کړو او د بدر د حبشي نه ئې هم هغه ته ورکړه او هغه ئې د بدریانو نه هم شمار کړو. د حدیبیه په موقع باندې ضرورت پېښ شو چه څوک مکې مکرمې ته اولیرلې شی، د عثمان رضی الله عنه نه موزون بل څوک نه وو، په دې وجه عثمان رضی الله عنه هلته اولیرلې شو، د هم هلته نه دا دروغون خبر خور شو چه عثمان رضی الله عنه شهید کړې شو.

په دې موقع باندې رسول الله ﷺ د ټولو صحابه کرام رضی الله عنهم نه په جهاد او قتال باندې بیعت واخستلو، رسول الله ﷺ خپل یو لاس په بل لاس باندې ږدلو سره او فرمائیل چه دا د عثمان رضی الله عنه لاس دي، کوم چه زما په لاس باندې بیعت کوي.

رسول الله ﷺ پرله پسې خپلې دوه لوڼه د هغه په نکاح کښ ورکړې او وې فرمائیل که زما بله لور وې نو هغه به مې هم ستا په نکاح کښ درکړې وې. سیدنا عثمان رضی الله عنه په هغه لس خوش قسمته صحابه کرام رضی الله عنهم کښ شامل دي چاته چه رسول الله ﷺ په یو مجلس کښ د جنت زبیري ورکړې وو.

عثمان رضی الله عنه د هغه اصحاب الرائي خلقو نه یو وو چاته چه سیدنا عمر فاروق رضی الله عنه د خلافت ذمه داری سپارلې وه.

عثمان رضی الله عنه په خلفاء راشدینو کښ په دریم نمبر دي، د ټول اهل سنت والجماعت په نزد د ابوبکر او عمر رضی الله عنهما نه پس عثمان رضی الله عنه (د ټول امت نه) افضل دي. (۲)

(۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۶، ۴۸

(۲) دا ټول تفصیلات د تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵ تا ۵۰ نه اخستلې شوې دي.

سیدنا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ د بیعت عثمان رضی اللہ عنہ پہ موقع باندی افرمائیل : (پایعنا عہدا، ولم نال) (۱)

یعنی مونہ پہ تولو کیں د غورہ انسان پہ لاس بیعت اوکرو او مونہ ہیخ کوتاہی نہ دہ کری سیدنا علی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ پہ مونہ کیں د تولو نہ زیات صلہ رحمی کونکی وو او ہفہ د داسی خلقو نہ وو چہ د ہفوی پہ بارہ کیں راغلی دی (ثم اتقوا وامتواثم اتقوا وامتوا.. واللہ یحب المحسنین) (۲)

سیدہ عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی : (ولقد قتلوا، وانه لمن اوصلهم للرحم، واتقاهم لریہ) (۳) یعنی ہفہ باغیانو عثمان رضی اللہ عنہ قتل کرو، حال دا چہ ہفہ د تولو نہ زیات صلہ رحمی کونکی او د خپل رب نہ زیات ویریدونکی وو.

بئر رومہ پہ مدینہ منورہ کیں د یو یہودی کوہی وو، ہفہ بہ پہ مسلمانانو باندی اوبہ خرخولی، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ترغیباً افرمائیل خوک دی چہ دا کوہی واخلی او د مسلمانانو دپارہ ئی وقف کری او خپلہ ئی ہم د عامو مسلمانانو پہ شان اوبہ استعمالوی؟ د ہفہ پہ بدل کیں بہ اللہ پاک ہفہ تہ پہ جنت کیں یو گودر ورکری سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ یہودی تہ ورغلو او ہفہ سرہ ئی سودا اوکرہ او نیم کوہی ئی پہ دولس زرہ درہم باندی واخستلو او ہفہ سرہ دا مقرر شوہ چہ کوہی بہ یوہ ورخ یہودی استعمالوی او یوہ ورخ بہ ئی سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ بیا داسی اوشوہ چہ د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د نمبر والا ورخ کیں بہ مسلمانانو دومرہ اوبہ دکی کری چہ د دودہ ورخو دپارہ بہ کافی شوی یہودی چہ کلہ دا اولیلد نو ډیر غمزن شو. د دی تہ پس ئی د کوہی باقی نیمہ حصہ پہ انہ زوہ درہم باندی د عثمان رضی اللہ عنہ پہ لاس باندی خرخہ کرہ. (۴)

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم چہ کلہ دا خواہش ظاہر کرو چہ د مسجد نبوی توسیع کیدل پکار دی نو سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د پنخہ ستونو پہ مقدار خانی اخستلو سرہ پہ مسجد کیں شامل کرو. (۵) د غزوہ تبوک پہ موقع باندی ئی نہہ نیم سوہ (۹۵۰)، اوبنان او پنخوس (۵۰)، اسونہ ورکړل، بلکہ بہ یو روایت کیں زر اوبنان او اویا اسونہ منقول دی. (۶)

عبادت : د عبادت ئی دا حال وو چہ پہ یو یو رکعت کیں بہ ئی پورہ قران کریم ختمولو، تردی چہ کلہ د ہفوی د شہادت دپارہ محاصرہ اوکری شوہ نو پہ ہفہ موقع باندی بہ ہم ہفہ د شیپ پاسیدلو سرہ عبادت کولو او پہ یو یو رکعت کیں بہ ئی یو یو قران کریم ختمولو.

(۱) الاصابة ج ۲ ص ۲۲۳

(۲) پورتنہ حوالہ

(۳) پورتنہ حوالہ

(۴) تہذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۰

(۵) پورتنہ حوالہ

(۶) پورتنہ حوالہ

د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنس مالونہ دومره ڊیر فراخه شو او برکت پیدا شو چه خلقو یوه یوه وینزه د هغه د وزن برابر چاندئ باندې واخستله، یو یو اس ئې په یو یو لاکه درهم باندې او یوه یوه د کجهورې اونه ئې په زر درهم باندې واخستله. سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ به همیشه روژې نیولې. (۱)

شهادت : د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په اخری دور کنس څه اشار داسې پیدا شو چا چه دا کلکه اراده کړې وه چه عثمان رضی اللہ عنہ شهید کړی، بل طرف ته رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ ته د ابتلاء او ازمیښت پیش گوئی کړې وه، او د شهادت پیش گوئی ورته کړې وه او په دې موقع ئې ورته د صبر تلقین هم کړې وو. (۲)

پس په دې موقع باندې نه صرف دا چه هغه د صبر لمن پرې نه خودله بلکه د صحابه کرام رضی اللہ عنہم د اجازت باوجود ئې چاته هم د تورې د راویستلو اجازت ورنکړو. (۳)

په داسې حال کنس چه سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د قران کریم تلاوت کولو او مصحف ئې پرانستلې وو، هغه ظالمانو شهید کړو، اکثر حضرات دا روایت کوی چه د وینې څو قطرې د قران

کریم په آیت (فسیکة یکهم الله) باندې پریوتلې. (۴)

خلافت او د خلافت موده : د سیدنا عمر رضی اللہ عنہ د شهادت او تدفین نه درې ورځې پس په یکم محرم ۲۴ هجری باندې ټولو خلقو په اتفاق سره د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په لاس باندې د خلافت بیعت او کړو. په ۱۷ یا ۱۸ ذی الحجه ۳۵ هجری کنس د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د شهادت عظیم مصیبت راغلو، په تاریخ وفات کنس ئې نور اقوال هم دی. (۵)

فضائل او مناقب : د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ مناقب او فضائل بیسماره دی:

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی: (الاستحی من رجل تستحی منه الملائكة) (۶)

یعنی زه د هغه سړی نه حیا او نکرم د چا نه چه ملائک هم حیا کوی؟

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلې وو: (من یحضر بئر رومة فله الجنة) (۷) او هم دغه شان ئې فرمائیلې

وو: (من یرید جیش العساة فله الجنة) (۸)

یعنی څوک چه بشر رومه او کنی نو د هغه دپاره جنت دې او څوک چه جیش عسره (د غزو)

(۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۰، ۴۵۱

(۲) قال عثمان يوم الدار: ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد عهد الى عهدا، فانا صابر عليه. جامع الترمذی ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه، رقم ۳۷۱۱

(۳) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۶

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۴

(۶) مسند احمد ج ۶ ص ۲۸۸، رقم ۲۶۹۹۹، ۲۷۰۰۰

(۷) اخرجه البخاری تعليقا، انظر صحيح البخاری، كتاب فضائل الصحابة، باب مناقب عثمان بن عفان

(۸) پورته حواله

تبوک مجاهدین لره، زاد راه برابر کړې او سامان ورته ورکړې هغه جنتی دې. سیدنا عثمان رضی الله عنه دا دواړه کارونه اوکړل.

د سیدنا انس رضی الله عنه نه روایت دې چې رسول الله صلی الله علیه و آله د احد غر ته اوختلو، هغه سره سیدنا ابوبکر، سیدنا عمر او سیدنا عثمان رضی الله عنه وو، د احد غر په خوزیدو شو، رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: ای احده! په قلاړ شه! او هغه ته ئې په خپه باندې گزار هم ورکړ: او وې فرمائیل: په تا باندې یو نښی. یو صدیق او د دوه شهیدانو نه علاوه هیڅوک نشته: (۱)

د غزوه تبوک په موقع باندې چې سیدنا عثمان رضی الله عنه ښه ډیر سامان راوړلو نو رسول الله صلی الله علیه و آله د خوشحالی نه او فرمائیل: (ما علی عثمان ما علی بعد هده، ما علی عثمان ما علی بعد هده) (۲) یعنی د دې نه روستو چې عثمان رضی الله عنه هر څه کوی هیڅ باک نشته.

د بیعت رضوان په موقع باندې رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: (ان عثمان بنی حجة الله وحجة رسولہ) (۳) یعنی عثمان رضی الله عنه د الله پاک او دهغه در رسول صلی الله علیه و آله په کار کښ دې، د دې نه پس ئې خپل یو لاس په بل باندې بدلو سره او فرمائیل چې دا لاس د عثمان دې او د هغه د طرف نه بیعت دې. د روایاتو تعداد: د سیدنا عثمان رضی الله عنه احادیث په اصول سته کښ ذکر دی، د عثمان رضی الله عنه نه ټول یو سل څلوېښت احادیث نقل دی، په هغې کښ درې احادیث متفق علیه دی، او امام بخاری په اته احادیثو کښ او امام مسلم رحمته الله علیه په پنځو احادیثو کښ متفرد دی. (۴) والله اعلم،

رضی الله عنه وارضاه

د اودس په سلسله کښ د امام بخاری رحمته الله علیه ترتیب: امام بخاری رحمته الله علیه د ټولو نه اول (باب الوضوء مرة مرة) قائم کړو، بیاني (باب الوضوء مرتین مرتین) او په آخر کښ ئې (باب الوضوء ثلاثا) ذکر کړو. امام ابو داؤد رحمته الله علیه بالکل د دې عکس ذکر کړې دې، ځکه چې وضوء ثلاثا د ټولو نه اکمل او افضل دې، لهذا اول ئې هغه راوړې دې، د هغې نه روستو ئې وضوء مرتین، چې دا درمیان دې او په آخر کښ ئې وضوء مرة ذکر کړې دې، کومه چې ادنی درجه ده.

امام بخاری رحمته الله علیه دا خبره مخې ته کړه چې وضوء مرة خو فرض دې او اول هم دا وی، پس هغوی د ادنی نه اعلی طرف ته ترقی اوکړه، بله خبره دا چې مرتین او ثلاثا دا په مرة باندې مرتب دی، اول به د مرة تحقق وی، بیا د مرتین او بیا د ثلاثا، نو د وجود په اعتبار سره هم مرتین او ثلاثا موخه دی. لهذا امام بخاری رحمته الله علیه چې یو طرف ته د ادنی نه اعلی طرف ته ترقی کړې ده نو بل طرف ته ئې د ظاهری وجود په لحاظ چې کوم صورت دې د هغې رعایت ئې هم کړې دې. والله اعلم

(۱) صحیح البخاری، کتاب فضائل الصحابة، باب مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۳۶۹۹.

(۲) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۲۷۰۰.

(۳) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۲۷۰۲.

(۴) اوگوری: خلاصة الخزرجی، ص ۲۶۱، وتهذيب الاسماء واللفات ج ۱ ص ۳۲۲.

د ائمه مجتهدین په نزد د تثلیث غسل حیثیت: امام بخاری رحمته الله دله د «الوضوء ثلاثا» باب قائم کړې دې، دا د ټولونه اکمل اودس دې، ددې په حیثیت کښ د علما کرامو اختلاف دې جمهور علما، کرام خو ورته سنت وائی د ابن ابی لیلی نه نقل کړې شوې دی چه هغه درې واړه کرت وینخلو ته واجب وائی: (۱)

علامه موفق رحمته الله د امام مالک رحمته الله نه نقل کړې دی چه د یو کرت یا درې کرت هېڅ تحديد نشته، یعنی تثلیث مباح دې، د سنت یا واجب تحديد نشته. (۲)

قاضی باجی مالکی رحمته الله فرمائی چه ابن القاسم رحمته الله د امام مالک رحمته الله نه نقل کړې دی چه په اودس کښ هېڅ تحديد نشته.

خو قاضی باجی فرمائی چه د دې مطلب دا نه دې چه په دې باندې کمې بیشې نه شی کیدلې، هسې خو د امام مالک رحمته الله نه بیشکه دا منقول دی چه یو کرت وینخل فرض دی. (۳) مالکیان د اودس په ټولو اندامونو کښ د تثلیث قائل دی، خو په رجليں کښ هم تثلیث دې یا انقاء. په دې کښ دواړه اقوال دی، خو دا د اقوالو اختلاف په هغه صورت کښ دې چه کله په دواړو څپو باندې خیری حاصل شی، او که دواړه څپې د خپرو نه پاکې وی نو بیا به تثلیث وی گیني انقاء به وی. (۴)

سعید بن عبدالعزیز او امام اوزاعی رحمته الله فرمائی چه په رجليں کښ تنقیه او په باقی اندامونو کښ تثلیث مستحب او مندوب دې. (۵)

د شوافع په نزد هم د اودس اندامونه درې درې کرت وینخل مستحب دی. (۶) د احنافو په نزد هم تثلیث مسنون او مستحب دې، لکه چه په تیر شوی باب کښ پوره

تفصیل تیر شوې دې. والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: أَنَّهُ رَأَى عُمَانَ بْنَ عَفَّانَ دَعَا بِأَنَاءٍ فَأَقْرَعَ عَلَى كَفِّهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ فَغَسَلَ بِمَاءٍ

أَدْخَلَ يَمِينَهُ فِي الْأَنَاءِ فَبَضَّضَ وَأَسْتَنْشَقَ: حمران رحمته الله فرمائی چه ما عثمان رحمته الله

اولیدو چه هغه (د اوبو) یو لوبښې راطلب کړو او په خپلو لاسونو باندې ئې درې کرت اوبه واچولې او هغه ئې وینخل، بیا ئې خپل ښې لاس په لوبښې کښ داخل کړو او خوله کښ ئې اوبه واچولې او پوزه کښ ئې اوبه واچولې.

(۱) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۳۷

(۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۴

(۳) المینقی للباجی ج ۱ ص ۲۷۱. باب بیان غسل الوجه

(۴) اوگوری: حاشیه الدسوقي ج ۱ ص ۱۶۹، فصل يذكر فيه احكام الوضوء

(۵) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۴

(۶) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۳۱

دلته د کشمېنې په روايت کښ (استنشق) دي، او د اکثر راويانو په نزد (استنش) دي. (۱)
وراندې د شعیب روايت راروان دي، په هغې کښ د مضمضه استنشاق او استنثار درې
واړو ذکر دي. (۲)

بيا په دې حديث کښ دا خبره چه مضمضه او استنشاق ئې خو کرته او کړل، د دې ذکر په
هیڅ طريق کښ نشته، خو ابن المنذر د (یونس عن الزهري) په طريق سره د عدد ذکر کړې دي.
(۳) هم دغه شان امام ابو داؤد رحمه الله د سیدنا عثمان رضی الله عنه په احاديثو کښ په دوه طریقو کښ هم
د عدد ذکر کړې دي. (۴)

قوله: ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثَلَاثًا مَرَّاتٍ بيا ئې خپل مخ درې کرته،
او دواړه لاسونه د څنگلو سره درې درې کرته وينخل.

د مضمضه او استنشاق په غسل وجه باندې د تقدیم همکت: په غسل وجه باندې د مضمضه
او استنشاق د مقدم کولو وجه دا ده چه د اودس مقصود د اتباع حکم شریعت سره ظاهري
طور تطهیر او تنظیف هم دي، تطهیر او تنظیف په پاکو اوبو سره حاصلیږي، اوبه که ناپاکه
وی نو په هغې سره تطهیر او تنظیف نه حاصلیږي. او ناپاکي کله خو د رنگ نه معلومیږي،
کله د بوټي نه او کله د خوند نه، چه کله انسان په لاس کښ اوبه واخلې، چه نظر ته ئې لار
شی نو رنگ به ئې ورته ښکاره شی، په خوله کنګالولو سره به ورته د خوند او په استنشاق
او استنثار سره به ورته د بوټي پته لگي که اوبه ناپاکي وی نو باقی بدن به د ناپاک کیدو نه
بچ شی، ځکه چه غسل وجه فرض دي، لهدا د دې دپاره په طور د احتیاط او اهتمام اول
مضمضه او استنشاق مقرر کړې شو، چه د اوبو پاکولې معلوم شی، د هغې نه وروستو اوبو
په فرض کښ استعمال کړې شی. والله اعلم (۵)

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ بيا ئې په خپل سر مسح او کړه.

د دې روايت په يو طريق کښ هم عدد ذکر نه دي.

مسح به يو کرت کولې شی يا متعدد کرته: جمهور علماء کرام فرمائي چه يو کرت به مسح
کولې شی، امام شافعي رحمه الله د درې کرته مسح قائل دي. (۶)

(۱) اوگوري: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۹

(۲) اوگوري: صحيح البخاری ج ۱ ص ۲۸. کتاب الوضوء باب المضمضة فی الوضوء رقم ۱۶۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۹

(۴) اوگوري: سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبي ﷺ رقم ۱۰۸، ۱۰۹

(۵) اوگوري: فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

(۶) قال النووي رحمه الله: مذهبا المشهور الذي نص عليه الشافعي رضي الله عنه في كتبه وقطع به جماهير
الاصحاب انه يستحب مسح الرأس ثلاثا كما يستحب تطهير باقي الأعضاء ثلاثا. المجموع شرح المذهب ج ۱

د امام شافعی رحمته الله دلیل د امام مسلم رحمته الله روایت کړې شوې د سیدنا عثمان رضی الله عنه د حدیث ظاهری الفاظ دي: **(الایکم وضوء رسول الله ﷺ ثم توضع ثلاثا ثلاثا)** (۱)

یعنی رسول الله ﷺ درې درې کړته اودس او کړو. خو دا روایت مجمل دي، د سیدنا عثمان رضی الله عنه په تفصیلی روایاتو کښ په یو کښ هم مسح د څه قید سره نه ده ذکر کړې شوې، او د اودس په باقی اندامونو کښ عدد ذکر دي، دا د دي خبرې دلیل دي چه په مسح کښ عدد نشته. (۲)

د سیدنا عثمان رضی الله عنه په کومو روایاتو کښ چه تثلیث راغلې دي، محدثین هغه غیر ثابت گنړی. پس امام ابو داؤد رحمته الله فرماني: **(احادیث عثمان الصحاح كلها تدل على مسح الرأس انة مرة،**

فانهم ذكروا الوضوء ثلاثا، وقالوا فيها: ومسح راسه، لم يذکر او اعدا، كما ذكرنا في غيرة) (۳)

یعنی د سیدنا عثمان رضی الله عنه ټول صحیح احادیث په دي باندې دلالت کوی چه د سر مسح به یو کړت وی، ځکه چه راویانو چه څنگه د وضوء ثلاثا ذکر کړې دي هم هغه شان ئې **(ومسح راسه)** هم فرمایلي دي، د اودس په مفسولاتو کښ چه ئې څنگه د عدد ذکر کړې دي، دلته ئې په مسح کښ د هیڅ عدد ذکر نه دي کړي.

امام بخاری رحمته الله وړاندې تلو سره د **(مسح الرأس مرة)** باب قائم کړې دي، هلته به انشاء الله تفصیل راشی.

قوله: ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثًا مَرَّاتٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ : بیا ئې درې درې کړته خپلې خپې د گیتو سره وینځلي.

قوله: ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَبُ تَوَضَّأَتْحَوْوَضُوبِي هَذَا: بیا ئې اوفرمائیل چه رسول الله ﷺ اوفرمائیل چه څوک زما د دي اودس په شان اودس اوکړی.

امام نووی رحمته الله فرماني چه دلته رسول الله ﷺ **(تحو وضوئ)** اوفرمائیل او **(مثل وضوئ)** ئې اونه فرمائیلو ځکه چه **(مثل)** کلی مماثلت غواړی او حقیقی کلی مماثلت ممکن نه دي. (۴) خو په دي باندې اشکال دا دي چه هم دا روایت په کتاب الرقاق کښ را روان دي په هغې کښ **(من توضع مثل هذا الوضوء)** الفاظ راغلې دي. (۵)

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۵

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله رقم ۵۳۸، ۵۳۹

(۳) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی صفة وضوء النبی ﷺ رقم ۱۰۸

(۴) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۸، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله

(۵) صحیح البخاری، ج ۲ ص ۹۵۲، کتاب الرقاق، باب قول الله تعالی **(ان وعد الله حق فلا تفرنکم**

الحياة الدنيا)، رقم ۶۴۳۳

هم دغه شان په مسلم شریف کښ هم د (زید بن اسلم من حمران) په طریق کښ د (رایت رسول الله ﷺ) توضع مثل وضو (هذا) الفاظ راغلې دي. (۱)

په دې وجه دا به وئیلې شی چه د (نحو وضو) تعبیر د راوی تصرف دې، ځکه چه د دې لفظ اطلاق په (مثلیت) باندې مجازا کولې شی، او په دې وجه هم چه د (مثل) لفظ حقیقی مساوات لره مقتضی دې خو د دې اطلاق هلته هم کولې شی چرته چه کلی مساوات نه وی، بلکه اکثر او اغلب مساوات موجود وی. دغه شان به په دواړه قسم روایاتو کښ تطبیق راشی. (۲)

قوله: ثُمَّ صَلَّى رَكَعَتَيْنِ لَا يَحْدِثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ: بیا دوه رکعته اوکړی، په داسې طریقه چه د خپل نفس سره خبرې نه کوی.

د حدیث نفس نه څه مواد دي؟ دلته د حدیث نفس نه څه مراد دي؟ حدیث اختیاری مراد دي یا اضطراری؟

اکثر علماء کرام مازری، قاضی عیاض او امام نووی رحمهم الله فرمائی چه د دې نه حدیث اختیاری مراد دي، ځکه چه وسوس اضطراریه خو د چا په قبضه کښ هم نه وی، خو په دې کښ هیڅ شک نشته چه په کوم مونځ کښ د وسوس اضطراریه نه هم حفاظت وی هغه د انتهای اعلی درجې مونځ دي. (۳)

خو قاضی عیاض رحمهم الله د بعض علماء کرامو نه نقل کړی دی چه د وسوس اختیاریه سره سره وسوس غیر اختیاریه هم مراد دی. (۴) د امام ابن دقیق العید رجحان هم دې طرف ته معلومیږي.

د هغه دلیل دا دي چه دا حدیث د اعمال تکلیفیه سره متعلق نه دي، بلکه د فضیلت سره متعلق دي، کیدې شی چه د څه اعلی درجې د فضیلت حاصلولو دپاره د انسان نه د یو زبردست مشقت مطالبه اوکړې شی.

او دا هم بعیده نه ده چه یو سړي د دنیاوی مشاغلو نه مجرد شی او د الله پاک په ذکر باندې خپل زړه اباد کړی، نو هغه ته هیڅ قسم اختیاری او اضطراری خیال بالکل رانشی. (۵)

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضائل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵۴۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

(۳) اوگورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۹، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله، واکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض ج ۲ ص ۱۹

(۴) اوگورئ: اکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض ج ۲ ص ۱۹

(۵) قال ابن دقیق العید: ویصح ان یحمل علی النوعین، لان الحدیث لیس فی التکلیف، حتی یرفع فیه العسر. وانما فیه ترتیب ثواب مخصوص علی عمل مخصوص، فمن حصل له ذلک العمل حصل له الثواب قال وغیره بعید ان یحصل لمن تجرد عن شواغل الدنيا، وعمر قلبه بذكر الله عزوجل، اکمال اکمال المعلم لابی ج ۲ ص ۱۳

ایا په دې حدیث کښ د حدیث دنیوی سره سره حدیث دینی هم داخل دی؟ د دې نه پس په دې هم ځان پوهه کړه چې په حدیث شریف کښ چه کومه د حدیث نفس نه نهی راغلي ده په هغې کښ حدیث نبوی خو بالاتفاق منهی عنه دي، ځکه چه د امام ابن المبارک، ابن ابی شیبه او د حکیم ترمذی رحمهم الله په روایاتو کښ **(لا یحدث نفسه بشی من الدنیا)** الفاظ راغلي دي. (۱)

خو هغه وسوس د کومو تعلق چه د دین سره دې هغه مطلقا غیر مضر دی، یا که په هغې کښ هم څه تفصیل شته؟

د علامه عینی رحمهم الله راښی دا ده چه هغه غیر مضر دی، که د مانځه سره متعلق وی او که د بل څه خیال وی. پس سیدنا عمر رضی الله عنه فرمائی: **(ان لاجهز جیش وانا فی الصلاة)** (۲)

د حافظ ابن حجر عسقلانی رحمهم الله راښی دا ده چه د کومو خیالاتو تعلق د مانځه سره دي، مثلا په قراءت کښ غور او فکر کول نو هغه مضر نه دي او کوم چه د بهر خیالات دی اگر چه د عبادت د جنس نه وی، هغه مضر دی. (۳)

د سیدنا عمر رضی الله عنه په باره کښ منقول دی چه هغه به د مانځه په حالت کښ د جیش تجهیز فرمائیلو، امام ابن تیمیة رحمهم الله فرمائی چه سیدنا عمر رضی الله عنه مامور بالجهاد وو، هغه یو طرف ته خو امیر المومنین وو نو بل طرف ته ورسره امیر الجهاد هم وو، پس هغه د بعضو چو په بنیاد د صلاة الخوف ادا کونکی مونځ گزار په شان شو، کوم چه د دشمن مخي ته ولاړ وی، چونکه عین د قتال حالت وی یا داسې حالت نه وی، د هغه په حق کښ دواړه حکمونه دي چه مونځ هم او کړی او جهاد هم او کړی، لهذا د هغه په ذمه لازمه ده چه د امکان د حده پورې دواړه حکمونه پوره کړی.

او دا خبره مسلم ده چه په جهاد قلبی کښ د اطمینان هغه کیفیت نه وی کوم چه په حالت امن کښ وی نو که دا خبره او منلې شی چه د جهادی عمل د وجې نه د هغه په مانځه کښ څه نقص واقع شوې دي نو د بنده په کمال ایمان او کمال طاعت کښ به هیڅ کمي نه واقع کیږی، هم د دې وجې نه صلاة الخوف د صلاة الامن په مقابله کښ کم او خفیف گنجلې شی، بس الله پاک چه کله د صلاة الخوف ذکر او فرمائیلو نو وي فرمائیل:

(إِذَا أَطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ كَأَنَّكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا) (۴)

بیا چه کله تاسو ته د دشمن د طرف نه اطمینان حاصل شی، نو مونځ د قاعدې مطابق کوئ،

(۱) ذکره الحافظ فی الفتح ج ۱ ص ۲۶۰، وانظر المصنف لابن ابی شیبه ج ۵ ص ۲۰۶، کتاب الصلاة، باب فی فضل الصلاة، رقم ۷۷۱۳

(۲) انظر صحيح البخاری ج ۱ ص ۱۶۳، باب يفكر الرجل الشی فی الصلاة، والمصنف لابن ابی شیبه ج ۵ ص ۳۰۶، کتاب الصلاة، باب فی حدیث النفس فی الصلاة، رقم ۸۰۳۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

(۴) النساء: ۱۰۳

بیشکه مونخ د مسلمانانو په ذمه یوه داسې فریضه ده کومه چه د وخت پابند ده. معلومه شوه چه په حالت د اطمینان کښ کوم اقامت صلاة مطلوب دې هغه د ویرې په حالت کښ نه دي.

بیا په خلقو کښ هم ډیر تفاوت موندلې شی، که د بنده ایمان قوي وی نو په مانځه کښ د مختلف امورو د فکر کولو سره سره زړه حاضر وی او سیدنا عمر رضی الله عنه خو هغه شخصیت دې چه د چا په ژبه او زړه باندې الله پاک حق اچولې دې، هغه محدث او ملهم من الله دې، د هغه دپاره دا هیڅ بعیده نه ده چه هغه په مونخ کښ د حاضریدو سره سره په مانځه کښ تدبیر جیش هم کولو، او نورو ته دا خبره نه وی حاصله. (۱)

حافظ ابن القيم رحمته الله علیه فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په مانځه کښ التفات فرمائیلې وو، ځکه چه یو شهسوار ټپ د دشمنانو په نقل او حرکت باندې د نظر ساتلو دپاره لیرلې وو، د سحر په مانځه کښ رسول الله صلی الله علیه و آله بار بار د هغه شهسوار د لیدلو کوشش کولو، دا په اصل کښ په مانځه کښ التفات اشتغال بالجهد فی الصلاة دې او دا من باب مداخل العبادت دې، یعنی په یو عبادت کښ گویا بل عبادت داخل شی لکه چه صلاة الخوف دې چه په دې کښ د مانځه سره سره باقاعده د دشمنانو دفاع کولې شی. گویا په مانځه کښ دننه عملاً جهاد کیږی، هم دغه

شان د سیدنا عمر رضی الله عنه دا ارشاد چه (لن لاجهزجیش وانا فی الصلاة) یعنی زه د مانځه په حالت کښ لښکر تیاروم، هم د جمع بین الجهاد مظهر دې، د دې مثال هم داسې دې لکه د مانځه په حالت کښ د قران کریم په معانی کښ فکر کول، یا د علمی نکات او اسرارو استخراج، گویا په دې کښ جمع بین الصلاة والعلم ده، دا هم یو قسم التفات دې. یو التفات د غافلانو دې، چه په هغې کښې هغوی په ظاهره خوپه مانځه کښې وی، لیکن په حقیقت کښې په

عبادت کښې نه وی. (۲) والله اعلم

حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمته الله علیه فرمائی چه په اصل کښ دا د سیدنا عمر رضی الله عنه وسوسې او خیالات نه وو، په مانځه کښ هغه ته حضوری کیفیت حاصل وو، د الله پاک د طرف نه به په هغه باندې د علوم القاء کیدله.

حضرت مرزا مظهر جان جانا رحمته الله علیه هم په خپلو مکتوباتو کښ هم دا لیکلې دی. والله اعلم

قوله: غَفَرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ: نو د هغه ټول گناهونه کوم چه تیر شوې دی، هغه به معاف کولې شی.

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی چه د دې نه صغائر مراد دی، ځکه چه د کبائر و د معاف کیدو دپاره خو ضابطه توبه ده. (۳)

(۱) الفتاوی الکبری ج ۲ ص ۲۲۴

(۲) اوگوری: زاد المعاد فی هدی خیر العباد ج ۱ ص ۲۵۰. فصل فی هدیه صلی الله علیه وسلم فی الصلاة.

(۳) قال النووي: قال القاضي عیاض هذا المذكور فی الحديث من غفران الذنوب ما لم تؤت گهیره مذهب أهل السنة وأن الكبائر انما تكفرها التوبة أو ... (بقیه بر صفحه آتنده)

بعض علماء کرام فرمائی کہ کبھی شی د کبائرو ہم مغفرت اوشی (۱) خُکھہ چہ ہر کلہ انسان پہ طریقہ باندی اودس اوکڑی، د اودس د تولو ارکانو، آداب او مستحباتو رعایت اوکڑی د ہغہ پہ زہہ کبش بہ انابت ہم پیدا کیڑی، کوم چہ بہ داعی الی الندامة وی۔ خو دا بعیدہ دہ، خُکھہ چہ پہ دے تقریر کبش د کبائرو مغفرت پہ توبہ باندی مرتب شو نہ پہ حدیث کبش ذکر شوی عمل باندی۔ واللہ اعلم

د دوه احادیثو ترمینخہ تعارض او د ہغہ دفعیہ: پہ دے حدیث کبش مغفرت لڑہ د اودس او صلاۃ پہ مجموعہ باندی معلق کړې شوې دے، او د مسلم پہ یو روایت کبش دے!

(من ترضاهنکذا غفر له ما تقدم من ذنبه، وكانت صلاته ومشيئه الى المسجد نافله) (۲)

یعنی خوک چہ داسی اودس اوکڑی نو د ہغہ مخکبش تول گناہونہ بہ معاف کړې شی، بیا بہ د ہغہ د مونخ او مسجد طرف تہ تلل د زیات ثواب باعث وی۔

ددې حدیث نہ معلومیری چہ مغفرت بہ صرف پہ اودس باندی مرتب وی۔

پہ دے دواړو احادیثو کبش حقیقہ ہیخ تعارض نشته، خُکھہ چہ اودس کونکی یو شان نہ وی، د بعض اخلاص د اعلیٰ درجی وی، د ہغوی مغفرت صرف پہ اودس سرہ کیڑی او د بعض اخلاص د کمې درجی وی، د ہغہ مغفرت پہ دواړو خیزونو باندی مرتب وی۔

دغہ شان ذنوب ہم یو شان نہ وی، لہذا کیدې شی چہ د یو سری اودس صرف د گناہونو د ختمولو دپارہ کافی شی او د بل پہ اودس کبش صلاۃ ہم شامل کړی۔ واللہ اعلم

حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ دے قسم تعارض کبش قاعدہ دا دہ چہ پہ کوم روایت کبش د یو زائد خیز اثبات اوشی او یو فضیلت بیان کړې شوې وی، ہغہ واخستلې شی او د اللہ پاک نہ امید اوساتلې شی، دلته بہ داسی وئیلې شی چہ اول د مغفرت ترتب پہ دواړو خیزونو باندی بیان کړې شوې وو، بیا اللہ پاک احسان او تفضل اوفرمائیلو او صرف پہ اودس ئی د مغفرت زیرې ورکړو، لہذا اوس بہ ہم دا وئیلې شی چہ صرف پہ اودس باندی بہ ئی انشاء اللہ مغفرت اوشی۔ (۳)

....بقیہ ازصفحہ گذشتہ) رحمۃ اللہ تعالیٰ وفضلہ واللہ اعلم، شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۱۲، کتاب الطہارۃ، باب فضل الوضوء، والصلاۃ عقبہ۔

وقال ابن دقین العید: ظاہرہ العموم فی جمیع الذنوب، وقد خصوا مثله بالصغائر وقالوا: إن الكبائر إنما تكفر بالتوبة وكان المستند في ذلك: أنه ورد مقيدا في مواضع كقوله صلى الله عليه وسلم: "الصلوات الخمس والجمعة إلى الجمعة ورمضان إلى رمضان: كفارات لما ينهين ما اجتنبت الكبائر" فجعلوا هذا القيد في هذه الأمور مقيدا للمطلق في غيرها. احكام الاحكام شرح عمدة الاحكام ج ۱ ص ۳۲

(۱) پس علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ پہ شرح سنن ابی داؤد ج ۵ ص ۲۷۵، باب فی قیام شہر رمضان د لاندی لیکي: اللفظ عام ینبی ان یشمل الصغیرۃ والكبیرۃ، والتخصیص بلا مخصص باطل۔

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطہارۃ، باب فضل الوضوء والصلاۃ عقبہ، رقم ۵۴۴

(۳) ازگوری: الكنز المتواری تعلیقات لامع الداراری ج ۳ ص ۴۵

یو امکان دا هم دی چه د صحیح مسلم په روایت کښ چه په کوم کښ صرف د اودس ذکر دې، په هغې کښ مقصود د اودس فضیلت بیانول دی، او د بخاری په دې روایت کښ اصلاً او قصداً د رکعتین ثواب او د هغې فضیلت بیانول مقصود دی، د اودس ذکر تبعاً دې. (۱)

والله اعلم

د یو اشکال دفعه کول: دلته یو اشکال دا کولې شی چه په دې حدیث کښ په اودس او مونځ سره د گناه د بخښلو زیرې ورکړې شوې دې! او د مسلم شریف په یو حدیث کښ دې!

(الصلوات الخمس، والجمعة الى الجمعة، ورمضان الى رمضان مكفرات ما بينهن اذا اجتنبت الكبائر) (۲)

یعنی پنځه وار هم مونځونه، د یوې جمعې نه بلې جمعې پورې، د یو رمضان نه بل رمضان پورې، که د کبائر نه اجتناب او کړې شی نو دا اعمال د گناهونو کفاره ده.

هم داغه شان په مسلم کښ یو روایت دې: (صيام يوم عرفة احتسب على الله ان يكفر السنة التي قبله،

والسنة التي بعده، وصيام يوم عاشوراء احتسب على الله ان يكفر السنة التي قبله) (۳)

یعنی د عرفې د ورځې روژه زه د الله پاک نه امید لرم چه په هغې سره به د یو کال مخکښ او یو کال روستو دپاره کفاره جوړه شی او د عاشورې روژه زه د الله پاک نه امید لرم چه هغه به د یو کال مخکښ گناهونو دپاره کفاره شی.

اوس که په صلوات خمسه سره د گناهونو مغفرت اوشو نو په نورو طاعتونو سره به د څه مغفرت کیږی، که په اودس سره مغفرت اوشو نو په باقی طاعتو سره به د مغفرت رخ کوم طرف ته وی؟

د دې جواب دا دې چه یو سړې د صفاتو مرتکب دې نو د هغه د معاصی دپاره به طاعات مکفر وی او که صفاتو نه وی نو د هغه د درجاتو د اوچتیدلو سبب به جوړیږی،

ځکه چه قاعده ده: (ان المغفرة اذا تصادفت مع المحل المغفور، فانها تكون سبباً لرفع الدرجات وعلو

المراتب عند الله) (۴)

یعنی کله چه مغفرت په بخښلې شوی محل باندې وارد شی نو مغفرت د رفع درجات او د مرتبې د اوچت والی سبب جوړیږی.

امام نووی رحمه الله فرمائی چه د دې اعمالو نه هر عمل د مکفر جوړیدو قابل دې، پس که صفاتو وی نو د هغوی به تکفیر کولې شی او که صفاتو او کبائر هیڅ نه وی نو نیکنی لیکلې

(۱) پورته حواله

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الصلوات الخمس، والجمعة الى الجمعة، ورمضان الى رمضان مكفرات لما بينهن ما اجتنبت الكبائر، رقم (۵۵۰).

(۳) صحیح مسلم، کتاب الصيام، باب استحباب صيام ثلاثة ايام من كل شهر وصوم يوم عرفة وعاشوراء والاثنتين والخميس رقم ۳۷۴۶.

(۴) الكنز المتواری تعلیقات لامع الدراری ج ۳ ص ۴۵.

شی او رفع درجات به وی او که صفات نه وی، بلکه که کبائر وی نو امید دی چه تخفیف به اوشی. والله اعلم (۱)

﴿وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ قَالَ ابْنُ شَهَابٍ وَلَكِنْ عُرْوَةُ يُعَذِّتُ عَنْ حُمْرَانَ فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُثْمَانُ قَالَ أَلَا أَحَدٌ لَكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةُ مَا حَدَّثْتُكُمْ مَوَاسِمُغَتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يَتَوَضَّأُ رَجُلٌ يُغَيِّرُ وَضُوءَهُ وَيُصَلِّي الصَّلَاةَ إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ حَتَّى يُصَلِّيَهَا قَالَ عُرْوَةُ الْآيَةُ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾
[۱۶۲۲، ۱۸۳۲، ۲۰۲۹]

رجال الحديث

① ابراهيم: دا هم هغه ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف دي، چه د هغه په مخکین حديث کښ ذکر راغلي دي، د هغه تذکره په کتاب الايمان کښ د باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال او په کتاب العلم کښ د باب ما ذکرې ذهب موسى صلى الله عليه وسلم في البحر الی الخضر لاندې تيره شوې ده. (۲)

② صالح بن كيسان: دا صالح بن كيسان مدني رحمته الله دي. د هغه حالات هم په کتاب الايمان کښ د باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال د لاندې تير شوی دی. (۳)

③ ابن شهاب: د امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب الزهري رحمته الله حالات هم په بدء الوجی کښ د «بدء الوسی» د دریم حديث د لاندې تير شوې دی. (۴)

④ عروه: د عروه بن عبد الله بن الزبير رحمته الله حالات په بدء الوسی کښ د دویم حديث د لاندې، او په کتاب الايمان کښ د باب احب الدين الی الله او مومنه د لاندې تير شوې دی. (۵)

⑤ حمرون: د حمرون بن ابان رحمته الله حالات اوس د مخکین حديث د لاندې تير شو.

قوله: وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ: علامه کرمانی او علامه مغلطنای رحمهما الله فرمائی چه دا تعلیق دي. (۶) خو صحیح دا ده چه دا موصول بالاستناد السابق دي او په «حدثني ابراهيم بن سعد» باندې معطوف دي او مطلب دا دي چه څنگه اولني

(۱) شرح النووي على صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۳۳، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه.

(۲) كشف الباری ج ۲ ص ۱۲۰، ج ۳ ص ۳۳۳

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۱۲۱

(۴) كشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

(۵) كشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، ج ۲ ص ۴۳۶

(۶) اوگورئی شرح الكرمانی ج ۲ ص ۲۰۹، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

حدیث عبدالعزیز اویسی د ابراهیم بن سعد نه نقل کوی، هم دغه شان دا دویم حدیث هم عبدالعزیز اویسی د ابراهیم نه نقل کوی.

د موصول بالاسناد السابق منلو قرینه دا ده چه دا دواړه احادیث امام مسلم او امام اسماعیلی رحمهما د (يعقوب بن ابراهيم) په واسطې سره موصولاً نقل کړې دي (۱) نو کیدې شی چه څنگه د یعقوب سره دواړه احادیث وی، د هغه دویم ملگری عبدالعزیز اویسی سره هم دواړه احادیث وی. (۲)

بیا په صحیح ابی عوانه کښ دا حدیث د عبدالعزیز اویسی نه روایت دې، (۳) لهدا دا خبره معلومه شوه چه دا حدیث په صحیح بخاری کښ موصول بالاسناد السابق دې، معلق نه دې.

والله اعلم

قوله: قَالَ ابْنُ شَهَابٍ وَلَكِنْ عُرْوَةُ تُحَدِّثُ عَنْ جُمَرَانَ : ابن شهاب زهري رحمهما فرمائی خو عروه د حمران نه داسې روایت کوی.

مطلب دا دې چه د ابن شهاب زهري دوه استاذان دی، یو په مخکښ روایت کښ عطاء بن یزید دې، یو په دې روایت کښ عروه بن الزبیر دې. عطاء بن یزید ټې بل شان نقل کوی او عروه بن الزبیر ټې په بله طریقه باندې نقل کوی.

خو واضحه دې وی چه دا څه د روایتونو اختلاف نه دې بلکه په اصل کښ دوه احادیث دی، یو د عطاء سره او دویم د عروه سره، دا دواړه روایتونه معاذ بن عبدالرحمن روایت کړې دي. امام بخاری رحمهما د هغه په طریق سره د عطاء د سیاق مطابق روایت کړې دې. (۴) او امام مسلم رحمهما هم د هغه په طریق سره د عروه د سیاق مطابق روایت کړې دې. (۵) هم دغه شان امام مسلم رحمهما د (هشام بن عروه عن ابيه) په طریق سره هم نقل کړې دې. (۶)

قوله: فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُمَرَانُ قَالَ أَلَا أَحَدٌ نَكْمُ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةُ مَا حَدَّثَكُمْ مَوْءُ : بیا چه کله سیدنا عثمان رضي الله عنه اودس اوکړو نو وې فرمائیل چه زه تاسو ته یو حدیث واورم؛ که آیت نه وې نو ما به تاسو ته کله هم نه وې اورولې.

(۱) اوگوری: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء بکماله، رقم ۵۳۹ و ۵۴۲، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

(۳) اوگوری: مسند ابی عوانه ج ۱ ص ۱۹۳، کتاب الطهارة، باب بیان الترغیب فی الوضوء و ثواب اسباغه، رقم ۶۱۱

(۴) اوگوری: صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۵۲، کتاب الرقاق، باب قول الله تعالى: ان وعد الله حق فلا تفرنکم الحیاة الدنيا ... رقم ۶۴۳۳

(۵) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵۴۹

(۶) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۰-۵۴۲

د دې آیت کریمه نه مراد لکه چه د عرو عرو د دې حدیث په اخر کښ را روان دې (ان الثمن یکتبون ما اولنا الخ) (۱) دې.

مطلب دا دې که د کتمان علم وعید په قران کریم کښ نه وې نو ما به دا حدیث نه بیانولو، ځکه چه په لوشان عمل باندې د ډیر ثواب وعده تاسو به په اعمالو باندې اکتال شروع کړئ او په زیاتو اعمالو کښ به کوتاهی کوئ.

په موطاء امام مالک کښ دا روایت د (لولا ایه...) په خانې د (لولا انه فی کتاب الله) الفاظو سره راغلې دې او امام مالک عرو د دې مصداق آیت کریمه (وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَدَلْفَا مِّنَ اللَّيْلِ إِلَى الْمَغْرِبِ يَذْهَبْنَ السُّعُتَاتِ ذَلِكِ ذِكْرِي لِلَّذِينَ كَرِهَتْ) (۲) مراد کړې دې. (۳)

اوس مطلب دا شو چه په قران کریم کښ دا مضمون نه وې راغلې نو ما به تاسو ته دا حدیث نه اورولو، خو چونکه په قران کریم کښ دا مضمون موجود دې او تاسو ته دا معلوم دې نو اوس په حدیث اورولو کښ هیڅ باک نشته، په دې وجهه تاسو ته حدیث اوروم. (۴)

حافظ ابن حجر عرو وغیره شارحینو د (الله) روایت د (ایه) نه تحریف گنلې دې. (۵)
حقیقت دا دې چه د بخاری په روایت کښ عرو عرو بالجزم د آیت کریمه تعیین او کړو، او د موطاء په روایت کښ امام مالک عرو (اراهید هذه الآية) وئیلو سره احتمالا یو آیت کریمه ذکر فرمائیلې دې، اگر چه د معنی او مضمون په اعتبار سره مطلب بالکل واضح دې، په دې کښ هیڅ خرابی نشته، خو د عرو عرو جزما بیانول به د امام مالک عرو د احتمالی

مصداق په مقابله کښ راجع گنلې شی. (۶) والله اعلم
(يَمْعَتِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يَتَوَضَّأُ رَجُلٌ مِّنْكُمْ حَتَّى يَغُفَّرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ حَتَّى يُصَلِّيَهَا)

ما د رسول الله ﷺ نه واوریدل. وې فرمائیل چه څوک چه کله په ښه طریقه باندې اودس اوکړی او مونځ ادا کړی نو د هغه د دې مونځ او د راروان مونځ ترمنځه گناهونه معاف کولې شی، تردې چه د هغه مونځ نه فارغ شی یا بل مونځ شروع کړی.

قوله: ويصلي الصلاة: او مونځ اوکړی.

(۱) البقرة ۱۵۹

(۲) هود: ۱۱۴

(۳) اوگورئ: موطاء امام مالک، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء... رقم ۵۹

(۴) اوگورئ: شرح النووي علی صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۱۱، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، هم دغه شان اوگورئ: مصفى شرح موطاء از شاه ولی الله رحمه الله: ج ۱ ص ۶۹

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

(۶) شرح النووي علی صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۱۱. وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

د مسلم په یو روایت کښ د **(المکتوبة)** قید موجود دي. (۱)

هم دغه شان د مسلم په یو روایت کښ **(فیصلی هذه الصلوات الخمس)** ذکر دي. (۲)

قوله: إِلَّا غَيْرَ لَهُ مَا يَنْتَه وَيَنْتِ الصَّلَاةُ: مگر دا چه د هغه د هغه فرض مونځ چه اوس ئې کړې دي او د وړاندې مونځ ترمینځه کړې ټول گناهونه به معاف شی.

حضرت گنگوہی **رحمته** د **(ما یینته)** ضمیر د **(نفس)** طرف ته راجع کړې دي یعنی د هغه سړی طرف ته ئې واپس کړې دي او مطلب ئې دا بیان کړې دي چه د هغه سړی د بالغ کیدو او مکلف کیدو نه تر مونځ کولو پورې به ټول گناهونه معاف کړې شی، فرمائی چه دا معنی به په هغه صورت کښ وی چه کله **(ما)** د فعل مجهول مفعول اومنلې شی او که **(ما)** ظرفیه اومنلې شی نو مطلب به دا وی چه **(غفر له ذنوبه فی وقت من اوقات ابتدائه الوضوء الی وقت اتمامه الصلاة)** یعنی د هغه د اودس د شروع کولو نه تر د اتمام صلاة پورې ټول گناهونه به معاف کړې شی. (۳)

دویم احتمال دا دي چه د **(ما یینته)** ضمیر د **(مصلی)** یا **(متوضی)** طرف ته راجع شی، په دې صورت کښ د دې ضمیر نه مخکښ به یو مضاف محذوف وی، د عبارت تقدیر به داسې وی: **(غفر له ما یین صلاته وین الصلاة التي تليها)** یعنی هغه سړی چه کوم فرض مونځ ادا کړو، د هغې نه واخله تر د مونځ ادا کولو پورې به ټول گناهونه معاف کړې شی.

بیا د صحیح مسلم په روایت کښ د **(التي تليها)** د قید اضافه ده. (۴)
اوس به د پوره جملي مطلب دا وی چه دا سړی هر کله په ښه طریقه اودس او کړی د هغې نه روستوخه فرض مونځ ادا کړی او دهغې نه روستو یوبل مونځ ادا کړی نود هغه دواړو مونځونو ترمینځه چه ئې خورمه گناهونه (صغائر) کړې وی هغه به ټول معاف کړې شی. والله اعلم

قوله: حَتَّى يُصَلِّيَهَا: تردې چه د هغه دویم مونځ نه فارغ شی.

شاته چه کوم **(غفر له ما یینته وین الصلاة)** راغلې دي، په هغې کښ یو احتمال دا دي چه هغه چه کوم مخکښ مونځ ادا کړې دي، د هغې نه واخله تر د دوئم مونځ د شروع کولو پورې به ئې ټول گناهونه معاف شی.

(۱) وفي حديث ابی اسامة: فيحسن وضوءه ثم يصلي المکتوبة. صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵۴۱

(۲) ما من مسلم يتطهر فيعم الطهور الذي كتب الله عليه، فيصلي هذه الصلوات الخمس الا كانت كفارات لما بينهن. (صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه رقم ۵۴۶

(۳) اوگورئ: لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۴۷ تا ۴۹
(۴) اوگورئ: صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۰، ۵۴۲

دویم احتمال دا دی چه دې اولنی مونځ نه واخله تر د دویم مونځ د اختتام پورې او د هغې نه د فارغ کیدو پورې ټول گناهونه به معاف شی.

د (حق یصلیها) جملې دا دویم احتمال متعین کړو چه دا مغفرت به د دویم مونځ د ختم پورې ممتد وی.

حافظ ابن حجر رحمته الله د (حق یصلیها) معنی (حق یشهد فی الصلاة الثانية) کړې ده، او د اولنی معنی (کومې ته چه علامه عینی رحمته الله راجحه وئیلې ده) په زړه کښ به د دې معنی وی (حق

یفرغ من الصلاة الثانية) (۱) والله اعلم

قوله: قَالَ عُرْوَةُ الْاَيْكَةِ: اِنَّ الَّذِي يَكْتُمُونَ مَا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ: عُرْوَةُ

فرمائی چه په حدیث کښ د آیت کریمه نه مراد: (اِنَّ الَّذِي يَكْتُمُونَ....) والا آیت دې. (۲)

د مسلم په روایت کښ د (اللائعون) پورې تصریح ده. (۳)

★★★★★

③۳ باب الاستئثار فی الوضوء

د مخکښ باب سره مناسبت: په مخکښ باب د (الوضوء ثلاثا ثلاثا) ذکر وو، په دې باب کښ د

(الاستئثار فی الوضوء) دا دویم باب د اول باب جزء دې. (۴)

د استئثار لغوی او اصطلاحی تحقیق: (استئثار) د باب استفعال نه د (ثار) نه اخستلې شوې دې، چه د هغې معنی ده: منتشر کول، خورول.

بعض حضرات فرمائی چه دا د (ثار) نه اخستلې شوې دې، چه معنی ئې د طرف الانف ده، علامه خطابی رحمته الله فرمائی چه (ثار) انف یعنی پوزې ته وائی، خو مشهوره اوله معنی یعنی

طرف الانف ده.

امام فرام رحمته الله فرمائی (ثار الرجل واستئثاره: استئثاره وحرك الثارة، وهي طرف الانف)

په اصطلاح کښ انتثار وئیلې شی: (ان يستئثر بالاعتراف يستغفر ما فيه من اذى او مغلط) یعنی اوبه د پوزې په ذریعه او چټول او بیا سونړولو سره د گندگي بهر کول.

(۱) اوگورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۱۳، وفتح الباری ج ۱ ص ۱۶۱

(۲) پوره آیت کریمه داسې دې: (اِنَّ الَّذِي يَكْتُمُونَ مَا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ اُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ وَيَلْعَنُهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ) سورة البقرة: ۱۵۹

(۳) اوگورئ: صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۲

(۴) اوگورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۱۳

علامه جوهری رحمته اللہ علیہ فرمائی (الاستنثار والاستنثار ثرمانی الالف بنفس) یعنی پوزہ کنش چہ خہ دی هغه د ساه په ذریعہ بهر راویستل.

حاصل دا دې چہ د ساه په ذریعہ په پوزہ کنش اچولې شوې اوبه د ساه په ذریعہ راویستل، چہ دننه گندگی وغیرہ صفا شی، دې ته استنثار یا انتثار وئیلې شی. (۱)

مؤلف د استنشاق باب ولې منعقد نه کړو؟ امام بخاری رحمته اللہ علیہ دلته د (استنثار) باب خو قائم کړو خو د (استنشاق) باب ئې نه دی قائم کړې، د دې خه وجه ده؟

ابن الاعرابی او ابن قتیبه رحمهما الله فرمائی چہ استنثار او استنشاق یو خیز دې. (۲) که د امام بخاری رحمته اللہ علیہ هم دا رائي وی نو بیا خو هیڅ اشکال نشته، خو که هغه په دواړو کنش تفریق کوی لکه چہ د عام اهل لغت رائي ده. (۳) او هم دا صحیح هم ده، د حدیث شریف نه ئې هم تفریق ثابت دې، (۴) نو په دې صورت کنش دا جواب دې چہ د استنثار دپاره استنشاق لازم دې، مصنف رحمته اللہ علیہ ملزوم ذکر کړو، د دې نه د لازم خپله معلومات اوشو، ځکه چہ ملزوم په لازم باندې دلالت کوی. (۵)

خو سوال دا دې چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د استنثار په ځانې د استنشاق ذکر ولې اونکړو؟ ددې جواب دادې چہ که استنشاق ئې وئیلې وې نو د دې نه به د استنثار معلومات نه کیدو؛ یوه بله وجه دا هم ذهن ته راځي چہ اصل استنثار دې، ځکه چہ مقصود د پوزې باطن صفا کول دی او دا صرف په استنشاق سره نه حاصلیږي، په استنثار سره حاصلیږي، ځکه چہ کله

انسان پوزہ سونړوی او هغه صفا کوئی نو هله دننه حصه صفا کیږي. والله اعلم
استنثار لره په مضمضه باندې د مقدم گولو وجه: دلته یو سوال دا هم پیدا کیږي چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د پاپ الاستنثار فی المضمضه ترجمه اول قائم کړې ده او پاپ المضمضه فی الوضوء ترجمه ئې روستو ذکر کړې، حال دا چہ ترتیب وجودی د دې برعکس دې چہ اول مضمضه وی او بیا استنشاق او استنثار، نو مصنف رحمته اللہ علیہ لره هم د دې ترتیب وجودی اتباع کول پکار وو، د دې ترتیب معهود خلاف ئې ولې اوکړل؟

(۱) اوگوری: المغرب فی ترتیب المغرب ج ۲ ص ۲۸۶، ۲۸۷، ومعالم السنن ج ۱ ص ۴۹، کتاب الطهارة، ومن باب صفة وضوء النبی صلی اللہ علیہ وسلم

(۲) اوگوری: تاج العروس ج ۱۴ ص ۱۷۳، مادة نثر، وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۵، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله

(۳) اوگوری: تاج العروس ج ۱۴ ص ۱۷۴، ۱۷۵، مادة نثر

(۴) پس وړاندې په بخاری ج ۱ ص ۲۸، کتاب الوضوء، باب المضمضه فی الوضوء رقم ۱۶۴، کنش د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په روایت کنش دی: ثم تمضمض، واستنشق واستنثر.

هم دغه شان په صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۱، کتاب الوضوء، باب غسل الرجلین الی العقبین رقم ۱۸۶ کنش د سیدنا عبد الله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ په روایت کنش دی: فمضمض، واستنشق، واستنثر

(۵) اوگوری: لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۴۹

د دې جواب دا ورکړې کيدې شې چې په استنثار کېن چونکه د پوزې د باطن صفائی کيږي او د پوزې باطن د خولې په اعتبار سره باطن دي او او خوله د پوزې د باطن په اعتبار سره ظاهر دي، گویا دې خبرې طرف ته ئې اشاره اوکړه چې تنظیف بواطن په تنظیف ظاهر باندې مقدم دي

او دا هم ممکنه ده چې په دې تقدیم سره د استنثار اهمیت طرف ته متوجه کول مقصود وي، د دې وجه دا ده چې د حکم په اعتبار سره استنثار د مضمضه نه ارجح دي او په دې ځان پوهه کول د مذاهب په پوهیدو باندې موقوف دي.

په اودس او غسل کېن د مضمضه او استنثار په باب کېن د علماء کرامو څلور اقوال دي:

- ① امام مالک او امام شافعی رحمهما فرمائي چې دواړه په اودس او غسل کېن سنت دي.
- ② د امام احمد رحمته په نزد د هغه د مشهور روایت مطابق دواړه، په دواړو کېن واجب دي.
- ③ امام ابوحنیفه رحمته فرمائي چې دواړه په اودس کېن سنت او په غسل کېن واجب دي، هم دا د امام احمد رحمته یو روایت دي.
- ④ او امام احمد رحمته په یو روایت کېن فرمائي چې استنثار په دواړو کېن واجب دي او مضمضه په دواړو کېن سنت ده. (۱)

اولنی درې واړه اقوال خو برابر دي، خو دا اخری څلورم قول استنثار ته ترجیح ورکوي، ځکه چې د څلورم قول مطابق استنثار په دواړو کېن واجب دي او مضمضه په دواړو کېن سنت ده او د واجب درجه د سنت نه زیاته ده، لهذا هغه احق بالتقدیم دي، نو کیدې شې چې امام بخاری رحمته د دې خبرې لحاظ ساتلې وي.

خو په دې باندې اشکال دا دي چې دا ټول اختلاف خو په مضمضه او استنثار کېن دي او امام بخاری رحمته خو د استنثار او مضمضه ابواب قائم کړي دي او د استنثار د وجوب په قول د امام نووی رحمته څوک هم قائل نه دي. (۲)

د دې جواب دا دي چې دا د امام نووی رحمته خپله رائي ده، او ابن بطال رحمته د بعض علماء کرامو نه وجوب نقل کړې دي. (۳) او کوم حضرات چې د استنثار د وجوب قائل دي لکه امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن راهویه، ابو ثور او ابو عبيده رحمهم وغیره، د هغوی په

(۱) د مذاهب د تفصیلاتو دپاره اوگورئ: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۲۱، مطلب فی کیفیة الاستنجاء. ومواهب الجلیل شرح مختصر الخلیل ج ۱ ص ۴۵۸، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۶۲، ۳۶۳. والانصاف ج ۱ ص ۱۵۲

(۲) قال النووي رحمه الله وأما قوله صلى الله عليه وسلم فليجعل في أنفه ماء ثم لينثر ففيه دلالة ظاهرة على أن الاستنثار غير الاستنشاق ... وفيه دلالة لمذهب من يقول الاستنشاق واجب لمطلق الأمر ومن لم يوجب حمل الأمر على التدب بدليل أن الأمر به حقيقة وهو الانتثار ليس بواجب بالاتفاق. شرح النووي على صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۲۶، كتاب الطهارة، باب الانتثار في الاستنثار والاستجمار

(۳) قال ابن بطال: وقد أوجب بعض العلماء الاستنثار بظاهر الحديث ... شرح ابن بطال ج ۱ ص ۲۵۱

مسلك باندې استنثار هم واجب كيدل پكار دي، (۱) خكه چه په حديث كښ (من توضاء فليستش) د امر صيغه راغلي ده. كتابي الحديث

حافظ رحمته الله فرماني چه د موفق د كلام نه هم دا معلوميرې چه دا خلق د استنثار د وجوب قائل دي. (۲)

او كه بالفرض اومنلي شي چه استنشاق خو واجب دي، استنثار نه دي، نو بيا هم په پورته تقرير باندې هيڅ اشكال نشته. خكه چه د استنثار دپاره استنشاق لازم دي نو گويا

استنشاق د استنثار په ضمن كښ راغلو. والله سبحانه وتعالى اعلم

(ذِكْرُ عُمَانَ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ [ر: ۱۵۸، ۱۸۳] وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)

يعني سيدنا عثمان، سيدنا عبدالله بن زيد او ابن عباس رضي الله عنهم د استنثار ذكر د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه نقل كړي دي.

د سيدنا عثمان رضي الله عنه حديث وړاندې راروان دي. (۳)

د سيدنا عبدالله بن زيد بن عاصم رضي الله عنه حديث هم وړاندې راروان دي. (۴)

د سيدنا ابن عباس رضي الله عنه د صفت وضوء په سلسله كښ حديث شاته په باب غسل الوجه پاليدن

من غرة واحدة د لاندې تير شوې دي، خو په هغې كښ د استنثار ذكر نشته.

علامه عيني رحمته الله فرماني چه د بخاري په بعض نسخو كښ د سيدنا ابن عباس رضي الله عنه په حديث

كښ د (واستشق) په ثاني (واستشق) راغلي دي.

خو د دې نسخې ذكر نه خو حافظ ابن حجر رحمته الله كړي دي او نه علامه قسطلاني، او حال دا

دي چه علامه قسطلاني رحمته الله د نسخې په نقل كښ ډير معتمد دي، هم دغه شان د يونينييه چه

كومنه نسخه د شيخ زهير ناصر په تحقيق سره چهاپ شوې ده، چه په هغې كښ د نسخو د

ذكر ډير اهتمام دي، په هغې كښ هم د واستنثار د نسخې ذكر كولو نشته. (۵)

(۱) اوگوري: فتح الباري ج ۱ ص ۲۶۲

(۲) پورته حواله

(۳) صحيح البخاري ج ۱ ص ۲۸: كتاب الوضوء، باب المضمضة والاستنشاق رقم ۱۶۴. قال الحافظ: ذكره

اي روى الاستنثار عثمان. وقد تقدم حديثه، فتح الباري ج ۱ ص ۲۶۲. قلت نعم قد تقدم حديث عثمان في

باب الوضوء ثلاثا ثلاثا الا انه لم يذكر فيه الاستنثار وانما ذكر الاستنثار فيما سيأتي من حديث عثمان في

باب المضمضة في الوضوء، كما نقلته انفا.

(۴) انظر صحيح البخاري ج ۱ ص ۳۱. كتاب الوضوء، باب مسح الراس كله، رقم ۱۸۵. وباب غسل

الرجلين الى الكعبين رقم ۱۸۶

(۵) اوگوري: فتح الباري ج ۱ ص ۲۴۱. ارشاد الساري ج ۱ ص ۲۳۲. والجامع الصحيح بتحقيق زهير

الناصر ج ۱ ص ۴۰. رقم ۱۴۰

دا ټول د دې خبرې قرینه ده چه دا نسخه ثابت نه ده. والله اعلم
حافظ رحمته الله فرمائی چه غالباً امام بخاری رحمته الله د ابن عباس رضی الله عنهما د هغه احادیثو طرف ته اشاره
کړې ده کوم چه امام احمد، امام ابو داؤد او امام حاکم رحمته الله د ابن عباس رضی الله عنهما نه مرفوعاً
روایت کړې دی: (واستثمروا مرتین بالغتین او ثلاثاً) (۱)
هم دغه شان په مسند ابی داؤد طیالسی کښ د ابن عباس رضی الله عنهما مرفوع روایت دې
(اذا مضى احدکم واستثمر فليقل ذلك مرتین بالغتین او ثلاثاً) (۲) والله سبحانه وتعال اعلم
۱۵۹: (حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنَا
أَبُو إِدْرِيسَ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ (۳) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْزِلْ
وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ) (۱۶۰)

رجال الحديث

- ① عبدان: دا عبدالله بن عثمان رحمته الله دې چه معروف دې په عبدان سره، د هغه حالات په پدم
الوسی کښ د پنځم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۴)
- ② عبدالله: دا امام عبدالله بن المبارك بن واضح المروزی الحنظلی رحمته الله دې. د هغه حالات
هم په پدم الوسی کښ د پنځم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۵)
- ③ یونس: دا یونس بن یزید ایلی رحمته الله دې، د هغه حالات هم د پدم الوسی د پنځم حدیث د
لاندې او په کتاب العلم کښ د باب من یرد الله به غیر ایفقهه فی الدین د لاندې تیر شوې دی. (۶)
- ④ الزهري: دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبدالله بن شهاب زهري مدنی رحمته الله دې،
د هغوی حالات په (پدم الوسی) کښ د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۷)

(۱) اوگورئ: سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنثار رقم ۱۴۱، ومسند أحمد ج ۱ ص ۲۲، رقم
۲۰۱۱، والمستدرک للحاکم ج ۱ ص ۴۸، رقم ۵۲۶

(۲) مسند ابی داؤد طیالسی ج ۴ ص ۴۵، حدیث ابی غطفان عن ابن عباس، ۲۸۴۸

(۳) قوله "أبا هريرة" الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه ایضاً ج ۱ ص ۲۸، کتاب الوضوء، باب الاستجمار
وترا، رقم ۱۶۲، ومسلم فی صحيحه، فی کتاب الطهارة، باب الايتار فی الاستنثار والاستجمار، رقم ۵۷۲،
۵۷۵، والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، صفة الوضوء، باب ايتار الاستنشا (وفي نسخة: اتخاذ
الاستنشا)، رقم ۸۶ وباب الامر بالاستنثار رقم ۸۸ وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة وسننها، باب
المبالغة فی الاستنشا والاستنثار رقم ۴۰۹.

(۴) کشف الباری ج ۱ ص ۴۶۱

(۵) کشف الباری ج ۱ ص ۴۶۲

(۶) کشف الباری ج ۱ ص ۴۶۳، و ج ۳ ص ۲۸۲

(۷) کشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

⑥ ابو افریس : دا عائذ الله بن عبد الله ابو ادریس الخولانی رحمته الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د باب بلامترجمة، بعد باب علامة الایمان حب الانصار د لاندې تیر شوې دی. (۱)

⑦ سیدنا ابوهریره رضی الله عنه : د ابوهریره رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان «باب امور الایمان» د لاندې تیر شوې دی. (۲)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ: رسول الله ﷺ او فرمائیل: خوک چه اودس کوی هغه لره پکار دی چه استنثار اوکړی.

اوس مونږ ذکر کړې دی چه کوم حضرات د استنشق د وجوب قائل دی د هغوی په مسلك باندې استنثار هم واجب کیدل پکار دی، لکه امام احمد، امام اسحاق بن راهویه، امام ابو عبيده، ابو ثور او ابن المنذر وغيره.

خو جمهور علماء کرام د وجوب قائل نه دی، هغوی د امر صیغې لره په استحباب باندې حمل کوی، د دې دلیل هغه حدیث دې چه په هغې کښ رسول الله ﷺ یو اعرابی ته او فرمائیل: «فتوضأ كما امرک الله» (۳)

په دې باندې دا اشکال کیدې شی چه رسول الله ﷺ د «ما امرک الله» حواله ورکړې ده او په «ما امرالله» یعنی قران کریم کښ د مضمضه او استنشق هیڅ ذکر نشته.

د دې جواب داسې ورکړې کیدې شی چه رسول الله ﷺ د «ما امرک الله» حواله ورکړې ده او د «ما امرالله» په عموم کښ امر قرانی او امر نبوی دواړه شامل کیدې شی، ځکه چه قران کریم د رسول الله ﷺ د اقتداء او اتباع حکم کړې دې، پس فرمائی: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» (۴). یعنی رسول الله ﷺ چه تاسو ته څه درکوی هغه واخلي او د څه نه چه مو منع کړی د هغې نه منع شی.

بله دا چه رسول الله ﷺ د قران کریم شارح او مفسر دې، چا چه د رسول الله ﷺ د اودس تفصیلی تذکره کړې ده ټولو د مضمضه او استنشق ذکر کړې دې، د دې تقاضه دا ده چه استنشق دې هم واجب شی او د هغې سره مضمضه هم. (۵)

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۴۸۱۲

(۲) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

(۳) اوگورئ: سنن ابی داؤد، کتاب الصلاة، باب صلاة من لا یقیم صلبه رقم ۸۶۱، وجامع الترمذی، ابواب الصلاة، باب وصف الصلاة، رقم ۳۰۲، والسنن الکبری للنسائی، کتاب الصلاة، باب الاقامة لمن یصلی وحده، رقم ۱۶۴۳، وصحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ۲۷۴، کتاب الصلاة، باب اجازة الصلاة بالتسبیح والتکبیر والتحمید والتهلیل لمن لا یحسن القرآن رقم ۵۴۵

(۴) الحشر: ۷

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۲

امام شافعی رحمته چه په عدم وجوب استنشاق باندې کوم استدلال کړې دې هغه ئې د دې خبرې نه کړې دې چه څوک هم په ترک استنشاق باندې د اودس د اعادې قائل نه دی. (۱)
قوله: وَمَنْ اسْتَجَمَّرَ فَلْيُوْتِرْ: او که څوک کانړی استعمالوی نو پکار ده چه طاق عدد کښ استعمال کړی.
 د دې نه بعض خلقو استدلال کړې دې چه استنجاء واجب نه ده، د دې وضاحت په وړاندې باب کښ راروان دې.

★★★★★★

(۲۵) الاستجمار وټرا

د مخکښ باب سره مناسبت: علامه عینی رحمته فرمائی چه مخکښ باب «باب الاستنشاق الوضوء» د لاندې چه ئې کوم حدیث راوړې وو په هغې کښ د دوه څیزونو ذکر دې، یو استنشاق او بل استجمار وټرا، په اول باب کښ ئې اول څیز ذکر کړو او اوس ئې دا دویم باب قائم کړو، چه په هغې کښ دویم څیز یعنی «استجمار وټرا» ذکر کړې شوې دې. (۲) والله اعلم
 د ترجمه الباب د بې ترتیبه ذکر کولو اشکال او د هغې جواب: تاسو گورئ چه دا ابواب د اودس شروع دی، پس د استنشاق فی الوضوء ذکر اوشو وړاندې د «غسل رجلین» او مضمضه ذکر راوان دې، امام بخاری رحمته په مینځ کښ استجمار، کوم چه د استنجاء او استطابة د قبیل نه دې، دا څنگه داخل کړو؟

- ① حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چه امام بخاری رحمته ابواب وضوء او ابواب استطابة جدا جدا نه دي ذکر کړي، بلکه په یو بل کښ ئې خلط ملط کولو سره ذکر کړې دی.
- ② هم دغه شان فرمائی چه دا هم ممکنه ده چه دا د امام بخاری رحمته د طرف نه نه وی بلکه د ناسخین د طرف نه وی. ځکه چه قاضی باجی د ابوذر هروی نه او هغه د ابو اسحاق ابراهیم بن احمد مستملی نه نقل کړې دی، هغه فرمائی چه ما صحیح بخاری د محمد بن یوسف فربري رحمته د نسخې نه نقل کړې دې، ما چه هغه اولیدو نو معلومه شوه راته چه په هغې کښ بعض څیزونه ناپوره دی، بعض مقامات پکښ داسې وو چه هلته صرف بیاض وو، بعض ځایونو کښ تراجم خو شته خو د هغې د لاندې احادیث نشته، بعض ځایونه داسې دی چه هلته احادیث خو شته خو ترجمه نشته، پس مونږ هغه ټول د یو بل سره متصل کړل.
- قاضی باجی رحمته فرمائی چه د دې قول دلیل دا دې چه سرخسی، مستملی، کشمینی او ابو زید مروزی رحمته د یو اصل نسخې نه نقل کړې دې، خو د هغوی په نسخو کښ د تقدیم او تاخیر اختلاف دې، د دې مقصد هم دا دې چه بعض احادیث امام بخاری رحمته په غاړه کښ

نقل کړې وو او بعضې یې په څه څیز باندې لیکلې وو، اوس د نقل کولو په وخت تقدیم او تاخیر اوشو. (۱)

⑤ دریم جواب دا دې چې د مخکښ باب په حدیث کښ دوه حکمونه وو، «من توضأ فلیستش ومن استجمر فلیوتر» چونکه دواړه حکمونه یوځانې په یو حدیث کښ موجود وو، لهذا چې کله په یو حکم باندې مصنف رحمته ترجمه قائم کړه نو د هغې سره یې په بل باندې هم منعقد کړه، ځکه چې دویم د اولنۍ قرین دې (۲) او په دواړو کښ اشتراک دې چې د دواړو تعلق د تنظیف سره دې.

⑥ څلورم جواب دا دې چې په اصل کښ دا مستقل ترجمه نه ده، بلکه «بابی باب» دې، په دې باب کښ چې کوم روایت مصنف رحمته ذکر کړې دې د هغې تعلق د تیر شوی باب سره دې، خو چونکه د هغې نه د استجمار و ترا مسئله ثابتیدله، په دې وجه امام بخاری رحمته د تنبیه علی الفائدة په طور دا ترجمه دلته منعقد کړه. (۳)

⑦ پنځمه توجیه د حضرت شیخ الحدیث رحمته ده هغه فرمائی چې اصل کښ امام بخاری رحمته دا ترجمه دلته په دې وجه ذکر کړه چې د وتر عدد د استجمار سره راغلې دې، د استنثار سره نه دې راغلې، نو امام بخاری رحمته دا ترجمه راوړلو سره اشاره او کړه چې هر کله طاق عدد په استجمار کښ مطلوب دې نو په استنثار کښ به هم مطلوب وی، ځکه چې د دواړو مقصد تنظیف دې او چې کله په استنجا کښ عدد وتر مستحب یا واجب دې نو هغه عدد په استنثار کښ بدرجه اولی مطلوب کیدل پکار دی. (۴)

⑧ یوه توجیه دا هم کیدې شی چې امام بخاری رحمته دا دواړه ترجمې یوځانې په دې وجه راوړلې چې دا دواړه څیزونه په پورته حدیث کښ مقرونا راغلی دی او په دې کښ معنوی مناسبت دې، د دې معنوی مناسبت د وجې رسول الله صلی الله علیه و آله دواړه یوځانې ذکر کړل او معنوی مناسبت په احادیثو کښ د نظر کولو نه معلومیږي؛

امام بخاری رحمته د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوع حدیث نقل فرمائیلي دي: «اذا استقیظ احدکم من منامه فتوضأ فلیستش ثلاثا، فان الشیطان یبیت علی غشومه» (۵)

امام مسلم رحمته هم دا حدیث روایت کړې دې او د هغه الفاظ داسې دی: «علی عیاشیه» (۶)

(۱) اوگورنئ: التعديل والتجريح للباحی ج ۱ ص ۲۸۷، وهدي الساری ص ۸، الفصل الثانی فی بیان موضوعه والكشف عن مؤلفه.

(۲) عمدة القاری ج ۳ ص ۱۶

(۳) اوگورنئ: لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۵۰

(۴) الكنز المتواری تعلیقات لامع الدراری: ۵۰۱۳ و ۵۱

(۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ۴۶۵، کتاب بدء الخلق، باب صفة ابليس وجنوده، رقم ۳۲۹۵

(۶) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الايتار فی الاستجمار والاستنثار رقم ۵۷۶

امام ابوداؤد رحمہ اللہ او امام ابن ماجہ رحمہ اللہ د سیدنا زید بن ارقم رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل کړې دی:

«ان هذه المشوش محتضرة، فاذا اكل احدكم الغلام فليقل: اعوذ بالله من الغيب والخبايا» (۱)

يعني دې بیوت الخلاء ته شیطانان حاضرېږي، لهذا په تاسو کښن چه څوک بیت الخلاء ته داخلېږي نو دا دعا دې واوښي چه ای الله زه د خبیث مذکر جناتو او د خبایث مؤنث جناتو نه په تا پورې پناه نیسم.

هم دغه شان په ابوداؤد کښن یو حدیث دې:

«فان الشيطان يلعب بمقاعد بني آدم» (۲)

يعني شیطان د انسان د مقعد سره لوبې کوي.

د دې روایاتو نه معلومیږي چه د شیطان: د موضع استنثار سره هم تعلق دې او د موضع استنجار سره هم، لهذا چه کله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د یو د تنظیف حکم او کړو نو د بل د تنظیف

حکم ئې هم او کړو، هم په دې وجه امام بخاری رحمہ اللہ دواړه را یوځائی کړل. والعلم عند الله سبحانه

۱۶۰: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي

هُرَيْرَةَ (۴) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثَمَرًا

لِيَنْتَرِمْ مِنْ اسْتَجْمَرُ فَلْيَوْتِرْ وَإِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلْيَغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي

وَضْوِيهِ فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَذَرِي أُنَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ) [ر: ۱۵۹]

رجال الحديث

① عبدالله بن يوسف: دا عبدالله بن يوسف تنیسی رحمہ اللہ دې. د هغه حالات په کتاب بده الوسی

کښن د دویم حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب العلم کښن د باب لیملعلم العلم الشاهد الغائب د لاندې تفصیلاً تیر شوي دي. (۴)

② مالک: د مالک بن انس رحمہ اللہ حالات د کتاب بده الوسی په دویم حدیث کښن او په کتاب الايمان،

باب من الدين القرامن الفان د لاندې تیر شوي دي. (۵)

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل الغلاء، رقم ۶، وسنن ابن ماجه، کتاب

الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل بيت الغلاء، رقم ۲۹۶، وصحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۳۸، کتاب

الطهارة، باب الاستعاذة من الشيطان الرجيم عند دخول المتوضاء رقم ۶۹

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنار في الغلاء رقم ۳۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب

الارتياح للغائط والبول رقم ۳۲۷

(۳) قدر تخریجه فی الباب السابق.

(۴) اوگورئی: کشف الباری ج ۱ ص ۲۸۹، وج ۴ ص ۱۱۳

(۵) اوگورئی: کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۰، ج ۲ ص ۸۰

⑦ ابو الزناد: دا ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رضی اللہ عنہ دی، د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د باب حب الرسول ﷺ من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۱)

⑧ الاعوج: دا عبدالرحمن بن هرمز الاعرج مدنی رضی اللہ عنہ دی. د هغه حالات هم په کتاب الایمان کښ د باب حب الرسول من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۲)

⑨ سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ: د ابوهریره رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات په کتاب الایمان «باب امور الایمان» د لاندې تیر شوې دی. (۳)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي

أَنفِهِ ثَمَلِيْنَتَيْنِ: رسول الله ﷺ او فرماييل چه کله په تاسو کښ څوک اودس کوی نو په خپله پوزه کښ دې اوبه واچوی، بیا دې هغه سونې کړی.

يعني اول دې استنشاق او کړی چه د ساه په ذریعه پوزه کښ اوبه واچوی او بیا دې استنثار او کړی. يعني هغه دې سونې کړی.

قوله: وَمَنْ اسْتَجَمَرَ فَلْيُوتِرْ: او څوک چه استنجاء کوی هغه دې ايتار او کړی.

د استجمار يوه معنى ده د استنجاء دپاره واره کانړی استعمالول. (۴)

په استنجاء کښي د ائمه گرامو اختلاف: د استنجاء په مسئله کښ اختلاف دې!

امام ابوحنيفه رضی اللہ عنہ فرمائي چه استنجاء اصلا ست ده، خو که نجاست يو درهم وی نو واجب ده او که د يو درهم نه زيات وی نو فرض ده. (۵)

د امام مالک رضی اللہ عنہ نه هم يو روايت د سنيت دې. (۶)

او امام مالك، امام شافعی او امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہم استنجاء ته واجب وائي. (۷)

هر چه د عدد احجار تعلق دې، نو دا مسئله مونږ شاته په باب لايسنتي پروت د لاندې بيان کړې ده، امام ابوحنيفه رضی اللہ عنہ د استنجاء په عدم وجوب باندې د ابوداؤد د دې حديث نه استدلال کوی چه په هغې کښ دې!

(ومن استجمر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن افلاح) (۸)

(۱) کشف الباری ج ۲ ص ۱۰

(۲) کشف الباری ج ۲ ص ۱۱

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

(۴) الاستجمار التمسح بالجمار. وهي الاحجار الصغار. النهاية ج ۱ ص ۲۸۵

(۵) اوگورئ: رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۶

(۶) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۹۵

(۹) المفتی ج ۱ ص ۱۰۰، باب الاستطابة والحدث، والمجموع ج ۲ ص ۹۵

(۸) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنثار، فی الغلاء رقم: ۳۵

یعنی خوک چه استنجاہ کوی نو ایثار دی اوکری، کہ چا استنجاہ اوکریہ نو بنہ ئی اوکریل او کہ چا اونکرہ نو ہیخ بایک نشته.
اونورائمه کرام ہم دابوداؤد سیدہ عائشہ رضی اللہ عنہا د حدیث نہ استدلال کوی

﴿اذا ذهب احدكم الى الغائط فليذهب معه بثلاثة احجار، يستطيب بهن، فانها يجزئ عنه﴾

یعنی چہ کلہ پہ تاسو کنس خوک د قضاء حاجت دپارہ ئی نو دخان سرہ دی درې کانری یوسی او پہ هغی سرہ دی پاکی حاصلہ کری، خکہ چہ دا د پاکوالی د حاصلولو دپارہ کافی دی.
خو احناف دا امر پہ سنیت او ندب باندې محمول کوی، خکہ چہ د حدیث شریف پہ اخرہ کنس دی ﴿فانها تجزئ عنه﴾ دلالت کوی چہ دا حکم معلول بالعللہ دی چہ کہ ناپاکی وی نو دا درې کانری د ازالی دپارہ کافی دی او کہ نجاست د مخرج نہ متجاوز نہ وی نو ظاهرہ دہ د وجوب محل نہ دی. واللہ اعلم

د استجمار دویمہ معنی : د استجمار یوہ معنی اوس مونږ بیان کری دہ یعنی ﴿التمسح بالاحجار

ای الاحجار الصغار﴾ ہم دا مشهورہ معنی دہ، اهل لغت او محدثین ہم دا معنی بیانوی. (۱)
د استجمار دویمہ معنی استعمال البخور ہم دہ، یعنی کہ خہ لوږی کول وی نو پہ کوم خیز سرہ چہ لوږی ورکولې شی د هغی درې ټکری کولو سرہ استعمال کری شی، یا درې کرته لوږی ورکری شی (۲)

امام ابن خزیمہ رحمہ اللہ د امام مالک رحمہ اللہ نہ اولہ معنی نقل کری دہ، یعنی پہ حدیث کنس د استجمار نہ مراد استنجاہ او استطابۃ بالاحجار مراد دی (۳)

قاضی عیاض رحمہ اللہ د امام مالک رحمہ اللہ نہ دویم قول ہم نقل کری دی، یعنی ﴿استجمار بمعنی استعمال البخور﴾ (۴)

حافظ سیوطی رحمہ اللہ د قاضی عیاض رحمہ اللہ نہ نقل کری دی چہ امام مالک رحمہ اللہ د دویم معنی قائل وو بیا ترې هغه رجوع اوکری. (۵)

حافظ ولی الدین ابوزرعہ عراقی رحمہ اللہ فرمائی چہ دلته د استجمار دواړہ معنی استعمالیدلې شی یعنی استنجاہ او تبخر. (۶) پس د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ ابن عبد البر رحمہ اللہ نقل کری دی

(۱) اوگورئ: طرح التریب ج ۱ ص ۲۰۷، باب الوضوء، الحدیث الثانی

(۲) انظر اكمال المعلم بفوائد مسلم للقاضي عياض ج ۲ ص ۳۰، كتاب الطهارة، باب الايتار في الاستنثار والاستجمار، وقال الزبيدي في تاج العروس ج ۱ ص ۴۶۹، استجمر بالمحمر: اذا تبخر بالعود.

(۳) صحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۴۱، كتاب الوضوء، باب الامر بالاستطابة بالاحجار وترا لا شفعاً، رقم ۷۵

(۴) اوگورئ: اكمال المعلم بفوائد مسلم للقاضي عياض ج ۲ ص ۳۰، كتاب الطهارة، باب الايتار في الاستنثار والاستجمار

(۵) اوگورئ: مرقاة الصعود ج ۱ ص ۱۱۶، كتاب الطهارة، باب الاستنثار في الخلاه

(۶) پورته حوالہ

چه هغه به وټرا استنجاہ هم کوله او خپلو کېږو ته به ئې وټرا د عود لوړې هم کولو. (۱)
 ایا د دې حدیث نه په عدم وجوب استنجاہ باندې استدلال کېدې شي؟ په دې حدیث کېښ
 (من استجمر فلیوتر) نه بعض حضرات دا استدلال کوی چه استنجاہ واجب نه ده، ځکه چه
 (من استجمر فلیوتر) قضیه شرطیه ده ... (والشرطية لا تقتضي الوجوب) (۲)

خو د دې جواب دا دې چه رسول الله ﷺ دا شرط د تخيير بين الماء والاجبار اعتبار سره
 استعمال کړې دې، يعنی استنجاہ کونکې ته اختيار دې که استنجاہ په اوبو سره کوی يا په
 کانړې سره، که استنجاہ په کانړو او لوټو سره کوی نو طاق عدد دې اختيار کړې، په دې
 کېښ د نفس استنجاہ د کولو او نه کولو اختيار ورکول مقصود نه دې.

په ابو داؤد کېښ: (ومن استجمر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج) (۳) راغلې دې، بعض
 احنافو ويلي دي چه د دې نه معلومه شوه چه استنجاہ واجب نه ده، ځکه چه رسول الله ﷺ
 اختيار ورکړې دې چه که کونکې ئې او کړې نو ډيره ښه ده او که وو ئې نه کړې نو هيڅ باک
 نشته. (۴)

خو دا استدلال په دې وجه صحيح نه معلومېږي چه د (من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج)
 تعلق د استجمار سره نه دې بلکه د ايتار سره دې او مطلب دا دې چه که څوک د طاق عدد
 لحاظ ساتی نو ښه به او کړې او که د ايتار لحاظ ئې او نه ساتلو نو واجب نه دې. (۵)

(۱) قال ابن عبد البر رحمه الله: وقد كان ابن عمر يستحب الوتر في تجمير ثيابه وكان يستعمل العموم في
 قوله صلى الله عليه وسلم: "ومن استجمر فليوتر" فكان يستجمر بالأحجار وترًا وكان يجمر ثيابه وترًا ناسيا
 بالنبي صلى الله عليه وسلم ومستعملا عموم الخطاب والله الموفق للصواب. التمهيد ج ۱۸ ص ۲۲۶

(۲) قال الماوي في فيض القدير شرح جامع الصغير ج ۵ ص ۳۲۱: ان القضية الشرطية لا يلزم منها الوقوع.
 وقال القسطلاني في ارشاد الساري ج ۲ ص ۱۵۶، كتاب الجمعة، باب فضل الغسل يوم الجمعة، وهل على
 الصبي شهود يوم الجمعة او على النساء: فان القضية الشرطية لا تدل على وقوع المجيء. وقال ايضا (في
 كتاب الادب، باب من سمي باسماء الانبياء ﷺ ج ۹ ص ۱۱۳، ان القضية الشرطية لا تستلزم الوقوع.

(۳) سنن ابى داؤد، كتاب الطهارة، باب الاستتار في الخلاه رقم ۳۵
 (۴) قال الكاساني في البدائع: ثم ابتداء الدليل على أن الاستنجاہ ليس بفرض ما روى عن النبي صلى الله
 عليه وسلم أنه قال { من استجمر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج }، والاستدلال به من وجهين
 أحدهما أنه نفى الحرج في تركه، ولو كان فرضا لكان في تركه حرج، والثاني: أنه قال: "من فعل فقد
 أحسن. ومن لا فلا حرج" ومثل هذا لا يقال في المفروض، وإنما يقال في المندوب إليه، والمستحب
 انظر بدائع الصنائع ج ۱ ص ۱۸ سنن الوضوء الكلام على الاستنجاہ

(۵) استدلال بعض الحنفية بقوله { من استجمر فليوتر } أنه لا يجب الاستنجاہ: لأن ظاهره التخيير بين
 الاستنجاہ وتركه، والجواب أن هذا اللفظ لا يدل على التخيير فقد قال في رواية أبى إدريس المتفق عليها
 {من تَوَضَّأَ فليستغفر ومن استجمر فليوتر} وليس هو مخيرا في الوضوء فكذلك في الاستجمار على أنا لانقول
 بتعين الاستجمار بل هو مخير بينه وبين الاستنجاہ بالماء، فإن اختار الاستجمار بالأحجار فهو حينئذ مأمور
 بالإيتار وليس فيه عدم وجوب الأمرين. طرح التثريب ج ۱ ص ۲۱۱، الحديث الثاني، الفائدة الثانية عشرة.

صاحب هدایه فرمائی چه د ایثار سره د متعلق کیدو په صورت کښ هم مدعی ثابتیدلې شی، په داسې طریقه چه عدد طاق یعنی ایثار کښ واحد هم داخل دې نو اوس مطلب دا شو چه انسان ته په استنجا کولو کښ اختیار دې چه عدد طاق، اگر که یو ولې نه وی، که هغه استعمالوی نو غوره ده او که نه استعمالوی نو هیچ باک نشته. (۱)

خو د صاحب هدایه دا تقریر په ظاهر کښ صحیح نه دې ځکه چه رسول الله ﷺ خو د ایثار د اختیارولو او نه اختیارولو اختیار هغه سړی ته ورکړې دې چه استنجا کوی او دا هم هغه وخت کیدې شی چه د وتر نه مافوق الواحد مراد واخستلې شی.

علامه ابن الهمام رحمه الله فرمائی چه د «من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج» تعلق د ایثار او استعمار دواړو سره دې او مطلب دا دې چه د ایثار او استنجا دواړو په فعل او ترک کښې ورله اختیار دي. (۲)

خو د ابن همام رحمه الله دا تقریر خلاف تبادر دې د انصاف خبره دا ده چه دا حدیث د احنافو په مدعی باندې دلالت نه کوی.

اصل کښ دلته فقهاء احنافو یو بل اصل ته کتلې دی او هغه دا دې چه عرب د گرم ملک اوسیدونکی دی، هلته د اوبو قلت هم دې، عام طور به کانړی په استنجا کښ استعمالیدل او ظاهره ده چه په کانړو باندې پوره، مکمل او قطعی صفاتی نه راځی، د دې نه معلومه شوه چه محل نجاست معفو عنه دې او چه کله معفو عنه دې نو استنجا به واجب نه وی.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه معفو عنه ما بقی دې او د ما بقی د معفو عنه کیدو نه دا څنگه معلومه شوه چه ټول معفو عنه دې، کیدې شی چه د استنجا نه مخکښ کوم نجاست وی هغه واجب الازاله وی، او! د استنجا نه پس چه کوم باقی پاتې شی هغه غیر واجب الازاله دي.

رسول الله ﷺ ټول عمر استنجا کړې ده. چرته یو صحابی هم د رسول الله ﷺ نه د دې خلاف نه دی نقل کړی. (۳) او رسول الله ﷺ په استنجا باندې حکم فرمائیلي دي، د دې

(۱) قال المرغینانی: ولنا قوله عليه الصلاة والسلام من استعبر فليوتر، فمن فعل فحسن، ومن لا فلا حرج، والایثار يقع على الواحد. الهدایه مع فتح القدير ج ۱ ص ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، کتاب الطهارة فصل فی الاستنجا.

(۲) قال ابن الهمام: وفيه نظر فإن المنفى على هذا التقدير إنما هو الإيتار ممن استنجا، وذلك لا يتحقق إلا بنفى إيتار هو فوق الواحد، فإن بنفى الواحد ينتفى الاستنجا فلا يصدق نفى الإيتار مع وجود الاستنجا فلا يتم الدليل إلا بصرف النفى إلى كل ما ذكر فيدخل فيه أصل الاستنجا إن أحب، ومجرد الإيتار فيه، والمعنى: من فعل ما قلته كله فقد أحسن ومن لا فلا حرج... فتح القدير ج ۱ ص ۱۸۸، فصل فی الاستنجا.

(۳) قال ابن الهمام: وما عن أنس رضي الله عنه {كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يدخل الخلاه فأحمل أنا وغلان نحوي إداوة من ماء، وعززة فيستنجا بالماء} متفق عليه ظاهر في المواظبة بالماء، ومقتضاه كراهة تركه. وكذا ما روى ابن ماجه عن عائشة قالت {ما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج من غائط قط إلا لمس ماء. فتح القدير ج ۱ ص ۱۸۷، فصل فی الاستنجا.

طریقه ئی بیان کړې ده (۱) دا ټول ددې خبرې و ضح قرائن دی چه استنجا، واجب ده. والله اعلم
﴿وَإِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلْيُغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ، فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَا يَدْرِي أَيُّ يَدٍ هِيَ يَغْسِلُهَا﴾

او کله چه په تاسو کښ څوک د خپل خوب نه راپیدار شی نو هغه لره پکار دی چه د خپل اودس په اوبو کښ د لاس داخلولو نه مخکښ هغه وینځی، ځکه چه په تاسو کښ څوک هم نه پوهیږی چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده.

په دې روایت کښ فرمائی: **﴿اِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ...﴾** چه کله په تاسو کښ څوک راپاسی، ځکه چه دا د عام خلقو حکم دی. حضرات انبیاء کرام علیهم السلام د دې حکم نه مستثنی دی ځکه چه د هغوی په باره کښ معلومه ده چه د هغوی سترگې اوده کیږی خو زړونه ئې وپخ وی (۲)

هم دغه شان استیقاظ لره د **﴿من النور﴾** سره مقید کړې شوې دې، ځکه چه د دې لفظ استعمال کله کله د خوب نه په علاوه باندې هم کیږی، لکه چه یوسړې د بې هوشی نه پس راپیدار شی نو وئیلې شی: **﴿استيقظ من الغفلة او الغشى﴾** هم دغه شان چه په چا باندې غفلت راشی او هغه په څه خیال کښ غرق وی نو د دې کیفیت د زوال نه پس وئیلې شی **﴿استيقظ من الغفلة﴾** (۳) نو چونکه دا لفظ کله د بې هوشی یا غفلت د لرې کولو دپاره هم استعمالیږی، په دې وجه دلته د **﴿من نومه﴾** قید اولگولې شو، چه دا معلومه شی چه د غفلت یا بې هوشی زوال نه دې مراد. والله اعلم

قوله: فَلْيُغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ: خپل لاس دې د اودس په اوبو کښ د داخلولو نه مخکښ وینځی. په دې روایت کښ د اودس په لوبښی کښ د لاس وینځلو نه مخکښ د هغې د وینځلو حکم کړې شوې دې.

د اودس په اوبو کښ لاس د وینځلو نه مخکښ د داخلولو حکم: حسن بصری، اسحاق بن راهویه. ابن جریر طبری او امام احمد بن حنبل رضی الله عنہم فرمائی چه د بیداریدو نه پس په لوبښی کښ د لاس داخلولو نه مخکښ لاس وینځل واجب دی.

(۱) فإذا ذهب أحدكم إلى الغائط فلا يستقبل القبلة ولا يستديرها لغائط ولا يول. وليستنج بثلاثة أحجار... ونهى عن الروث والرمه. وان يستنجي الرجل بيمينه. السنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۱۰۲، كتاب الطهارة، باب وجوب الاستنجا بثلاثة أحجار، رقم ۵۰۹

(۲) عن انس بن مالك... جاءه ثلاثة نفر قبل أن يوحى إليه وهو نائم في المسجد الحرام... والنبي صلى الله عليه وسلم نائمة عيناه ولا ينام قلبه وكذلك الأنبياء تمام أعينهم ولا تمام قلوبهم. صحيح البخاري، كتاب المناقب، باب كان النبي ﷺ نائم عينه، ولا ينام قلبه، رقم ۳۵۷۰

(۳) يقظ من نومه ونحوه، ييقظ يقظا ويقظة: صحا وانتبه. وتنبه للأمور وفطن... يقال استيقظ من نومه وغيره، المعجم الوسيط مادة: يقظ

جمهور علماء کرام فرمائی سنت دی، واجب نہ دی، ہم دا د امام احمد رحمہ اللہ یو روایت دی. (۱)

د وجوب قائلین پہ حدیث شریف کښ د امر صیغې (فلیغسل) ته گوری او کوم حضرات چه د سنیت او استحباب قائل دی، هغوی فرمائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د وینځلو حکم په یو علت موهومه باندې معلق کړې دي، هغه دا چه: په تاسو کښ چاته هم نه ده معلومه چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده. او د علت موهومه د وجې نه وجوب نه ثابتیږي.

پس امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی چه د عربو خلق د گرم ملک اوسیدونکی وو، په کانرو سره به ئي استنجاء کوله، په شپه کښ د خوب په وخت کښ کیدې شوه چه د هغوی لاسونه یو خوا بل خوا لار شی، په دې وجه هغوی ته د لاس وینځلو حکم اوکړې شو. (۲)

قاضی ابو الولید باجی رحمہ اللہ فرمائی چه زمونږ د مشائخو رائي دا ده چه د لاس وینځلو حکم تنظیفی دي، انسان چه اوډه شی نو کله ئي د لاس د لاندې کتمل راشی، کله یوه دانه ماته شی. کله په خوب کښ بدن گروي نو په نوکونو کښ خیرې جمع شی، په دې وجه د نظافت په

غرض سره د لاس وینځلو حکم ورکړې شو. (۳) والله اعلم
بغیر د وینځلو نه د لاس داخلولو په صورت کښ د اوبو حکم: کوم حضرات چه په اوبو کښ د لاس داخلولو نه مخکښ د هغې وینځل واجب وائی په هغوی کښ حسن بصری، اسحاق بن راهویه او ابن جریر رحمہم اللہ فرمائی چه که بغیر د وینځلو نه ئي لاس اوبه ته داخل کړو نو اوبه به ناپاکي شی.

خو جمهور علماء کرام فرمائی چه که په لاس باندې نجاست کیدل یقینی وی او اوبه لږې وی نو بیا به اوبه ناپاکي وی، گینې اوبه صرف د شک په وجه باندې او د نجاست د وهم د وجې

نه نه ناپاک کیږي. (۴) والله اعلم

ایا د شپې او د ورځې په خوب کښ به فرق کولې شی؟ د جمهور علماء کرامو په نزد بغیر د لاس وینځلو نه په اوبو کښ د داخلولو دا ذکر شوې حکم عام دي که د ورځې وی یا د شپې. او د امام احمد رحمہ اللہ یو روایت خو د جمهورو مطابق دي او په بل روایت کښ ئي په دواړو کښ تفریق کړې دي چه که د ورځې د اوډه کیدو نه پس راپاسی او په اوبو کښ لاس داخل

(۱) د مذاهب تفصیل دپاره اوگوری: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۷۰، ۷۱. باب السواک وسنة الوضوء، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۵۰

(۲) اوگوری: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۸

(۳) قال الباجي: وروی عيسى بن دينار عن ابن القاسم أحب إلى أن يفرغ على يديه فيغسلهما كما جاء في الحديث... ووجه ما ذهب إليه ابن القاسم أن غسل اليد قبل إدخالها في الإناء إنما هو على معنى التنظيف بما عسى أن يكون على بها من أوساخ البدن والعرق وغسل اليدين بعضهما ببعض أنظف لهما وأبلغ في إزالة ما يقدر تعلقه بهما. المنتقى شرح الموطأ ج ۱ ص ۲۷۰

(۴) اوگوری: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۷۱، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۸، ۳۴۹. وطرح التشریب ج ۱ ص ۱۹۶، ۱۹۷

کړی نو کراحت تنزیهې دې او که د شپې - اوده کیدو نه پس پکښ لاس داخل کړی نو کراحت تحریمی دې، هم دا د داؤد ظاهري قول دې. (۱)

ددې حضراتو دلیل په بعض روایاتو کښ د «من الليل» د قید راتلل دی. (۲)

هم دغه شان دا حضرات په دې حدیث کښ د موجود لفظ «تات» نه هم استدلال کوی چه د «میت» معنی د شپې تیرولو ده.

جمهور وائی چه په ډیرو روایاتو کښ د «من الليل» قید موجود نه دې. (۳) خو که «من الليل» قید وی یا د «میت» قید وی نو دا د غالب اعتبار کولو سره تنقید دې چه عموماً اوږد او ښخ خوب، دغه شان غفلت د شپې په خوب کښ وی. (۴) والله اعلم

قوله: فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَأْتِ يَدُهُ: ځکه چه په تاسو کښ څوک هم نه پوهیږی چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده.

دا جمله تعلیل په ده او په دې کښ اشاره ده چه د دې حکم منشا احتمال دنجاست دې، ځکه چه شارع کله حکم بیان کړی او روستو ترې علت ذکر کړی نو د دې مطلب دا وی چه دا حکم د هغه علت سره مقید او معلول دې. (۵)

قوله: أَيْنَ بَأْتِ يَدُهُ: ای من جسد! یعنی دا معلومه نه ده چه د هغه لاس د هغه د بدن کومې کومې حصې سره لگیدلې دې.

شاته مونږ د امام شافعي رحمه الله په حوالې سره نقل کړی دی چه د دې حکم سبب دا پېښ شوي وو چه عرب گرم ملک دې، په لوتو او کانو سره به د هغه ځانې خلقو استنجا کوله، ظاهره ده چه په هغې سره پوره طریقې سره د نجاستونو ازاله نه کیږی، لهذا د شپې په خوب کښ چه کله خوله راشی او لاس په هغې کښ اولگی نو نجاست به خور شی، په دې وجه د بیداریدو نه پس په لوبښ کښ د لاس داخلولو نه مخکښ د وینځلو حکم ورکړې شو.

په دې باندې قاضی ابوالولید باجي رحمه الله اعتراض کړې دې چه د دې نه خو به دا هم لازمه شی چه د جامې کوم ځانې د محل استنجا سره اولگی د هغې وینځل هم ضروری دې.

س هغه فرمانی چه په اصل کښ د لاس د وینځلو دا حکم په دې وجه نه دې چه په لاس کښ یقینی نجاست لگیدلې دې، بلکه دا حکم په تنظیم باندې معمول دې چه په خوب کښ

(۱) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۹

(۲) اوگورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب اذا استيقظ احدكم من منامه فلا يمسح يده في الاثاء حتى يفسلها رقم ۲۴، ومسند احمد ج ۲ ص ۲۵۳، رقم ۷۴۳۲

(۳) پس د اصول سته، سنن دارمی، صحیح ابن خزيمة، صحیح ابن حبان او مسند احمد په ډیرو روایتونو کښ په یو کښ هم د «من الليل» قید موجود نه دې.

(۴) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۹

(۵) قاله البيضاوي، انظر فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۴

لاس د پتونانو تر مینځه چرته چه څولې او خیرې جمع کیږي، یا څه دانه پولې وی او هغه او جوی نو په داسې موقع باندې احتیاطاً لاسونه وینځلې شی او صفا کړې شی. (۱)
خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره د محل استنجا سره د لگیدونکې کپړې اعتراض رد کړې دې او فرمائی چه ممکنه ده چه اصل خوله په لاسونه کښ وی، نه په پتونانو کښ، په داسې صورت کښ به متاثر اصل کښ لاس وی نه کپړي.

دویم جواب ئې دا ورکړې دې چه دلته په اوبو کښ د کپړې اچول مسئله نه ده چه د کپړې د وینځلو حکم ورکړې شی خو د لاس د وینځلو حکم کړې شوې دې، ځکه چه که په هغه باندې د محل استنجا اثر راغلو او بیا لاس اوبه ته لاړو نو دا عفو نه دې، ځکه چه ماء قليل ناپاک کیږي. (۲)

علامه خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله علیه د شاه عبدالغنی مجددی رحمته الله علیه نه د سنن نسائی اولنې حدیث لوستلو سره اجازت طلب کړو، په دې موقع باندې سهارنپوری رحمته الله علیه د شاه عبدالغنی صاحب نه د حدیث مستقیظ په باره کښ تپوس او کړو چه په دې کښ صرف د احتمال په وجه باندې د لاس د وینځلو حکم کړې شوې دې چه لاس چرته یو خوا بل خوا نه وی رسیدلې نو د پاچامې میانه ښځتگ خو په بدرجه اولی پاکول پکار دی؟

شاه عبدالغنی رحمته الله علیه او فرمائیل چه د لاس ضرر متعدی دې چه که لاس ناپاک شو او هغه اوبو ته لاړ شی نو هغه اوبه به ناپاکې شی او څومره خلق چه په هغې سره اودس کوی د هغوی اودس به نه کیږي او نه به د هغوی مونځ کیږي، دغه شان چه د هغه اوبو څاڅکی کوم کوم ځانې ته څی هغه ټولو ځایونه به ناپاک شی، په خلاف د ښځتگ چه د هغې ناپاک کیدل که متحقق شی نو دا خبره به د هم هغه حده پورې وی او د هغه په ذمه به د یو مونځ نیم قضاء لازم وی او بس؛ په دې وجه د لاس د وینځلو حکم دې، د ښځتگ د وینځلو نه: (۳) والله اعلم

.....

هذا اخر ما اردنا ايراداً من شرح كتاب الوضوء من الجامع الصحيح للإمام البخاري رحمه الله تعالى وبه تم المجلد الخامس من كتاب كشف الباري على صحيح البخاري ويليهِ باذن الله تعالى المجلد السادس، وأوله باب غسل الرجلين ولايسم على القدمين.
والحمد لله بنعمته تتم الصالحات، والصلاة والسلام على النبي وآله الطيبين الطاهرين أجمعين، وعلى اله واصحابه ومن تبعهم باحسان، ما دامت الارضون والسموات.

...

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۴، وطرح التثريب ج ۱ ص ۱۹۸

(۲) پورته حواله جات

(۳) اوگورئ: الكنز المتواری علی لامع الدراری ج ۳ ص ۵۲

نوٲ: د کتاب په مضمون کښې څه فرق نشته البته د صفحو په شمار کښې غلطی وه ځکه مو دا صفحه په مینځ کښې داخله کړه.

فوز المبتدی

شرح

مختصر القدوری

تالیف: - مولانا شاه فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

خصوصیات

- ◀ د احادیثو تخریج
- ◀ د گرانو لغاتو حل
- ◀ د مختصر القدوری د متن حل
- ◀ د قندهاری او پېښوری پښتو گوون
- ◀ د ائمه ثلاثه فقط مذاهب بیانول (بدون الدلائل)
- ◀ د حنفیانو په خپل مینځ کښې مدلل اختلاف بیانول
- ◀ هره یوه مسئله او خبره په مستقل متن کښې بیانول
- ◀ د هرې مسئلې د پاره نقلی یا عقلی یا دواړه دلائل بیانول
- ◀ د فیما بین الحنفیه په مختلف فیها مسائلو کښې د قول راجع تعین

خوړونکی

فیصل کتب خانہ محلہ جنګی پېښور

مصادر ومراجع

١- القرآن الكريم:

٢- تحف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، للعلامة السيد محمد بن محمد الحسيني، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٢/٥/٢٠٠٢م.

٣- الأحاديث المختارة أو المستخرج من الأحاديث المختار مما يخرج البخاري ومسلم في صحيحهما، للإمام العلامة ضياء الدين أبي عبد الله محمد بن عبد الواحد بن أحمد الخليلي المقدسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٤٣هـ، تحقيق: الدكتور عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الرابعة ١٤٢١/٥/٢٠٠١م، دار خضري بيروت.

٤- الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان، للأمير علي بن بلبان الفارسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٣٩هـ، تحقيق: الشيخ شعب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٩٨٨م.

٥- أحكام القرآن، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: عبد السلام ومحمد شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٤/٥/٢٠٠٣م.

٦- الإحكام في أصول الأحكام، للإمام أبي الحسن علي بن أبي علي محمد بن سالم التفتلي الآمدي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٣١هـ، دار الصميعي الرياض، ١٤٢٤/٥/٢٠٠٣م.

٧- إحكام الأحكام شرح عمدة الأحكام للإمام تقي الدين أبي الفتح محمد بن علي بن وهب بن مطيع المعروف بابن دقيق العيد، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٠٢هـ أملاه على الوزير عماد الدين بن الأثير الحلبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٩٩هـ، تحقيق: محمد حامد الفقي ومراجعة: أحمد محمد شاكر، ١٣٧٢/٥/١٩٥٣م، مطبعة أنصار السنة المحمدية القاهرة.

٨- أحكام القرآن، للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.

٩- إحياء علوم الدين، للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٠٥هـ، تحقيق: أحمد عزوغناية، وأحمد زهوة، دار الكتاب العربي، بيروت.

- ١٠- أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن العباس الفاكهي المكي رحمه الله تعالى، من علماء القرن الثالث الهجري، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الثانية ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.
- ١١- أخبار مكة وما جاء فيها من الآثار، للإمام أبي الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد الأزرق، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٠هـ، تحقيق: رشدي الصالح ملحق، الطبعة الثالثة ١٤٠٣هـ / ١٩٨٣م.
- ١٢- الأدب المفرد، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة الثالثة، ١٤٠٩هـ / ١٩٨٩م، دار البشائر الإسلامية بيروت.
- ١٣- إرشاد الساري شرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٢٣هـ، المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق مصر، الطبعة السادسة: ١٣٠٤هـ.
- ١٤- الإرشاد في معرفة علماء الحديث، للحافظ أبي يعلى الخليل بن عبد الله بن أحمد بن الخليل الخليلي القزويني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٤٦هـ، تحقيق: الدكتور محمد سعيد بن عمر إدريس، مكتبة الرضا الرياض.
- ١٥- الاستدكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار وعلماء الأقطار، فيما تضمنه الموطأ من معاني الرأي والآثار، وشرح ذلك كله بالإيجاز والاختصار، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمرى القرطبي المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، تحقيق: سالم محمد عطا ومحمد علي معروض، الطبعة الثانية ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م، دار الكتب العلمية بيروت.
- ١٦- الاستيعاب في أسماء الأصحاب (مماش الإصابة)، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.
- ١٧- أسد الغابة في معرفة الصحابة، للإمام عز الدين أبي الحسن علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٣٠هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

١٨- إسعاف المبطل برجال الموطن للإمام عبدالرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٩١١هـ، تحقيق وتعلق: موفق فوزي جبر، الطبعة الأولى ١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م، دار الهجرة بيروت.

١٩- الإصابة في معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٨هـ/ ١٩٧٨م.

٢٠- إصلاح غلط المحدثين، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨هـ، تحقيق: الدكتور حاتم صالح الضامن، الطبعة الثانية ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م، مؤسسة الرسالة.

٢١- أصول الفقه الإسلامي للدكتور وهبة الزحيلي حفظه الله تعالى، دار الفكر دمشق، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م.

٢٢- إغاثة الطالبين على حل ألفاظ فتح المعين، لأبي بكر بن محمد شطال المديطي المعروف بالبكري، رحمه الله تعالى، المتوفى بعد ١٣٠٢هـ، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ/ ١٩٩٧م، دار الفكر بيروت.

٢٣- أعلام الحديث في شرح صحيح البخاري، للإمام المحدث أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨هـ، مركز إحياء التراث الإسلامي، جامعة أم القرى، مكة المكرمة.

٢٤- الاغتباط بمن رمي من الرواة بالاختلاط، للإمام برهان الدين إبراهيم بن محمد سبط ابن العجمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٤١هـ تحقيق: علاء الدين علي رضا (باسم نهاية الاغتباط) الطبعة الأولى ١٤٠٨هـ/ ١٩٨٨م، دار الحديث القاهرة.

٢٥- إكمال المعلم بفوائد مسلم، للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٤هـ، تحقيق: الدكتور يحيى إسماعيل، دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ط: ١٤١٩هـ/ ١٩٩٨م.

٢٦- إكمال تهذيب الكمال، للعلامة الحافظ علاء الدين مغلطاي بن قليج بن عبد الله الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٢هـ، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، القاهرة، الطبعة الأولى: ٢٠٠١م.

٢٧- آكام المرجان في أحكام الجان، للإمام أبي عبد الله بدر الدين محمد بن تقي الدين عبد الله الشلبي الدمشقي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٩هـ، مكتبة القوآن القاهرة.

٢٨- إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم، لأبي عبد الله محمد بن خلفه الوشستاني الأبي- المالكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٢٧هـ أو ٨٢٨هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.

٢٩- الإلزامات والتبع على الصحيحين، للإمام أبي الحسن علي بن عمر بن أحمد المعروف بالدارقطني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: أبي عبد الرحمن مقل بن هادي الوادعي، الطبعة الثانية ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

٣٠- الانتقاء في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء: مالك بن أنس ومحمد بن إدريس الشافعي وأبي حنيفة، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد البر الأندلسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٩٣هـ، اعتنى به الشيخ عبد الفتاح أبو غدة رحمه الله تعالى، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م، مكتب المطبوعات الإسلامية مجلب/ دار البشائر الإسلامية بيروت.

٣١- الأنساب، للإمام أبي سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٢هـ، تعليق: عبد الله عمر البارودي، ٥٦٢هـ، دار الجنان، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٠٨هـ / ١٩٨٨م.

٣٢- إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون، المعروف بالسيرة الحلبية، لأبي الفرج نور الدين علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى: ١٠٤٤هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ٢٠٠٨م.

٣٣- الإنصاب في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام المجل أحمد بن حنبل، لشيخ الإسلام علاء الدين أبي الحسن علي بن سليمان المرداوي، رحمه الله تعالى، التمولي ٨٨٥، تصحيح وتحقيق: محمد حامد الفقي، الطبعة الأولى ١٣٧٤هـ / ١٩٥٥م.

٣٤- أوجز المسالك إلى موطأ مالك، للإمام المحدث شيخ الحديث محمد زكريا الكاندهلوي المدني رحمه الله تعالى، التمولي ١٤٠٢هـ، تحقيق: الدكتور تقي الدين الندوي، دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م.

٣٥- الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف، للإمام أبي بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٣١٩هـ، تحقيق: الدكتور أبو حماد صغير أحمد بن محمد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط: ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

٣٦- البحر الرائق شرح كثر الدقائق، للإمام زين الدين بن إبراهيم بن نجيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٦٩هـ أو ٩٧٠هـ، مكتبة رشيدية كوتنة.

البحر الزخار (انظر: مسند البزار).

٣٧- بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشتة المالكي القرطبي رحمه الله تعالى، التوفى ٥٥٩٥ تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، الطبعة الثانية: ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م. دار الكتب العلمية، بيروت.

٣٨- البداية والنهاية، للإمام الجايع أبي الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله تعالى، التوفى ٧٧٤هـ الطبعة الثانية ١٩٧٧م، مكتبة المعارف، بيروت.

٣٩- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، للإمام علاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني الحنفي رحمه الله تعالى، التوفى ٥٥٨٧هـ إيج ام سعيد كميني كراتشي.

٤٠- بذل الجهد في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهار نفوري رحمه الله تعالى، التوفى ١٣٤٦هـ، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧هـ/٢٠٠٣م.

٤١- بغية الأمل في تخريج الزيلعي (تعلقات نصب الراية) للشيخ المحدث عبد العزيز السهالوي، رحمه الله تعالى، التوفى ١٣٥٩هـ/١٩٤٠م، بعناية الشيخ محمد عوامة، دار القبلة جدة.

٤٢- البناية شرح الهداية، للإمام المحدث الفقيه العلامة محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين، المعروف ببدر الدين العيني الحنفي رحمه الله، التوفى ٨٥٥هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م.

٤٣- تاج العروس من جواهر القاموس للعلامة اللغوي المحدث الفقيه أبي الفيض السيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي رحمه الله تعالى، التوفى ١٢٠٥هـ، دار مكتبة الحياة بيروت.

٤٤- تاريخ أسماء القات للإمام عمر بن أحمد بن عثمان المعروف بابن شاهين رحمه الله تعالى، التوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: صبحي السامرائي الطبعة الأولى ١٤٠٤هـ/١٩٨٤م، الدار السلفية، الكويت.

٤٥- تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الدهلي الدمشقي رحمه الله تعالى، التوفى ٧٤٨هـ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

٤٦- التاريخ الكبير، للإمام محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

٤٧- التاريخ الكبير لأمر المؤمنين في الحديث محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

٤٨- تاريخ بغداد أو مدينة السلام، للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبع الثانية: ١٤٢٥/٥١٤٢٥ / ٢٠٠٤م.

٤٩- تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأماثل، للإمام الحافظ أبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبد الله الشافعي، المعروف بابن عساكر، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧١هـ، تحقيق: محب الدين أبي سعيد العمري دار الفكر، بيروت، ١٤١٥/٥١٩٩٥م.

٥٠- تاريخ يحيى بن معين للدارمي، للإمام يحيى بن معين بن عون المري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، رواية عثمان بن سعيد الدارمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٨٠هـ، تحقيق: الدكتور أحمد محمد نور سيف، دار المأمون للتراث.

٥١- تاريخ يحيى بن معين للدوري، للإمام يحيى بن معين بن عون المري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، رواية أبي الفضل العباس بن محمد بن حاتم الدوري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧١هـ، تحقيق: عبد الله أحمد حسن، دار القلم بيروت.

٥٢- تأنيب الخطيب على ماساقه في ترجمة أبي حنيفة من الأكاذيب، للإمام محمد زاهد بن الحسن الكوثري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٧١هـ طبع ١٤١٠/٥١٩٩٠م.

٥٣- تجريد أسماء الصحابة، للحافظ شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، دار المعرفة بيروت.

٥٤- تحرير تقريب التهذيب، للدكتور بشار عواد معروف والشيخ شبيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧/٥١٩٩٧م.

٥٥- تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف، للحافظ المتقين جمال الدين أبي الحجاج يوسف بن الزكي عبد الرحمن بن يوسف المزي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٢هـ، تحقيق: عبد الصمد شرف الدين، المكتب الإسلامي، بيروت الطبعة الثانية ١٤٠٣/٥١٩٨٣م.

- ٥٦- تحفة الباري شرح صحيح البخاري، للإمام شيخ الإسلام أبي يحيى زكريا بن محمد الانصاري الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٢٦هـ، الطبعة الأولى: ١٤٢٥/ ٢٠٠٤م. دار الكتب العلمية، بيروت/ دار ابن حزم، بيروت.
- ٥٧- الترغيب والترهيب للإمام عبد العظيم بن عبد القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، الطبعة الثالثة ١٣٨٨/ ١٩٦٨م، دار إحياء التراث العربي ببيروت.
- ٥٨- التعديل والتجريح لمن خرج له البخاري في الجامع الصحيح للإمام أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد الباجي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٧٤هـ، تحقيق الدكتور أبي لبابة حسين، الطبعة الأولى ١٤٠٦/ ١٩٨٦م، دار اللواء، الرياض.
- ٥٩- تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق عاصم عبدالله القريوتي، الطبعة الأولى ١٤٠٣/ ١٩٨٣م، مكتبة المنار، عمان.
- ٦٠- التعليق المجد على موطأ الإمام محمد، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبد الحلي اللكنوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٠٤هـ، نور محمد أصح المطابع كراتشي.
- التعليق المجد، بتحقيق الدكتور تقي الدين الندوي، الطبعة الأولى ١٤١٢/ ١٩٩١م، دار السنة والسيرة بومبائي/ دار القلم دمشق.
- ٦١- تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٤٠٢هـ، على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهاري نفوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٤٦هـ، تحقيق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧/ ٢٠٠٦م.
- ٦٢- تعليقات قديس الكمال، الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٣/ ١٩٩٢م.
- ٦٣- تعليقات على الأنساب، عبدالله عمر البارودي، دار الجنان، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨/ ١٩٨٨م.
- ١- تعليقات على المحلى، للشيخ المحقق أحمد محمد شاكر رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٧٧هـ، إدارة الطباعة الخيرية بمصر ١٣٥٢هـ.

٦٤- تعليقات على مسند أحمد، للشيخ شعيب الأرناؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ.

٦٥- تغليق التعليق على صحيح البخاري، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: سعيد عبدالرحمن القزقي، المكتب الإسلامي/ دارعمار.

٦٦- تفسير البيضاوي (أنوار التزيل وأسرار التأويل) للإمام ناصر الدين أبي سعيد عبدالله بن عمر البيضاوي الشافعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٩٢هـ، مكتبة يوسف ديوبند.

٦٧- تفسير الجلالين (مع حاشية الصاوي) للعلامة جلال الدين محمد بن أحمد الخلي، المتوفى ٨٦٤هـ، وجلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى ٩١١هـ، رحمهما الله تعالى، دار الفكر بيروت ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٣م.

٦٨- تفسير القرآن العظيم للحافظ أبي الفداء عماد الدين إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧٤هـ، دار إحياء الكتب العربية.

٦٩- تقريب التهذيب، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تقديم ودراسة: الشيخ المحدث محمد عوامة، دار الرشيد/ دار البشائر الإسلامية، سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م.

٧٠- التقرير والتحجير على التحرير، للعلامة المحقق شمس الدين أبي عبدالله محمد بن محمد بن محمد بن أميرالحاج، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٧٩هـ، المطبعة الكبرى الأميرية بولاق مصر، ١٣١٧هـ.

٧١- التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير، للإمام الحافظ شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م.

٧٢- تلخيص المستدرک (المطبوع بذييل المستدرک) للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، دار الفكر بيروت.

٧٣- التلخيص في الفقه المالكي للإمام القاضي أبي محمد عبد الوهاب بن علي بن نصر البغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٢٢هـ، الطبعة الأولى ٢٠٠٤م / ١٤٢٥هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

- ٧٤- التمهيد لمالي الموطأ من المعاني والأسانيد، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٦٣هـ، المكتبة التجارية، مكة المكرمة.
- ٧٥- تنوير الأبصار وجامع البحار (على هامش رد المحتار) للفقهاء شمس الدين محمد بن عبد الله بن أحمد الخطيب العمري التمرتاشي الغزي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٠٠هـ، مكتبة رشيدية، كوتنه.
- ٧٦- تذيب الأسماء واللغات، للإمام العلامة الحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧٦هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.
- ٧٧- تذيب التهذيب، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار صادر، بيروت، تصوير دائرة المعارف النظامية حيدر آباد الدكن، الهند، الطبعة الأولى: ١٣٢٥هـ.
- ٧٨- تذيب الكمال في أسماء الرجال، للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف بن الزكي عبد الرحمن بن يوسف المزني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٢هـ، تحقيق: الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٣٩٢م / ١٤١٣هـ.
- ٢- تذيب سنن أبي داود وإيضاح مشكلاته (المطبوع ضمن معالم السنن ومختصر المنذري)، للإمام أبي عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بابن القيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٥١هـ، مطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧هـ / ١٩٤٨م.
- ٧٩- النقا، للإمام الحافظ أبي حاتم محمد بن حبان أحمد التميمي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٥٤هـ، ١٣٩٣هـ / ١٩٧٣م، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد الدكن، الهند.
- ٨٠- جامع الأحاديث، للإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى ٩١١هـ رحمه الله تعالى، جمع وترتيب: عباس أحمد صقر، وأحمد عبد الجواد، دار الفكر بيروت.
- ٨١- جامع البيان عن تأويل آي القرآن المعروف بتفسير الطبري، للإمام المفسر أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١٠هـ / مركز البحوث والدراسات العربية والإسلامية بداهجر، القاهرة، ١٤٢٢هـ / ٢٠٠١م.

- ٨٢- جامع التحصيل في أحكام المراسيل، للحافظ صلاح الدين بن أبي سعيد خليل بن كيكليدي العلائي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٦١هـ، تحقيق: حمدي عبد المجيد السقلي، الطبعة الثانية ١٤٠٧/ ١٩٨٦م، عالم الكتب/ مكتبة النهضة العربية.
- ٨٣- جامع الترمذي، الجامع المختصر من السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمعلول وما عليه العمل، للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة بن موسى الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩هـ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١/ أبريل ٢٠٠٠م.
- جامع الترمذي، طبعة: إيج ايم سعيد كميني كراتشي.
 - جامع الترمذي، طبعة: دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: الشيخ أحمد محمد شاكر والشيخ محمد فؤاد عبد الباقي وإبراهيم عطوة عوض.
- ٨٤- الجامع الصحيح (للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري) من رواية أبي ذر الهروي عن مشايخه الثلاثة الكشميهني والمستملي والسرخسي، تحقيق: عبد القادر شية الحمد، الطبعة الأولى ١٤٢٩/ ٢٠٠٨م.
- الجامع الصحيح للبخاري، طبعة الدكتور مصطفى ديب البغا، دار ابن كثير، دمشق.
- ٨٥- الجامع في الجرح والتعديل، جمع وترتيب: السيد أبو المعاطي النوري وأصحابه، الطبعة الأولى ١٤١٢/ ١٩٩٢م، عالم الكتب.
- ٨٦- الجامع لأحكام القرآن، المعروف بتفسير الطبري، للأمام العلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧١هـ، دار الفكر بيروت.
- ٨٧- الجامع الأخلاق الراوي وآداب السامع، للأمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، الطبعة الأولى ١٤١٧/ ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.
- ٨٨- الجرح والتعديل، للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر التميمي الحنظلي الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى: ٣٢٧هـ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٢/ ٢٠٠١م.

- ٨٩- الجوهر النقي في الرد على السنن الكبرى لليهقي، (بذيل السنن الكبرى) للعلامة علاء الدين علي بن عثمان المارديني الشهير بابن التركماني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٥، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية حيدر آباد، الدكن، ط: ١٣٤٤هـ.
- ٩٠- حاشية ابن عابدين (رد المختار حاشية الدر المختار) للفقهاء العلامة خاتمة المحققين محمد أمين بن عمر، الشهير بابن عابدين رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٢هـ، تحقيق: الدكتور حسام الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م.
- ٩١- حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، للعالم العلامة شمس الدين محمد عرفة الدسوقي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٣٠هـ، دار الفكر بيروت.
- ٩٢- حاشية السندي على صحيح البخاري، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبدالمهدي السندي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٣٨هـ، (المطبوع على حاشية صحيح البخاري) قديمي كتب خانة، كراچی.
- ٩٣- حاشية الطحطاوي على الدر المختار، للعلامة الفقيه أحد بن محمد بن اسماعيل الطحطاوي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٣١هـ، الطبعة الثالثة، ١٢٨٢هـ، المطبعة العامرة ببولاق مصر.
- حلبي كبير (انظر: غنية المتملي).
- ٩٤- خلاصة الخرجي (خلاصة تذهيب قذيب الكمال)، للعلامة صفى الدين الخرجي رحمه الله تعالى، المتوفى بعد سنة ٩٢٣هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بجلب، الطبعة الثانية: ١٣٩١هـ/١٩٧١م.
- ٩٥- الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، للإمام العلامة الفقيه علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحصكفي الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٨٨هـ، (المطبوع مع رد المختار) تحقيق: الدكتور حسام الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م.
- ٩٦- الدر المنثور في التفسير بالمأثور، للإمام عبدالرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١هـ، مؤسسة الرسالة.
- ٩٧- دلائل النبوة ومعرفة أحوال صاحب الشريعة، لأبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٥٨هـ، تحقيق: الدكتور عبدالمعطي قلججي، دار الكتب العلمية، بيروت.

٩٨- ذكر من تكلم فيه وهو موثق، للإمام شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق محمد شكور المياديني، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م، مكتبة المنار، الزرقاء الأردن.

٩٩- رجال صحيح مسلم، للإمام أحمد بن علي بن منجويه الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٢٨هـ، تحقيق: عبدالله الليثي. دار المعرفة بيروت.

• رد المختار على الدرالمختار. (انظر حاشية ابن عابدين)

• رد المختار، طبعة: مكتبة رشيدية، كونه، الطبعة الأولى: ١٤١٢هـ.

١٠٠- رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري) للأمام المحدث العارف الرباني الشيخ أحمد بن عبدالرحيم المعروف بالشاه ولي الله رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٧٦هـ، قديمي كتب خانه، كراچی.

١٠١- الرواة الثقات المتكلم فيهم بما لا يوجب ردهم، للإمام الحافظ أبي عبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق: محمد إبراهيم الموصلي، الطبعة الأولى ١٤١٢هـ/ ١٩٩٢م، دار البشائر الإسلامية بيروت.

١٠٢- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، للإمام العلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود آلوسي البغدادی رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٧٠هـ، ضبطه وصححه علي عبدالباري عطية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٦هـ/ ٢٠٠٥م.

١٠٣- زادالمعاد في هدي خير العباد، للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر الدمشقي، المعروف بابن القيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٥١هـ مؤسسة الرسالة.

١٠٤- سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع أدلة الأحكام، للسيد الإمام محمد بن إسماعيل الكحلاني ثم الصنعاني المعروف بالأمر، المتوفى ١١٨٢هـ، مكتبة إحياء التراث العربي بيروت لبنان، الطبعة الخامسة: ١٣٩١هـ/ ١٩٧٩م.

١٠٥- سبل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد، وذكر فضائله وأعلام نبوته وأفعاله وأحواله في المبدأ والمعاد، المعروف بالسيرة الشامية، للعلامة محمد بن يوسف الصالح الشامي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٤٢هـ، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود وعلي محمد معوض، الطبعة الأولى ١٤١٤هـ/ ١٩٩٣م، دار الكتب العلمية بيروت.

- ١٠٦- السعاية في كشف مالي شرح الوقاية، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبدالحى الكوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٠٤هـ، سهيل اكيدي لاهور، الطبعة الأولى: ١٣٩٦هـ / ١٩٧٦م.
- ١٠٧- سنن ابن ماجه، للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن يزيد بن ماجه الربيعي القزويني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٧٣هـ، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- ١٠٨- سنن أبي داود، للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأزدي البجستاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٧٥هـ، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- ١٠٩- سنن الدار قطني، للإمام المحدث الحافظ الكبير علي بن عمر الدارقطني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ دار نشر الكتب الإسلامية لاهور.
- ١١٠- سنن الدارمي (مسند الدارمي) للإمام الحافظ عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي السمرقندي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٥٥هـ، تحقيق: فؤاد أحمد زمري وخالد السبع العلمي، قديمي كتب خانة، كراچی.
- السنن الصغرى (المجتبى) بتحقيق الشيخ عبدالفتاح أبوغدة، رحمه الله تعالى، الطبعة الثانية ١٩٨٦هـ / ١٤٠٦م، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب.
- ١١- السنن الصغرى (المجتبى) للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣هـ، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام.
- السنن الكبرى للإمام أبي بكر بن أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، بتحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٣م.
- ١١٢- السنن الكبرى، للإمام أبي بكر بن أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، حيدر آباد، الدكن، الطبعة الأولى، ١٣٤٤هـ.
- ١١٣- السنن الكبرى، للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣هـ، إدارة التأليفات الأشرفية، ملتان.
- ١١٤- سؤالات ابن الجنيدي (أبي إسحاق إبراهيم بن عبدالله الحنظلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٦٠هـ تقريباً) لأبي زكريا يحيى بن معين رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٣٣هـ، تحقيق: الدكتور أحمد محمد نورسيف، الطبعة الأولى ١٤٠٨هـ / ١٩٨٨م، مكتبة الدار بالمدينة المنورة.

١١٥— سؤالات أبي عبيد الآجري، (أبو عبيد محمد بن علي بن عثمان الآجري البصري، أحد علماء القرن الثالث وأوائل القرن الرابع) للإمام أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٥هـ، تحقيق: محمد علي قاسم العمري، ١٣٩٩م، الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة.

١١٦— سؤالات البرذعي (الإمام الحافظ أبي عثمان سعيد بن عمرو الأزدي البرذعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٩٢هـ) لأبي زرعة الرازي (وهو كتاب الضعفاء والكذابين والتسويكين) للإمام الحافظ أبي زرعة عبيد الله بن عبد الكريم الرازي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٦٤هـ، تحقيق: أبي عمر محمد بن علي الأزهرى، الطبعة الأولى ٢٠٠٩/٥١٤٣٠م، الفاروق الحديثة.

١١٧— سير أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ إشراف وتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٩٨٦/٥١٤٠٦م.

١١٨— شرح ابن بطل على صحيح البخاري، للإمام أبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك المعروف بابن بطل البكري القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٤٩هـ، الطبعة الثانية ١٤٢٣/٥١٤٠٣م، مكتبة الرشد، الرياض.

• شرح الأبي على صحيح مسلم (انظر: إكمال إكمال المعلم)

١١٩— شرح الزرقاني على المواهب اللدنية، للإمام العلامة محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٢٢هـ، الطبعة الأولى ١٤١٧/٥١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.

• شرح السنوسي على صحيح مسلم (انظر: مكمل إكمال الإكمال)

١٢٠— الشرح الكبير (لشمس الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن محمد بن أحمد بن قدامة المقدسي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٨٢هـ) مع المنقح (لموفق الدين أبي محمد عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٠هـ) والإنصاب في معرفة الراجح من الخلاف (لعلاء الدين علي بن سليمان بن أحمد المرداوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٨٥هـ) تحقيق: عبد الله عبد المحسن التركي، والدكتور عبد الفتاح محمد الحلو، الطبعة الأولى ١٤١٤/٥١٩٩٣م، هجري للطباعة والنشر.

١٢١- شرح الكرمانى على صحيح البخارى، المسمى بالكواكب الدراري، للإمام العلامة المحدث شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرمانى رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٨٦هـ، إحياء التراث العربى، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١/١٩٨١م.

١٢٢- الشرح الكبير على مختصر خليل، للعلامة الفقيه أبي البركات أحمد بن محمد بن أحمد العدوي الشهير بالدردير المالكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٢٠هـ، الطبعة الثانية ١٤٢٤/٢٠٠٣م، دار الكتب العلمية، بيروت.

• شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، المسمى بالمنهاج، طبعة قديمى كتب خانة، كراچى، بذيلى صحيح مسلم.

١٢٣- شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، المسمى بالمنهاج، للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧٦هـ، الطبعة الأولى ١٤٧٠/١٩٢٩م، المطبعة المصرية بالأزهر.

١٢٤- شرح الوقاية (المطبوع مع السعاية) لصدر الشريعة عبدالله بن مسعود بن تاج الشريعة رحمه الله تعالى المتوفى ٥٧٤٧هـ، سهيل اكيدمي لاهور.

١٢٥- شرح سنن أبي داود، للإمام بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد بن موسى العيني، المتوفى: ٨٥٥هـ، تحقيق: أبو المنذر خالد بن إبراهيم المصري، الطبعة الأولى: ١٤٢٠/١٩٩٩م. مكتبة الرشد، الرياض

١٢٦- شرح عقود رسم المفتي لقيه الديار الشامية العلامة محمد أمين بن عمر عاسدين الدمشقي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٢هـ، تعليق: المفتي مظفر حسين والشيخ أبو لبابة. الطبعة الرابعة ١٤٣٤/٢٠١٣م مكتبة السعيد ناظم آباد كراتشي.

١٢٧- شرح علل الترمذي للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن أحمد البغدادي الشهير بابن رجب الخبلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٩٥هـ، تحقيق: الأستاذ الدكتور نور الدين عتر، الطبعة السادسة ١٤٣٣/٢٠١٢م، دار السلام القاهرة.

١٢٨- شرح مشكل الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٢٣١هـ، تحقيق: الشيخ شعيب الأرناؤوط، الطبعة الأولى ١٤١٥/١٩٩٤م، مؤسسة الرسالة، بيروت.

- شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٢١هـ، طبعة: المكتبة الحفائية، ملتان.
- ١٢٩- شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٢١هـ، تحقيق: محمد زهري النجار، عالم الكتاب، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.
- ١٣٠- الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، للإمام أبي نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٩٣هـ، تحقيق: أحمد عبدالغفور عطار، الطبعة الرابعة ١٤١٤هـ / ١٩٨٧م، دار العلم للملايين، بيروت.
- صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان (انظر: الإحسان)
- ١٣١- صحيح ابن خزيمة، للإمام أبي بكر محمد بن إسحاق بن خزيمة السلمي النيسابوري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١١هـ تحقيق: الدكتور محمد مصطفى الأعظمي، المكتب الإسلامي، ١٤٠٠هـ / ١٩٨٠م.
- ١٣٢- صحيح الإمام مسلم (المسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم) للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٦١هـ، (المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة) دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- ١٣٣- صحيح البخاري (الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه) للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، بحاشية العلامة المحدث الشيخ أحمد علي السهاري نقوري رحمه الله تعالى، المتوفى، قديمي كتب خاله كراتشي.
- صحيح البخاري، طبعة: دار السلام ضمن موسوعة الكتب الستة، الطلعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- صحيح البخاري، طبعة: شركة دار الأرقم بن دار الأرقم بيروت، بعناية: محمد نزار تميم وهيثم نزار تميم.
- ١٣٤- الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢٢هـ، تحقيق: الدكتور عبد المعطي أمين قلجعي، دار الكتب العلمية بيروت.

١٣٥- الضعفاء والمتركون، للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن علي بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣هـ، تحقيق: محمود إبراهيم زايد، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م، دار المعرفة.

• طبقات ابن سعيد (انظر: الطبقات الكبرى).

١٣٦- طبقات الشافعية الكبرى للامة تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن الإمام تقى الدين السبكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧١هـ، دار المعرفة بيروت.

١٣٧- الطبقات الكبرى، للإمام أبي عبد الله محمد بن سعد رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٠هـ، دار صادر بيروت.

١٣٨- طرح التريب في شرح التريب للشيخ زين الدين أبي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٦هـ، تحقيق: جهدي الدمرداش محمد، الناشر: مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الأولى: ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م.

١٣٩- عارضة الأحوذ بشرح صحيح الترمذي، المعروف بشرح ابن العربي على صحيح الترمذي، للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣هـ، المطبعة المصرية بالأزهر.

١٤٠- علل الترمذي الكبير، للإمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩هـ، ترتيب أبي طالب القاضي، تحقيق: السيد صبحي السامرائي، والسيد أبو المعاطي النوري، ومحمود خليل الصعيدي، عالم الكتب / مكتبة النهضة العربية ١٤٠٩هـ / ١٩٨٩م الطبعة الأولى.

١٤١- علل الحديث لابن أبي حاتم، للحافظ أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس الخططي الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢٧هـ، الطبعة الأولى ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م، مكتبة الملك فهد.

١٤٢- العلل الصغير، للإمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩هـ (آخر جامع الترمذي، نسخة أحمد شاكر وصاحبيه) دار إحياء التراث العربي.

١٤٣- العلل الواردة في الأحاديث النبوية، للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي الدارقطني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: الدكتور محفوظ الرحمن زين الله السلفي، الطبعة الأولى ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م، دار طيبة الرياض.

١٤٤ — العلل ومعرفة الرجال (رواية عبد الله بن الإمام أحمد) للإمام أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٤١، تحقيق الدكتور وصي الله بن محمد عباس، الطبعة الثانية ٢٠٠١/٥١٤٢٢م، دار الخاني الرياض.

١٤٥ — علوم الحديث، للإمام الحافظ تقي الدين أبي عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٤٣، تحقيق: نور الدين عتر، دار الفكر، تصوير ١٤٠٦/٥١٩٨٦م.

١٤٦ — عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقيه المحدث بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله، المتوفى ٥٨٥٥، إدارة الطباعة المنيرية.

١٤٧ — عون المعبود شرح سنن أبي داود، للعلامة المحدث شمس الحق بن أمر علي البكري العظيم آبادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٣٢٩، الطبعة الأولى ١٤١٠/٥١٩٩٠م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٤٨ — غريب الحديث للإمام أبي عبيد القاسم بن سلام الهروي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٢٤، تحقيق: الدكتور حسين محمد محمد شرف، الهيئة العامة لشئون المطابع الأميرية، القاهرة، ١٤٠٤/٥١٩٨٤م.

١٤٩ — غنية التلمي في شرح منية المصلي المعروف بالكبير، وبجلي كبير، للشيخ إبراهيم بن محمد الحلبي الحنفي، المتوفى ٩٥٦هـ، الطبعة الأولى: ١٣٩٩/٥١٩٧٩م، سهيل الكيدمي لاهور باكستان.

١٥٠ — الفتاوى التاتار خانية، للشيخ الإمام فريد الدين عالم بن العلاء الإنديري السدهلي الهندي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٨٦هـ، تحقيق شير أحمد القاسمي، الطبعة الأولى ١٤١٣/٥٢٠١٠م، مكتبة زكريا بديوبند الهند.

١٥١ — الفتاوى الكبرى، للإمام شيخ الإسلام تقي الدين ابن تيمية رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٢٨هـ، تحقيق: محمد عبد القادر عطا ومصطفى عبد القادر عطا، الطبعة الأولى ١٤٠٨/٥١٩٨٧م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٥٢ — فتح الباري شرح صحيح البخاري للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن أحمد البغدادي الشهير بابن رجب الحنبلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٩٥هـ، تحقيق: محمود بن شعبان وأصحابه، الطبعة الأولى ١٤١٧/٥١٩٩٦م، مكتبة الغرباء الأثرية.

١٥٣- فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار الفكر بيروت.

١٥٤- فتح القدير على الهداية، للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد، المعروف بابن الهمام الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٦١هـ، المكتبة الرشيدية، كونه.

١٥٥- فتح المغيث شرح ألفية الحديث، للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السخاوي، المتوفى ٩٠٢هـ، تحقيق: الشيخ علي حسين علي، الطبعة الثانية ١٤١٢هـ / ١٩٩٢م، دار الإمام الطبري.

١٥٦- فتح الملهم شرح صحيح مسلم، للعلامة المحدث مولانا شبير أحمد العثماني رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٦٩هـ، الطبعة الأولى: ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م، دار القلم، دمشق.

١٥٧- الفصول في الأصول للإمام أحمد علي الرازي الجصاص، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: الدكتور عجيل جاسم النشمي، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة الكويت، ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.

١٥٨- فضل الباري شرح أردو صحيح البخاري، لشيخ الإسلام العلامة شبير أحمد العثماني رحمه الله، المتوفى ١٣٦٩هـ، ترتيب ومراجعة: قاضي عبدالرحمن، إدارة العلوم الشرعية، كراتشي، ط: ١٣٩٥هـ / ١٩٧٥م.

١٥٩- فوائح الرحوت بشرح مسلم الثبوت، للعلامة عبدالعلي بن نظام الدين بن قطب الدين بن عبد الحليم السهالوي الأنصاري اللكنوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٢٥هـ، الطبعة الأولى ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م.

١٦٠- الفيض السمائي على سنن النسائي، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكنكوهي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٢٣هـ، تحقيق وتحشية: الشيخ محمد عاقل، مكتبة الشيخ كراتشي.

١٦١- فيض القدير شرح الجامع الصغير، للعلامة محمد عبدالرؤف بن تاج العارفين بن الحدادي الناددي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٣١هـ، دار المعرفة بيروت.

١٦٢- القاموس المحيط للإمام اللغوي مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨١٧هـ، مؤسسة الرسالة، الطبعة الثانية، ١٤٠٧هـ / ١٩٨٧م.

١٦٣- الكامل في ضعفاء الرجال للإمام أبي أحمد عبدالله بن عدي الجرجاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٦٥هـ، تحقيق: الدكتور سهيل زكار ويحيى مختار غزاوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٩٨٨/٥١٤٠٩م.

• كبري (انظر: غنية المصلي)

١٦٤- كتاب المختلطين للشيخ صلاح الدين أبي سعيد خليل بن الأمير سيف الدين بن كيكليدي بن عبدالله العلاني الدمشقي الشافعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٦١هـ، تحقيق: رفعت فوزي عبد المطلب وعلي عبد الباسط، مكتبة الخانجي بالقاهرة.

١٦٥- كشف الأستار عن زوائد الزائر للإمام نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٧هـ، الطبعة الأولى ١٤٠٥هـ، مؤسسة الرسالة.

١٦٦- كشف الباري عما في صحيح البخاري، لشيخ الحديث مولانا سليم الله خان حفظه الله تعالى، المكتبة الفاروقية، كراتشي، ط: ٢٠٠٨/٥١٤٢٩م.

١٦٧- كثر الدقائق للعلامة الفقيه حافظ الدين عبدالله بن أحمد بن محمود النسفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧١٠هـ، (المطبوع مع البحر الرائق شرح كثر الدقائق) مكتبة رشيدية كوثه.

١٦٨- كثر العمال في سنن الأقوال والأفعال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حسام السدين الهندى، المتوفى: ٩٧٥هـ، تحقيق: محمود عمر الديماطي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ٢٠٠٤/٥١٤٢٤م.

١٦٩- الكثر المتواري في معادن لامع الدراري وصحيح البخاري، للشيخ العلامة احدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ١٤٠٢هـ، جمع وترتيب: لجنة من تلاميذ الإمام الكاندهلوي، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد، ط: ١٤٢٠هـ.

١٧٠- الكنى والأسماء، للإمام الحافظ أبي بشر محمد بن أحمد بن حماد الدولابي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٥٣١٠هـ، المكتبة الأثرية، تصوير حيدرآباد الدكن.

١٧١- الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق: محمد عوامة وأحمد محمد غراخطيب، الطبعة الأولى ١٩٩٢/٥١٤١٣م، دار القبلة للثقافة الإسلامية/ مؤسسة علوم القرآن.

• كتاب الثقات (انظر: الثقات لابن حبان)

• كتاب الجرح والتعديل (انظر: الجرح والتعديل)

- ١٧٢- كتاب المرحومين من المحدثين والضعفاء والمتروكين، للإمام الحافظ أبي حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٥٤هـ تحقيق محمود إبراهيم زايد، الطبعة الأولى ١٣٩٦هـ، دار الوعي حلب.
- ١٧٣- الكاشف عن حقائق غوامض التزويل، لأبي القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري، المتوفى ٥٣٨هـ، الطبعة الثالثة ١٤٠٧هـ، دار الكتاب العربي بيروت.
- ١٧٤- كشف الأسرار على أصول البزدوي، للعلامة عبدالعزيز بن أحمد بن محمد البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٣٠هـ، الصدف بيلشز كراتشي.
- ١٧٥- الكواكب النيرات في معرفة من اختلط من الرواة الثقات، لأبي البركات محمد بن أحمد المعروف بابن الكيال رحمه الله تعالى المتوفى ٩٣٩هـ، تحقيق ودراسة: الدكتور عبدالقيوم بن عبدرب النبي، الطبعة الثانية ١٤٢٠هـ / ١٩٩٩م. المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة.
- ١٧٦- لامع الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكنكسوي رحمه الله، المتوفى سنة ١٣٢٣هـ، ضبط: الإمام المحدث محمد يحيى الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤هـ، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة، ط: ١٣٩٦هـ / ١٩٧٦م.
- ١٧٧- اللباب في قلدب الأساب، للإمام عز الدين أبي الحسن علي بن محمد بن محمد الشيباني الجزري، رحمه الله تعالى، دار صادر بيروت ١٤٠٠هـ / ١٩٨٠م.
- ١٧٨- لسان العرب، للإمام العلامة اللغوي أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم بن منظور الإفريقي المصري، المتوفى ٧١١هـ، لشراذب الحوزة، قم، إيران ١٤٠٥هـ.
- ١٧٩- لسان الميزان، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: الشيخ عبدالفتاح أبوغدة، رحمه الله تعالى، دار البشائر الإسلامية، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م
- ١٨٠- المبسوط، لشيخ الإسلام أبي بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٨٣هـ، دارالمعرفة بيروت، ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.
- ١٨١- مجمع الزوائد ومنبع الفوائد لحافظ نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٧هـ، دار الفكر بيروت.

١٨٢- مجموع الفتاوى لشيخ الإسلام تقي الدين أبي العباس أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٢٨هـ، تحقيق: عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد بالمدينة المنورة.

١٨٣- المجموع شرح المذهب، للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا يحيى الدين يحيى بن شرف بن مري النووي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٦٧٦هـ، شركة من علماء الأزهر/ دار الفكر بيروت.

١٨٤- الخلى، للإمام أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٥٦هـ، تحقيق: الشيخ المحقق أحمد محمد شاكر رحمه الله تعالى، إدارة الطباعة المنيرية بمصر ١٣٥٢هـ.

١٨٥- مختار الصحاح، للإمام محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي رحمه الله، المتوفى بعد سنة: ٦٦٦هـ، دار المعارف مصر.

١٨٦- مختصر اختلاف العلماء (للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله، المتوفى ٣٢١هـ) للإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازي المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: الدكتور عبدالله نذير أحمد مزي، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٩٥/١٤١٦م.

١٨٧- مختصر الكامل، للإمام تقي الدين أحمد بن علي المقرئ رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٤٥هـ تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، مكتبة السنة بالقاهرة، الطبعة الأولى ١٤١٥/١٩٩٤م.

• مختصر سنن أبي داود للحافظ عبد العظيم بن عبد القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، المطبوع مع معالم السنن للخطابي، وتقليد السنن لابن القيم، بمطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧هـ.

١٨٨- مختصر سنن أبي داود للحافظ عبد العظيم بن القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، تحقيق وتعليق: محمد صبحي بن حسن حلاق، مكتبة المعارف الرياض.

١٨٩- المدونة الكبرى، لإمام دار الهجرة مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٧٩هـ، الطبعة الأولى ١٤١٥/١٩٩٤م، دار الكتب العلمية، بيروت.

١٩٠- المراسيل للإمام الحافظ المتقن أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٥هـ، تحقيق: الشيخ شعيب الأرناؤوط، الطبعة الأولى ١٤٠٨/١٩٩٨م، مؤسسة الرسالة بيروت.

- ١٩١- مراقي الفلاح (مع حاشية للطحطاوي) للعلامة الفقيه حسن بن عمار الشرنبلالي المصري الخنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٦٩هـ، نور محمد كارخانه تجارت آرام باغ، بکراتشي.
- ١٩٢- مرقاة الصعود إلى سنن دأود، للإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١هـ، تحقيق: الدكتور محمد إسحاق محمد آل إبراهيم الطبعة الأولى ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م، الرياض.
- مرقاة الصعود، بتحقيق محمد شايب شريف، الطبعة الأولى ١٤٣٣هـ/٢٠١٢م، دار ابن حزم بيروت.
- ١٩٣- مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، للعلامة الفقيه الخدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠١٤هـ، مكتبة إمداديه ملتان.
- ١٩٤- المستدرک علی الصحيحين، (مع تلخيص المستدرک) للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٠٥هـ، دار الفكر بيروت.
- المستدرک للحاکم، بتحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١١هـ/١٩٩٠م.
- ١٩٥- المسلك المتسقط في النسك المتوسط للعلامة علي بن سلطان محمد الهروي المعروف بالملا علي القاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠١٤هـ، الطبعة الأولى ١٣٢٨هـ، مطبعة الترقى المأجدية بمكة الحمية.
- ١٩٦- مسلم الثبوت بشرحه فواتح الرحموت للإمام القاضي محب الله بن عبد الشکور البهاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ١١١٩هـ، الطبعة الأولى ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م، دار الكتب العلمية.
- ١٩٧- مسند أبي عوانة، للإمام الجليل أبي عوانة يعقوب بن إسحاق الإسفرائيني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١٦هـ، تحقيق: إين بن عارف الدمشقي، الطبعة الدولى ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، دار المعرفة، بيروت، لبنان.
- ١٩٨- مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن المنى الموصلي، رحمه الله تعالى، المتوفى: ٣٠٧هـ، تحقيق: حسين سليم أسد، الطبعة الأولى: ١٤٠٨هـ/١٩٨٤م، دار المأمون للتراث، دمشق.

- مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن محمد بن حنبل رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٤١هـ، بتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ٢٠٠١/٥١٤٢١م.
- ١٩٩— مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن محمد بن حنبل رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٤١هـ، المكتب الإسلامي/ دار صادر بيروت.
- ٢٠٠— مسند البزار (البحر الزخار) للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن عبد الخالق العتكي البزار، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٩٢هـ، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله وآخرين، الطبعة الأولى ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٨م، مؤسسة علوم القرآن/ مكتبة العلوم والحكم بالمدينة المنورة.
- ٢٠١— مسند الحميدي، للإمام المحدث أبي بكر عبد الله بن الزبير القرشي المعروف بالحميدي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٠٩هـ، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية/ مكتبة المتنبي، بيروت/ القاهرة.
- ٢٠٢— مسند الشاميين، للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب اللخمي الطبراني ٥٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، الطبعة الأولى: ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٩م، مؤسسة الرسالة، بيروت.
- ٢٠٣— المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم، للإمام الحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣٠هـ، تحقيق محمد حسن إسماعيل الشافعي، الطبعة الأولى: ١٤١٧هـ/ ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.
- ٢٠٤— مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث أبي داود سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٠٤هـ، دار المعرفة بيروت.
- ٢٠٥— مشاهير علماء الأمصار، للإمام أبي حاتم محمد بن حبان أحمد التميمي البستي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٥٤هـ، تحقيق: المستشرق فلا يشمهر، ط: ١٩٥٩م، دار الكتب العلمية.
- ٢٠٦— المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، للعلامة أحمد بن محمد بن علي المقري الفيومي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧٠هـ، الطبعة الخامسة بالطبعة الأميرية بالقاهرة.
- ٢٠٧— مصفى شرح موطأ (مع المسوى) للإمام أحمد بن عبد الرحيم المعروف بالشاه ولي الله الدهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٧٦هـ، مطبع فاروقي دهلي، ١٢٩٣هـ.
- المصنف لابن أبي شيبة، طبعة: شركة دار القبلة/ مؤسسة علوم القرآن.

- ٢٠٨ — المصنف لابن أبي شيبة، للإمام أبي بكر عبدالله بن محمد بن أبي شيبة رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٥هـ، تحقيق: الشيخ المحقق المحدث محمد عوامة، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤٢٧/٥١٤٢٠٦م.
- ٢٠٩ — المصنف للإمام المحدث أبي بكر عبدالرزاق بن همام الصنعائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢١١هـ، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي، كراتشي، الهند، الطبعة الأولى: ١٣٩٠/٥١٩٧٠م.
- ٢١٠ — المطالب العالية بزوائد المسانيد الثمانية، للحافظ أحمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق الشيخ المحدث المحقق حبيب الرحمن الأعظمي رحمه الله تعالى، دار البازمكة المكرمة.
- ٢١١ — معارف السنن شرح سنن الترمذي، للإمام المحدث الشيخ السيد محمد يوسف بن السيد محمد زكريا الحسيني البنوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٩٧، المكتبة البنورية كراچی.
- ٢١٢ — معالم السنن شرح سنن الإمام أبي داود رحمه الله تعالى، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨هـ، طبعه وصححه محمد راغب الطباخ في مطبعته العلمية بجلب.
- معالم السنن، المطبوع مع قدّيب السنن لابن القيم، ومختصر المنذري، بمطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧/٥١٩٤٨م.
- ٢١٣ — المعجم الأوسط للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: طارق بن عوض الله وغبدالحسن بن إبراهيم، دار الحرمين القاهرة، ١٤١٥/٥١٩٨٥م.
- ٢١٤ — معجم البلدان، للعلامة شهاب الدين أبي عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٦هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت.
- ٢١٥ — المعجم الكبير، الإمام الخافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي عبدالجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- ٢١٦ — المعجم الوسيط، للكتور إبراهيم أنيس والدكتور عبدالحليم منتصروعية الصوالحي، ومحمد خلف الله أحمد، مجمع اللغة العربية بدمشق.

٢١٣- المعجم الأوسط للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: طارق بن عوض الله وعبدالمحسن بن إبراهيم، دار الحرمين القاهرة، ١٤١٥هـ / ١٩٨٥م.

٢١٤- معجم البلدان، للعلامة شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرومي البغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٦هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت.

٢١٥- المعجم الكبير، الإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

٢١٦- المعجم الوسيط، للدكتور إبراهيم أنيس والدكتور عبدالحليم منتصروعية الصوالحي، ومحمد خلف الله أحمد، مجمع اللغة العربية بدمشق.

٢١٧- معجم مقاييس اللغة، لأبي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٥هـ تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٩هـ / ١٩٧٩م.

٢١٨- معرفة الثقات من رجال أهل العلم والحديث ومن الضعفاء وذكر مذاهبهم وأخبارهم، للإمام أبي الحسن أحمد بن عبد الله بن صالح العجلي الكوفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢١٦هـ، تحقيق: عبدالمعظم البستوي، مكتبة الدار، المدينة المنورة، الطبعة الأولى: ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

٢١٩- معرفة الرجال، للإمام يحيى بن معين، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، برواية أبي العباس أحمد بن محمد بن القاسم بن محرز، تحقيق: محمد كامل القصار، مجمع اللغة العربية دمشق ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

٢٢٠- معرفة الصحابة لأبي نعيم، للإمام المحدث العلامة أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن مهران، المعروف بأبي نعيم الأصبهاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٣٠هـ، تحقيق: عادل بن يوسف الغزاوي، الطبعة الأولى ١٤١٩هـ / ١٩٩٨م، دار الوطن للنشر، الرياض.

٢٢١- معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن يحيى بن منده الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٥هـ، تحقيق: الدكتور عامر حسن صبري، الطبعة الأولى ٢٠٠٥م / ١٤٢٦هـ، مطبوعات جامعة الإمارات العربية المتحدة.

● معرفة أنواع علم الحديث (انظر: علوم الحديث)

محمود فاخوري وعبد الحميد مختار، الطبعة الأولى ١٩٣٩٩/ ١٩٧٩م، مكتبة إسماعيل بن زيد، حلب سورية.

٢٢٥— المغني في الضعفاء، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق: الدكتور نور الدين عتر، إدارة إحياء التراث الإسلامي بدولة قطر.

٢٢٦— المغني في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كنى الرواة والقاهم وأنسابهم، للعلامة المحدث الشيخ محمد طاهر بن علي الهندي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٨٦هـ، تحقيق وتعليق: الشيخ زين العابدين الأعظمي، الطبعة الأولى ١٤٢٦هـ، الرحيم إكادمي، كراتشي باكستان.

٢٢٧— المغني في فقه الإمام أحمد بن حنبل الشيباني رحمه الله تعالى، للإمام موفق الدين أبي محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٢٠هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٥/ ١٤٠٥م.

٢٢٨— مفاتيح العلوم، للعلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد بن يوسف الكاتب البلخي الخوارزمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٧هـ، تحقيق إبراهيم الأبياري، الطبعة الثانية ١٤٠٩/ ١٩٨٩م، دار الكتاب العربي.

• مقدمة ابن الصلاح (انظر: علوم الحديث)

٢٢٩— مقدمة لامع الدراري (المطبوع باسم الكرماتوري) للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ١٤٠٢هـ، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد، ط: ١٤٢٠هـ.

• مناسك ملا علي القاري (انظر: المناسك المنقسط في المناسك المتوسط)

٢٣٠— المنتقى شرح موطأ الإمام مالك، للإمام القاضي أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب الباجي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٩٤هـ، تحقيق: محمد عبدالقادر أحمد عطا، الطبعة الأولى: ١٩٩٩/ ١٤٢٠م، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٢٣١— المنتقى من السنن المسندة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، للإمام أبي محمد عبد الله بن علي بن الجارود النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٧هـ، تعليق عبد الله عمر البارودي، الطبعة الأولى: ١٤٠٨/ ١٩٨٨م، مؤسسة الكتب الثقافية/ دار الجنان، بيروت.

- ٢٣٢— موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان للإمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٠٧هـ، تحقيق محمد عبدالرزاق حمزة، دار الكتب العلمية بيروت.
- ٢٣٣— مواهب الجليل شرح مختصر خليل، لأبي عبدالله محمد بن محمد بن عبدالرحمن الطرابلسي المغربي المتوفى ٥٩٥٤هـ، دار عالم الكتب ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٣م.
- ٢٣٤— موسوعة أقوال الإمام أحمد في رجال الحديث وعلله، جمع وترتيب: السيد أبو المعاطي النوري وأحمد عبدالرزاق ومحمود محمد خليل، الطبعة الأولى، ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م، عالم الكتب.
- ٢٣٥— الموسوعة الفقهية الكويتية، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت، الطبعة الرابعة: ١٤١٤هـ / ١٩٩٣م.
- ٢٣٦— الموطأ للإمام مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٧٩هـ، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله تعالى، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- ٢٣٧— ميزان الاعتدال في نقد الرجال، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، تحقيق: علي محمد البجاوي، دار إحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي وشركاه، الطبعة الأولى: ١٣٨٢هـ / ١٩٦٣م.
- ٢٣٨— نتائج الأفكار في تخرج أحاديث الأذكار للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، الطبعة الثانية ١٤١٥هـ / ١٩٩٥م، دار ابن كثير دمشق/ بيروت.
- ٢٣٩— ثمر الأزهار شرح معاني الآثار، للعلامة محمد أمين الأوركني، رحمه الله تعالى، المتوفى شهيداً ١٤٣٠هـ، الجامعة اليوسفية، بشاهروام، هنكو، كوهات باكستان.
- ٢٤٠— نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، تحقيق: الدكتور نورالدين عتر، مكتبة البشري، كراتشي.
- ٢٤١— نصب الراية في تخرج أحاديث الهداية للإمام الحافظ جمال الدين عبدالله بن يوسف الزيلعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٢هـ، تحقيق: الشيخ محمد عوامة، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ / ١٩٩٧م، مؤسسة الريان بيروت/ دار القبلة جدة.
- ٢٤٢— النهاية في غريب الحديث والأثر، للإمام مجد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري، المعروف بابن الأثير رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٠٦هـ، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٣٠هـ / ٢٠٠٩م.

- ٢٤٣— نيل الأوطار من أحاديث سيد الأبرار شرح منتقى الأخبار، للشيخ الإمام محمد بن علي الشوكاني رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٠هـ، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر.
- ٢٤٤— الهداية شرح بداية المبتدي، للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغيناني، رحمه الله تعالى، ٥٥٩٣هـ، مكتبة البشرية، كراتشي، الطبعة الثانية: ١٤٢٨هـ / ٢٠٠٧م.
- ٢٤٥— هدي الساري مقدمة فتح الباري، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار الفكر، بيروت.
- ٢٤٦— وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٨١هـ، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.

تمت بالخير